MAKAI MÁRIA

A VISSZÁJÁRA FORDULT VILÁG ANATÓ-MIÁJÁHOZ

MAKAI MÁRIA

A visszájára fordult világ anatómiájához

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN MARXI HUMANISTA=NATURALISTA BÍRÁLATA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1983

© Makai Mária, 1983
ISBN 963 092 149 9
(3572)

Előszó

Ha a kiteljesedett humanizmus=naturalizmus marxi felfogásáról van szó, akkor korántsem gondolunk a Buharin stb. által képviselt programra (az áru-pénzviszonyok felszámolásának megkezdése a szocialista forradalom politikai aktusa után), sem pedig az Althusser által bírált ún. „ember-filozófiák", a filozófiai antropológia restaurálására, tehát az „elméleti antihumanizmus" cáfolatára. Valami gyökeresen másról van szó, amelynek viszonylag teljes értelme csak e munka egészében tárul fel, de amiből valamit itt mégis megkísérlünk már előre is jelezni. Marx elméleti forradalma a társadalmi-gazdasági forma kategóriájának kibontakoztatásával indult, természetesen az anyagi tartalom elvont megragadásával egyidejűleg. Csak e kategória közvetítésével értelmezhetjük megfelelően azt a világot a maga sajátos jellegében, amit Marx híres tézisében, egész munkásságában megváltoztatandónak ítélt.

Vegyük pl. egy elemi tárgy szerkezetét. Arisztotelész szerint a ház nem egyszerűen kő, tégla, gerenda – ez még csak a ház anyaga. Maga a valóságos ház: emberek és javak megvédésére szolgáló zárt tér. Marx felfogásában a ház léte nem merül ki ezzel a csak anyagi alakjában vett társadalmi-természeti formával, ez a forma ismét csak anyagát képezi a termelési viszonyok „akciójának", az e viszonyokat is reprodukáló termelők gazdasági formatételező tevékenységének. Más szavakkal: a Marx által feltárt termelési viszonyok meghatározódnak az anyagi tartalom magva, a termelőerők által, másrészt ezek a viszonyok maguk minden anyagi tartalom (és az egyszerűbb gazdasági viszonyok) társadalmi-gazdasági formameghatározói. Ha pl. elszigetelt termelők a cserére termelnek, akkor a háznak épp olyan dologi tulajdonságává válik az előállításához relatíve szükséges munkamennyiség, mint zártsága. A háznak ez a sajátos, Marx által fantasztikusnak tartott tulajdonsága furcsa dolgokat művel: a zárt tér,

mint a természet feletti uralom érzékileg is megjelenő formája, bármikor elkezdhet egybeolvadni a nyílt térrel, a természet lesz úrrá felette, ha tulajdonosa eladásra szánta ugyan, de nem talál számára vevőt. A cserére szánt, naturálisan zárt tér így gazdaságilag – és ezért naturálisan is – potenciálisan nyitott. Az az uralom továbbá, amely a házban a természet felett megjelenik, nem össztársadalmi uralom; keveseket és az ő javaikat védi attól a többségtől, amelyet ugyanakkor még akkor is kizár a saját teréből, ha ez adott esetben üres. A ház, mint termelési eszköz, különös gazdasági formájában Marx felfogásában „kényszer mások fölött, hogy értük dolgozzanak". (*Marx–Engels* Művei. [a továbbiakban: MEM] 16. köt. Budapest 1964. 522. old.) Ily módon a természet feletti uralmat mások, nem általában vett, hanem önelvesztő munkája révén realizáltatják s a természet feletti uralmi eszköz ilyenként közvetít a termelés szereplői közt. Szerszámaiban van az embernek hatalma mások és csak ezért, csak így a természet mint különös egyének, tulajdonosok szervetlen teste felett... A természetet megmunkáló közvetlen termelő csak vélheti, hogy szükségletei, céljai az első mozgatók, hogy így szuverén, autonóm, csak a saját természeti szükségletei által késztetett lényként lép szembe a természettel. A valóságban a sajátos gazdasági formájú termelési eszközök kényszere az elsődleges s e kényszer révén realizálódik egyben az ez alól mentes embercsoportok anyagi életének reprodukciója. Az egymással fantasztikus – mert társadalmi viszonyba s ezen belül az egymás különös társadalmi-természeti formáját kioltó – csereviszonyba lépő termékek, az emberek többsége felett kényszerfunkciót gyakorló termelési eszközök, ezek a sajátos „máslétformák" szükségszerű emelői a természet feletti uralom növekedésének, előkészítői annak a Marx és Engels által meghirdetett szociális forradalomnak, amely átalakítja azt a társadalomegészt, melynek minden jogi, politikai, ideológiai alakulatát sajátosan áthatja a gazdasági alapban rejlő kényszerviszony. A ház majd a maga köztulajdonformájában az lesz, ami, és nem más, nem lesz többé uralmi forma, s kényszerítő eszközként sajátos uralkodó szubjektumforma; az előtörténet lezárulásával, a termelők elkülönültségének megszűnésével többé nem hordozza dologi tulajdonságaként a társadalmi összmunka egy meghatározott kvantumát, és sorsa többé nem függ ettől a különös hordozói funkciójától. A ház ekkor már nem másoktól védi az embereket és javakat: csak közösségi gazdasági formája révén szűnik meg ez és a többi, akkor majd irracionálisnak tűnő funkciója, ami csak mozzanata egy visszájára fordult

világ egészének. A visszájára fordult világ kiteljesedett humanista = naturalista kritikája feltárja, hogy amikor e közösségi formában a ház már az lesz, ami és nem más, akkor a többi közt megszűnik a tárgyiasulás és az önigazolás ellentmondása, a termék nem válik többé idegen hatalommá a termelő felett, megszűnik az a kényszerű tárgyiasulás, amelyből mások önigazolódása szilárdul meg. Végső fokon pedig a gyakorlati defetisizálás a termékek által hordozott megalvadt egyenlő átlag munkamennyiséget az egyesült egyének által uralt, elosztott stb. abszolút, önmagával azonos munkaidővé változtatja. Úgy kell tehát felfognunk a politikai gazdaság marxi bírálatát, mint a társadalmasult emberiség álláspontjának érvényesítését és mint a kommunizmus olyan megalapozását, amely a legelemibb, az áru- és pénzformák kritikájával veszi kezdetét.

*

Ez a munka a filozófiai antropológia bírálatából, a társadalmi-gazdasági forma kategóriája hiányának felismeréséből keletkezett.

Lásd A teleológia marxista felfogásáért. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5–6. sz.; A munka kettős jellege: a „Gazdasági-filozófiai kéziratok" újjáértékeléséhez. Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 5. sz.; A finális szerkezet gazdasági formájának egyes kérdései és az erkölcs. A filozófia időszerű kérdései, 1977. 28. sz.; A munka társadalmi jellegének egyes kérdései és a marxi tulajdonfogalom. Magyar Filozófiai Szemle, 1977. 3–4. sz.

A fenti gondolatmenetet kiegészítő, következő kérdésből: jogosult-e a marxi életmű egésze, vagy mindenekelőtt — mert erre szoktak hivatkozni — az ifjú marxi mű alapján egy olyan Marxra apelláló társadalomfilozófia, amely — a fentieknek megfelelően — a házat csak zárt térként s ezáltal a visszájára fordult világot színére fordultnak ábrázolja. Ebből fakadt a „Gazdasági-filozófiai kéziratok" politikai gazdaságtani oldalának jelentősége: ha a közgazdászok rekonstruálnák a gazdasági formai dimenziót, akkor a ház nyilván nem lehetne csak zárt tér. Ez esetben evidenssé válik a marxi politikai gazdaságtan filozófiai relevanciája és egyben jelentősége a tudományos szocializmus számára, mert csak gazdasági formájában ábrázolható a világ adekvátan és ilyenként forradalmi gyakorlat tárgyaként. A közgazdasági értelmezés azonban nem ebbe az irányba halad: csak azzal „A német ideológiá"-ban megfogalmazott tétellel kezd igazán egyetérteni, amely szerint a konkurrencia keretei közt a kenyér árát a ter-

melési költségek és nem a pékek tetszése határozza meg. A marxi fordulat azonban másutt keresendő: ott, ahol a társadalmi („nembeli") először jelenik meg *kettős* alakjában: mint a tárgyi feltételeivel együtt ábrázolt élettevékenység, a természetelsajátítás, együtt az emberi nemet az állatvilágtól megkülönböztető species-kritériumokkal és mint az a társadalmi (gazdasági) forma, amely vagy a visszájára fordítja, vagy kiteljesíti e species-kritériumokat. Máshogyan: messze túl azon a fogalmi tartalmon, amelyet e kifejezés: „nembeli" sejtethet s a meghaladást tudatosan e kategóriának az elméletben sohanemvolt megkettőzésével is kifejezve, az ifjú Marx az anyagi értelemben vett társadalmitól megkülönbözteti a gazdasági-formai értelemben vettet. Az emberi nem species kritériumaival ez utóbbi értelemben vett „társadalmi" majd csak akkor rendelkezik, ha szinonimmá válik a valóságos közösséggel, ha majd meghaladja azt az elidegenült formát, amely által az élet a maga egészében még csak a „nembeli élet" karikatúrája. E világ anatómiáját ábrázolja a polgári gazdaságtan s a gazdasági formaproblémák kibontakozásával indul meg a politikai gazdaságtan marxi bírálata.

Nem egy különös – mégoly valóban jelentős – politikai gazdaságtani tétel megfogalmazódása jelenti és jelentheti tehát az újat, sem pedig a nembelitől megkülönböztetett elidegenült munka kategóriája stb., hanem a társadalmi-gazdasági formameghatározás általános elvének kibontakoztatása. Ezt nyomon követve jutott ez a munka más eredményekre, mint az eddigi kutatások, s áll előttünk végeredményként Marx immár nem úgy, mint Ricardo egyszerű továbbfejlesztője. S ha a szerző ebben vagy abban a részkérdésben téved, szakdiszciplináris tévedése nem jelenti, hogy téved az egészet illetően, márpedig éppen ez a – részproblémák egyszeri összegénél több, új minőségű, új törvényszerűségekkel bíró – egész e munka tulajdonképpeni tárgya. A feladat tehát abban rejlik, hogy megkíséreljük eloszlatni a társadalmi valóságot megszelídítő, fantasztikumától, idegen-ellenséges jellegétől megfosztó, illetve (mindezt csak verbálisan fenntartó) Marxnak tulajdonított világkép jogosultságát. Jeleznünk kellett: mennyire nem Marx szellemében fogant a „Kéziratok" szétesése egy olyan ún. filozófiai részre, amelyet kategoriálisan nem érint, hogy ez a világ még nem emberien megszervezett, illetve, amelyben ez a gazdasági- formai megszerveződés csak különös, csak elidegenült alakjában létezik – és egy olyan közgazdasági részre, amelyet sem az előbbi, sem pedig az a körülmény nem érint, hogy Marx a politikai gazdaságtan bírálatát

csak a társadalmasult emberiség pozíciójából fejthette ki. Mindez csupán egyik tünete a marxizmus forrásai és alkotórészei egymástól való elidegenedésének.

*

Külön kérdés annak elemzése, hogyan hatott a nyugat-európai forradalmi apályhelyzet s az ennek is engedelmeskedő II. Internacionáléféle opportunizmus a gazdasági forma kategóriájának elhomályosulására. Ez persze nem jelenti azt, hogy a voluntarizmusnak ne volna ugyanilyen hatása; ha az opportunizmus úgy véli, hogy nincs is árnyékunk s így nincs mit átugranunk, a voluntarizmus saját árnyékunkat is átugorhatónak tartja. Ez utóbbi annyira kézzelfogható közelségben érzékeli és véli realizálhatónak a valójában távoli jövőt, hogy a jelenbe húzza vissza; ezzel, akarata ellenére, a jövőt kompromittálja s a jelent örökíti meg. Aki Marx ricardoizálását, ezt a szinte egyeduralkodó vonulatot elemzi (ami már Kautsky munkásságában is együtt járt a nem-kritikailag felfogott értékkategória megörökítésének törekvésével és ez ellen már Engels vétót emelt), az bizonyos megrökönyödéssel veheti tudomásul, hogy ugyancsak Kautsky az áru- és pénzviszonyok megszüntetését tételezte fel a szocialista forradalom politikai aktusa után következő időszakban.

Kautsky ugyanakkor ennek ellentmondó felfogásnak is hangot adott, a döntő azonban számunkra az, hogy az áru-pénzviszonyok úgy jelennek meg, mintha jóformán tetszőlegesen levehetők, vagy hozzárakhatók volnának a fejlettségi fokát tekintve nem meghatározott anyagi tartalomhoz. (Vö. *Kautsky:* Die soziale Revolution. Berlin 1911.) Ennek a gyakorlati vonatkozásban megnyilvánuló önkénynek megfelel az az elméleti hagyomány, amelyet szintén Kautsky kezdeményezett: „Marx gazdasági tanai" című művében kiemeli az áru fétisjellegéről szóló fejezet fontosságát s azután erről az egész problematikáról „megfeledkezik", úgy, hogy nem is tudjuk meg, honnan ez a jelentőség, miben manifesztálódik stb.

Kautsky azonban minden, főleg a korában gyakorolt jelentős hatása ellenére csak epizódfigura: ami az áruviszonyok jövőjét illeti, nem róla, hanem Marxról és Engelsről van szó. A közgazdasági irodalom általában úgy ábrázolja, mintha az utóbbi fél évszázadban – tulajdonképpen a hadikommunizmustól kezdve mindmáig – bebizonyult volna, hogy Marx és Engels tételei nem állják ki az idő próbáját. Marx eszerint tévedett, hiszen fennmaradtak az áruviszonyok a proletárforradalom, a kisajátítók kisajátítása utáni időszakban, aho-

gyan tévesnek bizonyult a piaci orientáltságot negligáló koncepciója, a „termelés gazdaságtana" is.

Marx elméletének érvényét először Buharin tagadta, amikor meghirdette a szocialista forradalom politikai aktusa utáni közvetlen naturalizációt: Marx kategóriái szerinte már irrelevánsak, ha megindul az áruviszonyok felszámolásának folyamata. Buharinnak csak akkor volna igaza, ha a defetisizálás nem hatná át a politikai gazdaságtani kategóriák marxi bírálatát, ha továbbá a Marx és Engels által körvonalazott pártprogramok – így pl. „A Kommunista Párt Kiáltványá"-ban foglalt program – nem nyújtanának több vonatkozásban még ma is érvényes adalékokat a naturalizálódás valóságos folyamatának megértéséhez. Amikor azonban kiderült, hogy az áru- és pénzviszonyok nem szűnnek meg, hogy tehát Buharin és a többiek tévedtek, akkor szintén a klasszikus tradíciót marasztalták el. Rá, illetve a hozzá dogmatikusan ragaszkodókra, hárult a felelősség a marxista közgazdaságtan több évtizeden át prolongáló tévelygéséért és azokért a károkért, amelyek ebből a hibás koncepcióból fakadtak. (Ebben a szellemben fogja fel a kérdést a többi közt *D. V. Valovoj– G. J. Lapsina:* Szocializmus és áruviszonyok. [Kossuth Könyvkiadó 1974.] című könyve. – Lásd pl. 175. old.)

Vajon jogosultan marasztalják-e el Marxot és Engelst a közvetlen naturalizáció programjáért? Úgy tűnik, felfogásuk mégoly futólagos áttekintése is azt bizonyítja, hogy nem.

Marx és Engels „tévedését" a tárgyalt vonatkozásban talán az indokolja, hogy a kezdeti áttörést a kapitalista rendszeren a legfejlettebb országokban tételezték s ehhez a színvonalhoz mérték a naturalizálás programját?

Úgy tűnik, már ez a feltevés sem helytálló. Annyi mindenképpen igaz, hogy a klasszikusok a legfejlettebb tőkésországokra orientálódtak, a burzsoáziától várták az új világ anyagi bázisának létrehozását s vele az új világ létrehozásához szükséges forradalmi erő megérlelődését. A forradalmat ennélfogva egyetemesnek és permanensnek tételezték (lásd MEM 9. köt. Budapest 1964. 214. old.: MEM 3. köt. Budapest 1976. 35. old.; MEM 20. köt. Budapest 1963. 289. old.), mivel csak ebben az esetben nem áll elő a szükségesért folytatandó harc nyomán a „régi szemét". (MEM 3. köt. 35. old.)

Ezzel a fő vonulattal párhuzamosan azonban lehetségesnek tartották az áttörést kevésbé fejlett viszonyok közt és olyan, sajátszerű feltételek közepette is, amelyeknek jelentőségét majd Lenin fogalmazza

meg és dolgozza ki a II. Internacionálé dogmatikusaival szemben. (Lásd *Lenin* Összes Művei [a továbbiakban: LÖM] 45. köt. Budapest 1975. 376–380. old.)

Marx és Engels továbbá a legfejlettebb országok technikai színvonalát sem uniformizálta: lehetségesnek tartották az áttörést nemcsak abban a szakaszban, amikor az anyagi termelés már a természeti erők fölötti tudományos uralommá alakult, hanem azon a kevésbé fejlett fokon is, amikor még csak el kell kezdeni a város és a falu közti ellentét fokozatos megszüntetésének előmozdítását. (Lásd MEM 9. köt. 214. old.: 4. köt. Budapest 1959. 460. old.)

1877-ben pl. arra számítottak, hogy lehetségessé válik a cárizmus megdöntése és ez ad majd hatalmas lökést a Nyugat politikai mozgalmainak. (Vö. MEM 22. köt. Budapest 1970. 403. old.)

Az indiai brit uralmat elemezve Marx nem tartja kizártnak az anyaországon belüli és a gyarmati mozgalom összefonódását, de éppígy körvonalazza az indiai nemzeti felszabadító mozgalom önálló sikerének lehetőségét.

„Az indiaiak mindaddig nem fogják learatni a gyümölcsét azoknak az új társadalmi elemeknek, amelyeket a brit burzsoázia elhint közöttük, amíg az ipari proletariátus magában Nagy-Britanniában nem szorítja ki a helyükről a mostani uralkodó osztályokat, vagy amíg a hinduk maguk nem lesznek elég erősek ahhoz, hogy végképp lerázzák az angol igát." (MEM 9. köt. 213. old.)

Ezzel persze csak jelezhettük, hogy a klasszikusoktól sem volt annyira idegen a forradalmi mozgalmak egyes sajátszerűen meghatározott vonásainak jelzése (szocialista forradalom, nemzeti felszabadító mozgalom összefonódása a „centrum" és a „periféria" viszonylatában, nem is szólva a permanens forradalom koncepciójáról, amelynek lényeges mozzanata a polgári demokratikus mozgalmak átnövése a szocialista forradalomba), mint ahogyan ezt gyakran vélik.

Térjünk azonban most vissza a közvetlen naturalizálás feltételezett programjához: ez, amennyiben megfogalmazták volna, nyilván a legelőrehaladottabb országokban végbemenő forradalom után tervezett rendszabályokban volna tettenérhető.

„A Kommunista Párt Kiáltványá"-ban foglalt program azonban még a termelési eszközök kisajátítását is mint fokozatosan realizálandó rendszabályt ábrázolja. Általában: a klasszikusok itt is, mint mindig, különbséget tettek az olyan termelési viszonyok közt, amelyek „zsarnoki" beavatkozással megváltoztathatók és olyanok közt, amelyek

nem, amelyeknek átalakulásához az előbbirendszabályok csak eszközt szolgáltatnak – az egyik eszközt a többi közt. A múlt munka uralmát az eleven felett meg lehet szüntetni „zsarnoki" rendszabály révén, de szigorúan meghatározott, különös tulajdonformában: azáltal, hogy az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus, e politikai közhatalom veszi fokozatosan a termelési eszközöket a saját kezébe. A termelési eszközök állami tulajdonba vétele azonban korántsem szünteti meg a termelői elkülönültséget s így nem szüntetheti meg a tőkés termelési mód második alapját, a munka (gazdasági értelemben vett) közvetett társadalmi jellegét. A termelési eszközöknek a társadalom általi birtokbavétele Marx és Engels szemében csak megkezdődik ezzel az első politikai aktussal és a maga egészében véve nem más, mint az örökbe kapott termelési mód teljes, mindenoldalú átalakítása. (Lásd MEM 19. köt. Budapest 1969. 216. old.; MEM 20. köt. 292. old.)

A termelőerők hatalmas megsokszorozása, az osztálymegoszlás alapjait alkotó régi munkamegosztás fokozatos megszüntetése, a tudományosan általános munka követelményeinek megfelelő, a termelési rendszer egészének áttekintésére képes mindenoldalúan fejlett emberek kialakulása nélkül nem lehetséges a közösségi termelés s ugyanakkor ez a forma nyújtja mindehhez az eszközöket – fejti ki Engels a kommunizmus alapelveiről szólva (lásd még később). A magántulajdon elleni, első radikális rendszabályokban nemhogy az áru-pénzviszonyok megszüntetéséről volna szó, éppen ellenkezőleg, ebben a szakaszban az állami ipar egyenesen konkurrál a földtulajdonosokkal, gyárosokkal stb. – ez a közvetlentől megkülönböztetett, közvetett, fokozatos kisajátításuk formája. Az állam továbbá nyomást gyakorol a megmaradt gyárosokra, hogy ugyanazt a felemelt munkabért fizessék munkásaiknak, mint ő maga. (Lásd MEM 4. köt. 357–358. old.)

Engels utópiának tartotta annak a kérdésnek megválaszolását, hogy a hatalomra került proletariátus fizet-e majd kártérítést a kisajátított termelési eszközökért vagy sem, de egészen természetesnek vette, hogy a termelési eszközöket a proletariátus nem fogja a költségek megtérítése nélkül használatra átengedni egyeseknek vagy társaságoknak, tehát evidenciaként tételezte fel az áru-pénzviszonyok meglétét. (Lásd MEM 18. köt. Budapest 1969. 276. old.) A parasztszövetkezetekről szólva a közhatalom birtokba vétele után ezt írja: „Például lehetséges, hogy módunkban lesz majd a szövetkezeteknek még további előnyöket nyújtani: egész jelzálogadósságuk átvételét a Nemzeti Bank által, a kamat nagymérvű leszállítása mellett, előlegeket

a köz anyagi eszközeiből a nagyüzem berendezésére (az előlegek nem szükségszerűen vagy elsősorban pénzben, hanem a szükséges termékekben: gépekben, műtrágyában stb. folyósíthatók) és még más előnyöket." (MEM 22. köt. 466. old.)

Továbbá a Kommünről szólva Marx a többi közt azt tartja, hogy a szövetkezeti termelésnek kell kiszorítania a tőkés rendszert. Marx és Engels azt is hibás intézkedésnek vélte, hogy a Kommün nem vette át a Francia Bankot stb.

A pénz feleslegessé válása: egy egész hatalmas történelmi átalakulási folyamat *végét* jelzi még ebben a talán legkorábbi, Engels által először kifejtett, és soha vissza nem vont formában.

A hatalomra jutott proletariátus által keresztülvivendő rendszabályok felsorolása után írja Engels: „Mindezek a rendszabályok természetesen nem vihetők egyszerre keresztül. Egyik azonban mindig maga után fogja vonni a másikat. Mihelyt megtörtént az első radikális támadás a magántulajdon ellen, a proletariátus kényszerítve látja magát, hogy egyre tovább menjen, hogy egyre inkább koncentráljon minden tőkét, minden mezőgazdaságot, minden ipart, minden közlekedést, minden cserét az állam kezében. Ezen munkálkodnak mindezek a rendszabályok; s pontosan abban az arányban válnak keresztülvihetőkké és fejlesztik ki centralizáló következményeiket, amelyben a proletariátus munkája megsokszorozza az ország termelőerőit. Végül, ha majd minden tőke, minden termelés és minden csere a nemzet kezében összpontosult, akkor magától elesik a magántulajdon, feleslegessé válik a pénz, s a termelés annyira megnövekedik, és az emberek annyira megváltoznak, hogy a régi társadalom utolsó érintkezési formái is eleshetnek." (MEM 4. köt. 358. old.)

Napnál világosabb tehát, hogy Marx és Engels annyiban sem gondoltak közvetlen naturalizációra, amennyiben a kapitalista rendszer áttörését a legelőrehaladottabb országokban tételezték (s ezzel együtt természetesen azt is, hogy ezek az országok majd uralják a világpiacot). Miért nem deklarálták ez esetben, amit manapság annyira hiányolnak, hogy az áru- és pénzviszonyok „fennmaradnak" a proletárforradalom utáni időszakban? Durván kifejezve: azért nem, mert arról sem érezték szükségesnek értekezni, hogy e korszakban is „fennmarad" az időjárás. Ugyanakkor láttuk, hogy közvetlenül és közvetve természetes evidenciával utaltak e viszonyok „meglétére" és felhasználásukra. Ők mindazt az újat tartották fontosnak jelezni, aminek révén megkezdődik az addigi rend átalakítása, s amelyek az új rend emelői. Ezek (a teljesség igénye nélkül) mindenekelőtt a proletariátus új típusú államhatalma, amelyhez a Kommün szolgáltatott modellt, t. i. az a magát forradalmi módon megszervező népi mozgalom, amelynek révén az

állam a társadalom szolgájaként és többé nem uraként kezd funkcionálni s amellyel egyben – a fő vonalat tekintve – biztosítottnak látszott a körülmények és az emberek változtatásának-önmegváltoztatásának egybeesése. Gazdaságpolitikai vonatkozásban pedig a termelési eszközöknek egy egész történelmi korszakon áthúzódó, fokozatos nagyarányú kibontakozásával párhuzamos állami centralizációja, a szövetkezeti mozgalom s a terv. Ez utóbbit azért fontos ma hangsúlyozni, mert a terv semmiféle partikuláris gyakorlati kompromittáltsága sem leplezheti el azt, amit Galbraith a maga módján s így persze egyoldalúan fejezett ki: „A piac ellenségei nem a szocialisták, hanem a fejlett technika”...

Nem véletlen, hogy éppen Galbraith hódol Marx egyedülálló előrelátó képessége előtt. Szerinte Marx „megfelelő interpretáció mellett különleges, szinte természetfeletti előrelátó képességgel rendelkezett”. J. K. Galbraith: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. 406. old.)

A marxista irodalom általában „A gothai program kritikájá”-ra hivatkozik akkor, ha meg kell indokolni a klasszikusok tévedését a szocializmus és az áruviszonyok egymást kizárását illetően. Az ismeretes tétel: „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel ekkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek.” (MEM 19. köt. 17. old.)

A gazdasági formakülönbségek iránti érzék kicsorbulásának megnyilvánulása az a feltevés, mely szerint az árufétis gyakorlati megtörése, a termékek által dologilag hordozott munkaidő formaváltoztatása és alávetése az egyesült egyének döntésének nem igényelnek egy hatalmas történelmi korszakot.

Nyilvánvaló, hogy az alapvető termelési viszonyoknak az a sajátossága, melynek révén lazábban függnek az anyagi tartalomtól s így bizonyos mértékig a politikai tevékenység közvetlen tárgyává válhatnak, nem jellemzi az áru- és pénzviszonyokat. Ez utóbbiak sokkal szorosabban függnek a termelőerők fejlődésétől.

Mind anyagi, mind gazdasági formai vonatkozásban abszurd feltevés marxi koncepciónak nyilvánítani a proletárforradalom politikai aktusa után pl. a közvetlen társadalmi munkaidő meglétét, amit nyilván semmiféle, mégoly radikális politikai aktus, a termelőeszközök állami tulajdonbavétele (ami, mint láttuk, Marx és Engels szerint még korántsem szüntetheti meg a termelők elkülönültségét) nem hozhat létre. Amikor majd Marx a legbehatóbban elemzi azokat a feltételeket, amelyek a közvetlen társadalmi munka létesülésével függnek össze, akkor a munka e gazdasági formaváltozása radikális naturális formaváltozást feltételez. A közvetlen munka ekkor már felügyeleti

és szabályozó tevékenységgé alakult, eszerint az ember itt már a közvetlen termelési folyamaton kívülre lépett, ez a munka megszűnésének, azaz öntevékenységgé alakulásának anyagi feltétele. (MEM 46/II. köt. Budapest 1972. 172–173. old.)

Némileg másképpen ábrázolja „A gothai program kritikája" a közvetlen társadalmi munkát a maga összefüggéseiben: a kommunizmus első szakaszában még nem valósult meg a teljes automatizálás, a munka még nem tudományosan általános, még nem szűnt meg az egyének „leigázó alárendeltsége" a munkamegosztásnak, s ezért a munka még nem is vált a legfőbb létszükségletté. Ez a kifejezés: „leigázó" jelleg, csak akkor nem hökkenti meg az olvasót, ha tudatosítja, hogy a klasszikusok mindig is hangsúlyozták a saját alapjain kifejlődött kommunizmus totális ellentétét minden megelőző formával szemben; csak akkor nem lepi meg, ha szem előtt tartja, hogy Marx még abban az esetben is, amikor az anyagi élet megteremtése már az öntevékenység formájában valósul meg, azt tartotta, hogy ebben a fajta tevékenységben az ember még mindig egy külső cél kényszerének marad alávetve, hiszen nem öncélként gyakorolja az erőkifejtést.

A naturalizálódás konkrét megvalósulási formái tehát változatosak lehetnek, azonban mindenképpen annak a hatalmas átmeneti időszaknak a lezajlása után, illetve annak határvonalán bontakoznak ki, amely a kisajátítók kisajátításának megindulásával kezdődik és amelynek relatív határvonala az osztálykülönbségek és az állam megszűnése, a tudományosan általános munka elemeinek, a terv uralmának kibontakozása. Mindezek a köztulajdonforma létesülésének feltételei; ez a forma Marx és Engels felfogásában az egyetemes érintkezés révén is totálisan kifejlődött termelőerők olyan össztársadalmi elsajátítása, aminek az elsajátító oldalán a képességek totalitásának kifejlesztése felel meg. Az állami tulajdonforma szocialista fejlődése alapján (amely forma maga még természetszerűen nem szünteti és nem is szüntetheti meg az egyének alávetettségét a különös termelési eszközöknek, munkaágaknak) létrejövő köztulajdonformában azután tovább realizálódik, mind teljesebben kibontakozik az alávetettség megszűnése.

Mindezek alapján – s ezek csak jelzések – jogosulatlannak tartjuk azt az eljárást, amelynek révén nemcsak egyszerűen Marxnak és Engelsnek tulajdonítják, hanem egyben egyfajta marxi dogmává minősítik a közvetlen naturalizálás programját, amit azután mint „antidogmatikusok" meg is döntenek. A problémát bonyolítja az, hogy a Marx utáni marxista irodalomban ez a Marx által csak a kommunizmus alsó fokára érvényesnek tartott tétel valóban hibásan dogmatizálódott,

Ugyanakkor jeleznünk kell: Marxnak és Engelsnek vannak egyes olyan kijelentései, amelyek szerint a tőkés árutermelés az árutermelés utolsó formája. (MEM 22. köt. 40. old.) Ezt azonban csak annak analógiájára értelmezhetjük, ahogyan Engels a termelést, értékesítést tervszerűen szabályozó trösztökben, részvénytársaságokban sem egyszerűen a klasszikus kapitalizmus egyszerű folytatását, hanem egy olyan új fordulatot látott, ami a maga módján elkezdi megszüntetni a termelés magán- és anarchikus jellegét.

Kell-e különösebben bizonyítani, hogy ez a szakadás még inkább vonatkozik a kisajátítók kisajátítása után az elkülönültség alapján szerveződő árutermelésre? Ám ez a szakadás az árutermelésen *belül* realizálódik s így mind ennek, mind a folytonosság jegyeinek ismeretéhez is rekonstruálnunk kell a marxi bírálatot.

Ahogyan tehát nem jelenti az eredeti marxi koncepció gyakorlati cáfolatát az áru-pénzviszonyok fennmaradása a szocialista forradalom politikai aktusa után, úgy a termelésnek az a piacra való orientáltságának szükségszerűsége sem, ami napjainkban kezd áttörni. Az elmélet sötétkamrájában azonban ez utóbbi körülmény is fonákul tükröződik: úgy tűnik, mintha a gyakorlat itt is falszifikálna egy elavult marxi dogmát. Van, amikor a piaci orientáció szükségszerűségének kiemelése a marxi teljesítmény elismerésével párosul, a lényeg azonban ebben az esetben ugyanaz marad, mint amikor ez az elismerés is hiányzik: Marx gazdaságtanából csak az értéktöbblet-elmélet bizonyul maradandónak.

„A *termelés primátusa* alapján állva kell a piaci értékítélettől elszakított termelésszervezés ellen fellépnünk... A közgazdaságtan megalkotói ezt a tudományt a *termelés gazdaságtanaként* építették fel. A termelés oldaláról vizsgálva a gazdasági élet jelenségeit, feltárták az egyenértékű csere törvényét, ami szabályozza a társadalmi termelést és amelynek működése révén egyfelől a szükségletek hatnak a termelésre, másfelől a termelés a szükségletekhez alkalmazkodik. Ezt az elméletet fejlesztette tovább Marx, amikor kidolgozta az értéktöbblet elméletét. Ezt a fél évszázada feledésbe ment elméletet a tőkés világban ma, a stagnáció kemény napjaiban újólag felfedezik... Miközben véget vetünk a piaci értékítélettől elszakított fejlesztési politikának, erről nekünk sem szabad megfeledkeznünk." A termelésre orientált intézményi rend az ötvenes években alakult ki és ezt kell átszervezni, a középpontba állítva a piac által elismert teljesítményt, a marketing funkciót." (*Csikós–Nagy Béla:* Tíz kérdés a termelési szerkezetről. Valóság, 1982. 3. 18. old.)

Talán egy más kép körvonalai sejlenek fel, ha sikerül bizonyítanunk: Marx kezdettől fogva szembenállt a „termelés gazdaságtanának" Ricardo-féle értelmezésével és kritikailag érvényesítette vele szemben a piacra való orientáltság szükségszerűségét, ám egy mélyebbre ható értelemben, a többi közt oly módon, hogy a polgári gazdaság-

ban nincs és nem is lehet szükségszerű viszony a ráfordítások és a fizetőképes kereslet közt; valamint oly módon is, hogy magát e specifikus ráfordítást és a keresletet is belefoglalta a politikai gazdaságtan *bírálatába* stb. Marx értékelmélete csak akkor tűnik idejétmúltnak, ha Marxot csupán Ricardo továbbfejlesztőjeként értelmezzük. Ez utóbbi esetben tűnik úgy, mintha a lassú, fokozatos elszakadás Marx és Engels „dogmáitól" – amelyhez több mint fél évszázadra volt szükség – tenné lehetővé végre a helyes gazdaságpolitika kibontakozását. Pedig éppen fordítva van: az, ami elszakadásnak tűnik, egy sajátos jellegű közeledés a marxi koncepcióhoz, ami azonban a mai szakmai köztudatban fonákul tükröződik, ugyanakkor egyben távolodás is, amennyiben éppen a polgári értékelmélet marxi *bírálata* megy több vonatkozásban is veszendőbe. A téves elméleti meggondolások alapján is zegzugosan fejlődő gyakorlat állandó *post festum* önkorrekciói rossz hírbe hozzák az elméletet általában; úgy tűnik, mintha az elmélet volna a felelős a gyakorlat hibáiért, másrészt a gyakorlat – kategoriálisan tisztázatlan – korrektív visszahatása az elméletre nem a megfelelő fényben tünteti fel a fetisizmus, a terv, a naturalizálódás stb. kategóriáit. A valóságban annak a folyamatnak bizonyos szakaszairól van szó, amikor a nem felismert, félreismert gazdasági törvényszerűségek utólag – és ezért rombolóan is – törnek maguknak utat... Marx tételeinek beigazolódását ezek cáfolataként jelenítik meg. S ez nemcsak a gazdaság szféráját érinti.

A szabadság a természet és a társadalom fölötti terven alapuló uralom, ám meghatározott fejlettségi fokai előfeltételezik nemcsak a tervnek, hanem magának az uralt természetnek – így a „gazdasági természetnek" – egy meghatározott fejlettségi fokát. A szabadság világtörténelmi növekedése bonyolult utakon-módokon megy végbe s vannak olyan szakaszai, amelyekben az „ész csele"-ként éppen a „természeti" oldal (a piaci viszonyok) bizonyos irányú, mértékű kibontakoztatása az egyik hangsúlyos feladat. Ennek azonban nem a „természet" eluralkodásához, hanem a fölötte megvalósuló emberi uralom növekedéséhez kell vezetnie.

1

A közgazdasági cezúra-elmélet bírálatához. I.

Az ifjú Marx a gazdasági értékkategória kérdésében mindaddig a csereviszonyok külsőleges, felszíni megjelenési formáit általánosítja, s így álláspontja szubsztanciálisan újat nem mondó, sőt, eklektikus marad, amíg nem fogadja el a Ricardo által következetesen képviselt tételt: az értékmeghatározást a termelési költségek által – így szól Tuchscheerer és Mandel, az „ortodox" és az „antiortodox" ítélete.

„...az elődei közgazdasági gondolkodásához való kapcsolódás Marxnál ... azzal kezdődött, hogy teljes mértékben tagadta nemcsak a vulgáris közgazdaságtan képviselőinek elméleteit, hanem a klasszikus polgári gazdaságtanét is... elvetette a klasszikus politikai gazdaságtanban található tudományos elemeket is. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy eleinte elutasította a munkaérték-elméletet, vagyis tagadta az árunak a munkaidő által, illetve a munkaidőben feloldható termelési költségek által meghatározott belső értékét.

A csereviszony külső megjelenéséből, a piaci áraknak a kínálat és kereslet viszonyában végbemenő szüntelen változásából, tehát a konkurrenciaviszony által előidézett ingadozásaiból kiindulva Marx eleinte azon a nézeten volt, hogy az áruk csereértékének vagy árának a meghatározása a magántulajdon és a konkurrencia körülménye között véletlenszerű." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása [1843–1858]. Kossuth Könyvkiadó 1976. 375. old.) „Az értékelméletet illetően... Engels előbb egy lépést tett visszafelé a klasszikus polgári gazdaságtan munkaérték-elméletéhez képest..." ám: „...a »Vázlat« a közgazdasági kategóriáknak egy rendkívül mélyreható és minden korábbi közgazdasági művet messze túlszárnyaló elemzését tartalmazza." (Uo. 94–95. old.)

Ha számításba vesszük, hogy a szerző szerint – s nemcsak szerinte – a marxi értékelmélet az alapja „Marx közgazdasági tanítása grandiózus épületé"-nek (uo. 376. old), hogy továbbá az ifjú Engelshez hasonlóan Marx is kezdetben elutasította az értékkategória realitását – így Tuchschecrer –, akkor a részletekbe menő negatív értékelésekkel szemben az engelsi „Vázlat"-ot és az ifjú Marx első politikai gazdaságtani fellépését egyértelműen pozitíve megítélő álláspont olyan elméleti tiszteletkörként jelenik meg, amely teljesen kirí mind a koncepció egészéből, mind pedig a részelemzések összességéből. Továbbá: Marx merőben ellenkező álláspontot képviselt, mint a polgári közgazdászok. A proletariátus és a burzsoázia kibékíthetetlen osztályellentétének, osztályharcának gazdasági okait akarta fel-

tárni stb. – fejtegeti Tuchscheerer (lásd uo. 374. old.). De hát milyen elméleti értéke lehet ennek az osztályálláspontnak, ha „teljes mértékben tagadta" (a vulgáris és) a klasszikus politikai gazdaságtani elméleteket, ha ez utóbbiakkal szemben, amelyek – mint ismeretes – elhatoltak a látható mozgás mögött rejlő lényeghez, az ifjú Marx ismét visszatért volna a felszín mozgásához...?

Ez a Tuchscheerer által leírt tiszteletkör hiányzik más szerzők értékeléseiből: amilyen mértékben következetesebben elmarasztaló az ítélet, abban a mértékben válik a negatív értékelés logikailag önellentmondásmentesebbé. Ha tehát a „prericardiánus" ifjú Marx egyfajta kispolgári fertőzöttségéről szól a közgazdasági értékelés, akkor ez a koncepció logikailag koherensebb és nem vet olyan rossz fényt a „proletárálláspontra", mint azt a tiszteletkörökhöz ragaszkodó felfogás teszi.

Engels „Vázlat"-áról jegyzi meg Ernest Mandel: „Engels itt semmi szubsztanciálisan újat nem mond"... „A cikk második része az értéket tárgyalja, ez a leggyengébb része, s ez azt jelzi, hogy Engels e munka megírásakor meg sem értette, el sem mélyítette Ricardót." Továbbá: Marx és Engels értékkoncepciója Mandel szerint még „A szent család"-ban is eklektikus. Elismeri ugyan mellékesen, hogy Engels helyes állásponthoz közeledik ott, ahol a kereslet-kínálat játékának természettörvényként ható jellegéről szól. (*E. Mandel:* La formation de la pensée économique de Karl Marx. Maspéro 1970. 18–19., 35. old.)

Így foglal állást a többi közt Ronald Meek is: „A munkaérték-elmélet persze nem volt Marx kiindulópontja. Valójában, ha erre a korai szakaszra szorítkozunk (mondjuk 1836-tól 1847-ig), mikor kifejlesztette és fokozatosan összerendezte vezéreszméit, amelyek jövendő munkájának alapjaként szolgálnak, akkor a munkaérték-elmélet elfogadása inkább tetőpontnak látszik, fő következtetései egyfajta sűrített összegezésének, mintsem kiindulópontnak. Az a probléma, hogy hogyan került Marx a munkaérték-elmélethez, az szerves része annak a folyamatnak, hogy hogyan lett »marxista«."(*R. Meek:* Tanulmányok a munkaérték-elméletről. Gondolat Kiadó 1959. 155. old.)

Azon sem szabad meglepődnünk, hogy ezt a fővonalat mellékvonalak keresztezik. Így pl. a Marx és Engels prericardiánus szakaszát mélyen elítélő Mandellel szemben a „másik Mandel" arról szól, hogy Ricardo tanításának elfogadása egy pillanat alatt végbement. „Marx annál is könnyebben vezethette vissza a társadalmat és a társadalmi embert a munkára, mert Hegel már úgy jellemezte a munkát, mint az emberi *praxis* lényegi természetét. A klasszikus közgazdászokat tanulmányozva Marx felfedezi, hogy ezek a munkát teszik meg az érték végső forrásának. A szintézis villámgyorsan végbement, a két fogalom kombinálódott..." (*E. Mandel:* La formation... 29. old.)

Arról van szó tehát, hogy az ifjú Marx nem kapcsolódott közvetlenül a természetes ár ama kategóriájához, amelyet a piaci áraktól eltérően a termelési költségek, azaz a ráfordított átlagos munkamennyiség határoz meg. Ezzel a tétellel szemben Marx és Engels – állítólag egészen „A német ideológia" megírásáig – az elsőként a „Vázlat"-ban Engels által kifejtett „eklektikus" értékkoncepciót vallották a magukénak.

Az „ortodox" és az „antiortodox" álláspontja egyben a marxoló-

giáé is: „Marx, aki először harcolt az elmélet ellen" (a munkaérték-elméletről van szó – *M. M.*), „nagyon hamar elfogadta, mert megfelelt titkos gondolatainak..." (*M. Henry:* Marx; Une philosophie de l'économie. Gallimard 1976. II. köt. 142. old.)

Ezeknek az ítéleteknek elméleti előfeltevése szerint a munkaérték-elmélet a marxi gazdaságtan egész rendszerének alapja. (Így foglal állást Fred Oelssner is, a Tuchscheerer művével kapcsolatos vitát összegezve: „...a munkaérték-elmélet Marx egész közgazdasági elméletének tudományos alapja." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. Előszó 7. old. és vö. 371. old.) Így az ifjú Marx minden közgazdasági állásfoglalását a munkaérték-elmélet legfejlettebb, Ricardo által kifejtett alakjához való viszonya határozza meg, ezen belül is viszonya a szintén a Ricardo által a legkövetkezetesebben képviselt tételhez: a termelési költségek értékmeghatározó szerepéhez. A cezúra elmélete így rögtön készen is áll: a választóvonal a még nem ricardiánus, illetve a Ricardót bizonyos fenntartásokkal, helyesbítésekkel, kritikával már elfogadó Marx között húzódik.

Marx ricardoizálása — ez a kifejezés mindig fenntartással értendő. Korántsem jelenti és jelentheti azt, hogy Ricardo a maga nagyságában és kérlelhetetlenségében jelenik meg, jóval inkább az ő polgári korlátjainak reprodukciójáról van szó magukban a Marx- ábrázolásokban, arról tehát, hogy az értelmezők nem tárják fel a marxi *nóvum*ot. Mi több: bizonyos esetekben még a Ricardo által képviselt elméleti színvonal mögé is visszaesnek.

Az ifjú Marx és Engels eklekticizmusának Ricardo egy tömbből faragottsága felel meg (legalábbis a fő tendenciát illetően); a közgazdász-értelmezőknek el kell tekinteniük a ricardói elmélet felbomlásától, mert elméletét egyébként nem lehet szilárd kritérium-rendszerré alakítani. Ez az eljárás azonban nem tudatos: valami külsődleges, kész kapaszkodót kell prezentálni, ha már egyszer az elmélet meghátrál a kategóriaelemzés elől.

Így felfogva, a közgazdász és a filozófus ifjú Marx értelmezése – a filozófusé is, mert hiszen ez is ugyanazokon az elméleti előfeltevéseken nyugszik, mint a közgazdászé – özönvíz előtti ügy; fél évszázadnyi hatalmas irodalom tárgya, melyhez – úgy tűnik – csak jelentéktelen részletkérdésekben adhat valami újat a kutatás. Mindenképpen: „lerágott csont", a legrosszabb értelemben vett archív-anyag és sehol sem terjedt el annyira a citatológia és a kommentálgatás a maga mindent szétvető és ködfejlesztő atmoszférájával, mint éppen itt. Ez per-

sze még csak a külső forma kérdése, de e külső forma a „belső külseje”.

Vajon nem a kautskysta–hilferdingi hagyomány prolongálása vetül-e az érett és – mindig csak ezáltal közvetítve – az ifjú Marx értelmezésére e cezúra megvonásakor? Hiszen a marxi politikai gazdaságtan tárgya a társadalmi-gazdasági viszonyaiban vett termelés s ebben a dimenzióban maga az értékkategória a termelési viszonyok egyik, sajátos esete. De csak akkor, csak azzal a feltétellel, ha a sajátos módon meghatározott feltételek mellett termelt termékek válnak a termelési költségek hordozójává s így a termelői ráfordítás, a termelőknek az összmunkához, s egymáshoz való viszonyainak dologi-érzékfeletti kifejezőivé, ha tehát a termelési költségek dologi kifejezése egy egész visszájára fordult világ „lelke”, „a velünk szemben a hátsó lábaira állt termék” tőle elválaszthatatlannak tűnő attribútuma. Az egymásravonatkoztatott áruk mint egyenértékek viszonya, az árutermelők dologi társadalmi viszonya: az egyetemes visszájára fordulás s ezen belül az árufetisizmus elmélete – a valóságos létmeghatározottságoknak megfelelően – preegzisztál a marxi elméletben is. Csak defetisizálva különös termelési viszony az érték: közvetlen mennyiségi szemlélete esetén a *sub specie emberi* termelt termékek örök attribútuma.

Ha nem így kezdjük el értelmezni a marxi művet, akkor veszendőbe mennek elméletileg a termelés társadalmi viszonyai, a gazdasági forma kategóriája s helyébe lép egy különös eldologiasult alakzat, a megcsonkított értékkategória. Eltűnik ezzel a specifikusan társadalmi elv, a „társadalmi-gazdasági”, illetve csak verbálisan marad meg, a verbalizmus szükségszerű eklekticizmusával – és nemcsak a politikai gazdaságtan területén.

Megpróbáljuk bebizonyítani, hogy az a mód, ahogyan a közgazdászok diszciplínájuk állítólagos alapkérdéséhez viszonyulnak, messzemenően elméleti jelentőségű: modellje, alapformája a társadalmi-gazdasági dimenzió megszüntetésének. Ennek alapvető elméleti jelentőségére e munkában persze csak utalhatunk: annyi bizonyos, hogy Marx Arisztotelész érdemét a természeti, társadalmi, tudati *formák* kutatásában mutatta fel, s mi más volt és volna a marxista filozófia feladata, mint ennek a hagyománynak a folytatása? Ám ha éppen a (korántsem mechanikus értelemben) felfogható „középtag”, a társadalmi forma kategóriája szorul a háttérbe vagy tűnik el, akkor nyilván meghasonlik elméletileg a világegész is.

Az ifjú Marx hű maradt Arisztotelész és Hegel filozófiai hagyományához, amikor – közvetlenül Engels zseniális vázlatát is általánosítva, elmélyítve, Moses Hesshez is kapcsolódva stb – az értékkategóriát úgy kezdte ábrázolni, mint az atomizált, s így össztársadalmilag nem-tudatos termelés alapformáját ,mint a „magántulajdonosok" termelési viszonyát, mint a véletlen összmozgás elvont törvényét. Az

Az ifjú Marx kéziratában az árutermelőket (magántermelőket) magántulajdonosoknak, az árut is magántulajdonnak nevezi. Itt terminológiailag is eltér a polgári klasszikusoktól, s kifejezi minden elkülönült tulajdon meghaladásának szükségszerűségét.

elméleti – a gyakorlatit messze megelőző – megoldás abban áll, hogy a társadalom szabályozza az általános termelést. Így megragadva a klasszikus polgári gazdaságtan ifjú marxi bírálata az emberi gondolkodás fejlődésének országútját reprezentálja s egyben annak új szakaszát nyitja meg: a társadalom, azaz „az igazi közösségiség", a „*communauté*" által szabályozott termelés esetén megszűnik a „tulajdon erők" nem uralt, hanem minket leigázó létmódja. A társadalom által szabályozott általános termelés, azaz az eleven és a múlt munka közösségi uralása tudatos, előzetes elosztása – az értékforma ellenstruktúrája – a klasszikus politikai gazdaságtan bírálatának mindent átható alapmotívuma volt és maradt a marxi életműben. Így hát „a velünk szemben a hátsó lábaira állt termékük" klasszikus polgári ábrázolásának marxi kritikai továbbvitelét, kiteljesítését – beleértve „boldog végének" anticipálását – kezdettől fogva azoknak az egyesült egyéneknek víziója közvetítette, akik termelésük társadalmi összefüggésének megszerveződését már visszahódították az önállósult termékektől és saját döntésük tárgyává tették.

Az anticipációt egy szükségszerű folyamat meghatározott stádiumának elméleti előlegezéseként értjük: „A történelem egész mozgása ezért – olyképpen, mint a kommunizmus *valóságos* nemzési aktusa – empirikus létezésének születési aktusa – éppígy a kommunizmus gondolkodó tudata számára is *létrejövésének fogalmilag megragadott* és *tudott* mozgása..." (*Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. [A továbbiakban: Gfk] 69. old. Budapest 1970.)

A kommunista forma (s itt mindig e formának az áru–pénzviszonyokat már meghaladott fokáról van szó) anticipációja a polgári formát egész tartalmával együtt a különösség színvonalára redukálta, beleértve a termelési költségek mindaddig egyetlen alakjában általá-

nosított-rögzített kategóriáját. A polgári klasszikusok által ábrázolt költség kategóriája úgy kezd megjelenni a kommunista ifjú Marx számára, mint e költségek sajátos magánalakzata, mint a tőkés termelés költségei, illetve mint a tőkés költsége és a számára való többlet, mint a nemcsak az atomizált és nem-tudatos, hanem mint a kisajátított munka polgári módon meghatározott költsége. A termelési költségek kategóriájának antinómiáiban — amelyekről a közgazdászok nem, vagy nem az előfeltevéseik alapjait megrendítő, megszüntető módon vesznek tudomást — Marx számára, ha első fokon is, a munka egész anyagi rendszere a maga sajátos formájában mint magán-, illetve mint kisajátított s ezért mint elidegenült jelenik meg. A termékvilág termelési költsége így hát Marx felfogásában kezdettől mint az elidegenült munka termelési költsége követeli meg a maga fogalmi ábrázolását, beleértve azoknak a közvetítéseknek felvázolását, amelyek által a költség ilyenként érvényesül.

Amikor a közgazdászok — mint meglátjuk — visszautasítják az elidegenült munka marxi koncepcióját, akkor ezzel — közvetlenül — elzárják az utat maguk előtt ahhoz, hogy a mennyiségi meghatározottság, e legsajátabb elvük marxi forradalmasítását felismerjék, azaz hogy ábrázolják a költségek formakülönbségeit. Amikor az ifjú Marxot a termelési költségek kérdésében elfoglalt álláspontjáért elítélik, akkor a saját, a gazdasági forma iránti közönyüket hozzák — ha implicit módon is — felszínre. Közvetve pedig a forma kategóriája iránti közönyükkel — az elméleti alapokat tekintve — kiiktatják a társadalmi termelési folyamat ábrázolását, mert hiszen az elidegenült forma mozzanatai a munkának mint gazdaságilag megosztottnak szervezete, a munka megvalósulási feltételeinek elválasztottsága magától a munkától, az utólagos csere, az elosztás, végül pedig a mindezen antagonisztikus formák által determinált fogyasztás, amely viszonyok, folyamatok egyben a társadalmi ember sajátos újratermelésének mozzanatai. Amikor így egy alakjára redukálják a munkát — vagy pedig a munkát mint konkrétet és mint elvontat örökítik meg — akkor ismét csak megszüntetik a gazdasági formát, illetve (ami csak ennek fonákja) megörökítenek egy eldologiasult formaeffektust. Az elméleti értelmezés visszaesik a „Kéziratok” mögé, vissza a már az 1843 legelején megfogalmazott program mögé, amelyet a ifjú Marx így határozott meg: „Vannak azonban olyan *viszonyok*, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere.

Mihelyt kimutattuk, hogy egy bizonyos dolgot a viszonyok *szükségszerűvé* tesznek, már nem nehéz kideríteni, milyen *külső* körülmények között kellett ennek *valóban* létrejönnie és milyenek között nem jöhetett létre, noha szükséglet már volt rá. Ezt körülbelül ugyanazzal a biztonsággal meg tudjuk határozni, amellyel a vegyész meghatározza, milyen *külső* körülmények között kell rokon anyagoknak vegyületet alkotniok." (MEM 1. köt. Budapest 1957. 176. old.)

Nos: az elidegenült munka kategóriájának elvetésével – szélesebb értelemben az újratermelési folyamat specifikus gazdasági formameghatározottságának kiiktatásával – szétesik a társadalmi egész: az elmélet centrumában maradnak (habár önellentmondóan) a merőben anyagi, tehát az elvont létmozzanatok, a másik oldalon passzívvá merevülnek a többé már nem formameghatározókként elgondolt termelési viszonyok. A metafizikus értelemlogika által önállósított, kettészakított mozzanatokkal egyszerre megy veszendőbe a társadalmi ember legalapvetőbb élettevékenységének ábrázolásában a marxi dialektika s éppígy a materializmus is, mivel mindkettőnek ellentmond a gazdasági forma kiiktatása, vagy külsődleges keret-létmódja, merőben visszaható, vagy pusztán „kombinatív" funkciója. Marx a társadalmat mindig kettős értelemben fogta fel: mint anyagit és mint materiálist („stofflich", illetve „materiell"); a materiálist, a társadalmi-gazdasági viszonyok rendszerét mint az anyagi tartalom birodalma által determináltan-determinálót (formameghatározót) értelmezte. Csak így tarthatta a társadalmi termelési folyamat legfontosabb eredményének a termelési viszonyok, a társadalmi ember s minden anyagi tartalom formameghatározottságának újratermelését. Árutermelők társadalmában a materiális létmód elleplezõdésének alapformája a termékek által dologilag hordozott specifikus jellegű munka, mint „badar" kifejezése annak a viszonynak, amely a termelők egymás közti s az összmunkához való viszonyában realizálódik. Amikor pl. a munka társadalmi jellege a termékek dologi tulajdonságának formáját ölti fel s pénzként túl a közvetlen anyagi termelésen jelenik meg, akkor e kívüllétformája (amely egyben sajátos, ám elleplezõdött „bentlét", mint minden anyagi tartalom elsődleges gazdasági preformáltsága, amely e tartalmat mint az elszigetelt árutermelők közti viszonyok által meghatározottal jellemzi) elleplezi a munka materiális meghatározottságát nemcsak a köznapi, hanem az elméleti tudat számára is. Elsődlegesen innen ered, hogy az elméletben a társadalmit csak egy alakjában, csak mint az anyagi tartalom általánosát ragadták meg,

attól a gazdasági formától negatíve elvonatkoztatva, amely által az anyagi tartalom egyedül létezik, amely által az, ami, adott esetben tehát a hasznos munka magánmunka, meghatározott formájú szükséges és többletmunka, a termék áru stb. Az elvont létmozzanatok önállósítása az elméletben a valóságos, az elidegenült léttől eltekintő s így vele akarva-akaratlanul megbékélő spekulációk forrása, s amenynyiben az elidegenülés kérdése mégis felvetődik az elméleti tudat számára, ez a fiktív anyagi tartalomra lefokozott, lebontott tevékenység rejtélyes következményeként jelenik meg, nem úgy tehát, mint egyben a preegzisztáló forma szükségszerű kibontakozása, hanem mint a forma nélkül vett tevékenység átcsapása valami nem szándékoltba s így idegenbe. Ilyen ábrázolást nyert ez a körülmény az ifjú Marx munkásságának jelentős előzményeinél; így pl. a hegeli fenomenológiának még ezoterikus vonulatát is ez a pozíció keresztezte. Nem haladja meg ezt a szintet a teória akkor sem, ha elhatol az értékig – a hegeli ún. „eszményi mértékig" – mert változatlanul ellepleződik, illetve kritikai ábrázolás nélkül prezentálódik a munka ama sajátos jellege, amely az áruknak mint értékeknek szubsztanciája, s változatlanul a termékek privátügyének tűnik az, ami a valóságban a társadalmi termelési folyamatot maguktól a termelőktől függetlenné teszi, amely őket mint független magántermelőket határozza meg, amely a társadalmilag szükséges munkaidőt — a munkaidőt egy különös gazdasági formájában – természettörvényként működteti. Az a körülmény tehát, hogy a munka a termékek értékében jelenik meg, hogy a formameghatározott tartalom és a forma kibontakozása egyben eldologiasuló, a termelőktől függetlenedő létmódjuk reprodukciója, hogy tehát a munka különös társadalmi jellege mint az áru pénzléte manifesztálódik – mindez egyszerre jeleníti meg az elméleti tudat számára is a formát mint valami dologit s az anyagi tartalmat mint valami azon dologin kívülállót, általa nem érintettet: a fetisizmus megfelelője az anyagi tartalom a maga egyedülvalóságában. Így sorolódik be az egyedülvalóvá tett anyagi tartalom kategóriájába maga a termelési viszony is, mint emberi viszony, amelyet a forma nélkül vett dolgok közvetítenek (vagy akár nem is közvetítenek) – s ezek a nem-specifikált emberi viszonyok csak közösségiek lehetnek. Az elméletileg nem defetisizált forma részkérdései – hiszen csak ezek maradnak meg – a termékek és a termékvilág újratermelésére szorítkozó közgazdaságtan privát ügyének tűnnek; abban a mértékben, ahogyan a közgazdászok megkövült s izolált részmozzanataiban hagyják meg

a formaproblémát, úgy fordulnak el a filozófusok ettől a tematikától s veszítik el ezzel az „íglyét" ábrázolásának lehetőségét. Ami a valóságban a feje tetején áll, így áll talpára az elméletben: a valóságos transzpozícióval, a visszájára fordulással többé nem kell számot vetni, a gazdasági formaproblémák az egyedül relevánsként megmaradt anyagi tartalomhoz viszonyítva valami dologi, merőben partikuláris jellegűnek, s így a „humán tudományok" számára irrelevánsnak tűnnek. A valóságban azonban nincs olyan marxista igényű diszciplína, amelynek ne kellene bevonnia kategóriaelemzéseibe az egyetemes visszájára fordulást s azt, ami ennek közvetlen forrása, s reprodukálódásának alapja, a már az ifjú Marx által elidegenültnek nevezett formát. (Közvetlen forrásról van szó annyiban, amennyiben az anyagi tartalom relatív fejletlensége tevődik át a gazdasági forma visszájára fordító funkciójába.) Ez azonban nem történt meg.

Az a cezúra, amely – véleményünk szerint – a közgazdászok elméletén hol több, hol kevesebb konzekvenciával végigvonul, különös megjelenési formája a fetisizmus vonta cezúrának az elvont létmozzanatok s az íglyétformák közt. Ezt a cezúrát vetítették a marxi életmű értelmezésére; be kell tehát bizonyítanunk, hogy nem a tárgy torz, hanem az optika torzít. Ha így kezdjük majd kutatni a marxi művet – az egészet, hiszen a kezdet a „kész" forma kezdete –, kiderül, hogy az olyannyira ismertnek, untnak s így meghaladottnak vélt valójában szűzföld a kutatás számára, hogy tehát az ifjú marxi, s benne az érett mű bizonyos lényeges alapformái is, áldozatául estek a hegeli-marxi értelemben átfogóan jellemzett elidegenedésnek: „minden dolog maga más, mint ami".

*

Ernest Mandel egyetértően idézi Althussert: még egyetlen közgazdász sem tanulmányozta filozófusként és egyetlen filozófus sem közgazdászként a „Kéziratok"-at. Hozzá kellett volna fűznie: ezt bizonyos közgazdasági kategóriák újraértékelése nélkül nem is lett volna érdemes elkezdeni. Mert hiszen mindvégig azt látjuk, hogy minél következetesebben alkalmazza a közgazdász saját elméleti területén belül ezeket a kategóriákat a genezis megítélésére, annál egyértelműbben bontakozik ki a, szerintünk bizonyíthatóan hamis pozíción alapuló cezúrának a „jogosultsága". Csak utalásokra szorítkozva: mindmáig nem tisztázott a munka kettős jellege és a tulajdonviszonyok kérdése a köz-

gazdasági irodalomban, s korántsem „csak” ezeknek az alapkérdéseknek a tisztázatlanságáról van szó. (Tartalom és forma egybemosását a közgazdasági és formációelméleti irodalomban Rozsnyai Ervin elemezte egy publikálatlan tanulmányában.) Általában jellemző az a fogalom nélküli verbalizmus az alapkérdésekben, amely az elemzést lényeges pontokon nyelvi csapdába futtatja.

Közismert, hogy a fogalom és a szó már pusztán mennyiségi meghatározottságuk, számszerűségük révén sem esnek egybe: több fogalmat egy szó, egy fogalmat több szó is kifejezhet. Vagy a fogalom egysége bomlik fel a verbális sokféleségben, vagy pedig a lényegileg különböző fogalmaknak ez a különbsége szűnik meg egy s ugyanazon szóban. Ami az előbbit illeti: pl. ha az ifjú Marx „közösségi életnyilvánításról” szól, amelyet szembeállít a „magántulajdonosi munkával”, akkor ezt a közgazdász nem tekinti a közvetlen társadalmi munka, illetve a közvetett társadalmi munka későbbi marxi kategóriái előformáinak. Ez a fajta fogalomnélküliség cezúrára szorulónak ábrázolja azt is, ami a valóságban több, mint zseniális anticipáció, az érett kategóriák első körvonalazása. A cezúra továbbá ott is szükségesnek mutatkozik, ahol pl. az ifjú Marx a közgazdászokkal szemben a „termelési költségek” kifejezésének ellentétes fogalmi tartalmait kezdi kibontakoztatni.

Ez az afilozofikus verbalizmus messzemenően elégtelen kategóriaelemzést előfeltételez, azon is nyugszik és oda is tér vissza. Ez is egyik forrása — a források relatív összességét csak a további elemzés során bonthatjuk ki — annak a cezúrának, amelyet több mint fél évszázada Kautsky vont meg az ifjú és az érett Marx közt („Die Gesellschaft”, 1924. Jahrg.1.N°23.) az utóbbi javára. A Kautsky—Korsch vita — ha általában nem is eléggé ismeretes, hogy itt és így fogant meg — a maga messzemenő konzekvenciáival ma is megosztja a filozófusokat, miközben a közgazdászok közt egység áll fent: ismereteink szerint senki sem állt ki az ifjú Marx mellett. Ám, hogy a megosztottság vagy az egység mennyire formális és mit sem mond az igazságról, mutatja pl. a „megoszlók” közönye az egységet képviselők iránt, azaz lényegileg a filozófusok közönye a gazdaságelmélet egy meghatározott felfogása iránt. Ez a közöny, pontosabban ez a kölcsönös elidegenültség ugyanakkor egy lényegileg hamis egység kifejezője, mert hiszen a gazdasági forma partikularizálása egyaránt jellemzi a közgazdasági és a filozófiai koncepciókat. Hiszen éppen a filozófusok válasza a partikularizált, nem defetisizált a formaproblémákra az anyagi tartalom a maga

pőreségében, amiben néhol felbukkannak bizonyos fetisizált alakzatok. Hasonló ehhez az a közgazdasági koncepció, amely ide-oda csapódik a partikuláris formaeffektusok és a formameghatározottságoktól felszabadított anyagi tartalom közt. A filozófia és a gazdaságelmélet kölcsönös elidegenültsége — amely tehát egy sajátos, fonák egységen is alapul — nyilván megszüntetendő; lényeges előfeltétele nemcsak a formaproblémák partikularizáló felfogásának áttörése, hanem éppígy az a defetisizálás, ami nélkül egyszerűen nem lehetséges az alapformákat feltárni.

Jelen témánk kizárja az ifjú marxi művet társadalmi-gazdasági forma nélkül igenlő (s ezen az alapon az egységet az egész marxi műben „felmutató"), valamint annak a strukturalista irányzatnak elemzését, amely a termelési viszonyok — sajátosan értelmezett — kategóriájának újrafelvételével tiltakozik a filozófiai antropológiává sekélyesített „marxizmus" ellen, miközben cezúrát von Marx életművében. Egyáltalán: mint látható, nem a filozófusok által kialakított Marx-képről van szó, „csak" azoknak a premisszáknak a bírálatáról, amelyeken mindkét irányzat (és variációk) hallgatólagosan vagy nyíltan nyugszik.

Úgy tűnhet, mintha a strukturalista irányzat megtörte volna a gazdaságelmélet és a társadalomfilozófia elidegenültségének és az anyagi tartalom egyedülvalóságának koncepcióját. Itt egy sajátos jellegű elméleti mozgásról van szó, hiszen ez az irányzat a filozófiai antropológia fonákja; benne, általa a termelési viszonyok strukturalista értelmezése annak a trójai falónak bizonyul, amely maga az anyagi tartalom ellen fordul és kiüresíti, hogy azután ismét rehabilitálja azt, ami ellen lázadt.

Az althusseri irányzat lényegileg a készen kapott közgazdasági evidenciákat vitte be a marxizmus átfogó jellegű filozófiai értelmezésébe és ezen az alapon alakította ki filozófiai cezúraelméletét. Így eleve a lehetetlent kísérelte meg, azt ti., hogy egy ricardoizált Marx-kép alapján felmutassa a marxi mű még ideologikus, illetve már tudományos elemeit. Ilyen kiindulópont mellett természetes, hogy a filozófiai cezúra nemcsak vertikálisnak, hanem horizontálisnak is bizonyult: még „A tőke" Marx-áról is „kimutatták", hogy részlegesen áldozata volt saját ifjúkori antropologikus „beszédének".

A filozófiai antropológia bírálata csak a társadalmi-gazdasági forma kategóriájának kibontakoztatásával valósulhat meg. Kérdésünk tehát, hogy megvalósítható-e az a feladat 1. a nem egyetemes formameghatározókként felfogott termelési viszonyok kategóriájával, anélkül, hogy a készen kapott tradíciót, a kettős formatant meghaladva, ne tudatosítanánk a marxi — alapvető jelentőségű — hármas formát (természeti, társadalmi-természeti, társadalmi-gazdasági) és egymásbanlétük sajátos rendjét; anélkül, hogy 2. elhatolnánk a gazdaságelmélet alapformáihoz (s így Marx elméleti forradalmát ne a konkrét és az elvont munka, az érték-értéktöbblet új felfogására korlátozzuk); anélkül, 3. hogy azt a külső kommunista pozíciót tudatosítanánk, amelynek révén az árutermelői, a tőkés gazdaság minden kategóriája egy visszájára fordult világ kifejezése; végül anélkül, hogy ne tudatosítanánk a lényegi egységet a marxi életműben, ami persze a maga részéről már feltételezi az 1–3. pontban foglaltak tudatosítását és felismerését az állítólagos cezúrát megelőző művekben.

Nos, vállalva a szükségszerű ismétlést: Althusser és irányzatának képviselői a termelési viszonyokat nem fogják fel formameghatározókként, nem tudatosítják a marxi hármas formameghatározottságot, nem hatolnak el a gazdaságelmélet alapkategóriájához, nem hozzák a felszínre Marx külső, kommunista álláspontját. Cezúraelméletük, sajátos viszonyuk az anyagi tartalomhoz stb. ennek következménye.

Ebben a kontextusban értelmezendő Althusser ismeretes álláspontja: a termelési folyamat szubjektumai nem a naiv antropológia „adottságai", „a konkrét individuumok", a „valóságos emberek", hanem azok a termelési viszonyok, amelyek meghatározzák és elosztják a termelés szereplőinek helyét és funkcióját. „A valóságos »szubjektumok« tehát ezek a meghatározók és elosztók: a termelési viszonyok. Mivel azonban ezek »viszonyok«, nem lehet őket a *szubjektum* kategóriájában elgondolni." (*L. Althusser–E. Balibar–R. Establet:* Lire le Capital, II. Maspero, Párizs 1966. 157. old.) A termelési viszonyok egy különös alakja, annak jelzőjeként, hogy a termelés szereplői még nem uralják termelésük társadalmi összefüggését, hogy nem ők határozzák meg és osztják el helyüket és funkciójukat a termelési folyamatban, itt öntudatlanul megörökítődik, a meghaladás imperativusza nélkül. A feladat éppen abban állna, hogy Althusser jelezze e sajátos, a termelési viszonyok objektumaként meghatározott különös szubjektumformák létmódját, de a szerző nem hatol el a munka társadalmi jellegének, ezen belül a magánmunkának a kategóriájához s így ennek hordozóját sem körvonalazhatja, e sajtátos szubjektumot tehát, mint magántermelőt (vagy mint bérmunkást stb.). A termelési viszonyok, a struktúrák és a dolgok kettéesett, meghasonlott ábrázolásában folytatja Althusser a régi tradícióit: e viszonyok kívüllétét az anyagi tartalmon: eszerint a termelés tárgyai és eszközei (a föld, a gép stb.) dolgok s mint ilyenek láthatók, mérhetők, nem pedig struktúrák, amelyek láthatatlanok. (Uo. 158–159. old.) Másutt is megismétli: a termelési viszonyok emberek és dolgok közti viszonyok s e dolgok... „a termelési viszonyok materiális elemei, amelyek a termelési folyamatban *dolgok*." (Uo. 150. old.) Csakhogy már az ifjú Marx is úgy ábrázolta a többi közt a földet, mint a „földtulajdonos szervetlen testét", egy átfogóbb értelemben, mint olyan érzéki külvilágot, amely nem a munkás munkájának létfenntartási eszköze (Lásd Gfk 46. old.) s ilyenként korántsem egyszerűen érzékelhető, mérhető dolog, hanem idegen tulajdon – s csak így ábrázolódhat maga a munka is érzékfeletti oldalát tekintve „másvalaki számára való tevékenységként" (uo. 55. old.). Minden anyagi mozzanat a maga reális létében éppen a sajátos társadalmi-gazdasági formája révén láthatatlan is s Althusser csak a gazdasági forma kategóriájának hiányában tarthatja e tartalmat egyszerűen látható valóságnak, merőben „dolognak". S éppen közvetlenül a gazdasági forma révén fordul az előtörténetben a formameghatározott dolog a közvetlen termelő ellen is s alkalmazza e termelőt, mint neki alárendelt eszközt: a gazdasági-formai dimenzió kibontása és a visszájára fordulás prezentálása megbonthatatlanul egységesek. Ha e dimenzió kiesik, akkor a közvetlen termelő mint szuverén célkitűző autonóm szubjektum mindig mint egyszerűen látható dologgal, mint a munka megvalósulásának pusztán anyagi feltételével egyesül az eszközzel, mint az *ő* objektumával, a strukturalizmus implicite rehabilitálja a filozófiai antropológia ismert koncepcióját, ahelyett, hogy feltárná a szubjektum–objektum viszony visszájára fordulását.

Mi több: a struktúra láthatatlansága egy bizonyos vonatkozásban nem abszolút:

mint a látható társadalmi-természeti anyag láthatatlan elosztója, szabályozója, közvetve érzékelhetővé, láthatóvá válik a társadalmasult szubjektum számára, láthatóvá, mint az alultápláltság, mint a pénz vagy a börze. De bármely társadalmasult szubjektum számára a struktúra nem akként jelenik meg, ami ő maga, hanem külsődlegesülve, transzponálódva, adott esetben érzékiesülve oly módon, hogy ez egyben fonákul elleplezi saját természetét, hiszen pl. a (fém- vagy papír-) pénz esetében egy társadalmi viszony közvetlenül adott, külső, fizikai tárgyként prezentálódik. Mindenképpen: ezt az objektíve misztifikálódott láthatóságot-láthatatlanságot (elérhetetlenséget, ahogyan ezt Kafka ábrázolja az alattvalónak szóló, de hozzá soha el nem jutó hírnök által vitt üzenet formájában) kritikailag kell értelmezni, mint az olyan, a távoli jövőben anakronisztikussá váló alakzatok sajátosságát, amelyek helyébe majd azok az „egyszerű, átlátszó viszonyok" lépnek.

A korlátolt polgári formán való túllátás hiánya is meggátolja Althussert abban, hogy az anyagi tartalom egészét úgy ábrázolja, mint Marx: ama formák által meghatározva, amelyek révén még nem azok, amik „*in posse*" (Marx). Ott pl., ahol megkísérli a filozófiai antropológia által első adottságként felmutatott szükségleteket társadalmi-gazdasági formájukban ábrázolni, nem ütközik meg azon, hogy e szükségletek csak fizetőképesekként azok, amik (s így mások, mint amilyenek *in posse*), hiszen az eldologiasult társadalmi munkaidő gátat emel a szükséglet és kielégítésének tárgya közé, az ember tárgyakra utaltságát egy sajátos módon, történelmileg múlékony jelleggel antagonisztikusan közvetítetté téve. Nem ütközik meg azon, hogy a termék uralja a termelőt, hiszen ez is mozzanata annak a hatalmas elidegenedés-problematikának, amit Althusser és társai visszautalnak a cezúra előtti korszakba.

Bizonyos, hogy Balibar és Rancière következetesebben viszik végig az Althusser által kezdeményezett tendenciát, tehát a nem formameghatározottként megragadott anyagi tartalom közvetett restaurálását. Így pl. Balibar szerint – a többi közt – a személyek és dolgok, a természeti és társadalmi ellentétes kategóriái is a polgári politikai gazdaságtan sajátjai, amelyekre építve Marx jogosulatlanul fogta fel történetfilozófiai elvként is a fetisizmust. Mivel Balibar nem érti meg a fetisizmust, a kommunizmusban majd megvalósuló valóságos defetisizálást is visszautasítja: gúnyosan szól a szabad egyének egyesülését koncentráltan kifejező Robinson-modellről. A kérdés azonban az, hogy milyen tudományos premisszákat előfeltételez ez a gúny a többé nem elidegenült tárgyiasulás, „az önmagánál lenni a máslétben" leendő modellje felett? Marx a fetisizált és a fetisizmustól mentes formákról szólva – úgymond – előfeltételezi az absztrakt munka kategóriáját, „...mint az általában vett munka természetes, evidens egzisztenciáját, amelynek a munkamegosztásban adott különböző ágai csak partikuláris formáit realizálják; pontosan azt, amit néhány sorral odébb maga Marx újólag mint a politikai gazdaságtan ideológiai *korlátját* mutatja fel." (*E. Balibar:* Cinq études du matérialisme historique. Maspero, Párizs 1974. 214–215. old.) Mit hiányol tehát Balibar a kommunizmus marxi vázlatáról szólva? Nem mást, mint azt a marxi elemzést, ami „lehetővé teszi az áruforma fejlődésének tudományos megalapozását, amit *a munka kettős jellegé*nek fogalma tesz lehetővé". (Uo. 215. old.) Nos, aki az áruformát s az árutermelő munka kettős jellegét hiányolja a kommunizmus-képben, az csak arról tesz tanúbizonyságot, hogy nem ismeri a közösségi használati értékben tárgyiasuló közvetlen társadalmi munka kategóriáját, hogy a saját fogvamaradottságát az árutermelői for-

mán belül tulajdonítja az azt meghaladó Marxnak, hogy tehát ő maga elméletileg önelégült áldozata a korlátolt közgazdaságtani felfogásnak.

Balibarnál s éppígy Rancière-nél a recept végső fokon egyszerű: az ifjú Marxnál a tárgy még érzéki – el tehát a tárggyal, mint érzékivel; a munka a szubjektum aktivitása – el vele; alany és tárgy viszonya felcserélődik, az objektum uralja a szubjektumot – el vele! Nem tréfálunk, Rancière valóban kiiktatja a tárgyat mint érzékit, a munkát mint hasznosat, a szubjektumot és az objektumot, amennyiben nem kizárólagosan a termelési viszonyok hordozói.

„A tőké"-ről mondja, hogy ... „a szubjektum elveszti szubsztanciális vaskosságát, amelynek révén minden objektivitás konstituálója volt (*L. Althusser–E. Balibar– R. Establet:* Lire le Capital. T. I. 164. old.), mintha az ifjú Marx szerint a munkás bármit is konstituálhatna a természet nélkül, mintha nem kényszerülne más számára való tárgyiasulásra ama szerkezet révén, amely idegen tulajdonként állítja vele szembe létfenntartási és munkaeszközeit, mintha tehát a „Kéziratok"-ban a szervetlen testétől elszakított munkást másként ábrázolta volna mint elvontat és tárgytalant és így korántsem „vaskosat". – E „vaskosság" látszata onnan ered, hogy Rancière (akárcsak társai), összhangban a filozófiai antropológiával, sem ragadja meg és bontakoztatja ki a „Kéziratok" politikai gazdasági kategóriáit, mint (a többi közt) a szubjektumok formameghatározóit, mi több, közönyös az „elidegenült forma" minden, a már ifjú Marx által jelzett sajátosságaival szemben is. Tekintsünk el azonban a társadalmi-gazdasági formától: ez esetben a szubjektum szubsztancialitása vonatkozásként valóban létezik. A csak a társadalmi-természeti dimenzióban megjelenített, a magát munkája révén a természetből kiküzdő, munkaeszközeivel a tárgyi világot gyakorlatilag létrehozó szubjektum szubsztanciális, s ha úgy tetszik, „vaskos". Mindez azonban nem a „Kéziratok" antropológiai tévelygése, amit el kellene vetnünk azért, mert a filozófiai antropológia ezt a vonatkozást abszolutizálta, túlhajtotta. Amilyen hibás a magát a természettel aktívan szembehelyező, „az egész természetet újjátermelő" társadalmat általánosságban egyetlen szubjektumnak tekinti, olyannyira korlátolt az az álláspont is (a jelzett fonákjaként), amely a szubjektum anyagi értelemben vett egyetemességének tendenciáját kétségbe vonja. A szubjektum teljes szubsztancialitása csak az előtörténet lezárulásával, a közösségi gazdasági forma kibontakozásával realizálódhat, amikor majd a szabad, egyetemes, tudatosan is reprodukálódó közösségi forma összhangba kerül az anyagi tartalom mindig is (habár az előtörténetben csak a maga elvontságában létező) szabad karakterisztikáival, ha majd ez a forma lehetővé teszi mindannak felszámolását, ami a tartalom e vonásait korlátozta, visszájára is fordította, amennyiben a termelőerőket sokszorosan is „romboló erőkké" változtatta stb.

Forduljunk egy pillanatra a tárgy felé: a „Kéziratok"-ban „a *Gegenstand* terminusa szenzualista módon nyert értelmezést. Itt („A tőké"-ről van szó. – *M. M.*) nem más, mint egy fantom, a struktúra egy jellegének megnyilvánulása." Leszögezi, hogy „Az áruk dologisága társadalmi dologiság, az ő objektivitásuk, az érték objektivitása. Marx másutt azt mondja, hogy fantomszerű objektivitásuk van. Ez az objektivitás nem létezik másként, mint egy társadalmi egység, az emberi munka kifejezése"... „ ami egy dolog formáját ölti fel, az nem a munka, mint egy szubjektum aktivitása, ez *a munka társadalmi jellege*. És az *emberi munka*, amiről itt szó van, nem egy konstituáló szubjektivitás munkája." Ha azonban Rancière antropológiai fikcióként veti el Marx korai tárgykategóriáját mint érzékit s aktív forrását a

szubjektum érzéki tárgyiasulása formájában, akkor ez azt jelenti, hogy nem tartja az árut pl. kenyérnek, csak az egyenlő átlagmunka meghatározott kvantumának. Az áru többé nem érzéki-érzékfeletti, az érzékit kiszorítja a munka társadalmi jellege (amit Rancière természetesen csak mint egyenlő átlagmunkát ismer) és a termék társadalmi jellege (amit persze csak annak dologi tulajdonságaként tudatosít). De hát ebben a kísérteties érzékfeletti fantomvilágban nem is kell kenyér vagy esztergapad stb., csak mint önmaguk leendő árai s még így sincs szükség rájuk, hiszen nincsenek termelők, nincs összmunkás, amely a termékben tárgyiasulna, amely vásárolhatna és ehetne. A szubjektum, a termelés szereplője az érett Marxnál állítólag csak mint hordozó szerepel, ahogyan az objektum is; az állítólagos korai antropologikus dimenzió (alany, aktus, tárgy) helyébe a termelés szereplője mint hordozó, a folyamat, valamint az érzéki-érzékfeletti dolog, mint szintén hordozó lépett. (Uo. 163. old.) Ne zavarjon bennünket az, hogy Rancière itt egy mozzanatként hajlandó már a tárgyat mint érzékit is elismerni, ez is egyike azon számos önellentmondásának, amelybe az „alapelv elégtelensége" hajszolja. Mert hiszen ha a tárgy érzéki *is*, akkor objektivitása nem lehet csak az értéké, a konkrét minőségétől való absztrakció során létesülő általában vett munkáé, akkor „konstituálásában" bizonyára valamilyen szerepe volt a természeti anyagnak és az őt formaváltoztató hasznos munkának, a munkásnak, mint érzékileg is tárgyiasulónak. Összefoglaló értékelése szerint „A szubjektum nem más, mint a gazdasági objektivitást konstituáló termelési viszonyok hordozója". A korai „vaskos" szubjektum helyébe tehát az a minden szubsztancialitását elveszített „szubjektum" lépett, „amely nem őrzött meg mást, mint egy hordozó vékonyka (mince) realitását". (Uo. 163–164. old.) Még az sem igazolná ezt a konstrukciót, habár valószínűbbé tenné, ha a termelési viszonyoknak kezük, lábuk, agyuk stb. volna s így elvégezhetnék a természetelsajátítást.

Ha továbbá Rancière azt állítja, hogy „A tőke" ábrázolásában az érzéki és az emberi szubjektumra vonatkoztatott tárgy egész elmélete már a múlté, hiszen itt pl. a „ruha" csak értékhordozó, akkor feledésbe megy, hogy mindez csak a Marx által kritikailag felfogott, ábrázolt kerülőútja egy sajátos jellegű társadalmi jellegű munkának, ahogyan az is feledésbe megy, hogy ez a kerülőút nem létezik, nem realizálódik a mozzanatként, vonatkozásként fel- és eltűnő érzéki tárgy nélkül. Miről van tehát szó? Rancière-nek igaza van abban, hogy a marxizmus nem az antropológiai okság elmélete, ott téved azonban, ahol ezt a fajta okságot az ifjú Marxnak tulajdonítja, ahol az „elidegenült forma" kezdeti kategóriájának fokozódó konkretizálódását az ifjú Marx ellen fordítja, végül ott téved, ahol a számára csak az antropológiai okság rendszerében fennállónak képzelt társadalmi-természeti tartalmakat kiejti az ábrázolásból és nem fogja fel kritikailag a tőkés gazdaság valóban fennálló fantomszerűségét. Világos azonban: a tárgy pl. csak akkor lehet hordozó, ha *más is*, mint hordozó, a társadalmi-gazdasági determináció csak akkor nem elméleti fikció, ha egy társadalmi-természeti formameghatározottság magasabb típusú formameghatározója. A tőke nem lehet a tőkeviszony egyik tagja, ha pl. nem egyben a munka megvalósulásának anyagi feltétele is (a többi közt), hiszen csak ilyenként lehet egyik hordozója az eleven munkát uraló múlt munka gazdasági viszonyának. Ám ha az anyagi dimenzió megszűnik a merőben „hordozó" funkcióban – s így pl. az eszköz többé nem a természet ellen fordított hatalmi szerv is –, akkor a gazdaságilag formameghatározott tárgy helyett itt áll előttünk a merő forma, az anyagtalan

hordozó s így a nem-hordozó. Az anyagi szféra kiürítése a forma megszüntetésébe csap át ebben a kísérteties, eldologiasult, az árutermelők fantomvilágát a maximális fantomszerűséggé felfokozó árnyékvilágban, ahol nincs test, ami árnyékot vethetne, csak testetlen árnyék... nincs többé fakutya, amely vigyorogna, hiszen a fakutya már eltűnt s csak vigyora lebeg a levegőben (hogy Lewis Caroll „Alice Csodaországban" c. mélyértelmű regényének egy képére utaljunk).

S ha Rancière azonosul Althusser alaptételével: „a termelési viszonyok radikálisan idegenek a szubjektum és az objektum teréhez képest, ahol csak hordozókat találhatunk", akkor eszerint nincsenek magántermelők, bérmunkások, tőkések, nincs elidegenedés révén általánosuló magánmunka, bérmunka, nincs tőkés módon termelt áruvilág – egyszóval – nincs termelési viszony mint formameghatározó. Ahogyan a filozófiai antropológiában és az öntudatlanul a nyomában haladó közgazdasági koncepcióban az anyagi tartalom kettőződik meg, úgy ebben az irányzatban a gazdasági formára hárul az a feladat, hogy magát kétszeresen tételezze, s mindkét koncepció eredménye egyaránt az, hogy az elméleti légüres teret jelzik.

Amíg ez a légüres tér fennmarad, nem rekonstruálható az az elméleti keret, amelyen belül a tőkés, az árutermelői forma visszájára fordultként határozódhat meg. Hiába elemzi pl. Rancière a visszájára fordulás problematikáját a tőkés termelési módon belül, ahol is a látható mozgás fonák formája a belső, a felszínen elleplező̋dő valóságos mozgásnak, nem tudatosíthatja, hogy maga a belső összefüggés, a tőalak, a munkaidő általi értékmeghatározás és az értéktöbblet maga is visszájára fordult alakzat a közösségi termelési szervezethez való viszonyában, ahol többé nem esik ketté a belső és a külső, a rejtett és a látható: az „egyszerű, átlátszó viszonyok" itt sem válnak a kutatás, a megítélés vezérfonalává.

E ponton, és másutt is, Rancière „A tőke" ellen is fordul, hiszen lépten-nyomon azzal szembesül, hogy Marx korai koncepciója itt is jelen van. Idéznünk kell az inkriminált marxi tételt és Rancière kritikáját ahhoz, hogy bizonyítsuk: nem Althusser egyszeri tévedése a megvetett-lenézett filozófiai antropológia restaurálása, hanem olyan szükségszerű tendencia, amely elkerülhetetlenül következik az anyagi tartalom és gazdasági forma nem kielégítő felfogásából.

Rancière idézi Marxot: „Az a mód azonban, ahogyan az értéktöbblet a profitrátán való átmenet révén a profit formájává változik át, csak továbbfejlődése a szubjektum és az objektum azon visszájára fordításának, amely már a termelési folyamat alatt megtörtént. Már itt láttuk, hogy a munka valamennyi szubjektív termelőereje mint a tőke termelőereje jelentkezik. Az egyik oldalon az érték, a múltbeli munka, amely az eleven munkán uralkodik, a tőkésben megszemélyesül; a másik oldalon fordítva, a munkás mint pusztán tárgyiasult munkaerő, mint áru jelenik meg." (MEM 25. köt. Budapest 1974. 46–47. old.)

Rancière bírálata pedig így hangzik: „A tőkés termelési folyamat formáinak fejlődése, a rá jellemző visszájára fordítással ily módon a szubjektum–objektum eredeti visszájára fordulásának fejlődése volna. Ha ez a séma koherens, egész bizonyításunk megsemmisül. A valóságban azonban nem koherens. Ami a valóságban megfelel az eleven munka áruvá való átalakulásának, az a múlt munka *tőkévé* és nem tőkéssé való átalakulása." Rancière szerint: „A munkaerővel szemben a Tőke áll és nem egy személy (a tőkés). Éppígy a tőkéssel szemben egy másik szubjektum áll, a munkás és nem egy dolog. A szubjektum–objektum visszájára fordulásának nincs itt többé helye. (Uo. 196. old.)

Ez mindössze azt jelenti, hogy Rancière érték-értéktöbbletelméletet akar, Marx bírálata nélkül; erre redukálódik végső fokon tiltakozása a korai antropológiai okságként felfogott alany—tárgy viszonyának felcserélődése ellen, a tiltakozása a perszonifikálódás, eldologiasulás, a transzpozíció és a visszájára fordulás ellen. Ez logikus konzekvenciája annak a koncepciónak, amely a termelési viszonyokat nem tekinti formameghatározóknak s ezért nem ismeri fel a nemcsak a „Kéziratok"-tól kezdve formálódó és mindvégig fenntartott új dimenziót. Mindazt tehát, ami radikálisan meghaladja a klasszikus politikai gazdaságtan elméleti terét, visszautalja annak a cezúrának az „előtt"-jébe, ami ily módon „után"-nak is bizonyul. Tehát nem egy, hanem két cezúra van. Marx azonban nemcsak itt, hanem másutt is a tőkét olyan értékként határozta meg, amely az értéket teremtő erőt kiszipolyozza s ilyenként sajátos, a termelési folyamat egészét uraló, annak minden mozzanatát a saját objektumaként érvényesítő perszonifikálódott dolog, sajátos szubjektum- és tevékenységforma. Rancière az eleven, a szubjektum-formáját megőrző, és a múlt munka közömbös kívüllétében szünteti meg az értékteremtő erő és az érték Marx által mindig fonákként, transzponáltként ábrázolt viszonyát.

Ha nincs helye a visszájára fordulásnak, akkor ez a világ már egy színére fordult világ.

Ez esetben azonban nincs itt többé helye a marxizmusnak sem, hiszen ennek minden politikai gazdaságtani, társadalomfilozófiai kategóriáját áthatja az a — csak a gazdasági forma kibontakoztatása révén érvényesülő — felhívás, hogy fel kell számolni azt a viszonyrendszert, amelyben a munka megvalósulásának feltételei megszemélyesült dologként lépnek szembe azzal a közvetlen termelővel, aki a többletmunka tárgyiasíttatásának eszköze, dolog és ilyenként elvont, mert tárgyi lététől elválasztott s vele mint a tőkéével szembekerülő merő szubjektivitás. Rancière visszaveszi azt az imperativuszt is, amely szintén áthatja az egész marxi művet, „A zsidókérdés"-től kezdve mindvégig, amely az egyesült termelők uralmának kivívását követeli termelésük társadalmi összefüggése felett s ezáltal a „hátsó lábaira állt" termék hatalmának megtörését. Azzal, hogy Rancière megtagadja a visszájára fordulást — és meg kell tagadnia, ha már egyszer a viszonyokat mint a szubjektum—objektum terétől, egy szélesebb értelemben az általa így nem is általánosított anyagi tartalomtól teljesen idegennek deklarálja — restaurálja azt a durva és implicite apologetikus naturalizmust, amely a szubjektumot általában s így, adott esetben a munkást meghagyja szubjektum-formájában s így „vaskos szubsztancialitással" ruházza fel. Elérkeztünk tehát a testetlen árnyékvilágtól a filozófiai antropológia jól ismert világába, ahol a szubjektumra és az objektumra a termelési viszonyoknak még az árnyéka sem vetül.

Mellékesen: az eltüntetett szubjektum jogait az elméletben ismét vindikáló kísérlet — Lucien Sève-nek Althusser felett gyakorolt bírálatáról és álláspontjáról van szó — újra visszaesett a nem formameghatározókként felfogott viszonyok, az „emberi viszonyok" Althusserék által egyes elemeiben jogosan bírált pozíciójába.

A fenti megjegyzésekkel — amelyek természetesen korántsem helyettesíthetik a beható elemzést — egyben talán azt is sikerült jelezni, hogy a marxi mű újabb filozófiai értelmezéséből sem indulhatunk ki a gazdasági formaproblémák körvonalazásához.

Csak így, csak az alapformákra való redukció közvetítésével bontakozhat ki a marxi gazdaságelmélet és társadalomfilozófia kapcsolata, amely belsőleg érinti mindkét diszciplína értelmezését, felépítését s azt a logikáját, ami elválaszthatatlanul utal genezisük sorrendjére is. Mert pl. világos, hogy a gazdaságelmélet alapproblémáinak partikularizált, fetisizált felfogásából fakadt az a koncepció, amely a dialektikus materializmusnak a társadalomra való alkalmazásából eredeztette a materialista történelemfelfogást, s így a maga részéről is megszilárdította azt a gazdasági forma iránti közönyt, amit a polgári árutermelői berendezkedés egésze, beleértve spontánul burjánzó és tudatosan is formált ideológiáját, állandóan újratermel és fenntart. Ily módon a közgazdasági cezúra-elmélet kritikája – annak a felfogásnak a bírálata, hogy az ifjú Marxnak volt egy negatíve megítélendő prericardiánus korszaka – messze meghaladja az érintett diszciplína hatókörét. Itt persze e problematikának csak néhány implikációját jelezhetjük. A feladat sajátosságából következik, hogy a filozófiai kritikának közgazdaságivá is kell válnia ahhoz, hogy felmutathassa azt, ami és ahogyan veszendőbe ment. A teljességre törekvés minden igénye nélkül legalábbis jeleznie kell bizonyos lényeges pontokat, ahol – úgy tűnik – a közgazdászok szűkebb szaktudományos vonatkozásban is tévednek, de mindig csak akkor és ott, ahol e tévedések rejtett, nem tudatosodott előfeltevései és nyílt konzekvenciái átfogóbb elméleti jelentőségűek. Ez a kritika ugyanakkor filozófiai marad, tárgyát mint egészet, mint olyan konkrét általánost ragadja meg, amelyben a társadalmi, a különös mozgásformák kibontása és a gyakorlati elidegenedés leleplezése egységet alkot. Egyik funkciójának sem tehet eleget, ha e funkciókat elszigeteli egymástól: az elidegenedés leleplezése önmagában szólam marad mindaddig, amíg idegenül áll szemben azzal a szubsztrátummal, amelynek lényegét nem hódítja meg. Éppígy a különös mozgásformák kibontása mit sem ér, ha ezek nem nyernek kritikai ábrázolást, mint majd meghaladandók.

A cezúra-elmélet bírálatához szükséges elméleti előfeltételek jelentős része nem szűken közgazdasági: magában foglalja a filozófia, a haladó civilizáció-kritikák egész körét. Így hát olyan feladatról van szó, amelynek megvalósításához csak adalékokat szolgáltathatunk, már csak azért is, mert mindenekelőtt el kell távolítani azokat a közgazdasági dogmákat, amelyek meggátolják az áttörést ahhoz, ami veszendőbe ment: a társadalmi-gazdasági formaproblémákhoz. Jeleznünk kell tehát majd a továbbiakban, hogy ha Marx a közösségi

életnyilvánítás rendszerének „másléteként" kezdte értelmezni „a magántulajdon összes alakulatait", akkor ennek a valóságos defetisizálást egyedül lehetővé tevő pozíciónak a fényében minden kategória, a megosztott munka, az egyenlő, elvont és társadalmilag szükséges munka, a termelési költségek (polgári kategóriája), az utólagos csere s vele az utólagos redukció aktusa, az elosztási formák stb. „az elvarázsolt, visszájára fordult világ" megannyi antagonisztikus, múlékony mozzanatának bizonyul. Az „elvarázsolt világnak" ilyenként megvalósuló ábrázolása szükségképpen megkövetelte Marxtól az alapformákra való elméleti redukciót, így pl. az áruvilágnak a bennük relatíve megalvadt munkamennyiség kvantumával való utólagos méréssel, ezzel az egyedülvalóvá tett formával szembesítve a „*kostbar*" idő kategóriájának feltárását, az egyenlő munkával szemben magát a nem-fogalmat, a munka társadalmi jellegét, s így a társadalmi erőráfordítás elméleti emancipálását az egyenlő emberi átlagmunkaként adott formájától stb. Ezzel szemben a közgazdasági irodalomban sem az alapformákra való redukció nem valósult meg s ennek megfelelően, ebből következően a munka egy különös társadalmi formájának különböző létmódjait sem elemezhették kielégítően, s így bizonyos különös alakzatok – a fő tendenciát tekintve – megörökítődtek. A közösségi időgazdálkodás törvényét – az Engels által elsőként feltárt hasznos hatás-ráfordítás elvét – nem konfrontálták az idővel való gazdálkodás magán- és kisajátított formájával, s így a közgazdászok szemében a „híres-nevezetes értéket" (Engels) kezdettől meghaladó marxi–engelsi álláspont s az ezzel összefüggő tételek sora az adott meghaladása helyett merő regressziónak tűnik.

Ha tehát a közgazdász szerint az ifjú Marx téved, hiszen megreked a csereviszonyok szintjén, akkor ki kell mutatnunk, hogy ő maga téved, mert nem érti meg a valóságos mozgás és az átlagtörvény viszonyát. Ha továbbá a közgazdász szerint Marx téved, hiszen a profitot az elidegenítésből vezeti le, akkor be kell bizonyítanunk, hogy a közgazdász az, aki nem ismeri fel a termelési költségek polgári kategóriájának antinómiáit. Ha a közgazdász azt állítja, hogy Marx nem ismerte fel a munkaidő általi értékmeghatározást, akkor azt kell kifejtenünk, hogy Marx csak a teljes, a munkaidőre nem korlátozható társadalmi idő, az alapformájára redukált idő, valamint a közösség időgazdálkodásának anticipációjával kezdhette el értelmezni azt az így immár különösként megmutatkozó formát, amelyben a munka az érték eleme. Arról van tehát szó, hogy minden lényeges ponton jelez-

nünk kell már az ifjú Marxnál is a gyökeresen új konceptualizáció körvonalait s ezzel az „elvarázsolt világ” elméleti meghaladásának jegyeit.

A gazdasági formaproblémák emancipálása partikularizált státusukból, amire e munkában, ha elemeiben is, de kísérletet teszünk, egyben azt jelenti, hogy jelezni kell a naturalizmusnak és a fetisizmusnak meglehetősen virulens szimbiózisát. Éppen ez a szimbiózis tölti be a hegeli abszolút idealizmus felbomlása óta azt a funkciót, amit Hegel a filozófiának szánt: a valósággal való megbékélést. Csak akkor, ha eljutunk a gazdasági formaproblémákhoz, nyeri el az elmélet – és az egyes kategóriák – azt a kritikai jellegét, ami a nagy realista művészetekben őrződött meg. Vajon a megosztott munka talaján a munkatermék csak a „megelevenedett dolgok”, vagy pedig egyben a megszemélyesült dolgok és eldologiasult szubjektumok visszájára fordult világának polgára-e? Annyi bizonyos, hogy a dialektika általános mozgásformáit a társadalmi különösség síkján kell konkretizálni. A gazdasági formaproblémák kibontása bizonyos diszciplínák alapfeltevését sem hagyhatja meg adott státusában, revízióra lesz szükség mindazokban a társadalmi diszciplínákban, amelyek a társadalmit csak naturális alakjában fogják fel. Mindezeknek a kérdéseknek az elemzése persze már meghaladja ennek a munkának a körét.

*

A marxi műre vonatkozó közgazdasági cezúra-elmélet az érett Marx egy meghatározott felfogásán alapul, s így a genezis értelmezése is messze túlnő a merőben elmélettörténeti érdeken, pontosabban, a történeti elemzések csak „konkretizálják”, „igazolják” az általánosan elfogadott prekoncepciót: Marx kapcsolódása Ricardóhoz nélkülözi a megszakítottságot. Mert ha pl. Anyikin az átfogó értékelés síkján közvetlenül Smith és Ricardo tanításaiból vezeti le Marx elméleti tettét, akkor a történeti elemzés sem tehet mást, mint azt, hogy kibontja az itt még rejtett cezúrát: az ifjú Marxnak először fel kellett nőnie Ricardóhoz.

„Mit is tett Marx Smith és Ricardo tanításai alapján? Marx a munkaérték-elméletet egy alapos és logikusan felépített rendszerré változtatta és erre alapozta az elvileg új politikai gazdaságtant. Megszabadította a munkaérték-elméletet azoktól az ellentmondásoktól és zsákutcáktól, amelyek Ricardót kínozzák. Döntő jelentősége volt ebben az áruban testet öltött munka kettős jellege – a konkrét munka és az absztrakt munka – elemzésének” stb.

(*A. V. Anyikin:* Egy tudomány ifjúkora. Marx előtti közgazdász gondolkodók élete és nézetei. Kossuth Könyvkiadó 1978. 270. old.)

„Értékelmélet: minden olyan politikai gazdaságtani elmélet, amely a cserearányok, az árak alakulását végső soron meghatározó szubsztancia, az érték mibenlétére, forrására, változásaira stb. ad magyarázatot... Elsőként a klasszikus polgári közgazdaságtan képviselői vezették vissza az áruk értékét az emberi munkára. Közülük Ricardo képviselte a legkövetkezetesebb, a legelzártabb rendszerben a munka-értékelméletet. Ezt fejlesztette tovább Marx, aki azzal, hogy megoldotta az érték és a termelési ár, valamint a »munka« és a tőke közti csere: a munka-áru problémáját és felismerte az árutermelő munka kettős jellegét, ellentmondásmentessé tette a munka-értékelméletet. A munka-értékelmélet egyben értéktöbbletelmélet is. Azzal, hogy az értéket visszavezeti a munkára, az értéktöbbletet is az elidegenített munkára vezeti vissza." (Közgazdasági lexikon. Kossuth Könyvkiadó 1972.)

Nagyon is régi tradícióról van szó: a Ricardóhoz való viszony ilyen értelmezése pregnánsan fejezi ki a marxi *nóvum* egy bizonyos fajta felfogását. Ugyanaz a koncepció vetül Arisztotelész és Marx viszonyára, amint ez kiderül a Böhm-Bawerkkel polemizáló Hilferding álláspontjából; eszerint Marx közvetlenül kapcsolódott Arisztotelész gondolatmenetéhez: „Marx Arisztotelésznél lelte fel a gondolatot, hogy a csere nem létezhet egyenlőség nélkül és egyenlőség nem létezhet összemérhetőség nélkül." Az elméleti kezdet tehát a csere s a cserélők viszonyai s ily módon az alapvető gazdasági eszme az e viszonyt szabályozó törvényben, az értékben rejlik. „Marx... a munkának abból a jelentőségéből indul ki, amelyre ez mint az emberi társadalom konstitutív eleme tesz szert, abból az elemből, amelynek a fejlődése végső fokon meghatározza a társadalom fejlődését. Értékelvében így megragadja azt a tényezőt, amelynek minősége és mennyisége, szervezete és produktív energiája okságilag kontrollálja a társadalmi életet. Az alapvető gazdasági eszme következésképpen azonos a materialista történelemfelfogás alapvető eszméjével." (Karl Marx and the Close of his System, by Eugen von Böhm-Bawerk and Böhm-Bawerks Criticism of Marx by Rudolf Hilferding. Edited by Paul M. Sweezy, Augustus M. Kelly, New York 1949. 133. old.)

Néhány szót arról a praxisfilozófiai irányzatról, amely csak azért szorul itt említésre, mert – legalábbis eredeti alakjában – nem szakította ketté a marxi művet, a középpontba állította Marx munkásságának, ezen belül politikai gazdaságtanának kritikai jellegét s vele elmélet és gyakorlat egységének követelményét. (Különben mindaz, amit a bevezetőben átfogó jelleggel Althusser irányzatáról mondottunk, a megváltoztatandókat megváltoztatva, erre a koncepcióra is vonatkozik.) Korsch egy helyütt határozottan kiemeli Marx politikai gazdaságtanának

kritikai jellegét: „A polgári tulajdonos osztály nemzetgazdaságtanában elméletileg is, a magántulajdon uralja az egész társadalmi gazdagságot, a múlt felhalmozott munkája a jelenlegi eleven munkát. A proletariátus politikai gazdaságtanában és éppígy »elméleti kifejezésében«, a marxizmus gazdasági rendszerében, ezzel szemben fordítva, a »societas«, a társadalom uralja össztermékét, tehát az eleven munka a felhalmozott holt munkát, vagyis a tőkét." (*K. Korsch:* Marxismus und Philosophie. Europäische Verlagsanstalt 1975. 142. old.) Azonban e kritikai tétel: a múlt munka uralma az eleven felett, feloldhatatlan ellentmondásban áll filozófiai felfogásának lényegével: a jó oldalára redukált praxissal azonosított társadalomkoncepciójával. Hiszen hogyan is maradna bármely tárgya a radikális bírálatnak abban a társadalomfilozófiai képben, amely kizárja a termelési viszonyok kategóriáját (s hogyan is uralhatná így a múlt munka az eleventi)? Korsch a praxis evilági jellegét hangsúlyozza, mint ennek megkülönböztető sajátosságát s így a tárgyiasulás minden evilági elidegenült jellegét visszaveszi: Marxnál szerinte az a lényegileg új, hogy a társadalomban – szemben a természettel – minden emberi termék ... „az emberek világában nincs pusztán halott lét, nem létezik a nem-tudatosan mozgató erők vak játéka és a mozgatott anyagok vak játéka." (Uo. 153. old.) Ha nem is pontosan körülírva, de a politikai gazdaságtan marxi bírálata – nem is szólva most a releváns filozófiai spekulációk leleplezéséről – éppen e halott, nem tudatos, a vak játékban mozgatott és mozgató elemek ilyenként való ábrázolásából indított, egyszóval a társadalmilag természetadta jelleg feltárásából. Korsch ezzel szemben a társadalmi–gazdasági forma kategóriájának hiányában úgy ábrázolja az előtörténetet, mintha már megvalósult volna a munkásmozgalom stratégiai végcélja, mintha a társadalmi mozgás kiindulópontja már „a szabad társadalmi egyén" volna. Semmiféle apologetikus célzatról nincs itt szó, pusztán arról, hogy ez szükségszerű következménye a gazdasági formától való negatív absztrakciónak, ami a maga részéről nem-tudatosított elméleti reprodukálódása a maguktól az egyénektől a valóságában elkülönülő, függetlenedő társadalmi viszonyoknak. A természettel differenciálatlanul, formakülönbség nélkül szembeállított „társadalom" fiktív kategóriája magát a filozófiát a valósággal való megbékélés primitív szellemi arzenáljává alakítja. S így vagy merő szólammá degradálódik a marxi politikai gazdaságtan fenti jellemzése, vagy pedig feloldhatatlan ellentmondásban áll egymással „a múlt munka uralma az eleven felett" és „a tudatos emberi termékként" felfogott társadalomkép. Korsch a marxi diszciplínák szerves egységének elvét és aktuális restaurálásának szükségességét hirdeti, de nála is minden szétesik, hogy azután egy rejtettebb síkon egy hamis egység áldozatául essen. Leleplezi Marx utódjait: náluk szétszórt tagokra esett szét a szocialista forradalom egységes elmélete. (Uo. 101. old.) Azonban a szétszórt tagok egységét a szétszórtságban valójában az opportunista gyakorlathoz való alkalmazkodás diktálta. Korsch csak verbálisan szakít ezzel a hagyománnyal. Amikor átfogó jelleggel lép fel minden olyan tudomány, filozófia ellen, ami nem egyben gyakorlati, „azaz" „valóságos, evilági, emberi" (uo. 117. old.), akkor ti. megfeledkezik arról, hogy a szocialista forradalom egységes elmélete csak azért jöhetett létre, mert múlékonynak, meghalandónak – s ennyiben már nem is valóságosnak – ismerte fel a valóságot, még nem uraltnak és kisajátítottnak az evilágit, valamint degradáltnak és ennyiben még nem-emberinek az emberit.

A forradalmi-kritikai deklarációk és visszavételük során érvényesülő elméleti

egységet Korschnál végül is az a praxis-kategória biztosítja, amely megnyugtat bennünket arról, hogy már ma is „önmagunknál vagyunk a máslétben”, azaz önmagunk tárgyi formájában, emberi világunkban. Hiszen ez a felfogás szerves egységben van a politikai gazdaságtan marxi tárgyának felszámolásával és — ismételten — értelmetlenné teszi a mozgalom stratégiájának és taktikájának elméletét és gyakorlatát.

Korsch alapjait tekintve felszínesen, nem tudományosan fogja fel az elmélet és a gyakorlat egységét magát a marxi műben, holott hangsúlyozza, hogy ez a mű egyedülálló jelleggel nem esik szét egy tiszta elméletre és egy külsőlegesen megvalósuló gyakorlati alkalmazásra. Példáját „A tőké”-ből meríti: Marx a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról és a munkanapról szólva arra következtet, hogy szükségszerű a tőkés tulajdon átváltoztatása társadalmi tulajdonná, néhány bitorló kisajátítása a nép tömegei által — illetve a tízórás törvényért folytatott harc. Korsch úgy hirdeti meg elmélet és gyakorlat marxi egységét, hogy mégcsak meg sem kísérli elemezni magukat azokat a kategóriákat, amelyeknek egész felépítése, szerkezete egy sajátos típusú gyakorlatot tesz szükségszerűvé. Ezért a forradalmi kritikai vonulatot csak ott veszi észre, ahol ez a felszínen jelenik meg. Persze elhangozhatna egy ellenvetés: Korsch ezt nem is tekintette feladatának s így ezt jogosulatlan számon kérni tőle. Erre csak azzal válaszolhatunk: Korsch ezt nem is tekinthette feladatának, éppen „alapelvének” azon „elégtelensége” miatt, amelynek révén gondolatnélküli meghasonlottságban, elméletileg megemésztetlenül emelte ki „az egyik oldalon” a forradalmi praxis szükségességét, és „a másik oldalon” azt „az érzéki emberi tevékenységet”, amely elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyszerre emel vétót minden forradalmi gyakorlat ellen. „Az érzéki emberi tevékenység” kategóriája a gátja annak, hogy a gyakorlat formáiba pl. belevonja a tőke gyakorlatát, mint meg nem fizetett idegen munka kisajátítását. Ha ez a specifikus, Marx által mindenoldalúan aktív létmeghatározottságként feltárt gyakorlati mozzanat is kiesik (a többi közt) a praxis filozófiai kategóriájából, akkor a bitorlók kisajátítása a nép tömege által csak egy tiszta elméletből levont pragmatikus, megalapozatlan követelés lehet. Így hát egyszerre nem érti és nem is értheti meg elmélet és gyakorlat valóságos egységét magában a marxi műben. Az elmélet és a gyakorlat egységét a forradalmi mozgalom számára csak a társadalmi *létet* igaz módon, tehát mint meghaladandót ábrázoló elmélet alapozhatja meg és közvetítheti. Ha egy elmélet inherensen igaz, ilyenként forradalmi, de az elmélet forradalmiságának ilyen inherenciája nélkül hiába hangsúlyozzuk, hogy az elmélet ne legyen „tiszta”, hanem gyakorlati. Ez esetben persze lehet gyakorlati, de nem a forradalmi erők számára. A forradalmiság frázissá sekélyesedik, Korsch szép csendesen visszaveszi a marxi fordulat általa deklarált radikálisan új jellegét, ahogyan elenyészik a marxi politikai gazdaságtan fennen meghirdetett radikálisan más jellege is.

Korsch ugyanis azt tartja, hogy Ricardo értéktörvénye, habár misztifikált, történelmietlen és elvont módon, következményeit tekintve túlmutat a polgári társadalmon. Ricardo és Marx közt csak az a különbség, hogy bár Ricardo a polgári társadalom és gondolkodás ellentmondásait felismerte és a legvilágosabban a felszínre hozta, de ilyenként hagyta meg ezeket. Csak a proletariátus osztályának új tudománya, amely nemcsak tisztán teoretikus tudomány, hanem ugyanakkor felforgató praxis, oldhatta fel a gyakorlatban és ezzel az elméletben ezeket az ellentmondásokat. (Uo. 175. old.) Korsch ezzel az álláspontjával még az „orto-

doxia" mögé is visszalép, hiszen ez utóbbi a polgári politikai gazdaságtanon belül a *nem* felismert és az elvileg megoldhatatlan ellentmondásokról is szól s nem kapcsolja a polgári elmélet teljesen kész alakjához a marxi „fordulatot". Nem is szólva arról, hogy a polgári álláspont elvileg kizárja a leglényegesebb ellentmondások *i*lyenként való világos felismerését. S így éppen a marxi elmélet és gyakorlat inherens egységét deklaráló korschi álláspont tünteti fel implicite itt olyanként Marx tettét, mint egy számára elméletileg idegen közegben fogant teória merőben külsőleges gyakorlati megvalósítását.

Vajon miért mutat túl Korsch szemében Ricardo értéktörvénye a polgári társadalmon? Nem azért, mintha az értéktörvényben felismerte volna a termelőerők korlátlan fejlődésének fonák igenlését: a legnagyobb gazdagság létrehozása a lehető legkevesebb értékben. Hanem azért, mert az ortodoxia tradícióját követve itt is a latens előfeltevés az érték és a munka összekapcsolása, tehát a munkáé, társadalmi formájától függetlenül.

A fentiekben Kautskyra utaltunk: Korsch nézeteit bírálva ő hozott először negatív ítéletet az ifjú Marx felett. Korsch valóban sokat hivatkozik bizonyos Feuerbach-tézisekre, bár korántsem szorítkozik ezekre. Kautsky számára úgy tűnik, mintha e tézisek igazolnák Korsch pozícióját, s mivel Korsch álláspontja hibás, ezért az ifjú Marx is meghaladandó elméletileg. Leválasztható-e azonban a gyakorlat, a valóság mint érzéki tevékenység a világi alapzat meghasonlottságáról, az emberi lényegről, mint a társadalmi viszonyok összességéről, az egyénről, mint egy meghatározott társadalmi formához tartozóról, leválasztható-e az anyagi tartalom az elidegenült társadalmi-gazdasági formáról s így maga a tevékenység ama érzékfeletti oldaláról, ami nélkül sem e forma, sem pedig az anyagi tartalom nem termelődne újjá? A „Kéziratok" kettéesése *a* filozófiaként ünnepelt anyagi tartalomra és az ebbe „fel nem vett" emberi lényegre már preformálva volt a Feuerbach-tézisek „ortodox" és „antiortodox" értelmezésében. Ezért, amikor a korai praxisfilozófiát úgy ünneplik, hogy ez lényegileg előlegezte az akkor még nem ismert „Kéziratok"-at, akkor latensen e tézisek meghasonlott eszmléletét viszik tovább s vele a releváns polgári filozófiai tradíciót. Ez a meghasonlottság aztán megragadja az elmélet egészét és stigmaként nyomja rá a szükségszerű logikai inkoherenciát a premisszák megtörése, a nem tételezett premisszákkal idegenül szembenálló konklúziók, „levonása", a verbalizmus formájában. Ez elkerülhetetlenül szükségszerű, ha már egyszer a teoretikus nem a gazdasági formájában felfogott társadalmi létből indít és ugyanakkor, így vagy úgy, de számot akar vetni az elidegenült hatalmakkal.

Általánosan elterjedt vélemény, hogy a praxisfilozófiában (a gazdasági forma iránt közönyös filozófiai antropológiában) az aktivitás elve teng túl, míg a strukturalizmusban éppen fordítva. De lehet-e „túl sok" a struktúrából ott, ahol a viszonyok nem formameghatározók, lehet-e egy többlet az aktivitásból ott, ahol e viszonyok szerepe a tevékenységformák meghatározásában kiesik az elméletből? Ami ez utóbbi irányzatot illeti, itt az aktív tényezőnek pusztán fiktív, így nem is létező „fele" marad meg, tehát valójában a túl kevés; míg – a többi közt – a megszemélyesült dolgok aktivitásformája teljességgel kiesik. A legköznapibb tevékenységforma azonban mindaddig, amíg léteznek az áru- és pénzviszonyok, az elidegenítés révén való elsajátítás, ami ilyenként nem önmagában vett „érzéki tevékenység", nem tárgyiasulás és visszavétel s eredménye nem az általában vett „emberi termék".

Mindez persze csak utalás arra, hogy a praxisfilozófia nem általánosítja a magából a gazdasági formából szükségszerűséggel fakadó sajátos érzékfeletti tevékenységformákat. S éppígy: ez a koncepció közönyös ama gazdasági-formai determináció sajátos jellege iránt, amely a tevékenységet már a legfelszínibb síkon is pl. a csereviszonyok objektív struktúrájának veti alá olyannyira, hogy inkább maguk ezek a viszonyok a preformált és a törvényszerűen reprodukálandó tevékenységformák s ilyenekként ők foglalják magukban egy sajátos módon az aktív elvet: ebben az értelemben szól Marx az egyszerű csereviszonyokat elemezve „a személyeket állandóan váltogató jellegek"-ről, s éppígy a személyeket vásárló létfenntartási eszközökről. (MEM 23. köt. Budapest 1967. 109. old.) És éppen azáltal, hogy a praxisfilozófia nem ábrázolja a termelési viszonyokat, mint egy sajátos módon megalvadt s milliárdszor az elevenbe fordított-fordítandó tevékenységformákat s éppígy az aktivitás-dologi módon megszemélyesült transzpozícióját sem s így forrását egy idegen kényszerűségben, nem is látja és láttathatja e kényszer megtörésének jövőjét, a transzpozíció visszavételét, mint az elmélet által előlegezett gyakorlati feladatot.

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy a praxisfilozófia a látható, a lényegével ellentétes látszatformákban megjelenő világra s ennek is csak egyes vetületeire korlátozódik. Dehát vajon nem érzéki-emberi termék-e a villamosszék és a nyomortanya is, ahogyan aktív forrása is „emberi", „evilági". Így hát a praxisfilozófia világa – ha a verbális kéreg mögé hatolunk – egy színére fordult világ; erre a világra semmiképpen sem mondhatjuk azt, hogy „ami rejtve van, kipattan", éppenhogy a rejtett és a megjelenő lényeges vonatkozásait elleplező világ ez. Márcsak alapelvének elégtelensége folytán sem ismerheti fel, hogy Marx az egész tevékenységrendszer radikális átalakítását is célul tűzte ki s ennek feltétele, fenntartó alapja a praxison kívül is van, mint ezt meghatározó anyagi és materiális rendszer.

A cezúrával, illetve az anélkül vett marxi életmű-ábrázolások lényegileg egy tőről fakadnak – variációk egy témára – arra a témára, ami a gazdasági forma elenyészésével egy hajdan volt egész reziduuma.

Ha tehát Hilferdingnél az érték a legátfogóbb gazdasági kategória rangjára tesz szert, vagy ha Werner Sombart az értékben azt a különös formát látja, amelyben a munka társadalmi termelőereje – a gazdasági létezés alapja – érvényesül, akkor Marx oly módon válik Arisztotelész vagy Ricardo közvetlen folytatójává, hogy egy különös társadalmi-gazdasági kategória jogosulatlanul egy általánossági szintnél magasabb fokra kerül.

Utaltunk már arra, hogy felfogásának egyik vonulatában Kautsky is megörökítette az értéket, eszerint az árutermelés megszűnésével az érték fennmarad, csak formája változik meg. (Lásd MEM 36. köt. Budapest 1978. 210–211. old.)

Valójában mi sem könnyebb, mint ugyanezen tradíció későbbi követőinél felmutatni az értékkategória megszűnésének deklarálását. Mi lesz azonban a sorsa annak a sajátos jellegű, mert elvont, egyenlő átlagmunkának, amely az áruérték szubsztanciáját alkotja, erre és a többi kategóriaelemzést igénylő kérdésre semmiféle választ nem kapunk. Ott pedig, ahol ezzel a tradícióval szembenállnak, mint pl. Charles Bettelheim, aki hangsúlyozottan kiemeli a munkaérték-elmélet minőségi

oldalának elsődlegességét, a választ nem tarthatjuk kielégítőnek. Még inkább vonatkozik ez P. M. Sweezy állásfoglalására. (Bírálatunk természetesen csak a szóban forgó problematikára vonatkozik – így pl. több lényeges vonatkozásban is kiválónak tartjuk Bettelheim elemzését a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti szakaszról.)

Bernstein az értéket gondolati konstrukciónak tartotta. Lucio Colletti rámutat, hogy Bernsteinnél a politikai gazdaságtan tárgya azonosul a technológia tárgyával. (*L. Colletti:* Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale. Europäische Verlagsanstalt 1971. 29. old.) Pontosabban: az anyagi tartalommal, hiszen az egyszerű munkafolyamat, amivé Bernsteinnél a gazdaságtan tárgya vált, több, mint egyszerűen a technológia tárgya.

Itt persze nincs szó tiszta típusokról, amint ezt pl. Hilferding találó konkretizálása és metaforája is tanúsítja: az érték annak a korszaknak a sajátossága, ahol a munka és az őt irányító hatalom öntudatlanul és automatikusan mint a dolgok anyagi tulajdonsága érvényesül: „Mintha a társadalom kijelölte volna minden tagjának a társadalom számára szükséges munkát, specifikálta volna minden egyén számára, hogy mennyi munkát kell kifejtenie. És ezek az egyének elfelejtették, hogy mi volt az ő kvótájuk és csak a társadalmi élet folyamatában fedezik fel újra." (Karl Marx and the Close of his System 134. old.) Számunkra itt most nem az a szembeötlően téves elem a fontos, hogy ti. minden egyénnek munkát kell kifejtenie, hanem pusztán az, hogy itt már a munka elosztásának egy különös formájaként ábrázolja azt, amit másutt a gazdasági eszmeként jogosulatlanul általánosított. A lényeges az, hogy már Hilferding is tisztázatlan kategóriákkal dolgozva kísérelte meg Marx védelmét és koncepciójának hiányosságait az őt nagyrabecsülve kommentáló Sweezy sem helyesbíti. Tulajdonképpen három tendencia áll itt közvetítés nélkül egymással szemben: a nem defetisizált érték, mint gazdasági alapeszme, az értékkategória, mint a társadalmi munka elosztásának egy sajátos módja s végül az értékforma átcsúsztatása az anyagi tartalomba. „. . .az »érték« semmi más, mint a használati érték gazdasági modifikációja. Egyedül termelésünk jelenlegi anarchikus módja, amelynek következtében bizonyos feltételek (árubőség) mellett a használati érték nem-használati értékké, következésképpen értéktelenné válik, az, ami ennek az önmagától evidens igazságnak a felismerését figyelemreméltó fontosságú ténnyé teszi. (Uo. 127. old.) Csakhogy: magában a használati értékben, mint meghatározott társadalmi-természeti tulajdonságokkal bíró termékben, mint a „szükséglet szubsztanciájában", nincs semmi, ami őt gazdaságilag mint értéket, azaz a tárgyiasult,

megalvadt összmunka egy meghatározott mennyiségévé s így magántermelők viszonyának dologi közvetítőjévé tenné. Csak azok a bizonyos termelési viszonyok, amelyek közepette a magántermelők a cserére termelnek, teszik a terméket mélyen ellentmondásos kettős szubsztanciájúvá, teszik egyben egy utólagos redukció révén érvényesülő megalvadt munkamennyiség megtestesítőjévé. Hilferding fent jelzett álláspontjával az anyagi tartalomból vezeti le a gazdasági formát s ezzel implitice meg is szünteti, az érték a termékek egyfajta naturálisan dologi attribútumává válik. A dolgok használati értéke ugyan nem független dologi tulajdonságaiktól – mondhatnánk Marxot parafrazálva –, „értékük ellenben mint dolgokat illeti meg őket". A túltelítettség elleplezi azt az önmagában evidens igazságot, hogy az érték csak modifikációja a használati értéknek – idéztük Hilferdinget – túltelítettség azonban azért van és lehet, mert a legelemibb áruforma is belső ellentmondások egysége és ezt a külsővé is váló ellentmondást éppen a válság hozza egy sajátos típusú egységbe. Éppenhogy nem az anarchikus termelés a gátja az egység tudatosításának, hanem a válságban, ebben az erőszakosan helyreálló egységben manifesztálódik az áruban foglalt eredendő ellentmondás a szükséglet szubsztanciájaként létező termék, illetve az érték szubsztanciájaként létező megalvadt munkamennyiség közt.

Ha tovább Hilferding álláspontjához tartanánk magunkat, akkor ennek az volna az elméleti következménye, hogy az értékkategória megszűnésével a hasznos termékvilágnak nem lesz „gazdasági modifikációja", azaz megszűnnek az összmunka elosztásában realizálódó stb. gazdasági viszonyok, amelyek egyben a termelők, termékvilág stb. gazdasági formáját is meghatározza. Ez – más oldalról, az értékkategória fetisizálódásából levezetve – ugyanaz a koncepció, amely a materialista történelemfelfogás alapvető eszméjét azonosítja a gazdasági értékkategóriával és így e történelemfelfogás érvényét a gazdaságilag természetadta korszakra korlátozza.

Számunkra itt azonban az a legfontosabb összefüggés adódik, hogy míg Hilferding az egyik oldalon a naturálisból bontakoztatja ki a formát s így fetisizálja, a másik oldalon visszavezeti a naturálisba s így általános emberivé szelídíti. Sweezy helyeslően idézi a hilferdingi tételt, miszerint a munka azért az érték elve és az értéktörvény azért bír realitással „mert a munka az atomizált társadalmat egyesítő kötelék és nem azért, mert a munka a technikailag leginkább releváns mozzanat". (Uo. XX. old.)

Csakhogy: a munka a maga nem-technikai alakjában az elidegenítés révén általánosuló magánmunka, amely csak a magáncsere aktusainak révén hozza összefüggésbe a magántermelőket s csak azzal a feltétellel, ha az árunak ama másik, ellentmondó oldala önállósulva mint pénz funkcionál és lép szembe a cserélővel, mint árujának jövőbeli anticipált alakja. Nem lehet tehát az atomi alapzatot implicite leválasztani az ettől a társadalmi jellegű munkáról, amely ennek az alapzatnak aktív létmódja s mint általános egyesítő köteléket ábrázolni. Amikor a társadalmi jellegű munka már valóban a társadalmat – ám ez esetben már egy más típusú társadalmat – közvetlenül egyesítő kötelék lesz, akkor a munka már elveszíti magánjellegét. S hogy itt mennyire nem egyfajta archívumba való problémáról van szó mutatja, hogy még napjainkban is a hilferdingi pozícióból bírálják Rosa Luxemburgot, aki a munkát nem tartotta a társadalmat egyesítő köteléknek.

Mindeddig még nem esett szó az ifjú Marx értelmezőiről, pusztán arra akartunk utalni, hogy a marxi mű rekonstrukciója és védelme kezdettől nélkülözte a kategoriális szintű tisztázást az olyannyira centrumban álló kérdésben is, mint amilyen az érték problematikája. Logikai kezdetként a cserélők viszonyait s velük az egyenlő emberi átlagmunkát ábrázolták s ebből a logikából természetszerűen következett a marxi mű megszakítottságot kizáró összekapcsolása akár Arisztotelésszel, akár Ricardóval.

Még Rosa Luxemburg is úgy fogta fel a marxi politikai gazdaságtant, mint ami csak végső következtetéseiben helyezkedik élesen szembe a polgári közgazdaságtan kiindulópontjával. „A kapitalista anarchiának és jövendő bukásának marxi törvényei természetesen csak folytatását jelentik a polgári tudósok által megteremtett közgazdaságtannak, de olyan folytatás ez, amely végső következtetéseiben élesen szembehelyezkedik a polgári közgazdaságtan kiindulópontjával. A marxi tanítás a polgári közgazdaságtan gyermeke, de e gyermek megszületése az anya életébe került." (*R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1958. 272. old.) Ugyanakkor, e tételével feloldhatatlan ellentétben Luxemburg másutt így foglal állást: „Már a közgazdasági megismerés küszöbének átlépésekor, már annál az első alapkérdésnél, hogy tulajdonképpen mi is a közgazdaságtan és mi az alapproblémája, szétválik a polgári és a proletár megismerés útja. Ezzel az első kérdéssel – bármennyire elvontnak és a jelenlegi társadalmi harcok szempontjából közömbösnek tűnik is első

pillantásra – már sajátos kötelék fűződik a közgazdaságtan mint tudomány és a modern proletariátus mint forradalmi osztály között." (261. old.) Vajon az ellentét a végső következtetés vagy az első alapkérdés fázisában áll fent? – Luxemburgnál még világosan kirajzolódik, hogy a marxi gazdaságelmélet rekonstrukciója „az ellentmondások trágyáját" hozta a felszínre nála is, aki egyszerre volt „sas" és egyszerre volt képtelen a Hilferdingek hatásának leküzdésére. (Lenin) Nincs itt terünk végig követni Luxemburg éppen önellentmondásaiban gondolatébresztő tételeit és ellentételeit: hiszen pl. a polgári közgazdaságtan az ő értelmezésében „az uralkodó kizsákmányolási forma szellemi testőrsége"; (Uo. 284. old.) csak Marx volt képes a közgazdaságtan általános problémájának második részét megoldani, a burzsoázia elméleti uralmi eszközét a forradalmi osztályharc fegyverévé változtatni. (Uo. 268. old.) A tudományos szocialista pozíció egyfajta második fejezetté változtatása az előképe azoknak a későbbi koncepcióknak, amelyek a kezdettől ható kommunista álláspontot nem ismerik fel a marxi műben, ám amelyek – Luxemburggal szemben – immár azt sem mutatják fel a klasszikus politikai gazdaságtanról szólva, hogy ez mennyiben a polgári forma „szellemi testőrsége" is. A kezdettől ható kommunista pozíció fel nem ismerésének megfelelője az a körülmény, hogy Luxemburg Marx és Engels munkásságában a polgáritól eltérő gazdasági formák felismerését és ezeknek heurisztikai jelentőségét külső forrásból eredezteti, külső hatásnak tartja: az ősközösség, mint hiányzó láncszem még a Kommunista Kiáltvány megírásakor is jellemezte Marx és Engels pozícióját – hangsúlyozza Luxemburg. Így Marx és Engels – *nolens-volens* – mégiscsak egy nevezőre kerül a radikálisan másfajta gazdasági formák iránt közömbös, sőt azokat egyenesen kizáró klasszikus közgazdászokkal. Luxemburg lebecsüli, és talán ezért nem tárgyalja azokat a forrásokat, amelyek kizárják Marx egyenesági leszármazását Ricardóéktól: az utópikus kommunizmust és szocializmust, a korabeli forradalmi gyakorlati osztályharcokkal való azonosulást és éppígy azt a filozófiai tradíciót, amelyek, egy sajátos szintézisbe foglalva messze-messze túlemelték Marxot és Engelst a különös polgári formát megörökítő klasszikus polgári közgazdaságtanon. Hogy itt csak az utópikus kommunista vonulatot érintsük: Babeuf, akiről Luxemburg, ha mégoly együttérző szavakkal is, de kimondja az elméleti halálos ítéletet, Buonarrotti közvetítésével földalatti szellemi „vakondokként" a forradalmi gyakorlat és elmélet egyik ihletője volt és maradt, egyike azoknak, akiknek munkásságát az ifjú

Marx és Engels önállóan is fel akarták dolgozni. Bár Luxemburg összehasonlíthatatlanul kritikusabb a tőkés árutermelési viszonyok kategóriáival szemben, mint sok utódja – ez is egyik mozzanata annak a koncepciójának, amelynek értelmében Marx lényegi kívülállását a politikai gazdaságtanon mint e diszciplína eljövendő szükségszerű megszűnését mondja ki – mégis csak közgazdászként (s nem filozófusként is) értelmezi ezt a diszciplínát, s így eleve nem foghatja fel a politikai gazdaságtan marxi kritikáját mint egyben a társadalmi-gazdasági forma elméletének kibontakoztatását a politikai gazdaságtanon belül és rajta túl, mint a materialista társadalomfelfogás alapeszméjének behatolását ebbe a diszciplínába és általa is megvalósuló igazolódását. Nem érti meg, hogy a marxi bírálat nélkülözhetetlen előfeltétele nem az őskommunizmus volt, hanem az anyagi termelés változó, de mindig fennálló gazdasági formájának a felfedezése, és ez nem függött az ősközösségi forma ismeretétől, de megkövetelte a belátást az „egyszerű, átlátszó" viszonyokba, egy magasabb formációba. Korántsem véletlen, hogy Luxemburg gazdaságtörténetként fogta fel a materialista történelemfelfogást: a politikai gazdaságtan megszűnik, ám a gazdaságtörténet nem. Ez a körülmény toronymagasan azok fölé emeli, akik „a politikai gazdaságtan végéből" a „materialista történelemfelfogás végére" következtettek, vagy „a gazdaság nélküli emberi történelemre", ahol is a gazdaság az értékkategóriával együtt szűnik meg. Hilferdingről és mégoly késői utódairól van szó, mint pl. az olyannyira ellentétes pozíciót képviselő Kuczynski (Vö. a többi közt: *J. Kuczynski:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Dietz Verlag 1949. 19. old.) és Habermas. Ebben a vonatkozásban egyértelmű, hogy Luxemburgnál nem ment veszendőbe a materialista tartalom. Ám éppoly igaz az is, hogy a materialista filozófiai tartalom latens maradt, s ennyiben, elméletének szerkezetét s vele a kibontatlanul hagyott materialista tartalmat tekintve, ő is felelős azért, hogy a marxi történelemfelfogást a politikai gazdaságtan marxi bírálatától, szélesebb értelemben Marx gazdaságelméletétől függetlenül kísérelték meg rekonstruálni. Az egyedüli létezőként felfogott anyagi tartalmakra redukált „marxizmus", ha szembe is áll Luxemburg elméletének implicit ontológiájával, nem áll szemben az explicittel.

S ha meggondoljuk, hogy Luxemburgnál is hiányzik a klasszikus politikai gazdaságtan kategóriái visszájára fordultságának következetes érvényesítése – hiszen ezt a polgári politikai gazdaságtan és Marx közti egyeneságinak feltételezett viszony természetszerűen kizárja –

akkor érthetővé válik, hogy Marx nyomán „csak" a pénzfétis genezisét ábrázolta, leleplezve ily módon a „marhaformában gondolkodó" civilizáció egészét, de nem jutott el az értékkategória következetes rekonstrukciójához és defetisizálásához és az ebből eredő konzekvenciák levonásához. Ily módon a színére fordítás elméleti és gyakorlati követelménye már nála is háttérbe szorult. A későbbiekben ez a tendencia erősödött meg: a kategóriákhoz való viszonyt az elméleti ábrázolásban nem a genetikus kifejtés, a visszájára fordulás elemzéséből kinövő színére fordítás jellemezte, hanem egyfajta, a belső összefüggések rekonstruálása iránti közönyös, additív leírás. Így pl. ha a közvetlen munkaidő-gazdálkodásról, mint olyanról esik szó, amely majd a közvetett helyébe lép, ez még távolról sem jelenti azt, hogy az idővel való közvetett gazdálkodást a maga valóságos visszájára fordult alakjában ábrázolják. Ennek olyan messzemenő jelentősége van, amelynek itt csak jelzésére szorítkozhatunk: az ifjú Marx a „szellemi állatvilág" megfejtésének kulcsát a közösségi gazdálkodásban mutatta fel, ám ez a gazdálkodás a maga legelvontabb körvonalaiban sem rekonstruálható mindaddig – amint ezt később kifejtjük –, amíg napjaink viszonyai vetülnek a távoli jövőre, amíg pl. a kommunizmus felső szakaszát oly módon ábrázolják, hogy ott majd a térítés nélküli csere valósul meg, szemben az árutermelési viszonyok térítéses cseréjével.

Így Marxnak a klasszikus politikai gazdaságtanhoz való viszonya korántsem olyan elvont történeti kérdés, mint az első látszatra tűnhet: az az elméleti cezúra, amit a közgazdász értelmezők az ifjú és az érett Marx között vontak, a gazdasági kategóriarendszer egésze felfogásának (is) függvénye. Azt a tényt, hogy mindmáig megoldatlan az ifjú és az érett Marxnak a polgári klasszikusokhoz való viszonya, mutatja a többi közt az, hogy pl. a korántsem korlátolt szaktudóst, hanem a filozófiailag is meglehetősen tájékozott Paul Sweezyt évtizedek óta foglalkoztatja a kérdés: „Hogyan értelmezzük azt a tényt, hogy Marx olyan konceptuális apparátust használt, amely a klasszikusoktól származik és hasonló azokéhoz s mégis annyira radikálisan különböző konklúziókhoz jutott?" Majd másutt ismét: „Régóta nagy benyomást tett rám az a tény, hogy Marx Károly, bár a klasszikus gazdasági elméletből származó és több vonatkozásban nagyon hasonló konceptuális keretet használt, mégis a klasszikus közgazdászokétól radikálisan különböző konklúziókhoz jutott" (*P. M. Sweezy:* Modern Capitalism and Other Essays. New York – London 1972. 127. és

168—169. old. Sweezy megoldási kísérletére a későbbiekben visszatérünk.)

Látható, hogy ma is mennyire eleven még a Luxemburg által is megoldatlanul hagyott probléma. Ennek oka szerintünk (természetesen ez még bizonyításra szorul) az, hogy a radikálisan különböző konklúziók premisszáit nem ismerik fel magában a marxi gazdaságelméletben kezdettől fogva bennerejlőként. Az a koncepció, amely az ifjú Marx megítélésének mértékéül Ricardót teszi meg, csak következetes önmagához, amikor szakadást, cezúrát tételez a marxi életművön belül. Ezért képtelen választ adni — véleményünk szerint — a „radikálisan különböző konklúziók" forrására.

A valóságban a radikálisan különböző premisszák elméleti megszüntetésével kezdik az ifjú Marx értelmezői a cezúra körvonalazását. A perdöntő kérdés, hogy ti. a termelési költségek egyetlen alakja-e, hogy értékmeghatározókként érvényesülnek, fel sem merül. Mandel és Tuchscheerer csak azt hangsúlyozzák, hogy a termelési költségek a termék előállításához szükséges munkaidőre oldódnak fel. Úgy tűnik tehát, mintha Marx és Engels — szemben a klasszikus politikai gazdaságtan képviselőivel — teljes értetlenül állnának szembe a termelési költségek, a munkaidő szerepével, hiszen (úgymond) csak „A német ideológiá"-ban fogadják el a termelési költségek értékmeghatározó szerepének elvét.

Azt hisszük: maga a kérdésfeltevés hibás. Marx és Engels szemében ugyanis a termékekre fordított munka értékkifejezése a társadalmi munkaidő elidegenült létmódja. A munkának nem természetadta tulajdonsága, hogy dologi módon a termék értékeként jelenjen meg, ahogyan a terméknek sem egyfajta társadalmilag természetadta tulajdonsága, hogy „az előállításhoz szükséges munka viszonylagos menynyiségét" hordozza, ahogyan ezt Ricardo művének első szakaszában megállapítja. (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Akadémiai Kiadó 1954. 61. old.)

Miért nem így kezdik elemezni a közgazdászok ezt a kérdést? Tuchscheerer kimondja: az ifjú Marxnak a klasszikus polgári munkaérték-elmélethez való viszonya valami más, mint az elidegenült munka koncepciója. (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 115. old.) — Ez azonban nem gátolja meg Tuchscheerert abban, hogy másutt a munka elidegenedésének elméletéről szólva ezt úgy is értelmezze, mint a munkaérték-elmélet minőségi oldalának, mint a természetadta társadalmiságnak az első körvonalazását.

Saját pozíciójának ezzel az öntudatlan visszavonásával csak elmélyíti az elméleti alapok meghasonlottságát. – Tuchscheerer negatíve ítéli meg annak az „elméleti formának" a meghaladását, amelyet az előző közgazdaságtudomány már kialakított. „Annak az oka, hogy Marx a társadalom közgazdasági struktúráját előbb az elidegenedés aspektusából vizsgálja és a politikai gazdaságtani problematikát nem a tartalmának megfelelő, az előző közgazdaságtudomány által már kialakított elméleti formában ragadja meg, Marx filozófiai, világnézeti fejlődésének addig elért fokában keresendő. Marx ugyanis közgazdasági tanulmányainak megkezdésekor, hacsak átmenetileg és semmiképpen sem abszolúte, erősen a feuerbachi felfogás befolyása alatt állt, ami a hegelianizmus bírálatában, majd végleges leküzdésében is jelentősen hatott rá. Márpedig Feuerbachnál az elidegenedés fogalma központi szerepet játszott." (Uo. 116. old.)

Tuchscheerer elemzésének fő vonalát állandóan keresztezi, hogy az az elméleti tér, amelybe, mint egyfajta Prokrusztesz-ágyba, az ifjú Marxot bele akarja gyömöszölni, mégiscsak szűknek bizonyul. Ahelyett azonban, hogy e felismerések hatására egész felfogását korrigálná, megmarad azon az elméleti téren belül, amelynek lényeges kérdésekben való jogosultságát ő maga vonja – mintegy mellékesen – kétségbe. Mindenekelőtt: az elidegenedés-koncepcióban hol Marx fölénye, hol pedig elmaradása jelenik meg a klasszikus politikai gazdaságtannal szemben. (Lásd Uo. 116. 183. old.) Marx Tuchscheerer ábrázolásában teljesen elejti az elidegenedés kategóriáját, mint az új tartalomnak nem megfelelő formát. A „Grundrissé"-t tárgyalva azonban Tuchscheerer szembekerül az állítólag már megszűnt, de eszerint mégiscsak fennmaradt elidegenedés kategóriával (Uo. 189–191. old.). Vajon e kategória fennmaradása nem tanúskodik-e a régi elméleti tér meghaladásának szükségszerűségéről? Tuchscheerer nem gondolja, nem is gondolhatja végig az alapkérdések összefüggését, elméleti közege a szétesettség. Így azonban nem rekonstruálódik az az átfogó egység, amelynek révén feltárulhatna a politikai gazdaságtani kategóriák lényegi-közös meghatározottsága; az egyes kategóriák szétesnek s ebben az alakjukban értelmezhetetlenné válnak. Ennek az egységnek hiányában látja és mégsem látja a szerző Smith és Ricardo korlátját: „Korlátoltságuk, amely egyben tudományos érdemüket is csökkenti, abban nyilvánult meg, hogy nem vizsgálták a munka specifikus társadalmi formáját, amely az értéket és ezáltal a tőkés társadalom gazdaságát képezi, hanem a munkát általában – társadalmi for-

májától függetlenül – érték- és gazdaságképzőnek tekintették." (Uo. 184. old.) Ez az egy megállapítás is – annyi más mellett – elégséges volna az adott elméleti tér ki nem elégítő voltának felismeréséhez. Mert hiszen a társadalmi formától függetlenül vett munka, vagy ami ugyanaz: az adott anyagi tartalomban (nem megszüntetve) megőrzött, felvett társadalmi forma az abszolútnak hitt polgári gazdasági forma elméleti kifejezése. A munka elidegenült formájának marxi kategóriája ezzel szemben minden beható kategóriaelemzés előtt már különössé degradálja a klasszikus polgári teoretikusok által kifejtett és általánosnak vélt formát. Aki pedig a munkát e különös alakjában elidegenültnek tartja, az nem tekintheti örökkévalónak azt a gazdaságot, amelynek a magán-, az elkülönült tulajdon és munka rendszere, s vele a csere, az érték s az érték önállósult formái, mint a pénz és a tőke megbonthatatlan mozzanatai. Ezt a körülményt, így kifejezve, nyilván egyetlen közgazdász sem vonja kétségbe. A konfrontációt azonban az a gondolattalanság nehezíti meg, amelyre már Marx is utalt, hogy ti. a közgazdászok állandóan elfelejtik saját döntő meghatározásaikat s az ezzel a „feledékenységgel" együttjár az átcsúszás a verbalizmusba, az elmélet-egész rekonstruálására való képtelenség, az elveszés a szavakká degradálódott fogalmak zűrzavarában. Mert ha azt mondjuk, hogy az ifjú Marx új elméletet vázolt fel az elidegenült forma, az elidegenült munka (és minden anyagi tartalom formameghatározottságának) felismerésével s így számára a klasszikus politikai gazdaságtan az elidegenült forma törvényeit rendszerezte a maga módján, legyen szó akár a munkaérték-, akár az értéktöbblet-elméletről, akkor, bár ugyanazt mondjuk, de más terminológiában, az elméleti ellentét már készen áll. De milyen alapon kerül itt szembe velünk a közgazdász? Azon az alapon, hogy elfeledte azt a saját meghatározását, hogy ti. nincs munka gazdasági forma nélkül. Tuchscheerer ugyanis „irritáló terminológiai térértelműségnek" tartja, hogy az ifjú Marx két értelemben használta a munka fogalmát, szemben az érett Marx-szal, aki e fogalmon csak az ember produktív tevékenységét általában értette.

„A »Gazdasági-filozófiai kéziratok«-ban Marx a »munka« fogalmát gyakran egészen speciális jelentésben használja. Ilyenkor »munkán« nem – mint a későbbi években – az ember produktív tevékenységét általában véve érti, hanem az ember termelőtevékenységét egy olyan társadalmi állapotban, amely a magántulajdonon, a nem önkéntes munkamegosztáson és a cserén alapszik." Tuchscheerer szerint a munka társadalmi formája a munka fogalmának szűk értelmű használata s e vélt

szűkösséget számára az sem tágítja ki, hogy ő maga is utal a munka közösségi formájára.

„Egyébként ezekben a kéziratokban a »munka« fogalma a Marx által később használt értelemben is előfordul. Ez feljogosít bennünket arra, hogy ezt a fogalmat vizsgálatunkban a Marx által később általánosan alkalmazott és ma már közkeletű értelemben használjuk, kirekesztve ezt az *irritáló terminológiai kétértelműséget* (kiemelés tőlem – *M. M.*), amely ehhez a fogalomhoz Marx korai műveiben tapad. Amennyiben Marxnál e fogalom szűkebb értelméről, tehát a munka specifikus társadalmi formájának a jellemzéséről van szó, amelyet a magántulajdon társadalmában ölt, Marxhoz hasonlóan „elidegenült munkáról", illetve „bérmunkáról beszélünk majd". (Uo. 177–178. old.) Itt, ahol a fogalmak felcserélődésében az új társadalmi-gazdasági dimenzió kibontása mint „szűkösség" jelenik meg, ahol az aktív oldal társadalmi formameghatározottsága, a különböző típusú termelési viszonyok sajátos bentléte ebben az aktív oldalban, ez az új elméleti vívmány mint *irritáló terminológiai kétértelműség* nyer jellemzést, egy egész korszak elméleti tudatának lényeges vonása körvonalazódik.

Így azonban a munkában, mint az ember és a természet anyagcseréjét kifejező fogalomba visszavette, megszüntette a gazdasági forma fogalmát; a munka így éppoly egyoldalú, pozitív alakjában tetszeleg mint Ricardónál, Hegelnél stb. és az elidegenült munka az általában vett munkává szelídül. Így hát a közgazdász tételei: 1. a munkát nem lehet gazdasági formája nélkül ábrázolni. 2. a munkának csak egyetlen anyagi-naturális alakja van, azaz a munkát nem lehet gazdasági formájában ábrázolni. A király meghalt, éljen a király!... Csakhogy egy és ugyanaz a király.

Általában jellemző – ahogyan ezt már jeleztük – nemcsak a munka, hanem az anyagi tartalom és gazdasági forma viszonyának tisztázatlansága. Ez a többi közt kiderül Tuchscheerer következő álláspontjából. „A munka éppen ezért nem (a magyar fordításból hiányzik a „nem" szócska – *M. M.*) csupán az ember tevékeny viszonya a külső természethez vagy a tárgyi világhoz s terméke nemcsak bizonyos természetes vonatkozás az ember szükségleteire, hanem egyben társadalmi vonatkozás is. Ez a jelentős felismerés, amelyre Marx közgazdasági tanulmányai során jutott el s amelyet ezekben a „Kéziratok"-ban tovább szilárdított, Marx közgazdasági tanításának kidolgozása és megalapozása szempontjából rendkívül nagy jelentőségű, hiszen ez teszi lehetővé számára, hogy az embertől látszólag függetlenül meglevő anyagi gazdagságot és ennek mozgását feloldja az emberek között anyagi életük termelése során kialakuló viszonnyá és a társadalmi termelési vonatkozások fejlődésévé." (Uo. 178–179. old.) Talán felesleges is megjegyezni: Marx sohasem oldotta fel a gazdagságot viszonnyá, a gazdagság csak a formáját tekintve viszonyhordozó, de maga pl. a vászon korántsem termelési viszony. S éppígy a homályos „mozgás" sem fejlesztheti ki a viszonyokat magából a gazdagságból. Látható: a szerző éppúgy egybemossa a munka s a termék társadalmi formáját magával az anyagi gazdagsággal, mint azt a polgári klasszikusok tették. Ilyen

tisztázatlan elméleti alapvetés mellett az egyetlen biztos és „gondolkodásökonomikus" eljárás a klasszikus polgári készenkapott elméleti formához való ragaszkodás, amelyen időnként áttör e forma elégtelenségének – elméletileg ontudatlan – jelzése. Miután ugyanis kifejti, hogy Marx az elidegenedés kategóriájával a természetadta társadalmiságot jellemzi (uo. 186. old.), s hogy éppen ebben rejlik a marxi elemzés fölénye a polgári közgazdászokéval szemben (uo. 186., 183. old.), mégiscsak deklarálja: az elidegenedés fogalma szükségtelenné vált, mert ez „. . .túlságosan általános ahhoz, hogy segítségével részletesen meg lehessen vizsgálni a társadalom gazdasági struktúráját, s főleg ahhoz, hogy meg lehessen ragadni a sokrétű mennyiségi vonatkozásokat." (Uo. 190. old.) Az az érv, hogy ezzel a kategóriával nem vizsgálhatjuk a mennyiségi vonatkozásokat, mindössze azt konstatálja, hogy a minőség kategóriájával nem lehet specifikálni a mennyiséget. Ezt azonban senki sem kísérelte meg, a legkevésbé pedig Marx. Talán fordítva: a későbbiekben sok szó lesz arról, hogy a közgazdászok a mennyiségi oldalt elszakítják a minőségitől, s itt ez csíraformában s eléggé abszurd módon jelenik meg. Tuchscheerer – s erre csak utalunk – még szigorúan szaktudományos vonatkozásban is helytelenül ítéli meg az elidegenedést, és még akkor is, amikor erről a kategóriáról pozitív értelemben szól. Szerinte ugyanis Marx kiindulópontul választotta „. . .a munka elidegenedését az anyagi javak termelésén belül és a munkabérnek ezen alapuló elidegenedését. . ." (Uo. 183. old.) Marx felfogásában azonban nyoma sincs a munkabér elidegenedettségének, sőt, „a tőkés termelési forma marxi elemzésének fölénye" – hiszen erről van szó, s nemcsak a polgári, hanem a kispolgári felfogásokkal szemben is – e ponton abban rejlett, hogy szerinte a munkabér nem szorul külön elidegenedésre: magántulajdon és a munkabér azonosak, a munkás a bér rabszolgája, mondja az ifjú Marx, a „Bérmunka és tőké"-ben pedig a munkabért egy olyan sajátos áru áraként jellemzi, melynek tartálya nem más, mint emberi hús és vér. (MEM 6. köt. Budapest 1962. 388. old.) Mindez csak példa, de igen jellemző példa a gazdasági kategóriák olyannyira tisztázatlan értelmezésére, amely lehetőséget nyújt a tételek és ellentételek tételezésére és visszavételére s amelynek centrumában az új elméleti tér szükségtelensége s vele a társadalmi-gazdasági forma elméleti megszüntetése áll. Ilyen alapokon állva engedi a szerző széjjelesni a bensőleg összetartozót: az ifjú Marxnak a klasszikus polgári munkaérték-elmélethez való kritikai viszonyát, mint az elidegenült munka első vázlatát.

Még ott is, ahol felismerik, így Ernest Mandel esetében, hogy az elidegenült munka a társadalom sajátos formájának terméke, (*E. Mandel:* La formation... 159. old.) és ennek alapján hamisnak ítélnek minden, az elidegenült munka kategóriáját visszautasító (illetve azt csak az árufetisizmusnak egy megszelídített alakjára korlátozó) elméletet, megszilárdul a dogma: Marxot és Engelst tanulmányaik a munkaérték-elmélet kezdeti elutasításától ennek az elméletnek a kiindulópontjához juttatják el. Ezt persze Marx átfogalmazza – mondja Mandel –, de itt is a kapcsolódást Ricardo ama természetes ár kategóriája közvetíti, amelyet a szerző azonosít a termelési költségek kategóriájával. Mindez azonban azt jelenti,

hogy a munkaérték-elmélet a maga adott, mennyiségi aspektusban kiépített alakjával marad nála is az elsajátítandó anyag tengelye, s hogy a munka társadalmi formája teljesen formális kategóriává degradálódik Mandelnél is s így méltó az elenyészésre. Mandel tulajdonképpen csak az „ortodoxokkal" való szembenállását fejezi ki az elidegenült munka kategóriájának igenlésével, ám nem tud vele mit kezdeni. Hiszen ha e kategória nem maradna formális, feloldhatatlan ellentétbe hozná a saját – azaz a készen kapott – premisszájával: a természetes ár kategóriájának elsődlegességével. Összemérhetetlen ugyanis az általánossági foknak az a különbözősége, ami a gazdasági forma, illetve a természetes ár kategóriája közt áll fenn. Ez utóbbi az ifjú Marx szemében már mint a forma egy különös alakzatával, az elidegenült formával összenőtt anyagi tartalom jelenik meg, amit a polgári politikai gazdaságtan mint az általában vett emberi termelés kategóriáját általánosít.

Hasonló kép alakul ki Rozenbergnél. Miután megállapítja, hogy az elidegenült munka kategóriájával egészen új elvek törnek maguknak utat, e tételét – mint annyian mások – menetközben visszavonja: az elidegenült munka, akárcsak az emberi lényeg kategóriája egyszerű feuerbachi hatások kifejezője (*D. I. Rozenberg:* Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels. Dietz Verlag, Berlin, 1958. 153. old.)
Ez utóbbi tétel felülkerekedése szükségszerű, mert ez felel meg annak az átfogóbb koncepciónak, hogy Marx kezdetben elveti, majd a dialektikus materializmus kidolgozásával és a történelemre való alkalmazásával fogadja el a munkaérték-elméletet. Az elidegenült munka pozitív értelmezése tehát ellentétben áll a dogmával: az elmélet implicit és korántsem tudatosított logikája értelmében Marxnak azért kell prericardiánussá válnia, mert a közgazdász közömbös a gazdasági forma kategóriájával szemben. Rozenberg ugyan azt állítja, hogy Marx csak a magántulajdon, mint alapzat körvonalazásával fogadhatta el a munkaérték-elméletet, mint ennek az alapnak megfelelőt; ám megválaszolatlan az a kérdés, hogy ezzel a bázissal milyen gazdasági formai meghatározottságot nyer a munka. A gazdasági forma nyugvó alakzata tehát nem implikálja szükségszerűen a forma aktív létmódját. Hiszen ha implikálná, a munka mint elidegenült kerülne korrelációs viszonyba a magántulajdonosi alappal.

Ilyen, még csak jelzésszerűen körvonalazott elméleti előfeltevések mellett a közgazdászok az elidegenült munka negatív megítélésével tulajdonképpen implicite azt mondják ki, hogy az anyagi tartalom formái irrelevánsak. Ugyanezt deklarálják annak fenntartásával is, hogy a ricardói elméleti kereten belül kell kezdeni a meglévő anyag kritikai elsajátítását. A tétel tehát, hogy a ricardói forma elégséges,

már elmarasztaló ítéletet is mond az ember és a természet anyagcseréjét – a nembeli munka szféráját – különös, elidegenült formájában, sajátos társadalmi-gazdasági jelleggel ábrázoló s ilyenként nem-emberi, nem társadalmi termelésként meghatározó, egész ifjú marxi koncepció felett. A kérdés persze ennél bonyolultabb: mert ugyanakkor, amikor az egyik oldalon kiszorítják a gazdasági forma kategóriáját, közgazdászokként szükségszerűen elidegenült formaeffektusokat elemeznek – de ennek tudata nélkül. Ám nem szükségszerűen az a polgári politikai gazdaságtani koncepciók legelvontabb meghatározottsága, hogy a formailag nem specifikált s így „emberi termelést" közvetítés nélkül együtt vizsgálják azokkal a különös formaeffektusokkal, amelyeknek – ha nem is kielégítő – elemzésével e korlátoltság meghaladásához objektíve ők maguk is utat törtek. Csak akkor tűnhet a meghaladás regrediálásnak, ha minderről nem veszünk tudomást.

Különben azt az álláspontot, hogy az anyagi tartalom formái irrelevánsak – hogy tehát saját diszciplínájának specifikus tárgya irreleváns – kimondja a közgazdász nyíltabban is, mihelyt áttér az ún. dialektikus materialista történelemfelfogás alapkérdésére. S ezzel egyben azt is kifejezi, hogy ilyen elméleti előfeltételek mellett szükségképpen szét kell vetnie az ifjú Marx által hozott új szintézist: az anyagi és a formai történetileg változó egymásbanlétét.

Miután Tuchscheerer közli, hogy „...Marx felismerte, hogy a gazdaság a társadalom reális bázisa...", ugyanezt a bázist másutt az emberben, az anyagi alakjában vett termelésben jelöli meg. „... az emberi történelemnek nincs más alapja, mint maga az ember". „Az embernek és az emberi termelőtevékenységnek mint a társadalmi élet alapjának, az ember és a természet összefüggésének, valamint az ember önlétrehozásának ... materialista alapszemléletre épülő új felfogása alkotja a marxi elidegenedés-koncepció alapját." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 127., 172., 180. old.) (Amennyiben pedig társadalmi viszonyról egyáltalán szó esik, ezt Tuchscheerer, mint korábban láttuk, a gazdaságból és mozgása feloldásából eredezteti.)

Ez az a „dialektikus materialista történelemfelfogás", amely állítólag a prericardiánus tévelygő Marxot helyes politikai gazdaságtani kiindulóponthoz juttatja. A gazdaság kategóriájának feladása vezet tehát a gazdaság elméletének forradalmasításához, a redukció egy dialektizált anyagi tartalomra nyújtja eszerint a marxista politikai

gazdaságtan általános filozófiai alapvetését és ezzel együtt magának a materialista történelemfelfogásnak az alapjait. A képlet valójában ennek éppen a fordítottja: az antropológiai történelem-társadalom-felfogás meghaladásának egyik elengedhetetlen feltétele a politikai gazdasági kategóriák kezdődő kritikai elsajátítása volt, az ezekben a kategóriákban többé-kevésbé rejtett, felemásan kifejtett, vagy egyenesen elfojtott gazdasági-formai mozzanatok kezdődő kibontakoztatása. (Ezt az összefüggést, habár a saját kategóriaelemzéseivel ellentétben, R. Meek felismerte.) Csak így kezdhette az ifjú Marx az embert, a termelőtevékenységet már nem oly módon ábrázolni mint előtte – s utána annyian –, hanem különös gazdasági formájában.

A szétesettség, amely tehát tendenciáját tekintve egészen a gazdaság kategóriájának visszavételéig vezet, teljesen szem elől téveszti, hogy – a többi közt – Marx már a restaurációkorabeli történészek eredményeinek elsajátítása után az osztályharcok gazdasági alapjának feltárására törekedhetett csak, hogy pl. Adam Smith után, aki a tőkét a munka feletti kormányzati hatalomként általánosította, Marx zseniális dialektusként nem mezteleníthette többé le a termelőtevékenység megvalósulási feltételeit a merőben anyagira, hogy Ricardo után, aki már feltárta az osztályharcot az elosztási viszonyokat elemezve, csak e harcok forrásait kutathatta az eredeti elosztási viszonyok, stb. fogalmi megragadását tűzve ki célul. Ám mindezek az óriási vívmányok s velük a kiteljesítés feladata a semmibe vész, ha az elmélet regrediál egy régen meghaladott antropológiai szintre, ha tehát az egyik oldalon kidobja a gazdasági formát, a másik oldalon pedig egy különös anyagi tartalmat, amelyet keresztül-kasul áthat a polgári forma, a politikai gazdaságtan alfája-omegájaként tár elénk.

Látható, hogy az értelmező elméleti tere: társadalom-történelem, gazdaság nélkül, együtt az árutermelői gazdaságok elvont kategoriális kifejezésével, a túlnyomóan mennyiségi meghatározottságára leszűkült értékkategóriával.

Így természetes, hogy minél hiányosabb a kategóriaelemzés, minél inkább hat a dezintegráltság logikája, annál inkább elfogadásra méltóként prezentálja a közgazdász a készenkapottat.

Az ifjú Marx tehát nem fejezhette ki az általa felfedezett új, az anyagitól megkülönböztetett társadalmi-gazdasági dimenziót a régi elméleti térben; a polgári politikai gazdaságtan, még legfejlettebb,

Ricardo által kidolgozott, formájában is csak a – mégoly átfogó értelemben megragadott – elosztási viszonyokat határozta meg a diszciplínája tárgyaként. A termelési viszonyok összessége, a gazdasági forma *terra incognita* volt a számára. A gazdasági forma kategóriájának fokozatos feltárása Marx számára korántsem volt scientikus értelemben vett elméleti feladat; hiszen a polgári gazdaságtan tudományos korlátja megbonthatatlan egységet alkotott az abszolútként és megszépítettként ábrázolt polgári formával. A polgári gazdaságtannak egyszerűen nem volt, nem is lehetett elméleti kerete a civilizáció átfogó kritikája, a termelőt uraló termék, az idegen tulajdon termelésére kényszerült munka világa és az e világ meghaladásával kibontakozó gazdaság elméleti kifejezésére. S ha a közgazdász az általa negatíve megítélt filozófiai hatás egyszerű eredményének minősíti a polgári politikai gazdaságtani formát meghaladó újat (amelyet persze nem így értelmez), akkor egyszerre tesz tanúbizonyságot arról, hogy nincs tudomása arról, hogy az elidegenedés marxi felfogásával a formálódó tudományos szocializmus is behatolt a politikai gazdaságtanba, ahogyan arról sem, hogy a társadalmi dialektika (ezen belül ennek a sajátos, a polgári társadalomra jellemző antagonisztikus formája) csak azáltal vált fogalmilag megragadhatóvá, hogy az ifjú Marx elkezdte általánosítani a társadalmi forma (elidegenült és közösségi forma) átfogó szerepét a termelés anyagi elemeinek meghatározásában, hogy továbbá a társadalom materialista felfogása egyszerűen nem létezik a termelési viszonyok ama relatíve nyugvó és aktív létmódjának általánosítása nélkül, amelyet Marx mint a magántulajdon mozgását, mint e tulajdon „elidegenült" termelését határozott meg. Végül, hogy kiindulópontunkhoz visszatérjünk, így elhomályosul az a messzemenő közvetítettség, hogy az ifjú Marx szemében csak az elidegenült tulajdonviszonyok, az elidegenült munka feltételezésével válhatnak a termelési költségek értékkonstituálóvá.

A közgazdász koncepciójának implicit tartalma értelmében arról van szó, hogy a termelő csak „kabátot" termeljen (s nem esik szó arról, hogyan oszlik el össztársadalmilag a munka, s kinek az irányítása mellett, kik és hogyan dolgoztatnak-dolgoznak, kinek az eszközével, anyagával, kié a termék s hogyan termelődnek újjá a termelés szereplői a maguk társadalmi gazdasági formájukban – hiszen mindezek a meghatározottságok az „irritáló terminológiai kétértelműségről" tanúskodó elidegenült munkáé, formáé), ám a

termelési költségek mégis váljanak értékkonstituálókká. E modell alaptendenciáját Marx tárta fel, a többi közt Rossival polemizálva:

„Hogy a »*csere formái*« Rossi szemében közömböseknek látszanak, ez éppen olyan, mint ha a fiziológus azt mondaná, hogy az élet meghatározott formái közömbösek, mind csak a szerves anyag formái. Éppen ezeken a formákon fordul meg kizárólag a dolog, amikor arról van szó, hogy felfogjuk egy társadalmi termelési mód sajátos jellegét. Kabát az kabát. De ha a »csere« első formája szerint készíttetjük el, a tőkés termelés és a modern polgári társadalom áll előttünk; ha a második szerint, akkor a kézimunka egy formája áll előttünk, amely még ázsiai viszonyokkal is megfér, vagy középkoriakkal stb. S ezek a *formák* meghatározóak magát az anyagi gazdagságot illetően.

Kabát az kabát, ez Rossi bölcsessége. De az első esetben a szabómunkás nemcsak kabátot termel, hanem tőkét termel; tehát profitot is; termeli a munkáltatóját mint tőkést és önmagát mint bérmunkást." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek; 1. rész. Budapest 1958. 261. old.)

Mivel az új elmélet-egész nemhogy rekonstruálódna, hanem szétesik, a közgazdász nem értheti meg az új konceptualizáció szellemében fogant sajátosan közgazdasági résztételeket sem, s ez természetes: ha az egész szétesik, akkor a csak az egész kontextusában értelmezhető részmozzanatok is értelmüket veszítik. Ha pl. az ifjú Marx és Engels az általuk feltárt új fogalmakat a klasszikus polgári gazdaságtan kategóriáiba foglalva fejezik ki – méghozzá paradox módon –, akkor a közgazdászok egységesen elítélik. Ez áll az általuk visszautasított tételre is: A magántulajdontól eltekintve van értelme a tételnek: a természetes ár a termelési költségek. Dehát tudnunk kell, hogy akkor is félreértik Marxot, amikor „A tőké"-ben a Robinson modellt elemezve, Robinsonnak az általa megteremtett dolgokhoz való viszonyát így összegezi: „És mégis megvan bennük az *érték* valamennyi meghatározása." E tétel egyik közgazdasági értelmezése szerint az érték meghatározásainak fennmaradása azonos az értékmeghatározás fennmaradásával: érték eszerint mindig lesz.

Marxtól azonban kezdettől mindvégig nem volt idegen az a paradox kifejezésmód, amely formailag a visszájára fordultságon belül fordítja a színére a kategóriákat. Így jár el pl. akkor is, amikor a *Grundrissé*ben arról szól, hogy a közösségiségben az egyes munkája majd közvetlenül általános pénz lesz. (Lásd MEM 46/I. köt. Budapest 1972. 86. old.) Megjegyzendő, hogy itt egy másodfokú paradoxonról

van szó, nem arról tehát, amely a tudományos igazságot jellemzi a köznapi tudat nézeteivel szemben. Ez a fajta paradoxon a közkeletű tudományos tudattal szembesül, arra vonatkozva paradox. Az az eljárás, amely a közkeletű tudományos kategóriákkal, az egyedülvalóvá felfújt tőkés árutermelői kategóriák közvetítésével hidaltatja át azt a szakadékot, amely az értékpénzformát már meghaladott új és a régi alakzatok közt áll fenn, mélyen ironikus: az abszolútnak hitt forma múlékony jellegét e valóságban különös forma prolongálása révén is ábrázolja. Ám az irónia csak mozzanatként jelenik meg, ha tudatosítjuk, hogy itt a fogalmi tartalmak olyan rétegezettségéről van szó, ahol a mélyebb réteg érvényre juttatja az itt rejlő objektív dialektikát: a közkeletű kategóriák által kifejezett múlékony alakzatok maradandó tartalmai más formában bár, de fennmaradnak. Marx azért is beszél az érték- és pénzlélek nyelvén, hogy a pénzlelkűek is megérthessék; ily módon mintegy pallót helyez számukra az általa feltárt szakadék fölé, hogy áthidalhassák azt az ugrást, amely az előtörténetet a szabadság igazi birodalmának szükségszerű alapzatától elválasztja. A marxi mű elméleti rekonstrukciója során azonban a szakadék eltűnt a palló alól, az ugrás elhomályosult, s az értelmezők az általuk abszolutizált jelenlegi forma egyes elemeinek jövőbeli fennmaradásáról szóló nézeteket magának Marxnak tulajdonították. S így ismét nemcsak a külső forma kérdése a közgazdász értetlensége a marxi paradoxon-jelleg, az irónia iránt, jóval inkább az objektív dialektikát sűrítő fogalmi rétegezettség, a gazdasági formának az egész anyagi tartalmat átformáló hatása iránti érzék hiányát fejezi ki.

A formálódó új elméleti egésszel szembeni elutasító magatartás, amely a verbalizmus fenomenalista erélyével különíti el azt, ami valójában szervesen egységes, az elidegenedés elméletével szemben a befejezett értékelméletet és annak minőségi oldalát tartja a marxi elmélet kulcsának. Az elidegenedés elméletével szemben foglal állást. Ez az elmélet valójában több és más is, mint a befejezett értékelmélet, hiszen szűken közgazdasági vonatkozásban is magát az egész tőkés és árutermelői gazdaságot átfogóan jellemzi egészen odáig, hogy benne, általa a többi közt maguk az elosztási viszonyok is mint visszájukra fordult alakzatok nyernek ábrázolást, amelyek megszűnnek majd, ha az egyes munkája „közvetlenül általános pénz" lesz, azaz közvetlen részesedéssel jár majd együtt a közösségi termékvilágban.

Amikor tehát Fred Oelssner – Tuchscheerer könyvének kollektív vitáját összegezve – úgy foglal állást, hogy a szerző túlbecsüli az érték mennyiségi meghatározását a minőségivel szemben és egyben túlbecsüli az áru fétisjellegének elméletét, akkor nem tesz egyebet, minthogy a minőségi oldalt megtisztítja az elítélt elidegenedéstől és a fetisizmustól. Fred Oelssner minőségi oldalt akar – hiszen a mennyiségire való leszűkülés ismeretesen a polgári tudat sajátja –, de elidegenült és fetisisztikus jellege nélkül, mert ez valami filozofikus és ifjúmarxi és mint ilyen a marxológia által különösképpen kedvelt. S így az érték, mint a magánmunkáknak dologilag kifejezett viszonya az összmunkához, mint a munka társadalmi jellegének fantasztikus dologi transzpozíciója a termék oldalán, megszűnik elidegenült, fetisisztikus formaként funkcionálni az elméletben. Ugyanakkor Oelssner másutt „dolgok viszonyának fantasztikus formáját öltő" árutermelői munkáról szól – mi más ez, mint a fővonalat illetően tiltakozás, a mellékvonalat tekintve pedig tiltakozó egyetértés, egyetértő-tiltakozás. Ám az elidegenedésnek végső fokon csak mint az áru fétisjellegének marad meg a jelentősége s ez hangsúlyozottan valami más lesz, mint a Marx által érett szakaszában állítólag már elejtett korai elidegenedés-koncepció.

Az alapkategóriák tisztázatlanságából is fakadó fogalomnélküli verbalizmus szétveti a marxi elméletet. Ez a dezintegrálás szorosan összefügg az „antiortodox" pozícióknak való ernyedt-defenzív behódolással: ha nekik olyan fontos az elidegenedés elmélete, akkor ez rögtön gyanússá válik és így szól az „antiortodoxoknak" címzett hivatalos álláspont, egyfajta laicizált istentisztelet jegyében: „vegyétek és egyétek, ez még nem az ő (azaz Marx) teste". (Vö. *W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. Előszó. 8–12. old.)

Az a puszta körülmény azonban, hogy az ifjú Marx a társadalmi munka elidegenült létmódjaként fogta fel a termékekre fordított munka értékkifejezését, már magában véve is egyértelműen azt igazolja, hogy az ifjú Engels és Marx sem közvetlenül magából Ricardóból, sem pedig általában a ricardói elméleti térből indultak ki – ami ez utóbbit illeti –, szemben mindazokkal a közgazdászokkal, akik a tőkés termelésnek, mint abszolút formának ricardói koncepcióját a proletariátus álláspontjáról vonták kétségbe és cáfolták. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. Budapest 1963. 214–215. old.)

S ha minden vonatkozásban azzal találkozunk, hogy a közgazdasági

irodalom ebben a ricardói elméleti térben szünteti meg a marxi politikai gazdaságtan autonómmá válásának kezdeteit, akkor ennek közvetlen elméleti oka abban rejlik, hogy nem ismeri fel a marxi elmélet diszkontinuitív vonalát, nem vet számot azzal, hogy a ricardói forma egy visszájára fordult világállapotot regisztrál.

Akár a marxi politikai gazdaságtan kezdeteit értelmezik, akár pedig mindazt az újat, amit az érett Marx állítólag feltárt, a legátfogóbb jellegű új eredmény e szerint a konkrét és az absztrakt munka (a munka és a munkaerő, az állandó és a változó tőke stb.) megkülönböztetése. Így foglal állást az általánosan elfogadott állásponttal azonosulva Ronald Meek is. (V. ö. Economics and Ideology and other Essays, London, Chapman and Hall Ltd, 1967. 98. old.)

E felfogás jegyében úgy tűnik, mintha Marx szellemében a munka csak egytípusú társadalmi viszonyok rendszeréből nyerne specifikus gazdasági meghatározottságot.

A munka mindig is létező társadalmi formameghatározottsága ennek jegyében egyedül mint az árutermelő munka társadalmi meghatározottsága lép elénk. E felfogás értelmében a munka egy külön társadalmi meghatározottságában – legyen akár átlag, akár elvont munka – logikai kezdetté és végponttá merevül, a társadalmi formameghatározottság ezáltal elveszti mind általános politikai gazdaságtani, mind pedig ezen túlmutató elméleti, módszertani jelentőségét. Hiszen amíg éppen a munka nélkülözi a társadalmi formát, addig – lévén ez a gordiuszi csomópont – az elmélet síkján az anyagi tartalom egésze közönyösen áll szemben a gazdasági viszonyokkal, mint egyfajta külső kerettel. Nemcsak a mindaddig az anyagi tartalommal egybeolvasztott elemnek, mint formainak, analitikus megkülönböztetése, kategoriális síkú általánosítása, létmódjának meghatározása, ezen belül különösségének, múlékony, visszájára fordult jellegének a feltárása az új Marxnál, hanem ettől elválaszthatatlanul, sőt ebből fakadóan, az a körülmény, hogy az ily módon a különösként ábrázolt elidegenült munkával, a magántulajdonok egyenértéklétével szemben felvázolta a közösségi munka módusát s vele az egyenérték-létformától felszabadult termékvilág létmódját. Marx azért fogalmazhatta meg a még csak nem is a logikai kezdetet jelző kérdést: miért szorulnak a magántulajdonok elidegenítésre, mert az árutermelői munkát már a különösség fokára degradálta. Ezt polemikusan jegyezzük meg Ronald Meek koncepciójával szemben, aki „A tőke" Marxának logikai alapproblémáját így fogalmazza

meg: „miért van egyáltalán az áruknak áruk?" Ez azonban egy olyan lényegileg tautologikus tétel, amelyet nem hogy Marx, de egyetlen csak valamennyire figyelemreméltó közgazdász sem tételezhetett alapproblémaként, hiszen a használati érték áru-alakja implikálja áralakját: ez a legfelszínesebb „tétel", amely „logikai alapproblémává" emelve sehová sem vezet.

Már az ifjú marxi álláspont is messze túl van Meek kérdésfelvetésén, nem hogy „A tőke" Marxra. A cserélők elidegenült integrációs aktusaival egyenértékekként egymásra vonatkoztatott magántulajdonok már annak a gazdasági szervezetnek prizmáján át közvetítődnek, ahol az integráció – közösségiként – magának a termelésnek az előfeltételeként adott, megfelelően a marxi perspektívának: az eddigi világrend felbomlásának, a magántulajdon negációjának. (Lásd MEM 1. köt. 390. old.) Marx nemhogy a klasszikus politikai gazdaságtan, de már Arisztotelész után sem vethette fel úgy a kérdést, ahogyan ezt Ronald Meek ábrázolja. Már Arisztotelész is „az áruknak mint csereértékeknek az egységé"-t kereste. (MEM 13. köt. Budapest 1965. 46. old.) Ami pedig már az Adam Smitht megelőző értékelméleti fejlődést illeti, maga Meek utal arra, hogy különbséget tettek az áruérték által meghatározott – a kellő ár –, valamint a valóságosan érvényesülő ár közt (*R. Meek:* Economics and Ideology and other Essays. 4. old.), míg a klasszikusok azután elhatoltak a költség kategóriájának elemzéséhez.

Ronald Meek szerint Marxot csak a minőségi és a mennyiségi dimenzió egysége elégítette ki, az említett kérdésfelvetés a minőségi, a konkrét értéknagysággal kapcsolatos a mennyiségi, s ez utóbbi: miért van az áruknak az a meghatározott áruk, ami van? Úgy tűnik azonban, hogy Ronald Meek két mennyiségi dimenzióban oldja fel a minőségit és a mennyiségit: az árak léte általában és meghatározott mértékviszonyuk ugyanis a valóságban az egyedülvalóvá lett mennyiségi aspektus mozzanatai. Hiszen az ár a meghatározott értéknagyság pénzkifejezése (itt most nem kell szólnunk értéknagyság-árkifejezés ellentmondásairól), tehát az itt elfojtott, megszüntetett minőségi dimenzió egyik mennyiségi derivátuma. És éppen Ronald Meek hangsúlyozta, hogy Marx mindmáig érvényes elméleti felfedezése – amiről sok nyugati szerző is tanúskodhat – abban rejlik, hogy a gazdasági kategóriákat a termelési viszonyok terminusaiban kell elemezni. (Uo. 112. old.) Az áruk ára minden egyes árunak az egyetemes áruvilághoz való viszonyát fejezi ki s ha Marxnak valóban ez lett volna a logikai alapproblémája, sohasem juthatott volna el magukhoz a gazdasági viszonyokhoz. Nem esik szó a magántermelőknek egymáshoz, az összmunkához való viszonya eldologiasulásáról s így az áruforma és árformája Ronald Meek által adott elemzése egyfajta megkérdőjelezetlen, természetadta formaként ábrázolja az árut. („A csereérték minősége azért ruházódik az árukra, mert ezek áruk – azaz mert termelőik közt árutermelési viszonyok állnak fent." Uo. 100. old.) Az áruk tehát azért bírnak csereértékkel, mert áruk... Ronald Meek Marx válaszait éppen ezért tarthatja „meglehetősen egyszerűeknek", méghozzá az arra a minőségi kérdésre adott választ is, amely Marx előtt egyáltalán nem is létezett, amelyet Marx nemhogy megválaszolt, hanem elsőként fogalmazott meg.

Ha nem tudatosítjuk a munkaérték-elmélet első kritikai meghaladását, ami persze nemcsak egyszerű történelmi tény, adalék, hanem olyan – ha úgy tetszik – logikai-elméleti alapprobléma, amely áthatja Marx egész munkásságát, a munkaérték-elmélet összes kategóriájához való viszonyát, beleértve e kategóriák megszűnésének távlatát, akkor éppen Marx elméletének alapjaihoz nem jutunk el. Ezt az alapot ez esetben leszűkítjük a termelési viszonyok, a társadalmi jellegű munka egy különös alakjára – különösségének tudatosítása nélkül –, s magunk is fogva maradunk, akárcsak Marx nagy polgári elődjei és mindenki, aki a ricardói elméleti térből indult ki, az árutermelő társadalmak objektíve érvényes kategóriái s az általuk teremtett fetisisztikus látszatok világában. Legyen szó akár az ifjúmarxi kezdetekről, akár az érett műről, ez esetben a modellt mindig arra a társadalomra korlátozzuk, ahol a termékek hordozzák a termelésükhöz társadalmilag szükséges munkát. Így pl. Ronald Meek Marx általános modelljét, gazdasági analízisének általános módszerét leszűkíti az egyszerű árutermelésről a tőkés árutermelésre való átmenet értelmezésére. E téren Marx ismét „egy régi és tiszteletreméltó hagyományt követett" – Smith és Ricardóét (Uo. 97–98. old.) A naturális, illetve a közösségi gazdálkodás modellje itt is megszűnik, s kritériumként csak a ricardói vagy a smithi elméleti tér marad meg, amely révén Marx forradalmi megszakítottság nélkül kapcsolódik a nagy polgári elődökhöz. Még ott is, ahol a kutató – mint pl. Ernest Mandel – tudatosítja, hogy Marx nem tartotta az árutermelést örökkévalónak, az értékképző munka megszűnését csak „A gothai program kritikájával" kapcsolatban tárgyalja. Ez azonban így egyfajta olyan, fogantatását tekintve rejtélyes tétellé válik, amely nem hatja át a marxi munkaérték-elmélet összes kategóriáját, a kezdetektől mindvégig. Elhomályosul, mi több megszűnik a kérdés: *mit jelent a kezdetektől fogva a polgári politikai gazdaságtan kommunista bírálata* s az a látszat keletkezik, mintha ez a bírálat egyáltalán lehetővé vált volna magán a polgári gazdaságtan rendszerén belül maradva és nem követelte volna meg kezdettől fogva a külső, s ezáltal közvetítve az immanens-transzcendens ellentéteinek egységén alapuló pozíciót.

Ez a látszat jellemzi Vigotszkij álláspontját is, aki eleve az áruforma keretébe szorítja a marxi elemzést.

Ez alkotja a kezdetet s ebből következett a későbbiekben (1857–1859 közt) a dialektikus egységet alkotó elvont és konkrét munka kategóriájának kibontakoztatására. „Marx legnagyobb lépése munkaérték-elmélete kidolgozásában, hogy az *árunak*, mint a használati értéknek és értéknek a dialektikus egysége képzetétől továbbhalad az árutermelő *munkának*, mint a konkrét, magán (különös) a használati értéket létesítő és az absztrakt (társadalmi), értékteremtő munka dialektikus egységéhez." (*V. Sz. Vigotszkij:* Ekonomicseszkoje obosznovanyije tyeorii naucsnovo kommunyizma. Moszkva 1975. 78. old.) S ha itt Vigotszkij visszautal a „Kéziratok"-ra: Marx már ott is továbbhaladt a terméknek a munkástól való elidegenedésétől (a tőkés társadalomban) magának a munkának az elidegenedéséhez, akkor itt ismét az alapok tisztázatlanságára derül fény. A terméket mint tőkét termelő munka kategóriáját ugyanis nem lehet elmélyíteni „magának a munkának" az elidegenedéséhez, hiszen ez lehet nem-tőkés árutermelői munka is. Továbbá az ifjú Marx kezdettől fogva egy gazdaságilag specifikusan formált, a megosztott munka rendje által meghatározott tevékenység relatíve nyugvó létmódjaként ragadta meg a terméket, mint formameghatározottat. Tehát a (relatív) kezdet itt is a sajátosan formameghatározott tevékenység, aminek a termék „csak" összefoglalása. Vigotszkij (és mások) álláspontja hiányosnak tűnik, mert előfelvetés nélküli kezdetként fogja fel az áruformát.

Amennyiben tehát Vigotszkij is a kész áruformát tekinti a kezdetnek, annyiban e kezdetből ismét csak a hasznos és az elvont munka kategóriái bontakoztathatók ki, tehát – az utóbbiról szólva – csak a társadalmi jellegű munka egyetlen, méghozzá korlátolt módon ábrázolt alakja. A ricardói elméleti teret eszerint a kezdettől fogva nem meghaladó ifjú marxi pozíció egybeesik az érettel. Hasonlóképpen foglal állást Vigotszkij „Die Geschichte einer grossen Entdeckung" (Die Wirtschaft, Berlin 1965.) c. művében, ahol szintén a nyugvó forma kettősségének felismeréséből vezeti le az árutermelő munka kettős jellegének felfedezését. Így válik szükségszerűen az elvont munka valami közvetlenné, első adottsággá s így zárul le az út a munka (nem is szólva az anyagi tartalom egésze) általában vett társadalmi-gazdasági formájának felismerése előtt.

Vigotszkij álláspontja azért figyelemre méltó, mert – tudomásunk szerint – ő az első közgazdász, aki nem veti el az Engels „Vázlat"-ában foglalt zseniális koncepciót, az értékformát már meghaladott gazdálkodás jelzését. Ám csak úgy fogja fel, mint a tudományos szocializmus politikai gazdaságtani megalapozását (amit azután rögtön vissza is von, mert szerinte Engels ezzel a tétellel állítólag az értéktörvény sajátos működését jellemzi a kommunizmusban). Így azonban éppen a döntő mozzanat esik ki: az engelsi–marxi álláspont nem úgy jelenik meg, mint a politikai gazdaságtan marxi bírálatának sarokköve, ami azt tanúsítja, hogy a megőrzés elemét csak a meghaladás közvetítheti, hogy csak így létesülhetett a marxi politikai gazdaságtan autonómmá válásának első fázisa. Így Engels zseniális tétele besorolódik, szubordinálódik az árutermelő társadalmak érvényes gondolati formáinak.

Azzal az axiomatikus rangra szert tett tétellel szemben, amelynek értelmében a ricardói formából kell kiindulnunk az ifjú Engels és Marx politikai gazdaságtani koncepciójának értelmezése során, azt a felfogást állítjuk szembe, hogy a politikai gazdaságtan marxi bírálatának archimédeszi pontja a színére fordított, gazdaságilag többé nem megalvadt munka, a munka korábbi „szolgaalakjait" meghaladott, az immár az elidegenült munkával konfrontált közösségi életnyilvánítás annak a köztulajdonnak a talaján, ahol előzetesen, tudatosan osztják el az eleven és múlt munkát. A termék előállításához szükséges munka ily módon nem ölti fel többé az érték formáját, kifejtésének tartama pedig nem jelenik meg az értéknagyságban, az emberek viszonyai termelőtevékenységükhöz, egymáshoz többé nem dolgok viszonyaiként ábrázolódnak.

Hogy Tuchscheerer stb. korábbi kritikájára utaljunk: azzal az áruval, amelynek belső értékét a munkaidőben feloldható termelési költségei határozzák meg, az ifjú Marx és Engels az egyenlő átlagmunka kvantumában többé már nem feloldható közösségi használati értékvilágot, a csereértékben való tárgyiasulás kényszerétől immár felszabadult közösségi termelési szervezetet szembesítette. Nem az anarchikus összmozgásban dől el a társadalmilag érvényes ráfordítás elosztása, hanem a közösség dönt az uralma alá vont „természetes ár", azaz az anyagi életének reprodukciójához szükséges munka és „tőke" (azaz múlt munka) elosztása felett. – Ha tehát a közgazdász a termékekből, mint értékekből és a mértékviszonyukat megszabó törvényből stb. indul ki, akkor ez azt jelenti, hogy a visszájára fordult, fetisisztikus formákon belül marad. E belülmaradásból azután a politikai gazdaságtani kategóriák egy sajátos értelmezése következik. A visszájára fordulás egyes mozzanatait „is" figyelembe vevő, az eredeti premisszákat így vagy úgy korrigálni akaró koncepció sem teheti jóvá ennek az eredeti szakadásnak fel nem ismerését: minden korrekció az általános visszájára fordultságon belül marad.

E fordulat jegyében az Engels nyomában lépő ifjú Marx következetesen érvényesítette a nagy polgári elődök nem következetesen végigvitt alapgondolatát: a munka mindig a gazdagság aktív forrása, de elméletileg szétfeszítette a használati érték és a csereérték egyfajta társadalmilag természetadta szimbiózisát. Ha eleve számbaveszik a rendelkezésre álló, immár közösségi erőforrásokat a közösségi (fizetőképes vagy nem fizetőképes formájuktól felszabadult) szükség-

letekhez való viszonyukban, elesik a munka értékkifejezése. Ez a kollektív, tudatos számbavétel azonban a kisajátított „szervetlen test" közösségi uralását feltételezi s így a munkát új, közösségi formájában, tehát a kettős értelemben vett elidegenült munka, az elidegenedés révén általánosuló magánmunka (a közvetett társadalmi munka) és a bérmunka megszűnését. Így, az ifjú Marx és Engels a polgári munkaérték-elmélettel való szembesülésük első pillanatában és még innen az értékkategória beható kritikai elsajátításán, elméletileg meghaladták az árutermelők társadalmának és egyben minden, a termelőeszközök magán (elkülönült) tulajdonán nyugvó gazdasági szervezet érvényes kategóriáit. Így jelenhettek meg kezdettől fogva a politikai gazdaságtan kategóriái s az általuk kifejezett termelési viszonyok „megkergült formaként". (MEM 23. köt. 78. old.) S ha a közgazdászok nem általánosítják a kommunista kritika jelentőségét, akkor nem is ismerhetik fel e formák megkergült-badar lényegét.

Jeleztük: a közgazdász más útra lép: az ifjú Marx az árfluktuációktól még nem hatolt el az ezeket szabályozó természetes árhoz. Hogyan? Ricardo mégoly felületes tanulmányozása is egyértelművé teszi, hogy a véletlenül ható okoktól való absztrakció esetén feltárul a törvény. (Vö. D. *Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 107–108 old.) (E „véletlenről" a későbbiekben még szólunk.) Meglátjuk majd, hogy Hegel éppen ezért dicsérte a klasszikus politikai gazdaságtant: a véletlenben feltárja a törvényt. Nem szükséges azonban egy ilyen enciklopedikus óriásra hivatkoznunk, mind a korszak kiemelkedő jelentőségű közgazdásza (Sismondi), mind pedig a korántsem ennyire jelentős kispolgári szocialista teoretikusok egyaránt közvetlenül elfogadták a természetes ár kategóriáját. Így hát a közgazdász elképzelésének logikus következményeként Marx és Engels azon igen kevesek közt lehettek, akik elméletileg megrekedtek az árfluktuációk szintjén.

Szóltunk már arról, hogy a marxi paradoxonok a közkeletű teoretikus formák ellen irányultak. Ezt a közkeletű jelleget Erdős Péter – teljes jogosultsággal – egyenesen mint közhelyet határozza meg.

Azzal kapcsolatban, hogy az érték az áru újratermeléséhez társadalmilag szükséges munka megnyilvánulási formája, a következőket jegyzi meg: ez a mondat „...csak annak számára jelenthet tényközlő mondatot, aki az érték szót a természetes ár, az árközéppont fogalmával asszociálja: ennyit azonban Marx joggal elvárhatott az akkori olvasótól. S az ilyenek számára mindenekelőtt olyasmit közöl mondatunk, hogy a természetes ár magyarázata abban a tényben keresendő, hogy

az áru termelése munkát igényel. Ennyi azonban akkoriban közhely volt, bár az is igaz, hogy egyre több oldalról támadott, egyre több bizalmatlansággal szemlélt s védelmezői részéről is egyre zavarosabban megfogalmazott közhely." *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1976. 84–85. old.

Az elméleti kezdet nem ez a tudományos közhely volt, s éppígy nem a klasszikus politikai gazdaságtan több mint másfél évszázados kutatásának kritikai végeredménye, tehát nem a célszerű termelőtevékenység és az egyenlő társadalmi munka viszonyának kérdése. (Lásd: MEM 13. köt. 33. old.) Bármennyire is behatoltak a klasszikus politikai gazdaságtan nagyjai a tőkés termelési viszonyok elemzésébe, az általános tartalom és a különös társadalmi- gazdasági forma lényegileg specifikálatlan egybeolvasztása szükségképpen azt is jelentette, hogy e gazdaságtan képtelen volt az alapformákhoz lehatolni, hogy polgári osztálykorlátja az absztrakciós képesség korlátjaiként is manifesztálódott. Az egyenlő társadalmi munka, az értékkategória mennyiségi oldala, az érték és viszonya a pénzkifejezéséhez, az elosztási viszonyok központba állítása, sőt, még az értéktöbblet forrásának klasszikus polgári ábrázolása is az ifjú Marx számára megannyi valóságos egységpontját nélkülöző, közvetítés nélkül elemzett s így bizonyos lényegi antagonizmusait rejtjelező alakzatokat eredményezett. Szó sincs természetesen arról, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan egyre elmélyülőbb kritikai elsajátítása ne lett volna a marxi bírálat elengedhetetlen forrása (enélkül a többi közt nem is leplezhette volna le a vulgáris gazdaságtan ízetlen, összefüggéstelen látszatformáinak egész világát) – „csak" arról, hogy a marxi politikai gazdaságtan autonómmá válásának kezdete egyben a polgári klasszikusok által „feltételezett, de ki nem fejtett" összefüggések körvonalazása. Csak így indulhatott meg az a hatalmas gondolati munka, amelynek során – hol rejtve, hol nyíltan, de mindig a közösségi formával konfrontálva – a készen kapott elméleti anyag átdolgozása lehetővé vált. A tőkés termelési szervezet összes érvényes kategóriái elleplezett alapjának feltárására, e kategóriák múlékonyságáról valló sajátos ellentmondásai ábrázolására törekvő Marx és Engels elméleti érettségét a közgazdász ezzel szemben azon méri le, hogy (most a már korábban jelzett problematikához konkrétebben is kapcsolódva) mennyire fogadják el közvetlenül a készen kapottat, tehát a gazdaságilag mindig megalvadtként, mindig a termékek által hordozottként ábrázolt munkamennyiség kategóriáját, beleértve előfeltételét, az

anyagi és a gazdasági-formai oldalát tekintve nem megkülönböztetett munka fogalmát, melynek mennyiségi modalitását a polgári klasszikusok minőségi közvetítés nélkül és mennyiségi oldalát tekintve is fogyatékosan ábrázolták.

A termelési viszonyok egész rendszere lepleződne el a készen kapott elfogadásával: a természetes ár a magántermelők világának egyik alakulata, ám a polgári elméletben az általános emberi termelés alakulataként szerepel, s így nélkülözi különös alapját. A természetes ár legközvetlenebb előfeltétele Ricardónál az egyenlő átlagmunka; ám a közgazdász-értelmezők még ezt a kategóriát sem elemzik – a messzemenően közvetített már e ponton is valami közvetlenné válik. Holott már az ifjú Marx is tudja, hogy közvetítések egész rendszere a feltétele annak, hogy a felszín egyáltalán az árak mozgásának formájában jelenjen meg s hogy így a termelési költségek egy sajátos alakjukban váljanak az értékmeghatározás egyetlen – vagy nem egyetlen – mozzanatává.

Nem a kifejlett formától – a természetes ártól és közvetlen előfeltételétől – kell regrediálnunk az alapok felé, hanem az alapvető kategóriákat, ha jelzésszerűen is, de a maguk egységében kell rekonstruálnunk, tehát az ifjú Marx által még vázlatosan, töredékesen jelzett egészből kell kiindulnunk.

2

A közgazdasági cezúra-elmélet bírálatához. II.

Marx bizonyos lényeges elméleti feltételeket kezdett körvonalazni ahhoz, hogy gyökeresen más módon közelíthesse meg a társadalmi munkaidő kérdését, mint a polgári klasszikusok: világtörténelmi perspektívában kezdte értelmezni. Mindenekelőtt nem szűkítette le a társadalmi idő egész dimenzióját a munkaidőre, hanem a minden egyes egyén teljes kiművelődéséhez szükséges időként is értelmezte, az érett Marx kifejezésével szólva, úgy fogta fel, mint az emberi képességek fejlődésének terét. A valóságos gazdagság eszerint a gazdag emberi szükséglet.

„Látjuk, hogy a nemzetgazdasági *gazdagság* és *nyomorúság* helyébe a *gazdag ember* és a gazdag *emberi* szükséglet lép. A *gazdag* ember egyúttal az emberi életnyilvánítás egy totalitását *szükségelő* ember." (Gfk 76. old.)

Nos: a klasszikus politikai gazdaságtanban a munka mértéke valóban nem a gazdag emberi szükséglet. Csak a marxi kiinduló pozícióból fogalmazódhatott meg az alapokig hatoló kritika az ellen a gazdaság ellen, ahol a munka mértéke az idő. Itt a szükséglet tárgya csak az érték anyagi feltételeként jelenik meg, s az a körülmény, hogy az értéknek nincs más anyaga, mint a munka egy különös, társadalmi formájában, már jelzi, hogy az értékért, a többletértékért való termelés eleve objektív társadalmi-gazdasági absztrakciót testesít meg, nemcsak a gazdag szükséglettől, hanem még a fizetőképes formájában vett szükséglettől is.

A munkatermékek, mint értékek mértékeként funkcionáló idő, szemben azzal az idővel, amelynek mértéke a gazdag szükségletvilág: már ebben az első megközelítésben is megkérdőjeleződik a középponti kérdésfelvetés — hogy ti. mi határozza meg az értéket — egyszerűen azáltal, hogy ez a közvetítéseitől elszabadult tétel megörökíti a munka

mértékét egy különös alakjában, a magántulajdon számára való gazdagság létrehozásának mértékeként.

Marx számára az értékmeghatározással kapcsolatos problematika már azt jelzi, hogy a gazdagság – egy sajátos formában – elszakadt a termeléséhez valóságosan szükséges munkaidőtől. Amennyire érdeme volt a klasszikus politikai gazdaságtannak kiteljesedése csúcspontján, hogy a gazdagság és az értéknövekedés elméleti egybemosásával polemizálva határozottan megkülönböztette egymástól a gazdagság és az érték kategóriáit, szembeállítva fordított viszonyukat, a bőség, illetve a könnyű vagy nehéz termelés ellentétében mondva ki a rendszerének alapját átható objektív elvet (vö. D. *Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 238. old.) – olyannyira szűkösnek és meghasonlottnak tűnt ez az ifjú Marx számára. Mert hiszen ez a fajta gazdagság merőben tárgyiként jelent meg, méghozzá mint az emberrel ellentétben álló és az embereket egymással meghasonító gazdagság; nemcsak a monopólium, hanem az az áru is vámsorompót von az egyének közé (lásd Gfk 145., 154. old.) – s nem tér vissza az emberhez, nem magának az embernek a gazdagsága.

Természetesen külön feladat volna – s ez, annyi más mellett, szintén már kívül esik elemzésünk keretén – magán a polgári politikai gazdaságtanon belül felmutatni azokat a tendenciákat, amelyek a Ricardo-féle elméleti teret keresztezik, s amelyeket a marxi mű szintén folytatott. Gondolunk pl. a merkantilista Galianira, akire majd Marx hivatkozik: „A használati értékről Galiani szépen mondja: »Az ár arány,... a dolgok ára arányuk a szükségletünkhöz, még nincs rögzített mértéke. Lehet, hogy meg fogják találni. Én a magam részéről azt hiszem, hogy ez a mérték *maga az ember.*« ... »Mindenekelőtt ez« (az ember) »az egyetlen és igazi gazdagság«." (MEM 46/II. köt. 302. old.) Szükségszerű, hogy ugyanaz a közgazdasági koncepció, amely Marxot csak Ricardo egyenesági utódjának tartja – kizárólag a polgári társadalom anatómiájának és fiziológiájának problémájára koncentrálva – szem elől tévessze azt az egész humanista hagyományt, amelyet Marx a többi közt kiteljesített, s amelynek gyakorlati megvalósítása érdekében ennek az anatómiának-fiziológiának ellentmondásosan progresszív szerepét, önmegszűnésének-megszüntetésének egész hatalmas problematikáját kidolgozta. A politikai gazdaságtani kategóriák ilyen teljes meghaladásának perspektívájából mondott ítélet nemcsak a „Kéziratok"-at jellemzi, hanem az egész művet áthatja. Ebben a szellemben jegyzi meg már az ifjú Marx Boisguillebertről szólva: „Nem láthatta még, hogy maga a *csere*, a magántulajdon alapzatán, hogy egyáltalában az *érték* fosztja meg a természetet, akárcsak az embert, »helyes értékétől«. Nála a »helyes értékbe való visszaállítás« a *kereskedelmi értékükbe* való visszahelyezés." (Gfk 152–153. old.) Ez az ifjú Marx szintén besorolódik a prericardiánus meghaladandó szakaszba, hogy azután a közgazdászok majd a „Grundrissé"-ről szólva

gyökeresen újként értelmezzék Marx hasonló nézeteit, vagy pedig gondolattalanul ezt is elnyeljék kommentárjaik sodrában.

Mitöbb, az önállósuló, idegen dologiságot létesítő „könnyű vagy nehéz termelés", amely által a gazdagság az egyenérték, érték létmódjától és a cserétől elválaszthatatlanként jelenik meg, egy hamis, mert öröknek vélt integráltságon belül fejez ki egy alapvető meghasonlottságot. Gazdagság és érték – növekvő gazdagság, csökkenő értéknagyság – Ricardo által helyesen rögzített dichotómiájának feloldása Marx és Engels szemében majd akkor valósul meg, ha a magántulajdon történelmileg szükségszerű kiteljesedése véget ér. Ekkor majd az érték és a csere többé nem lesznek a gazdagság elválaszthatatlan mozzanatai.

„*Gazdagság*. Itt az *érték* fogalmát, amelyet még nem fejtett ki, már feltételezi; ugyanis a gazdagságot mint »az értékek összegét«, a birtokolt »értékes dolgok összegét« definiálja. – Mivel a relatív gazdagságot a szükséges dolgok értékének a cserébe – en échange – adható dolgok értékével való összehasonlítás révén határozza meg, már eleve a »csere« válik a gazdagság lényegi elemévé." (Gfk 127. old.)

A közgazdász, aki kizárólag gazdagság és érték klasszikus polgári dichotómiájában gondolkodik, nem tudatosíthatja tehát, hogy Marx és Engels szemében e dichotómia kifejlett alakja a termelési költségeknek a formája, amelyet a termékek dologilag hordoznak és amely elengedhetetlenül feltételezi a cserét. E dichotómia megtörése – amelyről még sok szó lesz – egyik elemi előfeltétele a politikai gazdaságtan meghaladásának, többé nem gazdagság és érték, hanem gazdagság és idő gyökeresen új konceptualizálásának.

Marx hasonló álláspontnak ad hangot, amelyet (az általa akkor még nem ismert) ricardói proletárellenzék is képviselt. „A »gazdagság« [...] *rendelkezésre álló idő* és semmi több«". (*Marx:* Értéktöbbletelméletek. 3. rész. 230. old.) Csakhogy a ricardiánusnál tisztázatlan maradt, hogy ezt a rendelkezésre álló időt a termelőerők korlátlan fejlődése, tehát a „könnyű termelés" tendenciájának végtelen megvalósulási folyamata hozza-e létre, vagy pedig az adott színvonalon már megtermelt idő egyenlő elosztásáról van-e szó.

A kezdettől a politikai gazdaságtan polgári horizontját meghaladó, külső álláspont feltételezését Vigotszkij visszaveszi akkor, amikor Marx szabadidő-felfogását a szocialista ricardiánusok koncepciójának továbbfejlesztéséből vezeti le: Marx e kérdésben állítólag egyben kiteljesíti azokat az eredményeket, amelyekhez 1857–

1858-ban jutott el. (*V. Sz. Vigotszkij:* Ekonomicseszkoje obosznovanyije... 151–152. old.)

A posztdatálás, itt is, másutt is, a ricardói elméleti térhez való asszimilálás kifejezése, szerves velejárója: megfordítja az összefüggéseket, szétzilálja a politikai gazdaságtan marxi bírálatának-meghaladásának logikai rendjét. A valóságban Marx csak a többé már nem értékképző munka, hanem a munkát önmagán belül elosztó közösség világának anticipálásával közelíthette meg gyökeresen új módon a társadalmi munkaidő kérdését: egyszerre mint tudatosan uraltat, közösségileg elosztottat és egyszerre mint az életnyilvánítás totalitásának talapzatát. E külső kritikai pozíció szükségszerű kezdet s nem később kialakuló, másoktól asszimilált eredmény. Ehhez azonban Marxnak és Engelsnek túl kellett lépnie azon a ricardói formán, amely egy különös jellegében örökítette meg a múlt munkát, mint a termelőt munkaállatként uralót és (implicite) éppígy azon a szocialista ricardiánus pozíción, amely a múlt munka jelentőségét éppen azért becsülte le, mert a ricardói felfogás fonákját megtestesítve fogva maradt a tőkés termelés szülte látszatok körében, ahol a múlt munka uralja az elevent. A rendelkezésre álló idővel kapcsolatos tisztázatlan szocialista ricardiánus álláspont ugyanis a tárgyi-hatalmi szervek, az „igazi priusz" lebecsülésével függött össze, végső fokon pedig azzal, hogy a múlt s vele az eleven munkát nem tudták a Marxéhoz hasonló módon elméletileg kiszabadítani a tőkés formából.

A nembeli, illetve az elidegenült munka (az utóbbi vonatkozásban átfogóbb értelemben az elidegenült forma) kettős dimenziójának ifjú marxi feltárása az alapjait szüntette meg ennek a fetisisztikus látszatnak: a lényegi erők csak egy különös, elidegenült formában uralják a termelőket s teszik a többség munkáját munkaállatként való önreprodukciójuk eszközévé, határozzák meg magukat a testi szükségleteket a többség egyedüli céljaként. Gyökeresen átalakul az „embertermelés" eddigi módja is, ha a közösség majd saját szervetlen testeként uralja a mindaddig kisajátítottat, ha a munka, mint közösségi életnyilvánítás, e szervetlen testet mint közösségit reprodukálja. Az ifjú Marx, éppen e teljesen új álláspontja miatt egy pillanatra sem kényszerült a szocialista ricardiánusoknak abba a pozíciójába, hogy ...„feláldozza az ebben az antagonisztikus formában (a polgári formáról van szó – *M. M.*) sarjadt gyümölcsöket". (Marx: Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 235. old.)

Először rajzolódik itt ki Marx álláspontja az eszköz- és az öncélszabadságról. „Az emberi életnyilvánítás egy totalitását szükségelő ember" víziója az érett marxi megfogalmazásban jelen van; a többi közt ott, ahol az öncélként megvalósuló emberi erőkifejtésről szól, vagy ott ahol arról a formációról szól, ahol a társadalmi munka termelőerejének legnagyobb fejlettsége az ember mindenoldalú fejlődését biztosítja.

E legmagasabbrendű szabadság előfeltétele, talapzata, eszköze a természettel folytatott anyagcsere társadalmi szabályozása, uralása: „A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk." (Uo. 772–773. old.) Gyökeresen ellentétes a klasszikus polgári munkaérték-elmélet szabadság-felfogása, hiszen ez szabadnak ábrázolta ezt a valójában nem uralt, hanem „vak hatalomként" érvényesülő társadalmi munkát; hiszen éppen ez a társadalmilag nem uralt összmunka képezte az általa reprezentált osztály hatalmának átfogó alapját. Marxnak e társadalmi munkát először vak mozgásában kellett megragadnia ahhoz, hogy e munka kategóriáit egyben mint a szabadság elemeinek akaratlan felhalmozóját ábrázolhassa.

Az eszköz-szabadság szférája a közösségiség által szabályozott termelés. Csak így jelenik meg a maga egészében a marxi koncepció: a gazdag egyéniség, akinek a természettel folytatott anyagcseréjét is a kiművelődéshez szükséges idő szabályozza, s így jelenik meg maga a gazdagság is, mint az embernek a maga totalitásában való termelése. Az a körülmény, hogy az ifjú Marx kezdettől a leendő társadalmi idő egészét ragadta meg, s nem egy tört részét, nem csak azt a munkaidőt tehát, ami a polgári elmélet számára egyedül releváns volt, azt jelzi, hogy meghaladta azt az elméletet, amely a társadalmi embert antagonisztikus, részleges és torz létformájában örökíti meg, mint munkaállatot, illetve mint azokat, akik anyagi-szellemi létüket e munkaállat révén termeltetik újjá. A munkaidő és a kiművelődéshez idő többé nem két ellentétes póluson jelennek meg, megszűnik külső és ellentétes viszonyuk. A kritika első aktusa meghaladta polgári politikai gazdaságtan horizontját. Fordított elméleti progresszió elképzelhetetlen, csak szervetlen „teória" tételezheti: hogy ti. az ifjú Marx az öröknek ábrázolt formába foglalt termékek és munkaállatok természetes árából indul ki, majd utólag adja hozzá ehhez a munkaidőhöz a kiművelődés-

hez szükséges időt. És éppen a túllépés az egész polgári elméleti horizonton, méghozzá oly módon, hogy az össztársadalmi munkával való gazdálkodás csak alapjává, szükségszerű feltételévé válik az egyének mindenoldalú fejlődésének, teszi az ifjú Marx koncepcióját e ponton az árutermelői forma megszűnése után is meghaladhatatlanná. (Marx időelmélete átfogóbb alapokon nyugszik, semhogy azt itt — a cezúra-elmélet általános bírálatát körvonalazva — jelezni tudnánk. Erről lásd a *kostbar* időről szóló fejezetet.)

Ami most már a polgári formába foglalt munkaidőt illeti: Marx szemében a természetes ár kategóriája magántermelők uralmi formája akkor is és éppen azáltal, hogy termékük külsővé-idegenné tétele révén, tehát dologiként lépnek egymással viszonyba. Mindenképpen ők e dologi uralom eszközei és haszonélvezői: céljukkal, hogy termelési költségeiken adjanak el, az össztársadalmi célnélküliség — e természeti törvényként ható törvény — által determinált, részleges, belsőleg ellentmondásos célszerűség végrehajtói. Ám amit így adnak el, nem ők maguk termelték, mi több: nekik nincsenek újratermelési költségeik, az ő uralmi formájuk jelenik meg abban, hogy az alullévőket mint vehető-eladható tárgyakat tartják fogva a termelési költségeken belül, mint az ő saját termelési költségeiknek egyik mozzanatát. Ha ők maguk megszemélyesült dolgokként lépnek társadalmi összefüggésbe és a dolgok uralma alatt állnak, ez mégis az ő sajátos uralmuk az idegen munkára kényszerültek felett és így sajátos szubjektumokként — megszemélyesült dolgokként — termeltetik újjá a tőlük függésre kényszerültekkel mind emezeket, mind pedig önmagukat. A természetes ár kategóriájában Marx számára feltárul a munkás rabszolgaságának modern formája. A természetes ár a dolgok és az emberek nagy nivellálója, a munkások sajátos ember-dologgá válásának alapformája. „Csökkentsük a kalap termelési költségét és ára végül is az új természetes ár szintjére esik akkor is, ha a kereslet kétszer, háromszor vagy négyszer akkora lesz. Csökkentsük az ember létfenntartási költségeit az élethez szükséges élelem és ruházat természetes árának csökkentésével, és a munkabérek végül is esnek, még akkor is, ha a kereslet a munkások iránt nagyon nagy mértékben nő." *(D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 316. old.) „Mint tőke, a munkás *értéke* kereslet és kínálat szerint emelkedik, és *létezését*, *életét fizikailag* is *áru* kínálatának tudták és tudják, mint minden más áruét. (Gfk 56. old.)

Még mielőtt az a kérdés körvonalazódna, hogy mit ad el egyáltalán

ā munkás – munkáját vagy munkaképességét –, tehát innen azon a megoldatlan kérdésen, amely a ricardói irányzat felbomlásának egyik döntő oka volt, az ifjú Marx felismeri a természetes ár kategóriájába bezárt munkaállatot, akinek élete a tőkeviszonyba való bezártságtól vagy kívülrekesztettségétől függ, közvetve pedig a más áruk árától, akinek életcélját a létfenntartás formájában kényszerítik rá. Az atomizált, a nem-tudatos termelés a magánuralom alatt álló munkások másértvaló létének kifejezője, a modern osztályuralom rejtett alapja.

„Feltűnhetik, hogy ennek a fejezetnek az elején az emberbarát Ricardo úr a *létfenntartási eszközöket*, mint a munkás *természetes árát* ábrázolta, tehát mint munkájának »egyedüli célját« is, hiszen a bérért dolgozik. Mi dolguk hát itt a »szellemi megkülönböztetéseknek«? De Ricardo is csak a különböző osztályok megkülönböztetéseit akarja. A nemzetgazdaságtan szokásos körbenforgása. Szellemi szabadság – cél. Tehát a többség szellemnélküli szolgasága. Testi szükségletek – nem az egyedüli cél. Tehát a többség egyedüli célja. . . " (Gfk 131. old.)

Az érett Marx mindvégig fenntartotta ezt a korai álláspontját. Gazdagság és érték ricardói felfogásáról mondja: Ez az ellentét Ricardónál „. . .azt jelenti, hogy a társadalomnak azok az osztályai, amelyeknek idejét az anyagi termelés csak részben vagy egyáltalán nem szívja fel, habár ennek gyümölcseit élvezik, lehető legszámosabban legyenek azokhoz az osztályokhoz képest, amelyeknek idejét az anyagi termelés egészen felszívja, és amelyeknek fogyasztása ezért a termelési költségek puszta tételét alkotja, puszta feltétele annak, hogy ilyen igásállatok legyenek számukra. Ez mindig az az óhaj, hogy a társadalom legkisebb részét kárhoztassa a munka rabszolgaságára, kényszermunkára. Ez a legmagasabb, amire a tőkés állásponton viszik. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 231. old.) Az igazi gazdagság, a rendelkezésre álló idő polgári fogalma tehát természetes evidenciaként fogadja el a kevesek szellemi szabadsága és a tömegek szellem nélküli szolgaságának antinómiáját. A szellem nélküli szolgák tömegére hárul, hogy a lehető legkisebb értékben, a lehető legtöbb anyagi gazdagságot hozzák létre. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 231. old.)

„A tőkés társadalomban azáltal termelnek szabadidőt egy osztály számára, hogy a tömegek egész életidejét munkaidővé változtatják át." (MEM 23. köt. 493. old.)

A társadalmilag nem uralt magánmunka s neki alárendelve, az ő eszközeként funkcionáló idegen tulajdont termelő munka egységet alkot az e munkát uraló pólus sajátos tevékenységével, „az idegen munkaidő ellopásával". (MEM 46/II. köt. 169. old.)

Annak a munkaidőnek az ellopásáról van szó, amelynek hordozója puszta termelési költség és termelési szerszám, munkaállat; az érett megfogalmazás nem leplezheti el a koraival való lényegi azonosságot. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 233. old.; Gfk 14., 57. old. stb.)

Az ifjú Marx kimutatja a klasszikus politikai gazdaságtan rejtett tartalmát: a munka apoteózisa a munkás kisajátításának apoteózisa. A munkás számára a termelés az ő meg nem valósulása, a termék veszteség, a nem-termelő uralmának létrehozása a termelés és a termék felett. A munka a munkás „önvesztése" és „hatalomtalansága". (Gfk 52–53., 149–150. old. stb.) Sismondi, aki Marx szerint a polgári forma különösségének megsejtésével korszakot alkot a politikai gazdaságtanban, a maga módján szintén felismerte ezt az antinómiát; ő azonban megmaradt a smithi elméleti teren belül. „A fáradozás ma el van választva jutalmától. Nem ugyanaz az ember dolgozik előbb és pihen utóbb; de éppen mivel az egyik dolgozik, a másiknak szükségszerűen pihennie kell." „Ámde a társadalmi rendben a gazdagság megszerezte azt a tulajdonságot, hogy újjászületik a mások munkája által és tulajdonosának közreműködése nélkül." „A gazdag, aki azon fogyasztási cikkek, nyersanyagok és gépek tulajdonosa, nem kénytelen maga dolgozni, mivel bizonyos értelemben ura a munkás munkájának, akinek mindazokat szolgáltatja." (*Sismondi János:* A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. 69., 74. és 78. old.)

Általában elterjedt vélemény, hogy a munka kategóriájának központi szerepe a klasszikus politikai gazdaságtanban azzal magyarázható, hogy ekkor még az ipari tőkés is dolgozott és ezért becsülhette nagyra a munka szerepét. Itt azonban ismét eltekintenek a munka társadalmi formájától, nem is szólva az ipari tőkés meghatározott történelmi funkciójáról, munkájának jellegéről. E funkció: az ipar modern rendszerének megteremtése, a termelés irányítása és bővítése. (Lásd MEM 19. köt. 322. old.)

Akármit is dolgozik a tőkés (fejti majd ki Marx), az ő különös funkciói – az irányítás, a felügyelet stb. funkciója – nem munkafunkciók, ezek őt éppen a munkástól megkülönböztetve illetik meg. Tehát pl. azért irányít, mert tőkés, mert ő „az ipar kapitánya" és nem

fordítva. Tevékeny, mint a munka társadalmi formájának szubjektuma, s ilyenként a munkát abban a formájában becsülte nagyra, amenynyiben ez másvalakinek az ő számára végzett munkája. (Lásd: Gfk 55. old.) Tevékeny, mint a többletérték bezsebelője s ez a tevékenysége akkor is fennmarad, amikor már régen kiszorult a közvetlen termelési folyamatból, amikor már őmaga is követve a földesurak példáját, felesleges osztállyá vált, amikor tehát az irányítási, felügyeleti funkciók elváltak a tőketulajdontól. (Lásd: *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 450. old.)

Ha a vulgáris közgazdaságtan elfordult attól, amit a klasszikusok még a magukénak vallottak, hogy ti. minden gazdaságtan alapelve a munka (és meghatározott formájú munka), ha azt a bizonyos többletet már nem vezetik le szókimondó cinizmussal a munkások munkájából, akkor sem burkolhatjuk jótékony elméleti homályba, hogy Marx a közvetlen munka megszüntetésének teoretikusaként kapcsolódott ahhoz a Ricardóhoz, aki a termelőerők korlátlan fejlődését az idegen munka elsajátítására irányuló termelési formán belül igenelte és csak így igenelhette, még akkor is, ha elemzésével utat is tört ahhoz a felismeréshez, hogy a tőke nem társadalmi-természeti, hanem különös történelmi forma.

Az ifjú Marx az önvesztő munka oldaláról kezdi bírálni a politikai gazdaságtant – tehát „alulnézetben". (Az anyagi tartalom fejlődésével kapcsolatos álláspontjáról a következő fejezetben szólunk.) Elismeri, hogy ott, ahol a munkásnak, ennek az ember-árunak, értéke van, ott ez a munka magát az életet választja el a munkástól. (Lásd Gfk 8. old.; MEM 1. köt. 407. old.)

Nemcsak azokat a tömegeket látja, amelyeket e tárgyelvesztő munka választ el az élettől, hanem azokat is, amelyeket a megszerzendő tárggyá vált munka hiánya választ el ugyanettől az élettől. A nemzetgazdaságtan közönyös az iránt az „ember-áru" iránt, amelyre a tőkének nincs aktuálisan szüksége. A klasszikus politikai gazdaságtan elleni vádiratában Marx már kezdi vázolni az emberi élet tőkés eltékozlását, mind a tőkeviszonyon belül, mind pedig azon kívül. (A tőkés termelés egyáltalában, minden zsugorisága mellett, fölöttébb tékozló az emberanyaggal..." fejti ki majd Marx. [MEM 25. köt. 86. old.]) A munkás és a „nem-foglalkoztatott munka-ember" közti határvonal ebben az értelemben relativizálódik, mindkettő léte attól függ, hogy létezik-e aktuálisan a tőke az ő számára. A tőke s így a nemzetgazdaságtan birodalmába bevontak és kitaszítottak („A csirke-

fogó, a zsivány, a koldus, a foglalkoztatásnélküli, az éhenhaló, a nyomorult és a bűnöző munka-ember." [Gfk 56. old.]) életének gravitációs pontja egyaránt rajtuk kívül van.

Marx vetette fel elsőként, tudományos — mert az alapokig, magához a gazdasághoz hatoló — módon s a hagyományosan adott politikai gazdaságtani kategóriák bírálatának formájában a kérdést: *milyen embert* termel a termelési folyamat? (Az ifjú Marx számára az egész termelés lényegi eredménye az ember egzisztenciája (Lásd: Gfk 86. old.). Ő fogta fel tudatosan elsőként a politikai gazdaságtani kategóriákat, mint az „embertermelés" — öntudatlanul végbemenő — meghatározott módjának szükségképpen korlátolt és e termelés magasabb formái iránt lényegileg vak, öntudatlan kifejezését.

A klasszikus polgári politikai gazdaságtan kategóriáiba foglalt „embertermelés" legevidensebb meghatározottsága Marx szerint — mint erre a már a fentiek is utalnak — az, hogy a túlnyomó többség élete az általa teremtett idegen hatalomtól függ. Sajátos transzpozíció révén elszakadnak egymástól és ellentétes pólusokon rögzülnek maga az élet, illetve forrása, alapja: másé az élet és másé az alap: ... „életemnek szükségképpen... rajta kívüli alapja van, ha nem saját teremtésem."

„Egy *lény* csak akkor számít maga előtt önálló lénynek, ha saját lábán áll, és csak akkor áll a saját lábán, ha *létezését* önmagának köszönheti. Az az ember, aki egy másiknak a kegyelméből él, függő lénynek tekinti magát. De teljesen egy másiknak a kegyelméből élek, ha nemcsak életem fenntartását köszönhetem neki, hanem ha ezenkívül még ő *teremtette* az *életemet*, ha ő életemnek a *forrása*, és életemnek szükségképpen ilyen rajta kívüli alapja van, ha nem a saját teremtésem." (Gfk 76. old.) „A munkás termeli a tőkét, a tőke termeli őt, ő tehát önmagát, és az ember mint *munkás*, mint *áru* az egész mozgás terméke. Az embernek, aki már csak *munkás*, s mint munkásnak az ő emberi tulajdonságai csak annyiban léteznek, amennyiben a neki *idegen* tőke számára léteznek." (Gfk 56. old. vö. még 57. old.) Marx később ezt majd úgy fejezi ki, hogy a többletmunka a szükséges munka feltétele: mihelyt a többletmunkát a tőke nem tételezi, nem tételezi a szükséges munkát sem. (MEM 46/I. köt. 300. old.) „Mihelyt tehát a tőkének eszébe ötlik — szükségszerű vagy önkényes ötletként —, hogy többé ne legyen a munkás számára, a munkás maga sincs többé a maga számára, *nincs* munkája, ezért *nincs* bére, és minthogy nem *emberként*, hanem *munkásként* van létezése, eltemettetheti magát, éhen halhat stb. A munkás csak munkásként létezik akkor, mihelyt a *maga számára* tőkeként létezik, és csak akkor létezik tőkeként, mihelyt egy *tőke az ő számára* létezik." (Gfk 56. old.)

Ez Ricardónál úgy fejeződik ki — amint ezt egy Malthus elleni polémiában kifejti —, hogy „...a népesség szaporodását általában a

tőke gyarapodása, a munka iránt ebből következő kereslet és a munkabér emelkedése mozdítja elő és... az élelmiszertermelés csak a következménye ennek a keresletnek" (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 33. old.) stb.

„Mint az áru iránti kereslet az az árutermelést, úgy szabályozza az emberek iránti kereslet az embertermelést..." (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó 1959. 129. old.)

A tőkések azonban, mint a megosztott és konkurráló cselekvés alanyai, ha egy más módon is, de szintén vak függésben vannak egymástól, hiszen osztozkodnak a munkások életének forrásán s az osztozás harc kérdése; közvetlenül az ármozgások irányítják őket az egymástól való kölcsönös ellenséges függésükben. Az ő sajátos transzcendens létmódjuk a „kölcsönösen ellenséges érdekek *hivatalos gyilkossága* és *háborúja*" (Gfk 150. old.) révén realizálódik. Dc hogy ez a fajta kölcsönös függés szintén a munkásokra üt vissza s hogy így ők a kettős áldozatai a megosztott és a kisajátított cselekvés világának, Ricardo is kifejezi a maga módján.

„Ha a kereslet nő a selyem, de csökken a posztó iránt, a posztógyáros nem tér át tőkéjével selyemgyártásra, ahelyett elbocsátja munkásai egy részét és nem vesz igénybe kölcsönt bankároktól és pénzemberektől. A selyemgyáros ugyanakkor ellenkezőleg jár el; több munkást alkalmaz, tőkeszükséglete megnövekedik, kölcsönt vesz fel, s így a tőke az egyik vállalkozási ágból a másikba kerül át..." (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 106. old.)

A munkás életének forrása, alapja így a tőke taszító-vonzó hatásától függ; a sajátos, belsőleg ellentmondó egyetemes egymástól való függés formáját pedig a hivatalos háború révén is érvényesülő természetes ár kategóriája szabályozza.

„Ezek szerint tehát az a törekvés, amely minden tőkésben megvan arra, hogy vagyonát kevésbé hasznothajtó vállalkozási ágból nyereségesebb vállalkozási ág felé irányítsa, akadályozza meg, hogy a javak piaci árai hosszabb időre lényegesen a természetes ár felett vagy alatt maradjanak. Ez az a versengés, mely úgy szabályozza az áruk változó értékét, hogy mindaz, ami az előállításukhoz szükséges munka bérének és mindazon költségek kifizetése után, amelyek a befektetett tőke eredeti teljesítőképességének a helyreállításával kapcsolatban merülnek fel, mint értékfelesleg még fennmarad, minden egyes termelési ágban arányban álljon az illető termelési ágba befektetett tőkével." (Uo. 107. old.)

A természetes ár kategóriája így az ifjú Marx szemében – első megközelítésben – az „evilági transzcendencia", a *bellum omnium* és a

munkással ellentétben végbemenő nettójövedelemért való termelés alapformája. Az értékben el van árulva a tőke titka, mondja majd Marx.

Marx a magántulajdon szubjektív lényegeként megragadott munka lényeges meghatározottságát a mértéknélküliségben és a mértéktelenségben mutatja fel. (Lásd Gfk 79., 153–155. old.) Ahol a termelési költségek értékmeghatározók, ott a mérték privát, a társadalmiatlan különérdeken alapul, s atomisztikusan nem az emberek számára, sőt „az emberiség tömegével ellentétben" termelnek.

Ameddig a termelők nem termelnek közvetlenül egymás számára, amíg tehát az egyik termelő termékének nincs közvetlen élvezeti vonatkozása a másik szükségletére, addig a termelés nem emberi, nem társadalmi. Az anyagi vonatkozásban a minden *species* mértéke szerint termelő ember éppen a munka össztársadalmi összefüggésére nem alkalmazza az inherens mértéket. Mérték szerinti termelésről csak ott lehet szó, ahol a társadalmasult ember, a szervetlen testét mintköztulajdont uraló lény végre képessé válik arra, hogy legalapvetőbb élettevékenységének társadalmi összefüggésére, létmódjára azt az inherens mértéket alkalmazza, amely mérték – elvontan – a természettel folytatott anyagcseréjét jellemzi. Az ifjú Marx visszájára fordultnak ábrázolja a természettel, mint objektumával (elvontan tekintve) szabadon, tehát tudatosan, egyetemesen szembelépő tevékeny szubjektum összes meghatározottságait (s magát a szubjektumot mint a dolgok uralmának alávetettet, tevékenységét mint eldologiasultat), mihelyt e munkát már nemcsak mint a természettel folytatott anyagcsere – minden társadalomra egyaránt jellemző – közvetítőjét, hanem egyben valóságos létmódjában, különös társadalmi-gazdasági jellegében, mint tőkés, illetve mint árutermelői munkát ábrázolja. Amíg a munka a magántulajdon lényege (Lásd Gfk 87. old.), addig az emberi nemet az állatvilágból kiemelő, az emberi nem elvont *species* jegyeit kifejlesztő, megszilárdító „nembeli" munka – össztársadalmi vonatkozásban – nem emberi, nem társadalmi.

Ha felismerjük, hogy a marxi gazdaságelmélet a nem-tudatos, az inherens mértéket nélkülöző termelés kritikájából indít, akkor a kezdetekben is benne rejlik a világtörténelmi nézőpont, az előtörténettel szembesített „szabadság igazi birodalma", a nem-uralt, illetve az uralt gazdasági törvények világának átfogó jellegű szembesítése. Mihelyt azonban a klasszikus polgári elmélet által ábrázolt gazdaság átfogóan mint még nem uralt, s így mint nem-emberi határozódik

meg, a természeti reprodukálódik sajátos módon a társadalmin belül: az ember már nem lép szabadon szembe termékével, az őt az állattól megkülönböztető specifika visszavétetik. Terméke uralja őt, mint nem-tudatos, mint rab és partikuláris lényt. Marx „A tőké"-ben a társadalmilag szükséges munkaidő érvényesüléséről szólva az ifjú Engels „Vázlat"-át idézi; „*Ez éppenséggel természeti törvény, amely részeseinek tudattalanságán alapszik.*" (MEM 23. köt. 77. old.) És itt rejlik egyben az önálló fejezetként jóformán alig tárgyalható fetisizmus-problematika is, ami korántsem ábrázolható úgy, mint a közgazdászok szerint sajnálatos módon még nem-ricardiánus ifjú Marx – genezisét tekintve – rejtélyes zseniális felismerése. Hiszen mihelyt kirajzolódik az immár tehát nem mérték szerint, nem szabadon, nem tudatosan, nem egyetemesen termelő magántulajdonosok – szükségképpen a dologi integrációban megvalósuló – termelési viszonya, az értékmeghatározás a termelési költségek által az össztársadalmi mértéknélküliség kifejezőjeként, a ráfordítás világtörténelmi perspektívában tekintve „sanda és értelmetlen" módjaként prezentálódik.

Nem-emberi a termelés ott, ahol atomisztikusan, magántermelőkként a cserére, a nettójövedelemért, az emberiség túlnyomó többségével ellentétben termelnek – így kezd tehát körvonalazódni a munkaérték-elmélet és az értéktöbblet-elmélet első ifjú marxi kritikája. Tehát: a termelés nem eszköz a termelők szükségleteinek kibontakoztatásához, kielégítéséhez, a termelési eszközök nem az életfolyamat gazdagításának eszközei – s ezt polemikusan hangsúlyozzuk azzal a közgazdasági felfogással szemben, amely csak a másik oldalt emeli ki: „termelés a termelésért". – Erről tanúskodik implicite a maga a közgazdászok által a centrumba állított tétel: a termelési költségek értékmeghatározó szerepe, amely kiszakítva a vak, az antagonisztikus összmozgásból egyfajta technikai adottsággá szublimálódik.

Az a látszat szilárdul meg, mintha Ricardo marxi kritikája abban a mértékben szűnt volna meg, ahogyan Marx elhagyta úgynevezett „prericardiánus" pozícióját. Marx azonban mindvégig fenntartotta e kritika bizonyos lényeges elemeit.

Az ifjú Marx kezdettől fogva egy magasabb típusú termelési mód elméleti képviselőjeként közeledett a munkaérték-elmélethez s csak így, az ebben az értelemben vett „külső" álláspontról értelmezhette Ricardo koncepcióját, mintegy olyan egészet, amely belsőleg ellentmondó tendenciái is arról tanúskodnak, hogy a polgári közgazdász nem tudatosan és nem adekvátan fejezi ki a tőkés termelés sajátos

ellentmondásait. Első fokon Marx a hegeli fenomenológiához is kapcsolódva kísérli meg Ricardo elméletének értékelését. A hegeli fenomenológia a polgári társadalom legmagasabbrendű dialektikus öntudatát Diderot „Rameau unokaöccse" c. művéhez kapcsolódva tárgyalja. Mindenekelőtt a meghasonlott tudatról van szó, a polgári társadalom egyetemes visszájára fordultságának kifejezéséről, annak tudatosításáról, hogy e társadalomban „minden dolog maga más, mint önmaga", „a magával azonos csak absztrakció, valóságában azonban a megfordítás önmagában". (*Hegel:* A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó 1961. 269. old.) A meghasonlott tudat beszéde a becsületes tudat számára tökéletes gyalázatosságnak, valamint teljes nyíltságnak és igazságnak tűnik. Gyalázatos és igaz – így összegezhető az ifjú Marx átfogó jellegű ítélete Ricardo fölött a „Kéziratok"-ban. A nemzetgazdászok (s különösen Ricardo) első megközelítésben a meghasonlott tudatot reprezentálják, amennyiben az „abszolút megfordítottságot" ábrázolják: a magántulajdont tevékeny alakjában a szubjektummá teszik... „az embert a lényeggé és ugyanakkor az embert mint nem-lényt (Unwesen) a lényeggé (Wesen) ... a valóság ellentmondása teljesen megfelel annak az ellentmondásos lényegnek, amelyet elvként ismertek fel. Az *ipar* meghasonlott *valósága* igazolja *magában-valóan meghasonlott* elvüket, s korántsem cáfolja meg. Hiszen elvük ennek a meghasonlottságnak az elve." (Gfk 63. old., vö. még 62. old.)

A kérdés azonban ennél jóval bonyolultabb, mert Marx éppoly kevéssé képviseli a becsületes tudatot, mint ahogyan Ricardo a meghasonlottat. Hiszen, ami Ricardót illeti, nála teljességgel hiányzik a megfordítás *tudata.* A visszájára fordult világot végül is mint a színére fordultat ábrázolja, mert „minden mozzanatot maradandó lényegiségnek vesz"(*Hegel:* A szellem fenomenológiája. 269. old.). A meghasonlottság nem-tudatos ábrázolása így átcsap a becsületes tudat tevékenységébe: valamennyi fogalom és realitás megfordítása ugyanis csak akkor lehet valóban a „legnagyobb igazság", ha a szellem tudatában van a megfordításnak és csalásnak. Mi több: e legnagyobb igazság csak akkor bontakoztatható ki, ha a meghasonlott tudat a saját szétszakadtságáról tudó felháborodott tudatként közvetlenül e szétszakadtság fölé emelkedik...

A meghasonlottságot nem tudatosan ábrázoló Ricardóra a visszájára fordított világ becsületes tudata jellemző: az érett Marx is Ricardo *naivitás*áról beszél (lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. köt. 234,

old.), amikor pl. azonosítja a már az ifjú Marx szerint is teljesen összeegyeztethetetlent: a munkát a tőkével, tehát a munkával idegenül szembelépő hatalmat azzal a munkával, amely termékét ilyen más számára valóként, őt leigázó erőként termeli.

A hegeli fenomenológia kritikai elemeit továbbvivő ifjú Marx számára Ricardo elmélete ily módon nemcsak a gyalázatosság és igazság elemeit tartalmazza, s így az aljas tudatnak ad hangot, hanem ez az aljas tudat egyben át is csap a becsületes tudat „műveletlen gondolatnélküliségébe". Maga Ricardo főművének már említett kezdete a meghasonlottságot (hogy ti. a termék az előállításához szükséges munka viszonylagos mennyiségét hordozza) becsületes tudattal írja le – s így ez a világtörténelmi értelemben vett elméleti gondolatnélküliség látszat-kezdete. A meghasonlottság tudata s a „gúnykacaj fölötte" (Hegel) Marx és Engels fellépése előtt egyes elemeiben csak a civilizáció egyes nagy kritikusait és a nagy utópikus szocialista, kommunista ellenzéket jellemezte. A romantikus antikapitalistákat azért nem, mert pozíciójuk „az ártatlanság természetes állapotába" való visszaesést sugallta. (*Hegel:* A szellem fenomenológiája. 270. old.)

Bizonyos, hogy az ifjú Marx nem abban a szellemben tiltakozik Ricardo egyes tételei ellen, ami a „filantróp nyárspolgárokat" jellemezte, nem azért tehát, hogy kíméletlenül kimondta a tőkés termelés tendenciáit, ezért aztán nagy volt ellene „a bömbölés a filantróp nyárspolgárok részéről". (Marx)

A hazai szakirodalomban, Ripp Géza szerint, az ifjú Marxot jellemző szemlélet kettőssége fejeződik ki, abban, hogy „a termelés meghatározó jelentőségét hangoztató materialista felfogás" keveredik „a kispolgári szocializmus elvont-moralizáló szemléletének elemeivel". (*Ripp Géza:* Politikai gazdaságtan és ideológia. Kossuth Könyvkiadó 1973. 62. old.) A materialista felfogásnak azonban inherens eleme termelési társadalmi-gazdasági formája. Szükségszerű, hogy az elidegenedés kategóriája ellen tiltakozók, akik nem fedezik fel ebben a kategóriában a társadalmi-gazdasági dimenziót – az ember és a természet anyagcseréjét közvetítő „termelés" kategóriáját már azonosítják a materializmussal... Mihelyt azonban a termelés formáit bevonjuk az elemzésbe, kiderül, hogy az ifjú Marx a különös tőkés árutermelői formákat kezdte bírálni. Materializmus és moralizálás, tudományosság és erkölcs ellentéte csak akkor tárható fel az ifjú Marxnál, ha Ricardo bírálatában nem volna jogosult a marxi materialista pozíció érvényesítése, ha a Ricardót morálisan is bíráló álláspont

csak kispolgári szocialista, elvont, általános emberi lehet, ha a tudomány csak Ricardo oldalán áll. E felfogásnak az a szélesebb háttere, hogy nem tartja lehetségesnek a klasszikus polgári gazdaságtan baloldali bírálatát, hogy szemben állva a munkaérték-elmélet túlnyomóan jobboldali bírálatával bizonyos mértékben a kelleténél kisebb hangsúlyt ad mindannak, ami a ricardói műben egy jogosult baloldali kritika tárgyát képezheti. Ennek következtében tűnik maga az ifjú marxi morális kritika általános emberinek stb. és kerül ellentétbe *a* tudománnyal. Ricardo tudományossága azonban az utópikus szocializmus tudományos mozzanataival is konfrontálandó (nem is szólunk itt az ifjú Marxról és Engelsről), akik az „alullévők" érdekeit kifejezve bírálták a polgári gazdaságtan által kifejezett viszonyokat, azokat, amelyek megfosztják az embert legelső szabadságjogától, a kenyérhez való jogától. Az ennek az új álláspontnak megfelelő erkölcs pedig az a babeufi morál, amely a plebejus erényt állítja szembe a patríciusok bűneivel. S ez a morális kritika már összegezője, egy sajátos szintézise volt a polgári rend ellen már korábban hozott gazdasági, politikai, jogi ítéleteknek, s e kritika képviselte átfogó jelleggel a világtörténelmileg igazat. Álláspontunk szerint tehát a proletár-tudományosság és morál szembesül — ha még csak kezdeteket jellemző módon is — a polgári tudományossággal és morállal a „Kéziratok"-ban. Ennek az alapvető jellegű ellentétnek semmi köze sincs ahhoz, hogy az ifjú Marx még nem jutott el a klasszikus és a vulgáris gazdaságtan világos elválasztásához, aminek hiánya az egyik állítólagos oka a tudományosság és az erkölcs szembeállításának. A klasszikus polgári gazdaságtant mégoly nagyra értékelő érett Marx is mindvégig fenntartotta Ricardo proletár-kommunista bírálatát.

Számunkra nem tűnik kispolgári moralizálásnak Marx következő fejtegetése:

„Azáltal, hogy a nemzetgazdaságtan a bruttójövedelemtől, azaz a termelés és a fogyasztás mennyiségétől, minden jelentőséget elvitat, kivéve a többletet, tehát magától az élettől is elvitat minden jelentőséget, elvonatkoztatása a *gyalázatosság* csúcsát érte el. Itt kiütközik, 1. hogy számára korántsem a nemzeti érdekről, az emberről van szó, hanem csak a nettójövedelemről, profitról, járadékról, hogy az egy nemzet végső célja, 2. hogy egy embernek az élete magán-valóan semmit sem ér, 3. hogy nevezetesen a munkásosztálynak az értéke csak a szükséges termelési költségekre korlátozódik, s hogy a munká-

sok pusztán a nettójövedelemért, azaz a tőkések profitjáért és a földtulajdonosok járadékáért léteznek." (Gfk 133. old.)

Csakhogy ugyanezt a gondolatot Marx majd Buat-ról szólva úgy értékeli, hogy itt „nála nyersen kiütközik a durván polgári jelleg; éppen olyan élesen, mint később mondjuk Ricardónál. Az a tévedése, hogy a »nettóterméket« a járadékra korlátozza, mit sem változtat a dolgon.

Ugyanezt a dolgot Ricardo megismétli egyáltalában a »nettótermékre« vonatkozóan. A munkások a *mellékköltségekhez* tartoznak és csak azért léteznek, hogy a »nettótermék« birtokosai »a társadalmat alkossák«... A szabad munkások sorsát csak a rabszolgaság megváltozott formájának fogja fel; ez azonban szükséges ahhoz, hogy a felsőbb rétegek »a társadalmat« alkossák." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 346. old.)

Nos: amit az ifjú Marx Ricardo „gyalázatosságának" nevez, az érett Marx „durván polgári jelleg"-ként értékel. Ez viszont arról tanúskodik, hogy vagy az érett Marx is még moralizáló állásponton volt, vagy pedig az ifjú Marxot elmarasztaló kritika hibás és arra ösztönzi a kutatást, hogy behatóan általánosítsa azt a *durván* polgári jelleget, amelytől a *klasszikus* polgári gazdaságtan sem volt és nem is lehetett mentes. Marx tehát, ismételten nem azért ítéli gyalázatosnak Ricardo idézett álláspontját, mert valaha is kispolgári szocialista módon moralizált volna, vagy mert még nem jutott el a klasszikus és a vulgáris gazdaságtan világos elválasztásához, hanem azért, mert a polgári gazdaságtan kommunista-szocialista bírálatát megkezdve, a hegeli fenomenológiához is kapcsolódva stb. így kezdte általánosítani a *klasszikus polgári* gazdaságtanban is ható *durván polgári* jelleget.

Vajon a fentiekkel szemben a helyes marxi pozíció, ahol már eltűntek „az elvont morális bírálat elemei", a következő passzusokban tárul-e fel, ott, ahol az érett Marx Ricardo pozícióját „nem aljas"-nak nevezi?

„Éppen az a jelentékeny Ricardóban, amit a szemére hánynak, az ugyanis, hogy nem törődik az »emberekkel«, s a tőkés termelés vizsgálatánál csak a termelőerők fejlődését tartja szem előtt, függetlenül attól, hogy milyen áldozatokat kellett hozni ezért a fejlődésért emberekben és tőke*értékekben.*" (MEM 25. köt. 246. old.) Továbbá: „Nem aljas, ha Ricardo a proletárokat a gépi berendezéssel vagy az igavonó barommal vagy az áruval egy sorba állítja, mert a »termelést« (az ő álláspontjáról) előmozdítja az, hogy a proletárok pusztán gépi

berendezések vagy igavonó barmok, illetve, mert a polgári termelésben valóban puszta áruk Ez sztoikus, objektív, tudományos. Amennyiben ez a tudománya elleni *bűn* nélkül megtörténhet, Ricardo mindig emberbarát, mint ahogyan a *gyakorlatban* is az volt." (*Marx:* Értéktöbbletelméletek. 2. rész. 102. old.)

Csakhogy itt valami másról van szó: amíg a „durván polgári jelleg" vagy a „gyalázatos" jelző arra vonatkozik, hogy Ricardo a munkások megváltozott formájú rabszolgamunkáját a felsőbb rétegek érdekében igenelte, addig a „nem-aljas"és „jelentős" Ricardót mint a *termelőerők* olyan *korlátlan* fejlődésének reprezentánsát méltányolja, aki a társadalmi munka termelékenységének mindenáron való növekedését még az általa képviselt osztály részérdekeivel szemben is igenelte. „Ha ez a haladás elértékteleníti az ipari burzsoázia tőkéjét, ezt ő éppúgy üdvözli" stb. (Uo. 101. old.)

Marx Malthus aljasságával állítja szembe Ricardo tudományos becsületességét. („Az olyan embert azonban, aki a tudományt egy nem abból magából eredő [bármely téves legyen is], hanem *kívülről* attól *idegen*, *külsődleges érdekektől* átvett állásponthoz *idomítani* próbálja, »*aljasnak*« nevezem." Uo. 102. old.)

Attól, hogy Ricardo nem volt vulgáris — s ebben az értelemben aljas — elmélete egyes vonatkozásainak még lehetett és volt is durván polgári jellege. Sőt, az az elmélet, amely nemcsak az alsók rabszolgaságát igenelte a felsők érdekében, hanem szükségképpen, tudományos jogosultsággal ábrázolta a munkást igavonó baromnak, joggal és szükségszerűen volt meghaladható, tehát durván polgári *és* polgári jellege miatt.

A „termelés a termelésért" fázisa történelmi szükségszerűségének felismerése korántsem zárja ki azoknak a különös formáknak a bírálatát, amelyek ösztönzői és korlátjai a termelőerők abszolút fejlődésének. Nem elégséges Ricardót Malthussal egybevetni: a saját kérlelhetetlenül megfogalmazott nézeteivel is össze kell vetni mindenütt, ahol ezeket megtöri, és elleplezi a polgári gazdaság ellentmondásait. Elmélete egy közvetettebb vonatkozásban pedig azzal a gazdasággal konfrontálandó, ahol az emberi munka termelékenysége többé nem antagonizmusok árán tör magának utat, ahol tehát — a polgári korszak vívmányai révén is — már a „termelés a termelőkért" elve érvényesül.

A marxi bírálat a még nem specifikált, ám globálisan megragadott különös termelőerők (lásd „A megosztott munka" c. fejezetet) által

meghatározott gazdasági formából indít, e bírálat számára az a sajátos forma, az a sajátos mechanizmus, amely megbonthatatlanul egybefonódott a termelőerők fejlődésének, a ráfordítások csökkenésének legkonzekvensebb polgári ábrázolásával, nyilván nem volt elfogadható elméleti kezdet. Mindezt persze már jeleztük s ebből az következik, hogy a kérdés nem abban rejlik: megváltozik-e Marxnak Ricardóról kialakított kezdeti véleménye, mert megváltozik abban a mértékben, ahogyan azokat a termelési viszonyokat specifikálja, amelyek a tartalmat meghatározzák, ahogyan a minőségi oldaltól halad a mennyiségihez. Megváltozik, de már azon az új elméleti téren belül, ahol maga a mindaddig öröknek ábrázolt munkaráfordítás is különös formameghatározottságában jelenik meg – ahol már eltűnt a „műveletlen gondolatnélküliség" és kezd kibontakozni a visszájára fordult világ váza.

Talán most már tovább konkretizálódott, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan és Marx közti lényeges különbséget nem lehet pl. az értéktöbblet-elméletben felmutatni. (*Maurice Dobb:* Political Essays and Capitalism. New York, International Publishers 1975.) Marx szemében már maga az érték a meghasonlott munka világának alakulata.

A feladat az ifjú Marx számára tehát a fonák, illetve a színére fordult formák alapmeghatározottságainak felvázolásában rejlik. Nem az egyes, nem következetesen, hiányosan stb. ábrázolt politikai gazdaságtani kategóriák kritikájában, korrekciójában rejlik ez a lényeges különbség, hanem „egészük" új konceptualizálásában. A „minden dolog maga más mint ami" rekonstruálása tehát nem ott kezdődik az ifjú Marx számára, ahol kritikailag ábrázolja, hogy a munkás számára a tárgyiasulás tárgyelvesztés – amely tételben benne rejlik az imperativusz, amit Marx később úgy határozott meg, hogy maguknak a tömegeknek kell elsajátítaniuk saját többletmunkájukat –, s ennek megfelelően elsődlegesen nem ott szembesül Ricardóval, ahol őt a munkásosztály legsztoikusabb ellenfeleként aposztrofálja, vagy ahol arról szól, hogy Ricardo az angol burzsoázia nézeteinek rideg könyörtelen összegezője, aki az osztályellentéteket a saját pozíciójából nézve fogta át, mint a modern ipari burzsoázia szembenállását mind a földesúri osztállyal, mind a munkásosztállyal. (Lásd MEM 4. köt. 75. old.)

A kozgazdasági irodalom eltekint Ricardónak ettől az arculatától és csak azt a Ricardót helyezi az előtérbe, akiről Marx másutt elismerően jegyezte meg, hogy

amikor és ahol csak tehette, emberbarát volt és a munkások általa később felismert rosszabbodó helyzete még elméleti onkritikára is késztette. (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 320. old.) Dehát mint minden kérdésben, itt is csak az egész az igaz. Ezt az egészet azonban – mint már a fentiekben is látható volt – nem rekonstruálhatjuk akkor, ha Marxnak egyes, a ricardói mű különféle vonatkozásaival kapcsolatos állásfoglalásait mutatjuk fel. Ezek csak mozzanatai, vonatkozásai lehetnek az „egész" elméleti rekonstrukciójának.

Az ifjú Marx (világtörténelmi értelemben vett) ellentéte Ricardóval valójában ott kezdődik, ahol maga visszájára fordult forma a legelemibb szinten prezentálódik – beleértve ennek előfeltételeit – tehát ott, ahol a magántulajdonként termelt termékek a saját természetes létezésüktől különböző létformára tesznek szert kölcsönös elidegenítésük során, tehát még messze innen az érték kifejlett problematikáján. Ez a kérdéskör a közgazdászoknál az árufétis kész alakjának marxi felfedezéseként jelenik meg, de nem mint az egyetemes visszájára fordulás alapformája, s még kevésbé mint annak a világállapotnak elemi alakja, amellyel való ellentétében az ifjú marxi és mindvégig fenntartott program, a kiteljesedett naturalizmus = humanizmus követelése megfogalmazódott.

Eléggé elterjedt felfogás, hogy az ifjú Marx a hegeli fenomenológiából merített ösztönzést, „A tőke" Marx-a pedig „A logika tudományá"-ból. Ám a fenomenológia ezoterikus kritikai elemei egyszer már behatoltak a marxi koncepcióba s a hegeli logika a fenomenológia prizmáján át (is) közvetítődött. – Méghozzá nemcsak az érett műben, hanem már a „Kéziratok"-ban is s ez azt jelenti – nemcsak ebben a vonatkozásban –, hogy a civilizáció-kritika szükségszerű előfeltétele az általános dialektikus mozgásformák különössége kibontásának. Ezért ez koránt sem a filozófiatörténetbe sorolható merőben hatástörténeti kérdés: az ifjú Marx már a „Kéziratok"-at megelőző írásaiban is elkezdte az elméleti alapok kidolgozását a visszájára fordulás prezentálásához – összegezve és kiteljesítve a korábbi civilizáció-kritikákat. Számára tehát a feladat a megfordítottként felismert szerkezet egészében e hasonló tevékenységi mód révén újratermelődő gazdasági alakzatok spontán elsajátításán át kiformálódó s így általuk rabul ejtett köznapi és közkeletű tudományos tudattartalmaknak mint visszájára fordultaknak ábrázolása. Ha a dolog fényhatása a látóidegre a szemen kívüli dolog tárgyi formájaként jelentkezik s nem a látóideg szubjektív ingereként – akkor ennek megfelelően mindezek a

köznapi képzetek, fogalmak s tudományos kategóriák a termék dologi attribútumaként rögzítik a gazdasági formát s ezzel megszüntetik a visszájára fordulást, s ennek elemeként azt a transzpozíciót, amely a munka különös társadalmi jellegét mint a termék természetadta dologi tulajdonságát jeleníti meg. Minden polgári, mégoly következetesen kifejtett kategória – s maga az egész rendszer – áldozatul esik ennek a visszájára fordulásnak, az egyenlő átlagmunka ábrázolásától kezdve mindvégig. A civilizáció átfogó kritikája szellemének – az egészet és mozzanataiként a részeket illető – érvényesítése nélkül egyetlen közgazdasági kategória sem ábrázolható adekvátan s innen is ered a szűk „scientikus" hozzáállás tudományos korlátoltsága is.

A kezdet tehát a visszájára fordulás ábrázolása s ez a kezdet mindvégig fenntartott és elmélyített kezdetnek bizonyul, ami különben azt jelenti, hogy Marx egész életművében érvényesítette a „kiteljesedett naturalizmus = humanizmus programot", hogy nincs egy, csak az ifjúkorára jellemző ún. „humanista" korszaka. Marx mindvégig visszájára fordultnak tartotta azt a gazdaságot, amelyben a terméket nem kizárólagosan mint „a dolog létét az ember számára" termelik. Itt a logikai és a történeti egy sajátos viszonyával szembesülünk. Marx „A tőké"-ben a magántermelők viszonya által determinált sejtből indult ki, a munkatermékből, amely értékként a saját attribútumaként hordozza az előállításához relatíve szükséges munkamennyiséget, a termelőknek az összmunkához való viszonyát. Csak az elemzés továbbhaladása során bomlik ki az immanens meghatározás, a specifikálás: a társadalmilag természetadta forma badarsága. Úgy tűnik, mintha a kezdet izolálható volna magának a kezdetnek meghatározásától, az áruforma attól, ami, tehát a visszájára fordulás alapsejtjeként való lététől. A szubjektív logikai itt is, akárcsak a „Kéziratok"-ban, a visszájára fordult alakzat konfrontálása a színére fordulttal, az árutermeléssel szembeállított közvetlen társadalmi munka szervezete, ami elemi formában az áru fétisjellegéről szóló elemzésekben tárul fel. Így hát a logikai kezdet nem esik egybe a történetivel, nem annak kategoriális kifejezése; ha egybeesne, akkor Marx a dolog fényhatását mint a látóideg szubjektív ingerét prezentálná s innen kiindulva vázolná a felcserélését, a szubjektív inger tárgyi formaként való létesülését. Konkretizálva: ez esetben a primitív közösségek termelési szervezete, e szervezet felbomlása s az áruforma kialakulása alkotná a kiindulópontot. Ott is, ahol a logikai a történeti elvont fejlődésmenetét rekapitulálja (az értékformák fejlődéséről van szó) a kezdet már magának a

visszájára fordult formának a létesülése. Akár egybeesik a logikai a történetivel, akár nem, magának a logikainak az alapszerkezete a visszájára, illetve a színére fordított kategóriák konfrontálása. Csak a logikai e strukturális meghatározottsága révén tárulhat fel a maga törvényszerűségében, hogy mik a valóságban ezek a formák, csak így hozhatja a felszínre a logikai magának a tárgynak a törvényszerűségét. Ha tehát a logikai-történeti viszonyának értelmezésébe nem hatol be a kezdet, mint visszájára fordult, tehát maguk a magántermelői viszonyok, amelyeknek effektusai az áruforma, valamint „ellenstruktúrája" — a személyek közvetlen társadalmi viszonyai a termelésben —, akkor eleve nem is foghatjuk fel az érett marxi mű logikáját, mint a „megfordított" létezés és „cselekvés" objektív dialektikájának reprodukcióját (lásd még később). Láttuk: ez történt már Hilferdingnél is: az áruformát, mint kezdetet közvetítés nélkül vette. Így azonban az árufetisizmus, illetve a defetisizált munka rendjének konfrontációja „kiesik" az egész mű — és minden kategória — értelmezéséből.

Így kell megkísérelnünk értelmezni Ricardo igazát és Marxnak hozzá való viszonyát. Ricardónak igaza van akkor, amikor (Marxszal szólva) a dolog létét az ember számára mint a dolog specifikus társadalmi létének merő hordozóját ábrázolja, ahogyan igaza van akkor is, amikor egyenlősíti a kalaptermelést az embertermeléssel, amikor „nehézkedési törvényként" (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 128. old.) — implicite vakon ható természeti törvényként — határozza meg a profitráta csökkenő tendenciájának törvényét, ily módon kifejezve a termelőerők fejlődését, igaza van, amikor a munkásokat munkagépekként, s az eszköz által alkalmazottakként ábrázolja. Mindez azonban egy visszájára fordult világnak ezen belül maradó, erről a jellegéről nem tudó maximálisan hű ábrázolása. Marx akkor lép ki ebből az elméleti térből, amikor a tőkés az árutermelői szervezetet a közösségi életnyilvánítás gazdaságával konfrontálja, és mindvégig ennek pozíciójából haladt egyre mélyebbre az elvarázsolt világ mozgástörvényeinek kidolgozásában. A hegeli dialektika talpraállításának megfelel az abszolút formaként ábrázolt polgári formának — és kategóriának — mint visszájára fordultnak ábrázolása, mindvégig hol latensen, hol nyíltan konfrontálva a színére fordítottal.

A klasszikus politikai gazdaságtan kategóriái Marx szemében — ha elégtelenül, ha fogyatékosan is, de — úgy ábrázolják az adott világot, amilyen: benne „minden dolog maga más, mint ami". Ezáltal közvetítődnek az összes kategóriák s nemcsak ezek a kategóriák: nincs a tár-

sadalmi létezésmódnak olyan mozzanata – beleértve a gyakorlati és elméleti érzékek létmódját – amelyben ne ez a máslét hatna. Nemcsak a munka más, mint ami; hiszen gazdaságilag, tehát összalakjában nem tevékeny önigazolás, nem tárgyiasulás-elsajátítás, nem a szubjektum – objektum viszony aktív realizálása, hanem a hatalomnélküliség igazolása, a más számára való kényszerű tárgyiasítás. Ebben a szerkezetben az ember-áru, e sajátos objektum által sajátíttatja el a tőke, mint perszonifikálódott dolog a saját szervetlen testeként kisajátított másfajta objektumot, a természetet stb. – maga az egyéniség egésze és a vele szemben álló összes „magáért való lényegek" is mások, mint amik.

„Az elidegenülés megjelenik mind abban, hogy az *én* létfenntartási eszközöm *másé*, hogy az, ami az *én* kívánságom, *más* hozzáférhetetlen birtoka, mind abban, hogy minden dolog maga *más*, mint ő maga, hogy az én tevékenységem *más*, végül abban – és ez a tőkésre is áll –, hogy egyáltalán az *embertelen hatalom* uralkodik." (Gfk 86. old.) Ez az új, a rendszeregészt s benne minden elemet sajátos társadalmi-gazdasági formájában mégoly elvontan körvonalazó koncepció hatja át a klasszikus politikai gazdaságtan marxi bírálatát, kezdettől mindvégig. Ha ezt az „egészet" szétvetik – s mi mást tesznek már a munkának mint elidegenültnek a visszautasításával – akkor már eleve nem érthetik meg az egyes kategóriák kritikai-meghaladó kiépítését a marxi műben. Pedig Marx számára e kategóriák egész rendszere: a máslétformák kibontása, a meghaladás inherens, a valóságos mozgásnak megfelelő imperativusszal: az önmagával való konkrét azonosság létesülése-létesítésével.

Vagy *így* ragadjuk meg a polgári formát, vagy sehogy. A közgazdász azonban nem így jár el. Azzal még egyetérthet, hogy Marx szemében meghaladandó az a rend, ahol az én létfenntartási eszközöm másé, de az átfogó tételt: „minden dolog maga más, mint ami", s ezen belül azt, hogy „az én tevékenységem más" – már nem. De még ha egyet is ért annak a munkának marxi bírálatával, amely szerint e munka „kitöltött semmit" és „abszolút semmit" termel, akkor sem

„Az emberi tevékenységnek mint *munkának*, tehát egy magától egészen idegen, az embertől és a természettől, ennélfogva a tudattól és az életnyilvánítástól egészen idegen tevékenységnek a termelése az embernek, mint puszta *munka-embernek elvont* egzisztenciája, aki ennélfogva nap mint nap az ő kitöltött semmijéből az abszolút semmibe, társadalmi és ezért valóságos nemlétezésbe zuhanhat – valamint másfelől az emberi tevékenység tárgyának mint *tőkének* a termelése, amiben a tárgy

minden természeti és társadalmi meghatározottsága *kihunyt*, a magántulajdon elvesztette természeti és társadalmi minőségét..." (Gfk 57. old.)

fogadja el a minden gazdasági kategória bírálatát átható kiteljesedett naturalizmus=humanizmus programot s ebben a tézist: „az én tevékenységem más" (s ha igen, csak a kereseti munka alakjában). Enélkül azonban a visszájára fordulás egész folyamatának marxi rekonstrukciója értelmezhetetlenné válik, lévén annak az első mozzanata. A pénzforma mindent visszájára fordító jellegének bizonyítása csak itt alapozódhat meg: az én tevékenységem más, mert nem az igazi közösség előfeltevésével létesült közvetlen naturális formává vált létében, hanem csak mint külsővé-idegenné tevésre szoruló magántulajdonosi munka a maga egyenérték-létében válik valami mássá, mint őmaga s csak ilyenként érvényesülhet őmaga, tehát máslétében. Itt indul a „minden természetes és emberi minőség összekeverése és összecserélése", amely az értékben és a pénzben, mint „az érték exisztáló és tevékenykedő fogalmában" csak „vakító" kifejezését nyeri el. De ha az én tevékenységem „más", akkor a gyakorlat minden olyan marxista igénnyel megfogalmazott kategóriája, amely ettől a másléttől eltekint s e máslétformákat öntudatlanul is a politikai gazdaságtanba, az itt ható logika értelmében mint a „javak termelésének elméletébe" utasítja; más szóval, ha a tevékenységet elszakítja a viszonyoktól – tulajdonképpen felszámolja a gyakorlat marxista igényű értelmezését.

Azok a közgazdászok, akik a fetisizmus elméletét igenlik, nem úgy értelmezik ezt a mozzanatot, mint a visszájára fordult világ egyetemességében bennefoglaltat. Akár a politikai gazdaságtan marxi bírálatának első lépéseként ábrázolják, akár egy külön pontként, mint a

„...a minőségi értékelmélet korrolláriumával, az árufetisizmussal, az első lényeges lépés a kapitalizmus marxi elemzésében. Aki ezt nem értette meg, keveset értett meg Marx kritikai módszeréből." (*P. M. Sweezy:* The Theory of Capitalist Development. Dennis and Dobson, London 1949. 40. old.) A későbbiekben megpróbáljuk bizonyítani, hogyan válik ez a fajta fetisizmus-elmélet, értékes részelemzései és eredményei ellenére „megbékélési elvvé".

marxi értékfogalom speciális megkülönböztető sajátosságainak egyikét (Így ábrázolja Erdős Péter, bár hangsúlyozza, hogy nem a kategóriák viszonylagos fontossága alapján rendezi őket. – *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. 85–86. old.), nem jellemzik úgy, mint a társadalmi-gazdasági forma általános elméletének különös fejezetét. S hogy

ez mennyire így van, bizonyítja, hogy annak a társadalmi jellegű munkának kategoriális meghatározottságait, amelyet a termék hordoz, nem értelmezik visszájára fordult alakzatként. S így érthető, hogy magának a fetisizmus-elméletnek a jelentősége is megcsorbul, elenyészik.

A fetisizmus elmélete – ha tehát nem verbálisan és nem a jelzett átfogó összefüggésrendszerből kiszakítva értelmezzük – azonban nemcsak válasz a munkaérték-elmélet minőségi oldalában inherens kérdésre, hanem éppen ilyenként túl is mutat rajta, amennyiben maga a defetisizáló pozíció is benne rejlik, tehát a közvetlen társadalmi, az elidegenítés nélkül, közvetlenül általános munka koncepciója. Heurisztikai jelentősége pedig óriási, hiszen az áru- és pénzfetisizmus nélkül nem lehetséges a tőkefétis bírálata, tehát a gazdasági alapban rejlő „evilági transzcendenciának" leleplezése, gyakorlati megszüntetésének elméleti anticipálása. A defetisizálás elméleti modellje a munkát dologilag hordozó termékek világának fenntartó alapját a magántermelők megosztott termelési szervezetében mutatja fel. Az áruforma maga a visszájára fordulás elemi modellje, a társadalmi formának és a tartalomnak a termelőktől idegen, őket uraló kiképződési módja, benne, általa a magánjelleggel kifejtett és eloszló társadalmi munka a maga meghatározott kvantumával a termékek érzéki tulajdonságainak analógiájára alakult dologi attribútumaként rögződik. Az árufétis leleplezésével feltáruló sajátos mozgásforma, az evilági alapzat meghasonlottságát reprodukáló elszakadás, áttétel, felcserélés, önállósulás, szembekerülés és az ily módon a dologilag transzponálódott társadalmi jellegű munka a tulajdon erőket, társadalmi egymásravonatkozásukat mint a termelőktől idegeneket s magukat a termelőket mint nem uralt erőik, nem uralt össztársadalmi összefüggéseik által leigázottakat ábrázolja.

Ha tehát a fetisizmus-elméletet a közgazdász – a legjobb esetben és távolról sem konzekvensen – történelmi jelentőségében méltatja, így Tuchscheerer a Fred Oelssner által összegezett kollektív kritikára reagálva: „hiszen Marx az árutermelésbeli termelési viszonyoknak azon az általános elemzésén át, ahogyan ezt érett formában a fétis-jellegről szóló elméletben foglalta össze, a munkaérték-elmélet elismeréséhez jutott el" (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 326. old.), akkor ehhez a következőket kell megjegyeznünk: Tuchscheerer itt teljes fordulatot tesz, hiszen az ifjú Marx megítélésében döntő kritériumaként a munkaérték-elmélet mennyiségi

oldalához való viszonyt határozta meg. Őmaga szilárdította meg azt a látszatot – a releváns témakör mindeddig legbehatóbb elemzésével – hogy Marx és Engels pozíciójának tudományos érettségét a munkaidőben feloldható érték törvényének elfogadása alapján kell értékelni. E fent idézett tételével – amely szükségképpen szervetlen és additív – tehát az egész koncepcióját implicite visszavonja: az árufetisizmus problematikája eszerint mégiscsak az elsődleges, az ifjú Marxnak mégis a kezdettől fogva meg kellett haladnia a klasszikus politikai gazdaságtan elméleti terét. Ily módon összeomlik az önmagában vett mennyiségi oldal elsődlegességén nyugvó egész kritériumrendszer. Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy abban az esetben, ha a munka társadalmi jellege az, ami eldologiasul és a termék oldalán jelenik meg, akkor a dolog törvényszerűségét kifejező logika értelmében nem lehet a termék sajátos fonák társadalmi létezésmódjából (ezen belül mennyiségi meghatározottságából) kiindulni, hanem előbb e sajátos jellegű munkát s az alapjukat alkotó viszonyokat kell kategoriálisan meghatározni. Csak a fetisizmus logikája tekintheti az előbbit az elsődlegesnek. Így hát maga a fetisizmus a gátja az ifjú Marx megértésének.

Látjuk azonban, hogy Tuchscheerer még implicit önkritikájában is csak úgy értelmezi a fetisizmus-elméletét, mint egyfajta segédeszközt *a* munkaérték-elmélet elsajátításához. Így azonban a minőségi oldal megszabadul attól a jellegétől, hogy badar formákként leplezze le az áru-pénzviszonyok kategóriáit. A valóságban e minőségi oldal, mint válaszkomplexum a kérdésre: miért jelenik meg a munka a termék értékében, miért van a használati értékeknek áru-pénzformájuk, már egy defetisizált álláspontot implikál s a munkát hordozó termékek világát mint meghalandót ábrázolja. Nincs se minőségi, se mennyiségi oldal fetisizmus-elmélet nélkül. Maga az alapvető termelési viszony, amely az összmunka hordozóinak egymáshoz, az összmunkához való sajátos – ez esetben dologi – viszonyában realizálódik, nem is ragadható meg a marxi defetisizálás nélkül, amely személyek közvetlen termelési viszonyaival, az összmunkához való átlátszó viszonyokkal konfrontálja a magántermelőit, az eldologiasultat.

A fetisizmus-elmélet tehát nem híd, nem egyfajta segédeszköz, amit eldobhatunk, ha célunkat elértük. A *marxi* munkaérték-elmélet nem egy következő fejezet a fetisizmus, mint az árutermelési viszonyok legátfogóbb jellemzése *után*, a fetisizmus-elmélet nem kapaszkodó *a* munkaérték-elmélet elsajátításához.

Egyedül a visszájára fordulás alapforma, az árufetisizmus ábrázolása révén tárulhat fel a munka a maga magánjellegében, átfogóbb értelemben az a gazdasági-formai aspektus, amely a nagy polgári klasszikusok előtt idegen volt. Csak e formai aspektus révén áll előttünk az elvarázsolt világ alapformája, mint a szubjektumok eldologiasulása, és a dolgok megszemélyesülése. Csak a gazdasági-formai aspektus kibontása és a felcserélések, transzpozíciók reprodukciója során ábrázolhatók a gazdasági kategóriák mint létmeghatározottságok s csak így, a kezdettől meglévő kritikai alapvetéstől kiindulva rekonstruálható a marxi munkaérték-elmélet.

Ily módon csak a fetisizmus-elméletben tárul fel, hogy a munkaérték- és az értéktöbblet-elmélet egy visszájára fordult s ezért majd színére fordítandó világ elméleti kifejezése. Az a körülmény, hogy a közgazdászok nem tartják visszájára fordultnak a polgári klasszikusok által ábrázolt világot, közvetlenül a fetisizmus, mint a visszájára fordulás alapformájának háttérbeszorításában jelenik meg. A fetisizmus-elmélettől eltekintő, vagy ezt nem az egyetemes visszájára fordulás egyik döntő meghatározottságaként értelmező koncepcióból

Jellemző erre Sweezy álláspontja: a fetisizmus-elmélet elsődlegességét – mint láttuk – felismerte, de olyannyira elégtelen módon, hogy hatására nem bontakoztathatta ki a klasszikus politikai gazdaságtanban, illetve marxi bírálatában ható ellentétes premisszákat.

kivész – vagy ha nem vész ki, csak az elméleti alapvetéstől függetlenül, vele logikailag összeegyeztethetetlenül maradhat fenn – a politikai gazdaságtan marxi kritikájának kommunista szelleme. Amilyen mértékben tehát a fetisizmus-problematika elméleti jelentősége, átfogóbb implikációi elenyésznek a közgazdász számára, úgy szabadul meg a politikai gazdaságtan a benne eredetileg immanensen tartalmazott forradalmi szellemtől és filozófiától (mint az általános formatan specifikusan társadalmi forrásától) és marad a társadalmi-gazdasági összefüggésrendszerből így vagy úgy kiszakadt áruérték-szubsztancia, mint egyfajta pozitivista adottság. A nem-defetisizált érték maga az elméleti fétis, már ezen a fokon is megjelenítve, hogy a bonyolultabb gazdasági kategóriák visszájára fordultságának jelzése sem mehet végbe.

Maga az ifjú Marx azonban a széttépett világ meghatározó és azt reprodukáló alapját kezdte kutatni és bírálni a politikai gazdaságtani kategóriákban. A „scientikus" felfogás elzárkózik azoknak a kér-

déseknek elemzése elől, amelyek az ifjú Marxot már 1839 óta foglalkoztatták. Ezek a kérdések – amelyeket itt persze csak jelezhetünk – a következők: a társadalmi atomizmus, az elvont egyes és az elvont általános antik és modern dualizmusa, az emberi lét nem-valóságos általánossága s az a valótlan általánosság, az állami, a citoyen lét, amely ugyanakkor a magánérdek nagyon is reális létmódjának bizonyul, amely az ember szervetlen testét is áthatja (...„a fa államere, a tulajdonjog" – MEM 1. köt. 137. old.) és elszakítja a túlnyomó többségtől.

Az ifjú Marx tehát azt kezdi kutatni, immár a politikai gazdaságtanon belül, hogy miért nem uralja az ember saját társadalmi erőit, miért választja el tulajdon erőit a politikai, illetve a gazdasági szféra, az érték, a pénz formájában. A „tulajdon erők" elidegenült és kisajátított létmódja determináló szintjének tanulmányozásához vezetik az ifjú Marxot korábbi filozófiai, jogi, politikai tanulmányai s mindettől elválaszthatatlanul forradalmi demokratikus, majd proletárforradalmár tevékenysége. A polgári politikai gazdaságtan bírálata mélyíthette csak el és alapozhatta meg tudományosan a polgári társadalom egészének kritikai szemléletét. Hiszen csak ez a kritika deríthetett fényt azokra a viszonyokra, amelyek a maguk aktív alakjában a polgári társadalom sajátos atomizmusát, „széttépettségét, alávalóságát, rabszolgaságát" determinálják, amelyek az embert mint „nem-embert", az embert tehát a maga „nem-szuverén", „társadalmiatlan", „véletlen", „megrontott", „kiműveletlen" létében reprodukálják. (Lásd: MEM 1. köt. 378., 362. old.)

Az ifjú Marx szemében a polgári politikai gazdaságtan s ezen belül Ricardo a polgári társadalom atomizmusának és a termelőktől elszabadult, őket uraló társadalmi erőinek elméleti képviselőjeként lép fel a teória logikáját tekintve, amikor főművében a termékek relatív értékéből indít. Marx számára – hiszen közvetlenül kapcsolódott Engels zseniális vázlatához – ezzel szemben az alapkérdés a munka társadalmi összefüggése ott, ahol az emberek „szétforgácsolt atomokként" termelnek, ahol ez az összefüggés csak természeti törvényként hat, szemben azzal a gazdasági szervezettel, ahol a közösség uralja a maga termelését. Amikor a közgazdasági irodalom nem így fogja fel azt a kérdést, – pl. Ronald Meek, aki úgy véli, hogy Marx előtt már készen állt Ricardo elméletének formájában az elsajátítandó anyag túlnyomórésze és logikája, amelyet Marxnak

„Valóban a marxi megoldás legtöbb lényeges kelléke már együtt volt Ricardo művében halála idején. A fontos minőségi különbség annak a ténynek a Ricardóból hiányzó, de Marxban bőségesen meglevő világos felismerése volt, hogy a közgazdaság elméletének problémái, még olyan homályos területeken is, mint az érték, nemcsak logikai, de történelmi problémák is." (*R. Meek:* Tanulmányok a munkaérték-elméletről. 142–143. old.)

csak a történetiséggel kellett kiegészítenie, akkor közvetlenül arról van szó, hogy „scientikus" közgazdaságtani alapon egyszerűen zárójelbe teszik az ifjú Marxot már doktori disszertációja óta foglalkoztató kérdéseket.

A marxi elmélet logikája azonban más előfeltevéseken nyugszik, mint Ricardóé. Számára az atomizált termelés a magánegzisztenciává sekélyesedett társadalmi létezés alapja, a maga „*bellum omnium*"-ával, s azzal a valótlan citoyen-aurával, amely a magánönkény biztosításának eszköze. Maga az emberi egzisztencia is a „minden dolog maga más, mint ami" igazáról tanúskodik: „Nem vagytok emberek, éppúgy, ahogy nem emberek azok sem, akikhez folyamodtok." (MEM 1. köt. 350. old.) Az emberi jogok bírálatának közvetítésével Marx e jogban felismerte a magántulajdon emberi jogát s magát azt az önző embert, aki számára „az emberi nem élete maga, a társadalom" külsőleges keret, egyszerre önállóságának korlátozása s egyszerre magánegzisztenciája, tulajdona megőrzésének eszköze. Az ezekben a szabadságjogokban kifejezett társadalmiság úgy jelenik meg, mint „azon szellemi és anyagi elemek *féktelen* mozgásának az elismerése, amelyek ennek az önző embernek az élettartalmát alkotják". (Uo. 370. old.)

A feladat így, habár még elvontan, készen áll: a tulajdon erők elszabadult létmódjának reprodukáló okát kell feltalálnia a magántulajdonban és aktív alakjában, az immár korántsem általában vett emberi, hanem elidegenült munkában, fel kell tárni e világ mindazon ellentmondásait, amelyek ezt szükségszerű haladásában is múlékonyként határozzák meg, annak az osztályerőnek közvetítésével, amely e múlékonyságot gyakorlatilag is megvalósítja. A polgári társadalom egyetemessé vált magánszférájának kifejezővé válik az ifjú Marx szemében az a politikai gazdaságtan, amely a szellemi-anyagi erők féktelen mozgásában önmagát érvényesítő partikuláris lényt örökíti meg, azt a lényt, amely a „káros, vészterhes", másokra hárított munkával, mint „a magántulajdon szubjektív lényegével" önmaga fenntartó alapját magán kívül tudja s így érvényesíti, A

politikai gazdaságtan kategóriáiban Marx azokat a viszonyokat kezdi tehát tanulmányozni, amelyek közepette „az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény”. (Uo. 385. old.) Az elméleti feladat a gyakorlatit előlegezi: az elemek önállósult alakját s vele mozgásuk féktelenségét ilyenként kell ábrázolni, és majd annak az embernek a hatalma alá vetni, aki egyedül képes uralásukra: a többé már nem magánegzisztenciaként, hanem a közösségiség formájában magát megszervező emberre.

Ebben az új elméleti térben tehát minden gazdasági kategória az alapvető meghasonlottság, „a fő megfosztottság, a tulajdon”, tehát a tulajdonosok és a tulajdon nélküliek átfogó ellentétének kifejezője, ezen belül pedig egy olyan világrend általánosítása, ahol a magánegzisztencia legsajátabb érdeke az elszabadult élettartalom elszabadultságának fenntartása. Mindenképpen: az összes gazdasági kategória az emberi emancipáció előtt-jét fejezi ki. Így világossá válik, hogy Marx szemében mindenki, aki nem haladja meg kritikailag a magánegzisztencia világának elméleti kifejezését, akarva-akaratlan elfogadja azokat a viszonyokat, amelyek az embert mint nem-embert reprodukálják. Ha tehát az ifjú Marx a termelési költségek adott kategóriájából indulna ki, akkor áthidalhatatlan szakadék, immár valóságos cezúra választja el a „Német Francia Évkönyvek”-ben már megfogalmazott problematikát a politikai gazdaságtan meginduló bírálatától, akkor elvész az összefüggés a proletárfelszabadítás – és közvetítésével az összemberi emancipáció – már korábban megfogalmazott programjával s úgy tűnik, mintha az ifjú Marx szakított volna „A zsidókérdés”, „A hegeli jogfilozófia bírálata” stb. írásaiban már körvonalazott elméleti feladatokkal.

A feladat éppen annak a feltárásában rejlik, hogyan hatolt be a többi közt már kezdetben is az átfogó egészként megragadott civilizáció ellentmondásos haladásának bírálata magába a politikai gazdaságtannak a kritikájába. Már a hegeli fenomenológia ezoterikus vonulata, amelyre Marx a „Kéziratok”-ban is hangsúlyozottan utalt, felszínre hozta a magánegzisztenciának mindent, még az államot is uraló, maga alá rendelő hatalmát. Nem az állam, az általánosság szférája a valóságban a „lényeges dolog”, hanem a magánember tevése-vevése, s ennek közvetítésével igazában csak egy dolog a fontos: „mégpedig a dolog, mint az övé”. Az állam általánosa a magántevés általánossága, e magántevés pedig a kölcsönös csalás rendszere, „az egyéniségek olyan játéka, amelyben önmagukat is,

egymást is, megcsalják és megcsalatva látják". „Mind a maguk, mind a többiek megcsalása tehát, ha azt mondják, hogy csak a *tiszta dolog*ról van szó; az olyan tudat, amely feltár egy dolgot, inkább azt tapasztalja, hogy a többiek odasietnek, mint a legyek a frissen felállított tejhez és foglalatoskodni akarnak körülötte; ők pedig azt tapasztalják, hogy a tudatnak éppúgy nem a dolog mint tárgy, hanem mint az ő dolga fontos." (*Hegel:* A szellem fenomenológiája. 212–214. old.) A pszeudo-általános partikularizálása, a „magántevés" eszközeként megvalósuló érvényesítése, a kölcsönös kijátszás rendszere pedig egzisztencia és lényeg olyan meghasonlottságát előfeltételezi, ahol „...minden egyes mozzanat mint *lényeg* azt és vele e valóságot valami mástól kapja, s amennyiben valóságos, lényege más, mint valósága. Semminek sincs önmagában gyökerező és benne lakozó szelleme, hanem minden magán kívül egy idegenben van, – az egésznek egyensúlya nem az önmagánál maradó egység és magába visszatért megnyugvása, hanem az ellentétesnek elidegenedésén alapszik." (Uo. 251. old.) – Ez az önmagán kívül-lét egy idegenben, valóság és lényeg eltolt-őrült (amit a német nyelv egy – „verrückt" – kifejezéssel jelez) viszonya – ez a zseniális absztrakció is nagy szerepet játszik majd a gazdasági kategóriák mint létmeghatározottságok marxi kritikai értelmezésében. – A hegeli mégoly absztrakt és spekulatív ábrázolásában továbbá feldereng, hogy ha a politikai gazdaságtan az egyenértékek cseréjéről szól, akkor az egyéneknek egyforma létezésük van egymás számára s ez az egyformaság már a természetes lét elidegenedését feltételezi s éppen ezért a reális létben nincsenek egyéniségek és jellemek. (Uo. 253. old.) Ha a politikai gazdaságtanban az egyénnek csak mint a cserére termelőnek van léte, akkor ennek hegeli kifejezése, hogy az öntudat csak annyiban valami, csak annyiban van realitása, amennyiben elidegenedik önmagától, önmagát egy idegenbe transzponálja s csak így tételezheti magát mint általánost (Uo. 252. old.). Átfogó jelleggel Hegel az egész világ megfordított cselekvésének elvével (Uo. 270. old.) – tehát a polgári gazdaság és állam bírálatával utat tört a politikai gazdaságtani kategóriák egészének meghaladó kritikájához, ezen belül pedig a megfordított cselekvés sajátos dialektikájának marxi ábrázolásához. A cselekvésnek azonban, mint megfordítottnak a rekapitulálását Hegel még elvont körvonalaiban sem valósíthatta meg: útjában állt ennek a megfordítottat megint csak mint a színére fordultat ábrázoló polgári-idealista vonulat. Hiszen a politikai szféra

mégiscsak mint a tevékenység abszolút alapja és fennállása érvényesül az elméletben s éppígy megszépítve megörökítődik az a gazdaság, ahol mindenki önmagáért dolgozva mégis egyben mindenkinek dolgozik. Magának a politikai gazdaságtannak az általánosításából is immanensen fakadó korlátok hatására Hegel a magántevést-vevést egyben mint a köz számára való tevést ábrázolja – azt, ami a valóságban magánmunka, tehát mégiscsak közvetlenül általános munkává szublimálja s vele a már általa is hamis általánosként leleplezett ismét mindennek alapzatává szilárdul. A zseniális-átfogó kritikai formaérzéket elfojtja az újra abszolútként érvényesülő s így belső ellentmondásaiból elméletileg éppen ez alapokban felszabadított polgári forma s a magánszféra bírálatát megszünteti a dicsfényét újra visszanyerő politikai lét.

Külön kérdés volna annak elemzése, hogy a civilizáció polgári alapon nyugvó átfogó jellegű kritikája miért és mennyiben bontakozott ki önállóan a tulajdonképpeni politikai gazdaságtani kategóriák fejlődésétől, hogy tehát az „anatómia" beható elemzése és az anatómia effektusainak feltárása miért és hogyan különült el egymástól. E különállás legevidensebb oka, hogy az anatómia kutatása a polgári formát megörökítette s így bizonyos antagonizmusait elleplezte, nem is szólva arról, hogy magának az elsődleges „katalogizálásnak" a feladata a kategóriák önállósított kezelését követelte. Az átfogó társadalomfilozófiai szemlélet, párosulva a más társadalmi formákba való belátással s az egészek globális megragadását célzó kísérletek képviselői így a politikai gazdaságtan határterületén és rajta kívül alakultak s az anatómiába való behatolást megkerülve fogalmazták meg bírálatukat az immár legalábbis egyes lényeges elemeit tekintve történetileg-dialektikusan megragadott polgári társadalom felett. Sismondi ebben a vonatkozásban a kevés kivétel közé tartozik; Hegel esetében pedig (mint már utaltunk erre s a későbbiekben még visszatérünk rá) az anatómia egyes mozzanataihoz való kapcsolódás egyszerre volt ösztönzője és gátja a civilizáció átfogó kritikájának. Ferguson nagyszabású koncepciója éppen arra vet fényt, hogy a más társadalmi formákba való belátás – így az ősközösségi forma általánosítása – hogyan párosul az össztársadalmi perspektívában való gondolkodással és a polgári forma hús-vér alakjának (s itt az anatómiával való ellentétet fejezzük ki) kritikai megítélésével. Ferguson pl. a „kereskedelmi államokról" szólva ragyogóan elemzi a társadalmi munkamegosztás hatásaként az antikvitás s általában a

közösségi forma értelmében vett teljes ember felbomlását, a parcella-ember létmódjának kialakulását, a magánérdek kizárólagossá válását, a közösségi élet, a közszolgálat privatizálódását, a politikai szféra merő eszközzé züllését. A magánegzisztenciát egyenesen állatiként jellemzi: „Az egyén csak annyiban veszi számításba a közösséget, amennyiben hasznosíthatja személyes előrehaladása vagy haszna szempontjából; versenyben áll embertársaival; és a verseny, a félelem és a féltékenység, az irigység és a rosszindulat által ösztönözve az állat maximáit követi, melyek rendeltetése külön egzisztenciájának fenntartása és szeszélyeinek vagy kedvének kielégítése neménk rovására." (*A Ferguson:* An Essay on the History of Civil Society University Press Edinburgh 1966. 238–239. old.) A parcellaember az ember állativá, dologivá válásának létmódja: az ember úgy bánik a többiekkel, mint nyájával és földjével, mint hasznot hozó dolgokkal. Ferguson látja a társadalmi munkamegosztás ellentmondásos hatását: annak, hogy jobb cipőket és ruhákat csinálunk, az az ára, hogy az embercsoportok jóformán kasztokká elkülönült foglalkozások megtestesítőivé válnak; ahogyan már korábban elkülönült a ;,békés polgár" funkciója a fegyverforgatóétól és az államügyek intézőitől, s így maguk az állampolgári-politikai erények is feleslegessé, értelmetlenné válnak: a közösségi erények elsorvadnak az egyedülvalóvá vált célok, az egzisztencia fenntartása, a nyereség és a tulajdon biztosításának hatására. Ahogyan a köz minden – az egyén semmi hajdani maximája a visszájára fordult, úgy a jelzőket: nagy, nemes, magasrangú, többé nem az emberi tökéletességre alkalmazzák, hanem a tulajdonként bírt tárgyakra. Ebben az átfogó összefüggésben minden, ezen belül pl. az önmagában ártalmatlan foglalkozás, amellyel a „felüllévők" kiüresedett életüket kitölteni próbálják, károssá válik, mert megszilárdítja a magánegzisztencia egyedülvalóságát.

Ferguson felismeri, hogy a „korrupció" oka nemcsak a kereskedelmi államban magában, hanem a politikai szférában is rejlik, hogy tehát a magánegzisztencia e sajátos létmódjának oka nem korlátozható az egyetlen, habár döntő jelentőségű gazdasági szférára. Azonban nála is ugyanazzal a szerkezettel találkozunk – végső fokon –, mint Hegelnél. Miután ugyanis leleplezte a maga módján (a hegeli terminológiával élve), hogy az emberek mindaddig legyek, amíg a „tej" a magánelsajátítás tárgya (tegyük hozzá: itt csak azok jöhetnek számításba, akiknek a „tej"-en való marakodásra egyál-

talán lehetőségük nyílik, ugyanazok tehát, akik herékként a dolgozó méheket ölik meg a munka által – ahogyan Marx 1842-ben megfogalmazta) ismét csak úgy határozza meg az ember legfőbb törekvését, mint az emberiség javát, mint azzal a közüggyel való azonosulást, ami nélkül boldogság nem lehetséges. Ha tehát Ferguson mégiscsak azt szeretné, hogy kora polgársága tekintse csak eszköznek anyagi javait, s emelkedjen egy magasabb szférába, akkor ugyanaz a „köz", amiről pedig már kimutatta, hogy a vagyonfelhalmozás eszköze s így a magánegyének „kollektív magánalakja", megszabadul profanizált lényegétől s illuzórikus ködvárként újra a magánegzisztencia polgári társadalma fölé magasodik. Így azonban a visszájára fordult ismét a színére fordul, bizonyítva a polgári elméleti tudatnak azt az általános vonását, hogy ha részlegesen fel is ismeri, nem tudja következetesen végiggondolni a tevékenység magánjellegének problematikáját. Maga az ifjú Marx is így kapta örökül a magánléttel, mint ellentétével terhelt társadalmit, mint politikai-közösségit.

Azonban már a „Kéziratok"-at megelőzően végbement a szakítás a polgári-politikai lét kettősségének politikai, rousseau-i felfogásával. Marx megfordítja Rousseau képletét: mivel maga a magánlét a tulajdon erőktől való megfosztottságának formája, ezért Rousseau imperativusza – meg kell fosztani az embert tulajdon erőitől – a megváltoztatandókat megváltoztatva, de megvalósult. Ily módon az átfogó program: az elszabadult, megszervezetlen tulajdon erők kifejlesztése, majd alárendelése a közösségiség formájában elgondolt társadalomnak az ifjú Marx munkásságában is megelőzte az „anatómia" kutatásának megkezdését.

Így hát a „szellemi állatvilág", a „korrupció" – s a legdöntőbb vonulatként, „az emberek felfalatása a juhok által", metaforikusan kifejezve kisajátítók–kisajátítottak viszonyát – tehát a visszájára fordult civilizáció átfogó szemlélete olyan gondolati egészt alkot, ami lényeges előfeltétele a politikai gazdaságtan marxi bírálatának: e bírálattal egyesült a civilizáció kritikája a polgári társadalom anatómiájának kezdődő feltárásával.

A fent jelzett és hasonló „egészek" kezdenek hatni tehát az ifjú marxi kritikában. A közgazdász azonban – a civilizáció kritikától elszakított – „egész" kérdését csak „A filozófia nyomorúságát" tárgyalva szól, miután mértékül és kiindulópontjául már gondolattalanul az atomizált termelés törvényét tette meg. Ha nem is tudja,

de eleve a munkaidővel való utólagos mérés álláspontjára helyezkedik, tehát belül marad a „szellemi állatvilágon". Ám éppen az anatomizált termelés bírálata során körvonalazták már az ifjú Engels és Marx „a munkát magán belül elosztó társulás" perspektíváját s éppen ezáltal kezdett fogalmi formát nyerni a társadalmi munka elosztásának átfogóbb kategóriája. Nem arról van szó, mintha a közgazdászok nem ismernék e problematikát a maga kategoriális szintjén, hiszen mihelyt az érett Marx már *expressis verbis* beszél róla, idézik és kommentálják. Máshogyan kifejezve: a közgazdászok figyelmét elkerüli, hogy az ifjú Marx kezdettől meglévő teoretikus nézőpontja – amely tehát eleve kizárta a közvetlen kapcsolódást ahhoz az elmélethez, amely a munkaidővel mért relatív értékből indult ki – fejlődik tovább és válik sokoldalúan megalapozottá ott, ahol Marx már kifejezetten szól róla, ott ahol tehát a kezdetben még félig-meddig rejtett, de mindig is jelenlévő kritikai nézőpont világosan az elmélet felszínére kerül.

Így jár el pl. Tuchscheerer: „Ellentétben Proudhonnal, aki az egyes individuumból indult ki, hogy eljusson a »konstituált értékhez«, s ezt az értéket a közvetlen termelő munkaideje révén határozta meg, Marx »A filozófia nyomorúságá«-ban a társadalom egészéből indul ki. Marx szerint egyetlen társadalom sem állhat fenn a társadalmi munka meghatározott szervezete és elosztása nélkül. Mindamellett az a mód, ahogyan a munkának ez a megszervezése és elosztása a társadalmon belül végbemegy, a termelési módtól függően különböző lehet. Míg a köztulajdonon alapuló termelési mód esetében ez a szabályozás tudatosan történik, a modern, vagyis a társadalmi munkamegosztáson, magántulajdonon és egyéni cserén alapuló társadalomban a munka elosztására semmi más szabály, semmi más tekintély nincsen, mint a szabad konkurrencia." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 240. old.)

Az ifjú Marx azonban Proudhonnal *és* Ricardóval szemben is a társadalom egészéből indult ki, így kezdi el megfejteni a ricardói főmű elméleti „atomizmusát", s ennek közvetítésével a polgári társadalom valóságos (sajátos) atomizmusának rejtélyét. Engels és Marx tehát politikai gazdasági tanulmányaik megkezdésének első pillanatában a társadalmi munka elosztása egy különös módjaként fogták fel az elosztás Ricardo által általánosnak tartott módját. Tuchscheerer fenti megállapítása tehát önmagában, elvontan-elszigetelve nézve igaz, „csak" az a benne rejlő – itt implicit, másutt explicit – gondolat a hibás és tévútra vezető, hogy Marx ezt az egészből való kiindulást csak „A filozófia nyomorúságá"-ban és csak Proudhonnal szemben érvényesíti.

Mi több: nemcsak egy társadalomegész mégoly elvont megragadása volt Marx és Engels kiindulópontja, mert az adott egészen belül nem is vonhatták volna kétségbe a ráfordítás értékkifejezésének társadalmilag természetadta módját. Csak a társadalomegészek globális átfogása degradálhatta elméletileg a különösség fokára a ráfordítás e kifejezését. Az ifjú Marx már jelzi a naturális forma, az egyszerű és a tőkés árutermelés ráfordításmódjait; hol rejtve, hol nyíltan, de mindig a közösségivel konfrontálva. Ez a kérdés rendkívül lényeges, hiszen a társadalmi munka elosztása éppúgy minden formáció alaptörvénye, mint magának a hasznos munkának a kifejtése. Maradjunk az egyszerű munkafolyamat szférájában – innen sohasem juthatunk el a társadalmi alapok kritikai szemléletéhez. Az ifjú Marx szemében azonban az elidegenült munka egyben a nem közösségileg elosztott munka. Ha a közgazdász a kezdetek értelmezésétől fogva érvényesítené ezt a marxi nóvumot, vagy ennek egy későbbi megfogalmazását, ti. hogy a csereérték csak egy meghatározott társadalmi mód arra, hogy a termékekre fordított munkát kifejezzék, akkor – annyi minden más mellett – ez a felismerés is megszüntetné annak elméleti jogosultságát, hogy egy különös kifejezési mód mennyiségi meghatározottságához való (közvetlen) pozitív viszonyt emelje kánonjogra. Ám mégis ezt teszi, holott a gazdasági formát dologilag, naturálisan hordozó termékekből való kiindulás – azokból a termékekből, amelyeknek nemcsak kiterjedésük, súlyuk, színük stb. van, nemcsak azok, amivé őket a természeti anyaggal egyesült hasznos munka tette, hanem mások is, hiszen áruk is van, s így meghatározott arányokban cserélődnek – e forma múlékonyságát egy magasabb rendű alakzat jegyében megítélő állásponthoz viszonyítva több mint mellékutca: zsákutca.

Tuchscheererhez hasonlóan jár el Ernest Mandel is: az idővel való gazdálkodás Marx által feltárt általános törvényéről – s vele a perspektíváról: az egyének mindenoldalú fejlődéséről – csak a „*Grundrissé*"-t elemezve szól. (Lásd *Mandel:* La formation... 103. old.)

Természetes, hogy minket itt sem egyszerűen egy nagy jelentőségű elméleti felfedezés megszületése posztdatálásának korrekciója foglalkoztat. Jóval inkább arról van szó, hogy a közgazdászok nem ismerik fel az ifjú Marx absztrakciós módszerét, s hogy így az ifjú Marx pozícióját az általa már *különösként* felismert és ezáltal már a legátfogóbb síkon meghaladott időelosztás keretébe szorítják vissza.

Amikor tehát a közgazdászok az ifjú Marxot értelmezve szem elől tévesztik, hogy a munkáknak a munkaidővel való utólagos mérése csak alesete az idővel való gazdálkodás általános törvényének, akkor ebben a vonatkozásban is dezintegrálják a marxi életművet, miközben az idővel való gazdálkodás egy különös formája jogosulatlan általánosságra tesz szert. Persze, ezt a jogosulatlan általánosságot a munkaidővel való utólagos mérés csak oly módon nyeri – és nyerheti el –, hogy zárójelbe kerül annak a munkának a sajátos jellege, amely csak különös alakja a munka általában vett társadalmi jellegének. Röviden – s a későbbieket előlegezve – Marx későbbi terminusával szólva, a közvetett társadalmi munka feltételei közepette végbemenő sajátos időelosztás törvénye válik a marxista igényű politikai gazdaságtan alfájává és omegájává.

Ez más, közismertebb módon úgy is kifejezhető, hogy Marx gazdaságelméletének kiindulópontja és alapja a munkaérték-elmélet, s e tétel axiómává vált. Mit mond ki azonban ez a tétel, habár reflektálatlanul? Azt, hogy Marx gazdaságelméletének alapja és kiindulópontja a közvetett társadalmi munka. Más kérdés azonban az, hogy Marx politikai gazdaságtani munkásságának centrumában e munka elemzése állt és ismét más kérdés az, hogy maga a közvetett társadalmi munka kategóriája egyáltalán nem is jöhetett volna létre magának a közvetlen társadalmi munkának a felfedezése nélkül. Ezek csak válfajai a munka mindig is létező társadalmi jellegének. A munka társadalmi jellege pedig hol megköveteli a munka értékkifejezését, hol nem, s e társadalmi jelleg éppen így, ebben a meghatározottságában – mint az értékkifejezést hol implikáló, hol kizáró – nyilván az általánosságnak magasabb fokán áll, mint egyik különös válfaja.

Jeleztük már az elégtelen kategóriaelemzésből fakadó verbalizmus, a könnyebb ellenállás vonalán történő haladás még scientikusan sem kielégítő jellegét. Az az eljárás, amely a fogalmi egység felismerésének hiányában széjjelejti a lényegi-közöst a nyelvi kifejezések sokféleségében, talán sehol sem lép úgy az előtérbe, mint éppen itt. A közgazdász nem hozza fogalmi egységbe „a magántulajdon szubjektív lényege”-ként jellemzett munkát, „a maga számára való termelést”, a „káros és vészterhes munkát”, a „kereseti munkát”, a „maga semmijét termelő munkát”, „közvetett társadalmi munkát”, „az elidegenedés révén általánosuló magánmunkát”, „az idegen tulajdont termelő munkát” s (a nem anyagi értelemben felfogott) „termelő munkát”. Mindezeknek a munkafajtáknak egységpontja azonban

abban rejlik, hogy – amint ez a „Kéziratok"-ból is egyértelműen kitűnik, amint ezt az érett marxi mű kifejti – meghatározásukat nem az anyagi tartalomból, hanem a társadalmi-termelési viszonyok egy sajátos alakjából veszik. Minden differenciálás és specifikálás ennek az egységnek tudatosítását, rekonstruálását előfeltételezi s benne természetesen az elidegenült munka ellenstruktúrájának ábrázolását a közösségi életnyilvánítás, a közvetlen társadalmi munka formájában, amely gyökeresen más típusú viszonyokból veszi meghatározását. Annak a cezúrának, amelyet a közgazdászok a munkaérték-elméleten inneni, illetve már túli marxi mű közt vonnak, legközvetlenebb oka, hogy nem tisztázták a munkának ezt a termelési viszonyokból eredő meghatározottságát. Ha tisztázták volna, akkor nem tehették volna Marx politikai gazdaságtanának kiindulópontjává, sarkkövévé – ha nem is ilyenként – a közvetett társadalmi munka elméletét, méghozzá elszakítva attól, ami kritikailag mindig közvetíti: a közvetlen társadalmi munka kategóriájától.

3

A megosztott munka

Annak a sajátos jellegű munkának, amelyet az ifjú Marx immár reális feltételezettségében kezd ábrázolni, létformája a megosztottság és az ebből következő, utólagos integráció, a megosztottságra való visszahatás-forma, a megosztottság korrelátuma, a csere. Ha a munka a magántulajdon szubjektív lényege, akkor ez a sajátos munka, akárcsak „... a magántulajdon egyáltalában a megosztottságon nyugszik." (Gfk 42. old.). A mindig a munka egységével konfrontált s csak így megosztottként, utólagos cserére szorulóként ábrázolt munka jellegének első vázlatával az ifjú Marx specifikálja az általános formaelvet a legalapvetőbb társadalmi-gazdasági determinációs szinten. Kezd tehát kibontakozni az a dimenzió, amelynek hiányában a hegeli exotéria a társadalmi dialektikát csak a naturális elemekre korlátozódva fejthette ki, kezd tehát körvonalazódni az a specifikus társadalmi-gazdasági „szubsztrátum", amelyet mindaddig az anyagi tartalom spekulatív mozgatása-mozgattatása pótolt, amelynek hiányában az „egész"-nek egy, csak absztrakcióval elválasztható „fele", vállalta az „egész" funkcióját. Az egyetemessé felfújt naturáldialektika így visszaszorul az anyagi létmozzanatok elvont összefüggéseinek szférájába, s többé nem lehet ebből a nem-specifikált dialektikából megkonstruálni a totalitás mozgásformáját. Az ifjú Marx minden egyes lépése, amellyel túlment az adott politikai gazdaságtani kereteken elválaszthatatlan e szűzföld felfedezésétől s e felfedezés bizonyos lényeges alapelemei csak itt és így konkretizálódhattak. Ha tehát a munka a magántulajdon szubjektív lényege, akkor ezáltal a tevékenység formameghatározottá vált, ha a termék csak a magántulajdon anyaga s ilyenként még nem a szükséglet valóságos tárgya — nem az ember tárgyi léte a másik számára —, akkor a termék és a szükséglet is sajátosan formameghatározott, s ha a magántulajdonosok csak mint a csere szubjektumai léphetnek

egymással társadalmi összefüggésbe, akkor ők maguk semmik dologi egymásravonatkozásaik nélkül; gazdaságilag csak dologilag létezhetnek egymás, a társadalom s a maguk számára. E gazdasági forma minden lebontását, vagy a fetisizált forma általános emberivé varázsolását meghaladó marxi felfedezés egyszerre jelenti tehát (a teória számára mindaddig nem-létező) társadalmi szubsztrátum, a formameghatározókként megragadott társadalmi-gazdasági viszonyok kibontakoztatását s egyben az általános dialektikus mozgásformák különösségének kezdődő körvonalazását.

Mindez csak a politikai gazdaságtan bírálata, csak a magántermelésnek a fetisizmus által elleplezett formái elméleti feltárása révén realizálódhatott. Így pl. a megosztott és ezért a cserére szoruló sajátos jellegű munka – a közvetett társadalmi munka, amely csak *post festum* realizálódik – első ifjú marxi körvonalazása, megbonthatatlan egységet alkot a munkatermék polgári formája titkának a James Mill-jegyzetekben feltáruló megfejtésével.

Smith művének kezdete a naturális alakjában vett termelőerő mint a munka termelékenységének fejlesztője, amelynek modelljét „bizonyos manufaktúrákon belül" vizsgálja. (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó 1959. 55. old.)

Az ifjú Marx ezzel szemben azokat a viszonyokat kezdi kutatni, amelyek a – nem a fenti modell alapján vett – termelőerőt közvetítik. A magántulajdonosok viszonyairól van szó: az ő megosztott munkájuk feltételével a munkatermék polgári formájának kiteljesült alakja, az egyenérték, a pénz a közvetítő hatalom; a magántulajdonosok csak mint termékeiket sajátosan egymásravonatkoztatók, a cserében léphetnek egymással viszonyba. A munkaérték-elmélet minőségi oldala feltárásának elméleti előfeltétele a magántulajdonosok atomisztikus viszonya, ebből fakad a megosztottak dologi integrálódásának szükségszerűsége. A társadalmi munka rendszerét tehát magánalapon megosztottként és dologi közvetítettségében kezdi Marx vázolni. Ebben a rendszerben a termelőerők fejlődése, a munka termelékenységének növekedése a nettó jövedelemért való termelés célját szolgálja. Mivel Marx szemében a társadalomnak a természet felé forduló aktív alakját a termelési viszonyok közvetítik, a termelés „könnyű jellegének" fokozódása, a munkamegosztás, mint termelőerő e közvetítődésének feltárása az első feladat. Így ábrázolhatja majd a későbbiekben a munka termelékenységének növekedését mint a többletmunkaidő növekedését, s a szükséges munkaidő csökkenését

mint a relatív értéktöbblet formájának kibontakozását és e többlet elsajátításának feltételét. A megosztott munka termelőereje, az emberi munka termelőerejének sajátos növekedése mint a többletmunkaidő elsajátítási formájának egyik eszköze határozódik meg, s így maga az alapvető osztályviszony bázisa benne van a leginkább tisztán technikainak tűnő „mag"-ban, magában a természetelsajátításban mint a megosztott és kisajátított munka rendszerének tagjában.

Az ifjú Marx egyszerre kezdi vázolni a megosztott munka alapjait és ugyanakkor jelzi a tőkés alapon megosztott munkáról kialakított polgári gazdaságtani koncepciót: bármilyen homályosak és ellentmondók is a közgazdászok a munkamegosztás kérdésében, abban mindannyian egyetértenek, hogy „a munka megosztása és a termelés gazdagsága, a munka megosztása és a tőke felhalmozása kölcsönösen feltételezik egymást, valamint hogy csakis a *szabadon bocsátott*, önmagának átengedett magántulajdon idézheti elő a munka leghasznosabb és legátfogóbb megosztását." (Gfk 92. old.) Marx számára a fejlett munkamegosztás bírálata elválaszthatatlan az áru- és pénzforma, valamint a tőkeforma bírálatától. Elsődleges kérdése tehát nem az – habár ezt is szem előtt tartotta – hogyan nyomorítja meg a technikai munkamegosztás az egyént, hanem hogyan járul hozzá a lényegi erők kifejlesztéséhez az egész társadalom szükségszerű atomizálásának, „megnyomorításának" közvetítésével maga a társadalmi munkamegosztás. Itt is, mindenütt, mindig az egészből indult ki és ez az egész csak a gazdasági forma révén ragadható meg.

Marx kezdettől fogva egyfajta szinkretikus egységben fogta fel az elidegenült forma e lényegi síkját az anyagi tartalom egy meghatározott (bár még korántsem specifikált) fejlettségi fokával.

A materialista történelemfelfogás kezdete az anyagi életviszonyok elsődlegességének felismerése a politikai, jogi stb. szférával szemben. Azt, hogy mik ezek az életviszonyok, csak a politikai gazdaságtan kezdődő bírálata s maguk a politikai gazdaságtani kategóriák, mint „a magántulajdon alakulatai" tárhatták fel. Marx ezzel a materialista, kommunista közvetítettséggel közeledett a lényegi erők kérdéséhez: mi teszi majd lehetővé kiszabadításukat az elidegenült forma uralma alól. Kezdeti nagyvonalúsága az eszköz kérdésében abban nyeri magyarázatát, hogy Arisztotelész, Hegel stb. tradícióját is folytatva azt az álláspontot képviselte, hogy csak a lényegi erők minden szolgaalakjának felváltása a totálisan kifejlődött termelőerők

hasonlóan totális elsajátításával vethet véget annak a világnak (így a megosztott munka világának is), amit a politikai gazdaságtan általánosít.

A lényegi erők e szolga-alakja nemcsak a tárgyi, hanem az alanyi oldalt is jellemzi. Polemizálva Listtel, aki a termelőerőket mint öncélt fölébe emelte a merőben külsőleges célként felfogott csereértéknek, pénznek, Marx így foglalt állást: „Hogy a »termelőerőt« megdicsőítő misztikus fényt megtörjük, csak a kezünk ügyébe akadó első statisztikát kell felütnünk. Ott vízi erőről, gőzerőről, emberi erőről, lóerőről beszélnek. Ez mind »termelőerő«. Nagy elismerése-e az embernek, hogy a lóval, a gőzzel, a vízzel szerepel együtt mint »erő«?" (MEM 42. köt. Budapest 1981. 208. old.)

Az így meghatározott kategóriában benne foglaltatik az ember természeti lénnyé degradálása, mi több, olyan természeti lénnyé, alacsonyítása, amelynél a deformáció mint progresszió s a normális forma mint regresszió jön számba. A felcserélés, a visszájára fordulás megragadja az embert a maga naturális formájában; az önfenntartás a képességek kifejlesztése révén adott esetben éppúgy önelvesztésnek bizonyulhat, mint ahogyan – gazdaságilag – az önfenntartás az önmagánál maradás révén. (Marx így folytatja: „A mostani rendszerben, ha egy görbe hát, a tagok kificamodása, bizonyos izmok egyoldalú fejlődése és megerőltetése stb. munkaképesebbé (termelékenyebbé) teszi az embert, akkor a görbe háta, kificamodott tagja, egyoldalú izommozgása termelőerő. Ha szellemtelensége termelékenyebb, mint gazdag szellemi tevékenysége, akkor a szellemtelensége termelőerő stb." – Uo.)

Így hát a munka egységével konfrontált megosztottság („az emberi munka egységét csak megosztásként tekintik" – Gfk 143. old.) a lényegi erők fejlődése egy különös szakaszának felel meg.

Kérdésünk tehát úgy összegezhető, hogy adekvátan kezdi-e el az ifjú Marx a klasszikus politikai gazdaságtan bírálatát – s itt most Adam Smith-ről van szó, akinek ismeretes kiindulópontja (most már fogalmazhatunk így) a technikai munkamegosztás alakjában megragadott s így extrapolált termelőerő, megfelelő tehát annak a marxi bírálatnak kezdete, amely a társadalmi munka összalakjának szervezetéből indít. – S egyben így folytatódik az a korábbi kérdésfeltevésünk, hogy jogosultan utasította-e vissza az ifjú Marx az értéknagyság kategóriájának ricardói „kezdetét".

Marx elkülöníti az általában vett anyagi tartalmat: az elvont

létmozzanatok önmagában vett ábrázolása kezdettől végig áthatja a marxi művet; nemcsak a „Kéziratok”-ban van jelen, hanem a többi közt megjelenik „A politikai gazdaságtan bírálatának” 1861–1863-as kézirataiban. Itt úgy körvonalazza az elvont formát mint minden különös gazdasági meghatározottságtól mentes munkafolyamatot a maga általános alakjában, amely egyetlen különös történelmi (társadalmi) termelési viszonyt sem fejez ki, pusztán a munka hatását a munkaeszközön át a munka anyagára. Ebbe a történelmi formáitól eloldott „absztrakt formába” (*Marx:* Zur Kritik der politischen Ökonomie [Manuskript, 1861–63] Teil I. Dietz Verlag, Berlin 1976. 56. old.) Marx még a munka olyan anyagi formáját sem vonja be, mint amilyen pl. a kooperáció, vagy a technikai munkamegosztás. Az absztrakt forma elkülönítése szakítást jelentett az ókor klasszikusai által először jelzett, majd a klasszikus polgári gondolkodók által általában felelevenített és továbbfejlesztett koncepcióval, amely az elvont formát elméletileg egybeolvasztotta a cserével, a vevők-eladók viszonyával, tehát a piaccal; mintha a munka, a munkamegosztás minden alakja egyben árutermeléssel járna együtt. A premarxi koncepciók közös voltán mit sem változtat az, hogy az ókoriak a használati érték minőségére, a polgári klasszikusok pedig a munkaidő csökkenésére, azaz az áru olcsóbbodására helyezték a hangsúlyt. A lényeges ugyanis az, hogy „a természetelsajátítás emberi szükségletre” a szükségletek sokfélesége és a képességek, hajlamok egyoldalúsága következtében e teoretikusok tudatában megbonthatatlanul egybefonódott azokkal a bizonyos különös gazdasági formákkal.

Ha már most el is tekintünk az elvont forma és a gazdasági formák tisztázatlan viszonyától, akkor is kérdéses, vajon elfogadhatta-e az ifjú Marx a munkamegosztás kritériumaként azt, hogy közvetítésével rövidebb idő alatt több, tehát olcsóbb árutömeget lehet termelni? Nyilván nem, mert amíg egyáltalán az áruk árában fejeződik ki az erőráfordítás csökkenése, addig a magán- az elkülönült termelők gazdasági-uralmi formája áll fenn, s a ráfordítás sorsa felett végső fokon a piac dönt. Így az *utólagos* időmeghatározás csökkenésének egyik hajtóereje a munkamegosztás növekedése s ez, Marx számára azt jelzi, hogy még nem maguk a termelők döntenek saját társadalmi munkájuk felett. Mi több, a csereértékkel szembeállított termelőerők vulgáris apoteózisával polemizálva, Marx megjegyzi: ... „a mai állapotban a termelőerő nemcsak abban áll, hogy mondjuk az ember munkáját hatékonyabbá, vagy a természeti erőket és társadalmi erőket eredmé-

nyesebbé teszi, hanem éppúgy abban, hogy a munkát olcsóbbá, vagyis a munkás számára *kevésbé termelékenyebbé* teszi. A termelőerőt tehát eleve a csereérték határozza meg." (MEM 42. köt. 209. old.)

Ha tehát Adam Smith alapkérdése az, hogyan segíti elő a munkamegosztás a jártasságot és az idő megtakarítását, akkor a marxi bírálat abban a vonatkozásban formálódik, hogy a megosztott munka, mint az „egészben" való jártasság hiánya hogyan járul hozzá a részjártasságok kifejlesztéséhez. A civilizáció alapjainak bírálata körvonalazódik, azé a korszaké, ahol a termelés, a termék a véletlen uralma alá kerültek.

„A termelők, mihelyt már nem közvetlenül maguk fogyasztották el termékügket, hanem csere útján kiadták kezükből, elvesztették az uralmat felette. Már nem tudták mi lesz belőle, és lehetővé vált, hogy a terméket majdan a termelő ellen használják fel annak kizsákmányolására és elnyomására. Ezért egyetlen társadalom sem őrizheti meg a saját termelése feletti uralmat és a termelési folyamata társadalmi hatásai feletti ellenőrzést, amely nem törli el az egyedek közötti cserét." „És a termék még ma is ura a termelőknek; a társadalom össztermelését ma sem közösen megfontolt terv szabályozza, hanem vak törvények..." (MEM 21. köt. Budapest 1970. 101., 154. old.)

Marx a munkamegosztás minden alakzatának – mint minden eddigi termelés alapformájának – radikális kritikája felé tör. Az antropológiailag determinált munkamegosztástól kezdve a naturális elkülönültségen belül realizálódó megosztás éppúgy bírálatának tárgyává válik (habár a későbbiekben majd kiemeli ennek bornirt tervszerűségét), mint az az esetlegesen kibontakozó árucsere révén közvetítődő megosztottság, amelyet eredetileg a különböző közösségek eltérő természeti feltételei determináltak, amely a világtörténelmivé váló fejlődés alapzata és amely a világpiac révén teljesedik ki. A kritika így (megkülönböztetett) egységbe hozza a naturálisan természetadta alakzatokat éppúgy, mint a társadalmilag-gazdaságilag természetadtákat. A természetadta munkamegosztás minden formájában konfrontálódik a termelőerők totalitását a köztulajdon alapján elsajátító tudatos és tervszerű munkaelosztással, a megszervezett társadalmi munka rendjével, az együttműködés tartalmi és formai oldalát csak ekkor vetik majd alá a közösségiségnek. Csak a kommunizmus hántja majd le a termelés előfeltételeiről „természetadta jellegüket és aláveti őket az egyesült egyének hatalmának." (MEM 3. köt. 67. old.)

A természetadta jelleg kategóriája implicite jelen volt Engels „Vázlatá"-ban, mint a magángazdaság a maga atomisztikus alapza-

tával, mint az egészt illető nem-tudatos termelés. A gazdaságilag természetadta atomisztika elemi formája az áruforma, de ez a természet-

„Hogy az emberek pusztán atomisztikus viszonyban vannak egymással *társadalmi* termelési folyamatukban, s hogy ily módon termelési viszonyaik ellenőrzésüktől és tudatos egyéni cselekvésüktől független, dologi alakot öltenek, az mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy munkatermékeik *általánosan az áruformát* öltik." (MEM 23. köt. 94. old.)

adta jelleg átfogja az összes, mégoly bonyolult politikai gazdaságtani kategóriát és az általa meghatározott anyagi tartalom egészét.

Az árutermelést jellemző „gondolatnélküli szétszórtság" kezdettől fogva az ifjú Marx kutatásának centrumában állt. Számára a megosztott munka, a munkatermék polgári formája és a csere olyan alakzatok, amelyek „a természetelsajátítást emberi szükségletre", a meghasonlottság, a szervetlenség, az egymás ellen és az egymásból élés világ állapotán belül specifikálják. Annak a szükségszerű fejlődési szakasznak létmeghatározottságairól van szó, amikor az emberek még csak megteremtik életük – közösségi értelemben – társadalmivá váló feltételeit.

Marx véleménye az, hogy a munka „leghasznosabb és legátfogóbb" elosztását nem a „szabadon bocsátott" magántulajdon, hanem az (előbbi által létrehozott feltételek anyagi alapján) uralt köztulajdon idézheti elő. Csak majd itt integrálódik és válhat a termelők döntésének tárgyává az összmunka s ez egyben azt jelenti, hogy megszűnnek az elidegenült alakzatok, a megosztottság s a csere adott alakja.

A megosztottság vertikális formái középpontjában a Kéziratokban az alapvető áll: az elidegenült munka, mint a természetelsajátítás egy idegen hatalom számára és mint az idegennek az ezt a tevékenységet, terméket elsajátító tevékenysége. A vertikális megosztottság „szörnyű öntőformáit" – és egyáltalán a naturális megosztottság formáit – majd „A német ideológia" bontja ki a maguk történelmi szükségszerűségében. – Az alapvető megosztottság feltárása révén leplezi le majd Marx a munkás–tőkés békés egymásbanlétének polgári apológiáját és tárja fel munka és tőke abszolút ellentmondását.

Létezik azonban egy specifikus, horizontális gazdasági megosztottság is: a társadalmi munka naturálisan elkülönböződött rendszere az elszigetelt magántermelők ügyeként bontakozik ki; a termelési eszközök az ő magántulajdonukban vannak, társadalmi integrációjuk úgy realizálódik, hogy termékeiket a cserében egyenlősítik. Ennek a

viszonynak létesülését ábrázolja a munkatermék polgári formájának első vázlata a Kéziratokban, itt bontakoznak ki az elidegenítés révén általánosuló magánmunkával együtt a pénzforma titkának körvonalai. Ezzel a sajátos megosztással foglalkozunk majd itt, előbb azonban kitérőt kell tennünk ahhoz, hogy vázlatosan jelezzünk valami olyasmit a munkamegosztás és a csere jövőjéről, amit a későbbiekben majd polemikusan is megkísérlünk igazolni.

Az eleven és a múlt munka eloszlását a társadalmi munkamegosztás elkülönböződött ágaiban az értéktörvény szabályozza. A cserében realizálódó értékviszony nem része a munkamegosztásnak, őmaga feltételezi azt. Mégis – a „minden dolog maga más, mint ami" jegyében – őmaga, mint a munkaerők, munkaeszközök elosztásának törvénye szinonim is a munkamegosztással. Munkamegosztás, csere, érték (tőke) viszony a sajátosan dezintegráltak különös egysége. A megsokszorozottak szervetlen egységét képezik, mert a társadalmi munka elosztása egy természetadta módon kialakult rendszer éppilyen természetadta újjáalakulását előfeltételezi, ami viszont nem realizálódhat a magántermelők dologi, a dolgok személyi viszonyának létesülése, az elidegenült tevékenységcsere nélkül.

Munkamegosztás, a társadalmi munka utólagos elosztása és a csere a jövőben egyszer majd archaikus alakzatoknak bizonyulnak. Ez akkor következik majd be, ha a termelési eszközök kialakulása nem követeli meg többé az új megosztási ágak kiképződését, hanem naturálisan integráló hatásúvá válik; ha a munka elosztása előzetessé válik; ha a csere nem dologi módon létesíti a termelők viszonyait, hanem össztársadalmi eleven, előzetes tevékenységcsereként. A döntés a „mit és mennyit termeljünk?" felett – az értékforma ellenstruktúrája – így a munkamegosztási, az utólagos munkaelosztási, és csereformák ellenstruktúrája. Ahogyan a munka megosztásának különböző fejlődési fokai meghatározzák az egyének egymáshoz való viszonyait is a munka anyagára, szerszámára, termékére vonatkozólag" (MEM 3. köt. 77. old.), úgy tendenciáját tekintve a társadalmi munkamegosztás megszűnése közösségi viszonyokat implikál, a munka anyagi feltételeit és termékeit illetően.

A munkatermék polgári formájának első vázlatával az ifjú Marx a fent jelzett horizontális megosztottságból következő sajátos integrálódást vázolja.

Tuchscheerer – és nemcsak ő – nem hozza összefüggésbe a munkatermék polgári formáját a társadalmi munkamegosztással. Álláspontjának konklúziója, hogy a magántulajdon szétválaszt, a munkamegosztás leigáz. (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 138. old.) Mi köze lehet ennek a leigázó rendszernek az árufetisizmus alapjaihoz, amelyet az ifjú Marx már 44-ben körvonalaz, főleg akkor, ha kiderül, hogy Marx a munkatermék polgári formáját nemhogy 44-ben, de még a *Grundrisséban* sem ismerte fel... (Uo. 324. old.)

Ha a munka megosztott és nem egységes, ha tehát a termelők társadalmi összefüggése nem eleve adott, akkor ezt az összefüggést csak a magántulajdonok, mint egyenértékek közvetíthetik. Ebben a viszonylatban a termékek naturális létmódja a termelő számára csak a másik termelő tárgyának *„érzéki burka, rejtett alakja”* (Gfk. 146. old.) Ez a naturális forma gazdaságilag nem azt jelenti, amit naturálisan; gazdasági jelentése fokozza le a másik magántulajdon megszerzésének anticipált alakjára – a látható, megfogható „vaskos naturális szubsztrátum” nem az, ami önmaga, hanem (már a közvetlen termékcserében is) jogcím, eszköz egy másik termék megszerzésére. A természetelsajátítás eredménye valami másnak az érzéki burkává üresedik ki, a természetelsajátító pedig gazdaságilag eszközévé válik a saját termékének, ahogyan őmaga is csak eszköz a másik magántulajdonos számára. Minden mozzanat egyetemes felcserélődése már a legegyszerűbb csereviszony „előtt”-jében adott. Ezt csak realizálja az „elidegenítés”, a „külsővé-idegenné tevés”, amelynek révén a magántulajdonok közvetítődnek, egyenlőkként egymásra vonatkoztatódnak, mint egymásnak egyformán rejtett alakjai. Marx a társadalmi érintkezés, integráció aktusát, mint a kölcsönös külsővé-idegenné tevés eldologiasult eredményét a pénzben, mint olyan cserekereskedelmet ábrázolja, amely „éppúgy ellenkezője is a társadalmi viszonynak.” (Gfk 141 – 143. old.) A tevékenység sajátos gazdasági formájában egyben a termelés szereplőinek társadalmi viszonyát reprodukálja. Így jelenik meg éppen a fent tárgyalt vonatkozásban a cserében realizálódó „külsővé-idegenné tevés” (uo.), mint a két magántulajdonos egymáshoz való viszonya.

Marx jelzi, hogy maga a magántulajdonosi munka még nem közvetlenül általános munka, anélkül, hogy még ez utóbbi kategoriális megfogalmazásához eljutna. E munka termékének sokszorosan át kell lényegülnie ahhoz, hogy általános érvényű kifejezést nyerjen, hogy kész alakra tegyen szert. A magántulajdonosi munka olyan folyamat, amely éppúgy átfogja a magántulajdonok alakváltozásait, mint a

termelők funkcióváltozásait. Ha az eleve megosztottak terméküket mint „tárgyiasult önhasznot" termelték, mint olyan terméket, amelyhez magának a termelő szükségletének nincsen köze („Éppenséggel csak *közvetett* mód, hogy kielégítsenek egy szükségletet, mely tárgyiasulását nem közvetlenül *ebben* a termelésben, hanem egy másiknak a termelésében találja meg." – Uo. 144. old.), és korántsem azért, mintha eleve „a másik számára" termelték volna, mint a másik szükségletének közvetlen tárgyát (...„a te szükségleted számára végzett munkám ...puszta *látszat*..." – Uo. 145. old.) – hiszen a magántulajdonosok, ha nem is naturálisan, de gazdaságilag a maguk számára termelnek – (Én a magam számára termeltem és nem a te számodra, mint ahogy te a magad számára termeltél és nem az én számomra. Az én termelésem eredményének magán- és magáért-valóan éppúgy nincs vonatkozása rád, ahogy a te termelésed eredményének nincs közvetlen vonatkozása rám." – Uo. 145. old.), akkor e „vonatkozásnélküliségnek", e „*nem társadalmi* termelés"-nek utólag kell egy sajátos módon társadalmiként létesülnie. Marx tehát látja, hogy a munka mint megosztott csak a képviselőik dologi integrációjában, a cserében léphet ki közvetlenül adott „társadalmi vonatkozásnélküliségéből". Egyes elemeiben már itt előlegeződik csak a későbbiekben végleges elméleti formát nyert tétel: „Az egyéni munka általános munkaként való ábrázolásának szükségszerűsége nem egyéb, mint az áru pénzként való ábrázolásának szükségszerűsége." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. 122. old.) Ennek az álláspontnak lényeges elméleti előfeltételét abban kell tehát látnunk, hogy az ifjú Marx eleve a közösségi életnyilvánítás ellenpólusaként fogta fel a magántulajdonosi munkát, mint olyat, amelynek alapzata, létesülésének (ellentmondásos) folyamata, objektivitásformája, tehát egész létmódja radikálisan különbözik a közösségi munkáétól. Míg az igazi tulajdonban részesedők közösségi társadalmában a munka egységének előfeltételével a múlt és a jelen munkát a társadalmi (a közösségi értelemben vett „emberi") termelés a közösség szükségleteinek kielégítésére szolgáló tárgyak előállítására fordítja (itt a termelt tárgy „egyéniségének közvetlen tevékenykedése... egyúttal a saját létezése a másik ember, ennek létezése számára és annak létezése az ő számára". – Gfk 69–70. old.), addig a magántulajdon talaján, a nem-társadalmi termelés feltételei közepette a termelők közti viszony utólag és a dolog közvetítésével megy végbe, itt a tárgy „egy idegen és embertelen tárgyként lesz a maga számára" (uo. 71. old.), hiszen a termékek vonatkozása a szükség-

letekre csak a termék értékként való léténck közvetítésével realizálódhat.

A tulajdon közösségén nyugvó és azt reprodukáló közösségi életnyilvánítással szemben az elidegenült munka az anarchikus, természetadta társadalmi munkamegosztás „nyugtalan" kifejezése, alapja a munkának az a fajta megosztása, ahol a hasznos munkát az egymástól független, önálló termelők magánügyeként űzik, – ahogyan majd Marx kifejti. A magánmunkák rendszere össztársadalmilag esetleges szerveződésének aktív alakja az az elidegenült munka, amelynek terméke csak egyetemes helyettesítőként, egyenértékként hordozhatja a termelés nem eleve adott általánosságát, hozhatja kapcsolatba egymással az elszigetelt termelőket. Az a körülmény, hogy a termékeknek egymásra vonatkoztatott egyenértékekként kell funkcionálniok, csak következménye a munka ama társadalmi meghatározottságának, hogy a hasznos munka anyagi elkülönbözödése gazdasági-formailag a magántulajdonformában valósult meg, s a magántermelők dologi integrációja által bontakozott ki.

A munkatermék polgári formájának első zseniális vázlata a James Mill-jegyzetekben – hogyan válik a magántulajdon a kölcsönös elidegenítések során valami mássá, mint önmaga a maga naturális létében, tehát egyenértékké, csereértékké, értékké; ez egyben a magántermelők dologi, a csereértékek cseréje által közvetített viszonyának vázlata. Nem a hasznos munkatermék közvetíti a társadalmi összefüggést a termelők közt, hanem az antinaturálissá váló magántulajdonok elidegenítésének aktusai, a csereértékek cseréje. Ezt a mozzanatot különben a forgalmi viszonyokról szólva Smith is elemzi. Marx azonban majd utal arra, hogy Steuart volt az egyetlen, aki azonosnak fogta fel a munkamegosztást és a csereértékek termelését, mint a termelés és a társadalmi anyagcsere különös formáját. (Lásd: MEM 46/2. köt. 374. old.) Marx továbbá azzal a találó képpel jellemzi a csereértékek cseréjének előtt-jét, hogy itt a társadalmi munka összefüggése a szabad és független munkák egymástól eltaszítódását feltételezi. Az egymástól eltaszítódottakat pedig „belső, néma természeti szükségszerűség" hozza össze, s mindkét mozgásforma éppenséggel az ellentéte annak a felismert szükségszerűségnek, amit a tudatos elemzés és az elemzettek kombinálása határoz meg, mégpedig *a priori*. (Lásd még később.)

Az egymástól eltaszítódás egyben mások kitaszítása a rendszerből. Ez utóbbit, mint a természetinek á reprodukálódását egy sajátos tár-

sadalmın belül, Luxemburg implicite jellemzi; „... a csere, mint valami szivattyúmű, mechanikus úton szabályozza az egész gazdaságot". (*R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. I. köt. 382–383. old.) „A fölös cipész ugyanolyan mechanikus módon választódik ki a társadalomból, ahogyan, mondjuk, az állati testből a fölösleges anyagok kiválasztódnak."

E társadalmilag természetadta mechanizmus révén a maga számára termelő nem nyúl és nem is nyúlhat önmagán túl a másik szükségletéhez, csak a pénzéhez. Azt, ami a termék az ő számára, csak a cserében realizálhatja, teheti a maga számára valóvá. Már a közvetlen termékcserében is – mint láttuk – a másik magántermelő tulajdonában lévő termék s ilyenként a másik magántulajdonának anyaga testesíti meg mindazt, aminek az ő magántulajdona a maga konkrét létében csak „érzéki burka, rejtett alakja" volt. Az „érzékfeletti tartalom", a „megnyilvánult alak": a másik termelőnek általam már megszerzett tulajdona.

A cserét megelőzően a saját szükséglet és a termelés megfelel: a termelés mértéke a szükséglet. A cserével megszakad ez a közvetlen viszony, a szükséglet már csak egy másik termelésének tárgyában tárgyiasulhat. Ekkor azonban az én szükségletem a dolog iránt – s így maga a dolog, mint az én lényemhez tartozó, mint az én lényem tulajdonsága – másvalakinek a magántulajdona, az ő magántulajdonának az anyaga. A többtermelés az önhasznú szükséglet kielégítésének közvetett módja s nem felülemelkedés az önhasznú szükségleten. A többtermelés csak a másik szükségletére van számítva, rafinálva, a másik magántulajdona megszerzésének anticipált eszköze. („Ha én *többet* termelek, mint amennyire közvetlenül magamnak a termelt tárgyból szükségem lehet, akkor az én *több*termelésem a te szükségletedre van *számítva*, rafinálva. Én csak a *látszat* szerint termelek többletet ebből a tárgyból. Igazság szerint egy *másik* tárgyat termelek, a te termelésed tárgyát, amelyet én e többletre elcserélni szándékozom, amely cserét gondolatban már végbevittem." Gfk 145. old.)

A természeti anyagot megformáló *és* „egy másik természeti termék *egyenlőjét*", tehát a „másik tárgyat termelő" munkája e kettős jellegével – amely a lehetőség létformájából csak a cserében fordul át a reális valóság létformájába (hiszen csak itt igazolódhat, hogy valóban „egy másik természeti termék egyenlőjeként" funkcionálhat-e) – egyben létesíti azt a viszonyt, amely őt terméke egyenértékformájának közvetítésével „társadalmi vonatkozásba" hozza egy másik magán-

tulajdonos termékének „egyenlőjével". Az ifjú Marx elsőként vázolja, hogy a használati tárgyak értékként való meghatározása s ily módon saját társadalmi termelési viszonyaik eldologiasítása éppúgy a meghatározott termelési szervezetben tevékeny személyek, pontosabban, az e struktúrát tevékenységük társadalmi-gazdasági jellegével reprodukáló árutermelők terméke, mint a természeti anyag hasznos tárgyakká formálása. Ennek révén alakul ki a dolgoknak a személy feletti, a terméknek a termelő feletti általános uralma.

A munkát a maga anyagi általánosságában, a munka naturális értelemben vett társadalmiságát sajátosan determinálja a megosztottság formája s az eredendően megosztottak utólagos dologi integrációja. „A munka megosztása a nemzetgazdaságtani kifejezése a munka társadalmiságára az elidegenülésen belül" s így a csere... „az emberi *tevékenységnek* és *lényegi erejének* mint nembeli tevékenységnek és lényegi erőinek érzékletesen külsővé-idegenné vált kifejeződései." (Gfk 89., 93. old.)

A munkamegosztás és a csere a visszájára fordult alakjai a munka uralt elosztásának s a benne, általa realizálódó tevékenységcseréjének. Ezek a viszonyok, tevékenységformák – ahogyan a legelemibb szinten egyes vonatkozásában már jeleztük – nem a célszerű természetelsajátítás elvont karakterisztikumai szerint szerveződnek, hanem éppen a fonákjai ezeknek.

A hasznos munka összalakjának szubjektuma nem a társadalom, mint egy munkaerő, hanem megannyi atomisztikus, tárgyaikat tekintve partikuláris, s azért az „egészt" illetően nem-tudatos, közvetítő tevékenységük eldologiasítására, termékük mint megannyi önhaszon ütköztetésére kényszerülő magántulajdonos. Mivel pedig a hasznos munka anyagi összalakjának formája a természetadta magánmunka rendszere, az tehát, ami *in posse* közügy: a természetelsajátítás, *in esse* a megosztottak magánügye. E magánügy különös társadalmi közvetítődésének alakzata a munkatermék polgári formája. Ennek első vázlatát – beleértve annak kifejtett alakját, aminek a legismertebb kifejtését „A tőke" tartalmazza – nem érthetjük meg a hegeli filozófia releváns vonatkozásainak érintése nélkül.

Fritz Behrens szerint az ifjú Marx Hegel gazdaságelméletéből indult ki és ezen az alapon kezdte meg a klasszikus politikai gazdaságtan bírálatát. (*F. Behrens:* Die Marxistische Politische Ökonomie. Akademie Verlag, Berlin 1976. 2. köt. 104. old.)

Döntő ellenvetésünk abban összegezhető, hogy Behrens nem tesz

különbséget az *exoterikus* (a klasszikus politikai gazdaságtan bizonyos vívmányait többé-kevésbé általánosító), illetve az *ezoterikus* Hegel közt, aki e vívmányokat világtörténelmi távlatban és egészekben gondolkodva, a felvilágosodás dialektikáját és a civilizáció-kritika bizonyos tendenciáit is folytatva kritikailag elmélyítette. A hegeli ezoteria, illetve exoteria közti különbségtétel hiánya is csak annak következménye – azért tűnik tehát Hegel gazdaságelmélete egészében véve a marxi előfutárának –, mert a gazdasági forma-kategória hiányában Behrens azonosítja Hegelnél e formaérzék nem-tudatosított felvillanását, illetve elfojtódását az anyagi tartalomban. Ennek kibontása persze külön feladat, s itt csupán a releváns utalásokra szorítkozhatunk. A két vonulat talán ott ragadható meg a legszembetűnőbben, ahol Hegel a polgári gazdaságot hol a halott dolgok önmagát mozgató életeként, hol pedig a mindenki számára kielégülést hozó mozgalmas elevenségként ábrázolta, hol mint az általánostól elkülönböződött különös érdeket, mint olyat, amelynek önzése csak vélt, de nem valóságos, illetve mint olyant, amelynek valóságos önzése megfékezésére az állam hivatott. Az ezoterikus vonulat – még „A logika-tudományá"-ban is – annak a felismerésnek ad hangot, hogy a fejlett polgári társadalomban nincs „sajátos, szabad fejlődése a mértéknek", míg az

...„a különböző iparágakhoz tartozó egyének mennyiségei viszonyban állnak egymással; ebből azonban sem mértékekre vonatkozó törvények nem adódnak, sem pedig a viszony sajátos formái." (*Hegel:* A logika tudománya. Első rész. Akadémiai Kiadó 1957. 304. old.)

exoterikus vonulat a termelés társadalmi mértékét a magát közvetlenül általánosként tételező egyéni munkában mutatja fel. Az ezoterikus vonulat egyes mozzanataiban a visszájára fordult világ rekonstrukciója felé tör utat, az exoterikus a színére fordít, engedelmeskedve a klasszikus politikai gazdaságtan eme fő tendenciájának. Ez elméletileg a döntő összegeződése a hegeli önellentmondások rendszerének.

Marx tehát továbbviszi Hegelnek, mint a visszájára fordult világ egyik ábrázolójának, a korántsem az alapokból kifejtett ezotériáját – itt is áll a marxi tétel: felteszi, amit ki kellene fejtenie –, s ugyanakkor polemikusan meghaladja az exoterikus vonulatot. A munkatermék polgári formájának vázlata egyben implicit polémia a magánérdekből eredő közjó ama koncepciója ellen, amelynek közvetlen elméleti előfeltétele az egyetlen alakjára redukált, tehát gazdasági forma nélkül vett munka: e munka magáértvaló léte magánvalósága

szerint általános. (*Hegel:* A szellem fenomenológiája. 256. old.) Az egyes által tudattalanul végzett naturális értelemben vett általános munka koncepciójával az ifjú Marx szembeszegezi azt a tudattalanul végzett magántulajdonosi munkát, amelynek nem-naturális általánossága csak létesülni kezd magántermelővel szemben, méghozzá valami másként, mint önmaga. Az elidegenítés során az egyik magántulajdont egy másikra vonatkoztatják, azzal egyenlővé teszik. „Helyére egy *más* természetű magántulajdon lépett, mint ahogy ő maga egy *más* természetű magántulajdon helyét képviseli. Mindkét oldalon tehát a magántulajdon mint egy más természetű magántulajdon képviselője jelenik meg, mint egy másik természeti termék *egyenlője*, és mindkét oldal úgy vonatkozik egymásra, hogy mindegyik a maga *másikjának* a létezését képviseli és mindkettő kölcsönösen mint sajátmagának és a másikjának a *helyettesítője* vonatkozik egymásra. A magántulajdonnak mint ilyennek a létezése ennélfogva *helyettesítéssé*, *egyenértékké* vált. Önmagával való közvetlen egysége helyett csak mint *másra* való vonatkozás van. Mint *egyenérték* a létezése már nem az ő sajátságos létezése. Ezért *értékké* és közvetlenül *csereértékké* vált. *Értékként* való létezése az ő közvetlen létezésétől különböző, sajátos lénye számára külsőleges, *külsővé-idegenné vált* meghatározása *önnönmagának;* csak *relatív* létezése annak." (Gfk 142. old.)

Hegel ábrázolásában „mindenki munkája *tartalmát* tekintve *általános mindenki szükséglete számára*, éppúgy, ahogy az ő *szükség*leteinek való megfelelés számára, azaz értéke van." (*Hegel:* Gesammelte Werke. Bd. 6. Jenaer Systementwürfe, I. Felix Meiner Verlag, Hamburg 1975. 321–322. old.) Az anyagi tartalom és a gazdasági forma általánossága így közvetlenül adott az egyéni munkában: Hegel visszaveszi az idegenből a termék társadalmi formáját, a termelők társadalmi viszonyait s így magának a naturális tartalomnak realizálódását sem tartja csak egy kerülőút révén létesülőnek. Még ott is, ahol azt ábrázolja, hogy a termék még korántsincs készen az egyéni szférában és külsővé-idegenné tételre szorul, ott is – hogy így mondjuk – visszakényszeríti a palackba az onnan a valóságban már véglegesen kiszabadult szellemet. Ezt írja:

„α) a munkában közvetlenül *dologgá* teszem magam, formává, amely *lét*.

β) ezt a meghatározott létemet ugyanígy külsővé teszem, valami tőlem *idegenné* és *eljutok* benne magamhoz" (*Hegel:* Ifjúkori írások. Gondolat Kiadó 381. old.)

A külsővé-idegenné tétel mint egyben az önmagához visszatérés koncepciója csírájában már kifejezi azt az ifjú Marx által bírált álláspontot, hogy az elidegenedésben emberi életet lehet élni; megszelídíti az elidegenítés aktusát, amikor úgy ábrázolja, mintha az egyén ezt uralhatná s egyedül a saját tevékenysége révén visszatérhetne önmagához. A termék eszerint már készen van az egyén saját tevékenysége révén, holott a valóságban csak az elidegenítés során „készül", ahol viszont már függővé válik a másik egyén elidegenítő tevékenységétől. Hiszen az a lét, amely az egyén munkájának eredménye, gazdaságiformailag még konkrét-különös magánlét, az idegenné tétel egyben kibontakoztatja azt a magasabb típusú létformát – de csak a másik termelő szintén elidegenített termékéhez való viszonyában – amelynek révén az egyén, és maga az elsődleges, a naturális forma, ahogyan külsővé-idegenné tett alakja (egyenérték-léte) is már a beláthatatlan, véletlen összefüggések özönétől függ. Ezzel egyben adott az a lehetőség, hogy az elidegenítő nem juthat vissza önmagához. Az elidegenítés mint önfenntartás nagyon is lényeges igazságmozzanata elleplezi az önelvesztés lehetőségét s vele az egyéni lét esetlegességeit is megszelídíti, felfüggeszti. Nemhogy a termék uralná a termelőt, hanem éppen fordítva: az elidegenítést uraló egyén világával Hegel itt éppen a fordítottját vázolja annak, amit „A szellem fenomenológiá"-jában a meghasonlottság világával ábrázolt, ugyanekkor ez a koncepció többé-kevésbé megfelel az általa kifejtett csalás-elméletnek.

Csak Marx realizálta a hegeli exoterikus vonulattal szemben az ezoterikust: ez a fajta tárgyiasulás mind naturálisan, mind gazdaságilag annak kifejezője, hogy semminek sincs önmagán nyugvó lényege. A megosztott munka feltételével a termelő tárgyiasulása megkettőződve eltolódik. Maga a hasznos munka a tárgyat az önmagával való közvetlen egységében formálja meg; ezt a magántermelőknek a termékek közvetítődésébe áttevődött viszonya „felbomlasztja". A cserében végbemenő egyenlősítés a termékeket másra vonatkozó relatív létként határozza meg. Csak a természetelsajátítás eredményének ebben az értelemben való visszavételével maradhat fenn, érvényesülhet a csak relatív léte közvetítésével az önmagával való naturális egységét – egy sajátos módon – majd visszanyerő magántulajdon. Mihelyt azonban relatív létté vált, az én termékemként már nem is az én termékem s csak úgy az én uralmi formám, ha visszaadom – ha nem is az első, hanem – a társadalmon belül uralkodó második természeti hatalmaknak. Így a Hegel által jelzett mozgás a két pólus közt – „ami

ez önmagában", „ami ez az én számomra" – úgy módosul, hogy csak magábanvalóként lehet majd az én számomra való az, amit eredetileg a hasznos munka alakított magábanvalóból az én számomra valóvá. Mindez a „magam számára való termelés" velejárója, beleértve még azt a körülményt is, hogy magábanvalóként áll a termelővel szemben az a közeg, aminek számára termelt.

Hegel a csalás-elmélettel filozófiailag általánosítja azt az egyéni termelőt, akinek terméke egyéniként mégis általános termék – ennyiben csalatkozik meg őmaga is, így segíti elő a közjót. A mandeville-i cinizmus itt csak egyes elemeiben marad fenn, de az egészet illetően már eltűnt: ez a csalás-elmélet az önzést mint pusztán véltet ábrázolja. Mégis: Hegel elsőként mutatja meg „a más számára való használati érték" egyes mozzanatainak dialektikáját, oly módon azonban, hogy nem ragadja meg az eredeti megosztottságot s így ennek strukturális determináló hatását sem fejtheti ki a termelő, a munka, a termék, az integráció sajátos létmódjaként.

Felvillantja azonban a más számára való termelés egyes mozzanatait: a tevékenység általában, a tevékenység mint az övé eltűnő mozzanat az övéként felismert dolog mögött s éppígy a dolog általában, a lényeges dolog mögött. Ami azonban ezekben a váltakozó mozzanatokban készül, az nem más, mint a leendő általános tárgy, az az „általános lényeges dolog", amelyben az egyes közvetlenül általánosként realizálódik, amelyben megszűnik tevékenység és dolog, valamint az egyes és az általános tevékenység ellentéte – ahol tehát a magam és a más számára való lét, ami az egyes tudatok számára csak a maga egyoldalúságában mutatkozik – egybeesik, megbékél. Csak mellékesen jegyezzük meg (pedig nem az), hogy amikor Hegel tevékenység és dolog dialektikáját elemzi, akkor voltaképpen ellepleződik (ez itt szükségszerű), hogy nem tevékenységről és a dologról, hanem kettős dologról, ti. a még magán, illetve a már általános dologról van szó, ami csak a cserében realizálódhat. Senkinek sem a maga tevékenysége, még csak nem is önmagában vett, már létté vált munkája a fontos, hanem ez, mint már valami más mint önmaga, mint a másik termelő általános tárgya, azaz pénze. S itt éppen ez az átlényegülés lepleződik el, aminek mögöttese a termelés, az eladás, a vétel, a fogyasztás mozzanatainak kölcsönös közömbössége, szétesettsége.

A megbékélés átfogó mozzanatán belül tehát Hegel ábrázolja azt a meghasonlottságot, amely immanensen bennerejlik az egyéni tudatokban is, ott, ahol ketté esik a magam és a más számára való lét, ott,

ahol az egyéni tudatok váltakozva elmerülnek az itt és most számukra lényegesnek vélt oldalakba s így kiszolgáltatottak a tőlük függetlenül megvalósuló, feltűnő és eltűnő mozzanatok forgatagának. Így hát szakadatlanul becsapódnak az általuk létrehozott által, aminek ismét csak az az ezoterikus tartalma, hogy egyes tudatként az egészt illetően nem is lehetnek tudatosak. A csalás-elmélet azonban lényegileg az egyes tudatok kölcsönös csalatkozását ábrázolja, fogvamaradásukat abban a szükségszerű látszatvilágban, amit azonban majd jóvátesz a mindent egységbehozó általános lényeges dolog.

Ez a vonulat folytatódik majd Hegel „A jogfilozófia alapvonalai"-ban. (Akadémiai Kiadó 1971. 219–220., 207–209. stb.). A magasabb helyről jövő szabályozás is azt az általánost juttatja érvényre, amelyhez az önző céljában vaksággal elmerülő egyesnek vissza kell találnia. (Lásd uo. 248–249. old.)

Az a körülmény azonban, hogy a munkatermék, mint az egyes egyén terméke naturálisan kész mindenki számára, hogy mellette a pénz „holtan elfekszik", mint a naturális termékek egyszerű közvetítője stb. (lásd még később), arról tanúskodik, hogy Hegel számára nem létezik a megosztottság formája, hogy tehát a hegeli exoterikus vonulat regrediál a munkatermékek mindenki számára készen álló naturális alakjára, éppúgy ahogyan egyben megreked a munka egyetlen, pozitív alakjánál. Marxnál viszont a magántulajdon-formába fogott naturális formák az elidegenítők kölcsönös tevékenységében mások lesznek, mint amik őmaguk *in natura*. A termékek önmaguktól való elidegenedése mint egyenlősülésük egyszerre jelenti a dologi viszony létesülését a magántermelők közt, és a sajátos formában megragadott munka kibontakozásának első fázisát túl a közvetlen termelésen, azt a társadalmi jellegű munkát tehát, amely csak lesz általánosan érvényes, – tehát az elidegenítés révén általánosuló magánmunkát, azt a közvetlen társadalmi munkát, amely *nem* közvetlen közösségi életnyilvánítás. A megosztottság mozgásformája a maga aktív alakjában ez a cserében kibontakozó sajátos jellegű munka. A magántulajdonosok kölcsönösen idegenekként hozzák létre integrálódásuk formáját, mint egyben a dolog őfelettük realizálódó hatalmát.

A munkatermék, a munka polgári formájának marxi vázlata tehát bevonja a megosztottság viszonyát és aktív alakját – tehát az előfeltételt és a következményt – a külsővé-idegenné válás tételének ama hegeli koncepciójába, amely mindezekről semmit sem tud. Implicit formában leleplezi továbbá a hegeli – és nemcsak a hegeli – koncep-

cióban rejlő ideológiai fikciót: az önzés nem vélt, hanem valóságos, az, hogy termékem majd más élvezetének forrásává válik, nem szünteti meg e termelés nem-társadalmi jellegét, azt, tehát, hogy én a magam számára termeltem – a csalás nem vélt, hanem valóságos – a rászedés szándékától, kezdve a kölcsönös realizált fosztogatásig. „... a mi kölcsönös kiegészítődésünk... puszta *látszat*, amelyhez a kölcsönös fosztogatás szolgál alapzatul. A fosztogatásnak, a becsapásnak a szándéka szükségszerűen ott rejlik a háttérben, hiszen, minthogy a cserénk önhasznú... minthogy minden önhaszon az idegen hasznon igyekszik túltenni, ezért szükségszerűen igyekszünk becsapni egymást..." stb. (Gfk 145. old.) Az egymás által valóban megcsalatott termelők összessége ugyanakkor nem a létesülő közjó által csalatik meg újólag – nem a láthatatlan kéz az egészen uralkodó hatalom –, hanem a társadalmi állatvilágnak megfelelő természeti (mert nem a szellem által uralt) törvény révén. Az ifjú Engels és Marx ábrázolásában az antik végzet modern alakzata szorítja ki a megbékítő láthatatlan kezet.

Marx meghaladja a nem-specifikált és ilyenként nem egy különös társadalmi szubsztrátum mozgásformájaként megragadott hegeli naturáldialektikát: minden egyes általános – hiszen a termék a megosztottság talaján csak önmaga, csak a saját magánjellegének tagadása révén, csak mint pénz általános, tehát nem akként, ami ő, a maga naturális és (közvetlen) gazdasági létében. Hogyan viszonyul azonban Marx Hegel pénz-elméletéhez? Az érték Hegel értelmezésében a szükséglet általánosának megfelelő általános tárgya, forrása az elvonatkoztatás a konkrét szükségletek tárgyának minőségétől, s így az elvonatkoztatás, mint a puszta mennyiségre való redukció során jön létre az érték mint „a dolog igazi szubsztanciája". A dolog értékoldaláról tekintve itt csak jelként jöhet számításba: „nem annak számít, ami ő maga, hanem annak, mennyit ér." (*Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. 90. old.)

Így pl. a váltó jel, az érték jele, benne nem a saját papiros-természete manifesztálódik, ő mint az érték jele funkcionál.

Hegel itt sem érvényesíti a cselekvésnek mint megfordítottnak kritikai értelmezését; a dolgok máslétformája itt nem az abszolút és általános megfordítás eleme, itt nincs szó „minden viszonynak önmagát szétszakító természetéről". Közvetlenül evidensnek tekinti a gyakorlati kommunikációnak azt az elsődleges és másodlagos jelvilágát, amelynek révén a terméknek valami mássá kell válnia, mint ön-

maga – azt tehát, hogy a termék „nem áll helyt önmagáért”, mintha csak a jelölt és a jel nyelvi viszonyáról volna szó. Hol van az a pont, ahol a leginkább nyilvánvaló, hogy Hegel elhagyja, Marx pedig érvényesíti a „minden dolog maga más, mint ami” tételét?

Hegel az anyagi tartalomból vezeti le az értéket és a pénzt: minden termék egy különös szükségletre vonatkozik és ennyiben nem általános. Az általános szükséglet tárgyává s így összemérhetővé csak mint a különösségében gyökerező s ettől elvonatkoztató eljárás révén lehet. Az érték a hasznosságnak az általánosságba emelt meghatározott mennyisége: „mennyiségi meghatározottság, amely a minőségi meghatározottságból adódik”. (Uo. 90. old.) Az ifjú Marx egy szót sem veszteget Hegel érték- és pénz-felfogására, ismeretesek azonban „A tőke” fejtegetései: „Az *érték* (csereérték) *dolgok tulajdonsága*... egy gyöngynek vagy gyémántnak mint gyöngynek vagy gyémántnak van értéke.” Hegel tehát a fetisizmus foglya marad az érték, a pénz kérdésében s ez csak egy másik vonatkozása annak a koncepciójának, hogy az egyes munkája naturális általánosságában tesz szert társadalmi jellegre. A termék, mint érték, így máslétében is önmaga marad, sőt, így igazán önmaga, mint általános. Ezzel azonban a becsületes tudat gondolatnélküliségének ad hangot: az önmagával azonos nem a megfordítás önmagában. A szükséglet és a hasznosság világába nem tör be a meghasonlottság s vele a meghasonító, a visszájára fordító hatalom: a pénz a termékcsere puszta közvetítője, merő forgalmi eszköz marad, ahogyan majd Marx Ricardónak Say-ra alapozott álláspontját bírálja. (Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 471., 468. old.)

Amikor tehát az ifjú Marx Shakespeare és Goethe pénzfelfogását viszi tovább, akkor itt is a megszakítottság elemei rajzolódnak ki közte és a klasszikus politikai gazdaságtan, valamint ennek közvetlen filozófiai általánosítása közt. Marx nem kapcsolódhatna ehhez a tradícióhoz, ha a megosztott munka egész szerkezetében nem tárta volna fel „a társadalmi viszony ellenkezőjét”, a pénz nem lehetne az ő szemében is a *par excellence* visszájára fordító hatalom, ha nem reprezentálná őmaga kiteljesedett formában a termelőt uraló terméket. Így hát a realista irodalom kritikai felismeréseit a megosztott termelés világának szerkezeti elemzéséből fejti ki és fejleszti tovább.

A közgazdász nem tulajdonít jelentőséget az ifjú Marx pénzfelfogásának, pedig az érték egyik önálló alakja éppen a pénz. Ha azonban az érték nem badar forma, miért volna az a pénz? Máshogyan kife-

jezve: ha a termelési költség dologi képviselete, a dolgok természetes ára, értéke nem visszájára fordult alakzat, miért volna az „a pénz, mint az érték egzisztáló és tevékenykedő fogalma" (Gfk 98. old.), a pénz, mint az elidegenült munka közvetlen létezési formája. (MEM 13. köt. 37. old.)

A pénz valójában a nem-eleve közvetített élet utólagos közvetítője, a szükséglet és tárgya közti elválasztottság előfeltételével az élet közvetítője az ember számára s így a másik ember az én számomra. Ugyanakkor a másik ember, mint az eminens tárgy – s így az ember és a legsajátosabb tárgy azonossága. Ez az embert a társadalommal és a természettel összekötő-szétválasztó hatalom a lényegi erők egyetemes felcserélője, minden létmodalitásnak az ellenkezőjére fordítója, az individuum magáértvalóságának és minden magáértvalóságnak tagadása. Csak ilyenként teremtő erő; csak ilyenként a leendő magáértvalóság feltételeit létrehozó erő. – Nélküle a legsajátosabban emberi, a célszerkezet sem realizálódhatna, sőt, nélküle maga a relatív kezdet, a szükséglet is visszavétetik; a pénz meghatározott vonatkozásban egyáltalán a szükséglet előttje. – Míg Hegel izolálja a pénzt az emberek világától s a köznapi tudat evidenciájának ad hangot – ki ne tudná, aki már egyáltalán valamit tud a váltóról, hogy az nem a saját papirostermészetét nyilvánítja ki –, addig Marxnál a pénznek minden olyan létezése is, amelynek eleme már nem természetadta, pl. már nem a fém vagy a papír, hanem ember-alkotta, beleértve a hitelt és bankügyletet, elválasztóként összekötő hatalom és legelvontabb formájában is maga a visszájára fordító erő.

A dolgok igazi szubsztanciája így a saját szubsztanciájukat, önmagukon nyugvásukat elvesztett dolgok, emberek elidegenült szubsztanciája, annak a világnak a szubsztanciája tehát, ahol „magáért-valólétnek az önmagán-kívül-való-léte az uralkodó", ahol „a magáértvaló-lét esetleges dolog; de ő maga ez az esetlegesség". (*Hegel:* A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó 1973. 266–267. old.) Mindazokat a lényegi erőket, amelyek a saját egyéniségemhez, eredeti egzisztenciámhoz viszonyítva esetlegesek, nem a saját lényegi erőim tárgyi létmódjai, szükségszerűvé tehetem, saját belső tulajdonommá tehetem és saját tárgyi lényegemként elvonhatom másoktól, mert megvásároltakként én magam válok tulajdonosukká. Az individuum magáértvalósága semmis, az egyén esetleges viszonyban áll az önmagáértvalósága kialakításának tárgyi feltételeivel: „Azt tehát, ami

vagyok és amire *képes*, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg." (Gfk 96. old.)

Ebben a marxi ítéletben, amelyet a tárgy nélkül nem létező, tárgyi létében viszont már szükségszerűen esetleges egyén fölött hoz, potenciálisan már itt is bennerejlik annak az új világnak a vindikálása, ahol a tárgyi s így szubjektív egzisztencia nem lesz többé megvásárolható, ahol az esetlegességet az uralkodó hatalom reprezentánsai többé nem érvényesíthetik mint az ő saját szükségszerű közegüket a többséggel szemben, ahol a közösségi tárgyi lét már a személyes egzisztencia kiteljesedő létezésének előfeltételévé vált. Ez egyben a véletlen egyének fölötti uralmának megszüntetése.

A termelő, a munka, a munkatermék, az integráció sajátos formájának vázlatával az ifjú Marx elkezdi specifikálni a társadalmi élet formáit, azokat a gazdasági formákat, amelyeken ez az élet nyugszik s amelyeket a társadalmi ember reprodukál. A nembeli munka vázlatában szintetizálja a materialista és az aktivitás elvét kidolgozó idealista koncepciót. Mindez még csak az anyagi tartalmak szférája; ez az, ami az első értelemben vett állatvilágtól az embert megkülönbözteti. Megkülönbözteti, de csak elvont és potenciális értelemben, mert ezt az anyagit az a formai közvetíti és határozza meg a maga részéről, aminek két alakja van: a közvetlen emberi életnyilvánítás közösségi alakja, illetve az elidegenült munka és annak egész szervezete, az immár a társadalmon belül felfogott emberi és nem-emberi. Amíg ez utóbbi határozza meg az anyagi tartalmat, addig a második értelemben vett állatvilág tesz szert uralomra a társadalomban. Az anyagi tartalom tehát — az ember és a természet viszonyában realizálódó önteremtés a munka által, ez az elvont forma, amire már utaltunk, amit majd Marx a későbbiekben úgyszólván a csontvázára redukál és lényegét a munkában megvalósuló célszerkezetben mutatja fel — az emberi nemet különbözteti meg az állatvilágtól, a gazdasági forma viszont az embert „önmagától", azaz a társadalmi formákat, az osztályokat (a formameghatározott személyiségtípusokat stb.) egymástól. Marx formatana forradalmi: csak így szakíthat annak a különös formának a megörökítésével, amelyeknek elméleti képviselete egyben megállj-t parancsol a történelmi fejlődésnek, lezárja a társadalmi ember fejlődését még „nem-emberi" szakaszával.

E gazdasági forma kategóriájának hiányában érthetővé válik a klasszikus politikai gazdaságtanban tudattalanul megvalósuló felcserélés, az ilyenekként nem felismert gazdasági formák állandó

egymásbajátszása, interiorizálása az emberben s ezáltal megörökítése.

A klasszikus politikai gazdaságtan ugyanis, amikor az állatival szembeállított emberi termelésről szól, magántulajdonosi viszonyokat tételez. Így a magántulajdonosi termelés válik a specifikusan emberi termeléssé; az ember magántulajdonosként különbözik az állattól; s ilyenként ember. Mi sem alkalmasabb a mégoly eltérő termelési szervezetek különbségeinek, ellentéteinek az elméleti megszüntetésére, mint a csak az állatvilággal szembesített s így csak specifikálatlan emberi termelés, hiszen a tárgyiasulás így éppoly emberi, mint a tárgyelvesztés, a közösségi életnyilvánítás éppoly emberi, mint a más igája alatt, más számára végzett munka. Így állíthatta szembe pl. Smith a cserehajlamot mint sajátosan emberit az állatok ama jellegzetességével, hogy ez utóbbiak nem ismerik a cserére való ajánlást: „ez az enyém, az a tied, hajlandó vagyok ezt odaadni azért". (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. 64. old.) („Soha senki sem látott még kutyát, amint megfontoltan és méltányosan csontot cserélt egy másik kutyával." Uo. 63. old.)

Így válhat az árucsere a nembeli termelés velejárójává. Az állat nem ismeri a magántulajdonok cseréjét, tehát a csere emberi. Ami azonban emberi, az egyben közösségi. Az ember magántulajdonosként tesz eleget emberi, tehát közösségi lényének. És alig rögzíti meg az elemzés az egyik mozzanatot, már elénk tárul a másik: a közösségi ember önzőként, magánemberként közösségi lény. S így válik érthetővé, hogy Smith – és nemcsak ő – az alapelv „elégtelensége" révén is arra kényszerül, hogy történelmileg különös formaeffektusokat antropologizáljon, örökítsen meg az emberben. Így interiorizálja a csereviszonyokból az emberi tevékenység, tudat számára fakadó törvényt, belső hajlammá szelídítve a külső kényszert.

A homo oeconomicus bírálata során Polányi Károly egyhelyütt Marxra is hivatkozik: ő is egyike azoknak, akik megingatták az utilitariánus atomként, cserélendő cserehajlammal megáldott precivilizált ember képzetét. Kiemeli a „Kéziratok" jelentőségét: „az igazi marxista filozófia a társadalom totalitására és az ember nem-gazdasági természetére helyezte a hangsúlyt." Marx „Ugyanakkor azonban önkéntelenül erősítette az ökonomista álláspontot is. Miután elfogadta Ricardo gazdaságtanát, érvet csinált belőle a kapitalista társadalom ellen. Ez volt a *Das Kapital* jelentése. A kapitalista társadalom Marx érvelése szerint gazdasági társadalom volt, és ezért a gazdasági rendszert kormányozó törvények, vagyis a piac törvényei uralkodtak felette. Marx azonban (enyhén szólva) elmulasztotta hangsúlyozni, hogy ez a tényállás csak a tőkés társadalomban van meg. Az a felfedezés,

hogy a »gazdasági« tényező döntő fontosságú egy piaci gazdaságban, arra késztette, hogy általában, minden korra és helyre vontakozólag túlhangsúlyozza ennek a tényezőnek a hatását. Ez súlyos tévedésnek bizonyult." (*Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó 1976. 95., 221. old.) Polányi ugyanúgy rögzíti a humanista ifjú és az ökonomista érett Marx ellentétét, mint az ortodoxia s nem ismeri fel a politikai gazdaságtan marxi bírálatában a társadalom és az egyén minden korlátolt létmódjának kritikáját. Mindez összefügg a „gazdaság" kategóriájának tisztázatlan jellegével, – ez a kategória szerinte hol „szükségletkielégítés anyagi eszközeinek biztosítására vonatkozó", hol pedig „a piacon szokásos haszonkereső viselkedés megjelölésére" szolgál. (Uo. 205., 203. old.) Polányi azt javasolja, hogy az előbbi jelentést tulajdonítsuk a „gazdasági" kategóriájának, míg a gazdaságot egyhelyütt így írja körül: „A természetben és társadalomban számtalan elhelyezési és elsajátítási mozgás zajlik, amelyek az ember megélhetését alkotják." (Uo. 157. old.) A gazdaság ebben a felfogásban minden, csak nem az a gazdasági forma, ami a megszüntetve-megőrzött anyagi tartalom által determinálva végső fokon meghatározza a társadalom egészét, ami adott esetben „a munkaerőt" a társadalmi erők szervezett erőkifejtésére egyesíti. – Malinowski Polányi által idézett találó kifejezésével szólva, amely e ponton semmiben sem különbözik a marxitól – vagy pedig ami az embert mint munkaerejének olyan puszta járulékát határozza meg, aki öneladására kényszerül. A piaci mechanizmusról szólva mondja Polányi: „Ha a rendszer rendelkezik az ember munkaerejével, akkor egyszersmind rendelkezni fog a munkaerőhöz mint járulékhoz tartozó – »ember« nevezetű – fizikai, pszichológiai és morális lénnyel. "(Uo. 89. old.) Nem érthetjük meg azonban a gazdaság szerepét akkor, ha azt a szükségletkielégítés biztosítására redukáljuk; így a gazdasági rendszer alakulását csak voluntarista módon értelmezhetjük. „»Megengedtük« – véli Polányi –, hogy a piac erózió módjára jellegtelen egyetemességgé morzsolja szét az emberi élet szövedékét."

Polányi nem képes elméletileg megalapozni a maga naturalista-humanista tiltakozását a társadalomtól elkülönült gazdasággal szemben, azt a követelését tehát, hogy a társadalom fogadja ismét magába a gazdasági rendszert, hogy egy teljes ember lépjen a *homo oeconomicus* helyébe. Inkább annak lehetünk a tanúi, hogy elzárja az ennek a követelménynek elméleti megalapozásához vezető utat. Hódolatát fejezve ki Mengernek így foglal állást: „A »piaci folyamatnak« ...a kereslet és kínálat segítségével történő fogalmi jellemzése az emberi gondolkodás egyik legnagyobb teljesítménye volt – megmutatta, hogy az ár az emberi tevékenységből származik, és végleg megcáfolta azt az elképzelést, hogy az érték a dolgok belső tulajdonsága, s a tárgy előállítása során kifejtett munka mennyiségéből ered. Ezzel adva van az ár és az érték mélyen szántó operacionális definíciója. Az érték az, amit valaki hajlandó odaadni valamiért.

...Az újdonság abban áll, hogy az ár szubjektív jelenség, nem a dolognak, hanem a személyeknek és a társadalmi viszonyoknak az attribútuma." (Uo. 290. old.)

Ha azonban a dolgok – pontosabban az áruk – nem a társadalmi munka testté válásai is és ilyenként, a saját „belső tulajdonságaiktól" teljesen függetlenül értékek, azaz személyek dologi viszonyai az összmunkához, ha az ár nem e dologi viszony másodlagos, külsőleges tényezőktől is függő, ám szintén fetisisztikus megjelenési formája s ilyenként az áru attribútuma is – akkor Polányi az általában vett tevé-

kenységekben, viszonyokban szünteti meg gondolatilag az eldologiasult, elvarázsolt világot. A *homo oeconomicus világa* így azonban emberi világgá válik: a társadalom már magába foglalja a gazdasági rendszert. Ezen az alapon már maga a *homo oeconomicus* sem létezik, vagy ha igen, akkor általában vett emberi, társadalmi lény ez a javából.

A klasszikus politikai gazdaságtan ugyan megörökítette, de ennek előfeltételeként legalább szükségképpen kifejtette a társadalmi munkaidő dologi létmódját. Ha a vulgárisok a megörökítettként *kifejtettet* visszaveszik, ezzel visszaveszik egyben a perspektívát, a dologi hatalmak megtörését, a munkaidővel való tudatos, közösségi gazdálkodást. Az elméleti alapok teljes tisztázatlanságára vet fényt Polányinak az az álláspontja, amely szerint egyszerre lehet negatív ítéletet hozni a *homo oeconomicus* felett és ugyanakkor az általában vett tevékenységből, viszonyokból származtatni azt, ami a valóságban az emberi tevékenységet, a termékek mozgását függetlenedett hatalomként szabályozza – az árat –, aminek révén az ember kénytelen *homo oeconomicusként* viselkedni. Az eldologiasodás nem-tudatos rögzítése toronymagasan mindazok fölé emeli a klasszikusokat, akik úgy vélik, semmivégondolhatják az eldologiasulás uralmát s eközben a tevékenységek, viszonyok apoteózisát nyújtva a valóságban a magántermelői viszonyok, tevékenységek egy felszíni, dologi effektusát örökítik meg.

Marx majd a „Kéziratok”-ban foglaltakkal megegyezően a „Grundrissé”-ben is csak gúnyosan méltatja az árutermelésnek azt az apológiáját, amely az önző cserehajlam motiválta termelés eredményét gazdasági-formailag nembeliként, közösségiként ábrázolja, megfosztva antagonisztikus társadalmi formáltságától. Hasonlóképpen visszatér majd Marx az „emberi” termelés ama jellemzőire, amelyet Smith az állatvilággal való párhuzam révén összegez: míg a házőrző kutya nem veheti igénybe az agár könnyedségét, addig a tehetségek különbözőségét az emberek kölcsönösen hasznosíthatják.

Smith ugyanakkor, amikor a tehetségek általános emberi-közösségi integrálódásáról, az eltérő tevékenységi módok kölcsönösen hasznos rendszeréről szól, nem feledkezik meg arról sem – hiszen Fergusonnak, a munkamegosztás kritikusának tanítványa volt –, hogy az eltérő tevékenységek rendszere formálta az egyik embert teherhordóvá, a másikat pedig filozófussá. S ismét csak megfeledkezik arról, mihelyt azt állítja, hogy a fejlett árutermelői társadalmakban „minden ember szükségletei szerint megvásárolhatja a másik iparkodása termékének valamely részét”... hiszen sem a filozófus, sem a teherhordó nem vásárolhat az árukból szüksége szerint, hanem pénze szerint, továbbá „szükséglete” szerint a teherhordónak nyilván kevesebb és másfajta árucikkre lesz igénye, mint a filozófusnak. A teherhordónak pl. nem lesz szüksége a filozófus iparkodásának a termékére, ama

társadalmi munkamegosztás következményeként, amely a filozófus javára (is) őt korlátolt munkaállattá tette. Smith hasonlatára visszatérve: abban ugyan igaza van, hogy a szelindek erejét nem támogatja az agár gyorsasága, viszont az agár nem is a szelindek rovására fejleszti ki a gyorsaságát, holott a „szellemi állatvilágban" éppen ez a törvény. Amikor tehát Marx majd azoknak a nyelvén szól, akik „felrójják" az elefántoknak, hogy nem termelnek a tigrisek számára és szembeállítják ezzel a másik ember szükségletének tárgyát megtermelő embert, akkor a gúny evidens: az állatok nem termelnek sem a maguk, sem a mások számára, viszont az emberek magán, illetve közösségi formában egyaránt termelhetnek.

„Hogy az egyiknek ezt a szükségletét a másiknak a termékével és vice versa ki lehet elégíteni, és hogy az egyik képes a másik szükségletének tárgyát megtermelni és mindegyik úgy áll szemben a másikkal, mint a másik szükséglete objektumának tulajdonosa, ez azt bizonyítja, hogy mindegyik mint *ember* túlnyúl a saját különös szükségletén stb., és hogy mint emberek viszonyulnak egymáshoz; hogy közösségi nembeli lényegük valamennyiük előtt tudott dolog. Egyébként nem fordul elő, hogy elefántok tigrisek számára vagy állatok más állatok számára termelnek." (MEM 46/I. köt. 148–149. old.)
Ott, ahol Marx ironikusan ábrázolja a nem a természetadta termelés alapformájaként felfogott és a forgalomban megjelenő munkamegosztás látszatai által teremtett világképet – egyben a polgári szabadság, egyenlőség-képzetek közegét – ott a marxista szakirodalom egy része az ironizált nézeteket tulajdonítja az ironizálónak, azaz Marxnak s ebből von le lényeges szaktudományos következtetéseket. (Így pl. Szabó Imre az örökösödési joggal kapcsolatban, vö. Előadások Marxról és a jogról. Gondolat Kiadó 1976. 171–173. old.)

Miért is tartotta Marx a munkát, mint a másik szükséglete számára végzettet puszta látszatnak? (Gfk 145. old.) Hiszen ha a hasznos munkák összalakjaként tekintjük a munkamegosztást, akkor pl. az állattenyésztő a tímár, a tímár a csizmadia számára termel, mindenki tehát olyan terméket termel, amely a kölcsönös termelői, fogyasztói szükségletek kielégítésére alkalmas. Az ifjú Marx is rámutat erre az anyagi oldalra: „Te persze mint ember emberi vonatkozással bírsz az én termékemhez; te az én termékem *szükségletével* bírsz." (Uo.) Ugyanez a termék azonban gazdasági-formailag a cserére termelt magántulajdonos munkájának terméke, áru, s így az eredeti viszony visszájára fordul: az állattenyésztő tehát a nyersbőrt csalétekként termeli a tímár számára, hiszen a nyersbőrt egyenértékként termeli a maga számára s így a termék csak mint egyenérték s ilyenként mint

„csalétek" vonatkozhat – ha nem is a tímár szükségletére – hanem a tímár termékére mint egyenértékre, közvetlenül mint pénzére.

Amikor majd Marx elemzi ezt a kérdést „A tőké"-ben (eddig is ott felhozott példáját használtuk) akkor Adam Smitht éppen azért bírálja, mert úgy ábrázolja az állattenyésztő, a tímár, a csizmadia a valóságban független magánmunkái közti összefüggést, mintha ez csak szubjektíve különbözne a manufaktúrán belüli munkamegosztástól. (Lásd MEM 23. köt. 331–332. old.) A független magánmunkák közti összefüggést a termékek árukként való adásvétele közvetíti, míg a manufaktúrán belül a részmunkás nem termel árut. Nem a szükségletre vonatkozó konkrét munka szövi tehát a társadalmi összefüggések mindenoldalú hálóját „Mert nem az *emberi lény* a mi termeléseink egymás számára való köteléke." (Gfk 145. old.) – hanem a termékeknek mint egyenértékeknek a léte, a potenciális vonatkozása a másik termelő „zsebére", s így az „hátsólábaikra állt" termékek, az áru és a pénz mozgása. Maga a csereaktus, mint a saját és az idegen önhasznok vonatkozásba hozása csak annak a sajátos jellegnek az igazolása, amellyel a magántermelők munkája eleve rendelkezett.

Így hát minden eddig jelzett kategória a nembeli tartalmat – habár még csak az alapjaiban is – elidegenült gazdasági formában vetíti elénk: a megosztott magánmunka már első aktusával kezdi realizálni a már az alapokban adottat: a *bellum omnium*-ot. E forma révén jelenik meg minden másként, mint a polgári ábrázolásban s csak így akként, ami ő a valóságban: Marx majd a csere eszményített kifejezéseként határozza meg az egyenlőség, szabadság, önkéntesség, nembeli viszony fogalmait.

Ebben az átfogó összefüggésben értelmezendő tehát maga a Smith-féle elméleti kezdet is: ez a kezdet már maga a felcserélés, mert magát a valóságos felcserélést nem ábrázolja. A megosztottként létező társadalmi munka egésze valójában a „senki földjén" bontakozik ki, az atomisztikus magántulajdonosok tevékenységeként, s maga a termék-(áru)csere mint „cserekereskedelem", mint „üzletelés" – viszont az anyagilag tudatosan megosztott, analizált és kombinált tevékenységcsere, e tudatos aktus az egyes üzemeken belül a magántulajdonosok privátügye. Smith az utóbbi mikrorendszert vetíti ki a makrorendszerre: a tevékenységcsere eredménye maga a naturális formájában adott termék, mint tárgyi formája a tevékenységüket a másik, a közszükséglet kielégítése érdekében megosztó és integráló termelők békés egymásrautaltságának. S mert Smith a tulajdonformát nem vonja

be a hasznos munka alakjába, ezért a tevékenységcsere modelljén képződött hasznos munka tárgyi összalakja a *species* közösségi előnyéhez és kényelméhez járul hozzá.

A feltételezett, de ki nem fejtett alapok azután a felszínre törnek ott, ahol Adam Smith ezt a munkát már úgy ábrázolja, amelynek természetes velejárója, hogy hordozója a piacra termel. A munkamegosztást tehát a naturálisan egymásrautaltak viszonyai képezik, mégis, magántermelők realizálják, mégcsak nem is a termékcsere révén.

„Ritka eset, hogy a mészáros marha- vagy ürühúst visz a pékhez vagy a serfőzőhöz, hogy kenyérre vagy sörre cserélje be; a piacra viszi a húst, ahol pénzre, majd pedig a pénzt kenyérre és sörre váltja át. A pénzmennyiség, amit kap érte, egyben meghatározza azt a kenyér- és sörmennyiséget is, amit majd megvásárolhat." (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. 81. old.)

Ám a hasznos munkák elkülönböződött összalakjának tárgyi létmódja egy civilizált ország „legegyszerűbb mesteremberének" vagy „napszámosának holmija" — megannyi tárgyi kifejezéseként az összemberi kölcsönös segítségnek, együttműködésnek. Eszerint tehát arról van szó, hogy a logikai kezdet a gazdasági forma nélküli munkamegosztás és tárgyi létmódja, majd e kezdet megtörik, végbemegy a csereforma antropologizáló interiorizálása az emberben, s így kialakul az előfeltevések rendszerét nélkülöző elméleti keret a szükségképpen eldologiasult formaeffektusok vázolásához.

Az ifjú Marx felismeri és leleplezi, hogy a klasszikus polgári közgazdaságtan megszünteti, tételezi majd visszavonja a termelés magánjellegét, hogy a „társadalmiatlan különérdekek"-ből kiinduló termelést mint a közérdek létesítőjét ábrázolja. Marxnak ez az állásfoglalása — implicite — egyszerre irányul Smith és Proudhon ellen, annál is inkább, mivel Proudhon lényegében átveszi a merőben anyagira való redukcióból születő — és azóta is állandóan újjászülető — harmóniatan álláspontját.

„Az izolált ember csak szükségleteinek nagyon kis részéről tud gondoskodni; minden hatalma a társadalomban van és az egyetemes törekvés értelmes kombinálásában. A munka megosztása és egyidejűsége megsokszorozza a termékek mennyiségét és változatosságát; a funkciók különös sajátossága megnöveli a fogyasztható dolgok minőségét... Mi lenne a földművelő aratásából, ha mások nem készítenének a számára csűrt, kocsikat, ekéket, ruhákat? stb....

Minden ipar egy nyalábba egyesül a kölcsönös kapcsolat révén;

minden termelés kölcsönös célként és eszközként szolgál egymásnak.. minden termelés szükségképpen kollektív... (P. S. Proudhon: Qu'est-ce que la propriété?" Oeuvres complètes, Tome I. Paris 1868, A. Lacroix, Verboeckhoven and Co. 118–119., 97. old.)

Így jelenhet meg a társadalom egy hatalmasra nagyított, szervezett üzem módjára s így válik a társadalom „egydimenziójúvá": hiszen csak az ember és a természet anyagcseréjének szerve. Az élet harc – véli Proudhon – de nem ember és ember közt, hanem az ember harcol itt a természet ellen. (Uo. 101. old.) A technikai munkamegosztás és a képességcsere, a kooperatív együttműködésben megsokszorozódott egyéni erő alkotja Proudhon számára a specifikusan társadalmit: a csere és a munkamegosztás társadalmi aktus éppúgy, mint maga a természetelsajátítás.

Legyen szó tehát bármely gazdasági kategóriáról, ezeknek specifikus társadalmisága lebomlik a merőben anyagira, s így megszűnik, hiszen éppen azt a sajátos társadalmi-gazdasági formát nélkülözi, amely a természet feletti uralmat atomisztikus módon, a konkurrencia által taszíttatva kiküzdő s az ebben a harcban egymásrautaltságukban egymással is szembenálló termelők, cserélők integrációját történelmileg múlékony jelleggel jellemzi. Természetesen e proudhoni koncepció éppúgy ellentmondásokkal terhes, mint a Smithé. Hiszen egyrészt a társadalmiság modellje a nembeli munka, a természetelsajátítás emberi szükségletre s ennek megfelelően a hasznos munkatermékeknek egymást feltételező-kiegészítő rendszere, ugyanakkor a termelők társadalmi integrálódását hol a termékcsere realizálja, hol pedig a csereérték cseréje. A munkamegosztás különböző pontjain funkcionáló termelők egyszerre termelnek a cserére *és* egymás szükségleteinek közvetlen kielégítésére. Ily módon a szükségleteik kielégítésére integrálódott termelők egységes társadalomtestéről kiderül, hogy tagjai csereértéket termelnek, hogy a különféle munkafajták és a szükségletek közti viszony korántsem közvetlen, hanem csere közvetíti s így a termékek csak mint csereeszközök vonatkozhatnak egymásra. A terméket így egyszerre termelik a szükséglettel bíró ember – „illetve" a gazdagabb fogyasztó számára, akinek több pénze van (Uo. 150. old.) Látható, a természetátalakítás általában vett társadalmisága – ez a társadalmi-természeti tartalom – önellentmondóan összefonódik egy különös társadalmisággal, a tőkés társadalmisággal, pontosabban annak egyes, elemzetlenül, kész adottságokként elfogadott jegyeivel.

Ha a gazdasági forma csak formai – hol levethető, hol beemelhető

az elméleti ábrázolás kezdetén, illetve kifejtése során –, akkor mindezek az önellentmondások elkerülhetetlenek. Láttuk: Adam Smith az egyik oldalon a természetelsajátításban naturálisan, tudatosan együttműködők viszonyait a termelés társadalmi-gazdasági formájára vetíti: ez is nembeli, általában vett emberi forma.

Ugyanakkor Adam Smithnek a másik oldalon szükségképpen elemeznie kell azokat a forgalmi viszonyokat, amelyek a naturálisan már kész termék és a fogyasztásban majd megvalósuló termék közt realizálódnak. Itt, szükségszerűen szakítva a pusztán az anyagira redukált ábrázolási móddal, olyan formaeffektusokat elemez, amelyeknek előfeltételeit ugyan elméletileg megszüntette, ám aminek következményeit be kell vonnia rendszerébe. Így hát a kifejtetlent feltételezi és effektusait ábrázolja.

Amikor Smith egy civilizált ország legegyszerűbb mesteremberének vagy napszámosának holmijára hivatkozik – hányan járultak hozzá gyapjúkabátjának létrehozásához: a juhász, a gyapjúosztályozó, a festő, a kártoló, a kereskedő, a hajóépítő stb. – akkor ezt a példáját e tétel alátámasztására hozza fel: „Az egyik (Smith munkásról beszél, a valóságban azonban magántermelőről van szó – *M. M.*) bőven ellátja a többit valamivel, amire szükségük van, azok viszont őt azzal, ami neki kell, s az általános jólét szétáramlik a társadalom valamennyi rétegében." (*A. Smith:* A nemesek gazdagsága. 61. old.) A tevékenységcsere mintájára felfogott egymásravonatkozás tehát folytatódik az üzemen kívül és jótékonyan vetül ki az egész társadalomra. Nézzük meg azonban most a pamutkabát útját Luxemburg ábrázolásában s ez egyben fényt vet arra, hogy készül az anyagi alakjában vett munkamegosztás, a hasznos munka minőségileg elkülönböződött, sokágú rendszere.

Luxemburg leírja, hogy a géperejű pamutfonoda és a szövőgép feltalálásával (1768, 1785) kihalásra ítéltek egymillió kéziszövőt és félmillióra növelték a pamutiparban dolgozók számát. Az angol pamutipar nyersanyag-szükségletének hatására hatalmas gyapotültetvények keletkeztek az Egyesült Államok déli részében, s ez olcsó munkaerő-importot követelt Afrikából. – „Két ártalmatlan termék, a cukornád és a gyapot rendkívül mély hatással volt a rabszolgakereskedelemre, és ilyenformán embermilliók halálának és szenvedésének lett okozójává." (*D. P. Mannix – M. Cowley:* Fekete elefántcsont. Az atlanti rabszolgakereskedelem története 1518–1865. Kossuth Könyvkiadó 1980. 61. old.) Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a vétel és az eladás tárgyát „emberingóság" is képezte, nemcsak „emberi termék", hogy a kereskedelem emberkereskedelem is volt. – Az angol tőke beáramlása révén vasútipar keletkezett, megindult Észak ipari fejlődése, a polgárháború hatására

végbement a Dél gazdasági összeomlása, megszakadt a gyapotexport és Angliában válság, gyapotéhség tört ki, s ez munkanélküliségbe, óriási nyomorba taszította az angol ipari munkásokat. A Kelet-India felé forduló angol ipar most ott létesít gyapotültetvényeket s ezáltal háttérbeszorul a lakosság létalapját mindaddig szolgáltató rizstermelés s az eredmény az éhhalál stb. Luxemburg végül is így összegezi mindezt: „Ez nagy vonalakban egy modern iparág 140 esztendős története, olyan történet, amely végigkígyózik mind az öt világrészen, embermilliókat dobál szerteszét, itt válságokban, ott éhínségekben tör ki, hol mint háború, hol mint forradalom lángol fel, útjában mindenfelé a gazdagság aranyhegyeit és a nyomor mélységeit hagyja maga után – nem más, mint az emberi munka vérrel festett verejtékének hatalmas folyama." (*R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. I. köt. 243–244. old.)

Némileg más fénybe kerül így a „legközönségesebb kézműves" vagy „napszámos holmija", nehezen lehetne e holmikat immár a kölcsönös segítség érzéki-tárgyi formájaként felfogni: „Bizonyos értelemben a nagyon szegény emberről is elmondható, hogy keresi a hatlovas hintót, mert esetleg szeretné, ha neki is lenne; de ez a kereslet nem ténylegesen ható kereslet, mivel kielégítésére áru sohasem kerülhet a piacra. (A. *Smith:* A nemzetek gazdagsága. 105. old.) Az is nyilvánvaló, hogy nemcsak a hatlovas hintó hiányzik e holmik közül, mi több: hiába szorulnának e nagyon (s nemcsak a nagyon) szegény emberek mások – korántsem általában vett hasznos munkatermékére, hanem – „magántulajdonának anyagára", pénz hiányában hiába fejeznék ki tárgyiasítandó szükségletüket „emberi nyelven", szükségletükre hivatkoztatva, ez eszelősségnek bizonyulna. Csak a nem-emberi nyelvet, azaz „a dologi értékek elidegenült nyelvét" értik meg ebben a társadalomban.

A különös gazdasági formát az általános emberiben elfojtó koncepciókkal szemben így határozza meg Marx a dologi nyelv lényegét: „Az egyetlen érthető nyelv, amelyen egymáshoz beszélünk, a tárgyaink a maguk egymásra való vonatkozásában. Emberi nyelvet nem értenénk meg, és az hatástalan maradna; az egyik oldalról kérésnek, könyörgésnek és ezért *megalázkodásnak* tudnák, éreznék, és ezért szégyenkezve, a meghunyászkodás érzésével hozakodnának elő vele, a másik oldalról *szégyentelenségekként* vagy *eszelősségként* fogadnák és visszautasítanák. Kölcsönösen annyira elidegenültünk az emberi lénytől, hogy ennek a lénynek a közvetlen nyelve számunkra az *emberi méltóság sérelmeként*, ezzel szemben a dologi értékek elidegenült nyelve az igazolt magabízó és önmagát-elismerő emberi méltóságként jelenik meg." (Gfk 146. old.)

Emberi nyelven csak a koldus szól, csak az ő létének megfelelő, mert eleve az emberi méltóságot feladott, a megalázkodást, a meghunyászkodást vállaló lét ez, tehát már az embertelenségen belül „emberi" létezés. Ezért a koldus esetében nem eszelős, hanem ésszerű nyelv, ha a másik ember előtt a saját szükségletére apellál. Az emberi lény közvetlen nyelve a saját éhségére apelláló koldus-nyelv. Smith nem lát megütköztetőt abban, hogy a másik önzésére s nem a saját szükségletünkre kell apellálnunk, ha szükségletünk számára meg akarjuk szerezni a másik tulajdonában lévő terméket. Marx viszont a lét és a kommunikáció visszájára fordult formáját mutatja fel itt is: eszelős az az ember, aki nem él a dologi értékek elidegenült nyelvével, aki az egyedül lehetséges, dologi létét negligálva, önmagára, mint szükséglettel bíró lényre, nem pedig a maga tulajdonára hivatkozik. A dolgokra mutatás gesztus-nyelvében az önfenntartás mint kommunikatív önelidegenedés nyilvánul meg.

A dolgi értékek sajátos kommunikatív módja rajzolódik ki implicite Smith elemzéseiből. Az eladók versenyben állnak egymással, érdekük, hogy a felhozatal sohase haladja meg a tényleges keresletet, szemben azokkal, akik vevők s abban érdekeltek, hogy a kínálat haladja meg a keresletet. Így hát Smith ábrázolja a valóságban nem-együttműködőket – az ipari, kereskedelmi titok képezi az alapját a rendkívüli profitnak –, azokat tehát, akik minden bizonnyal nem nyúlnak túl a saját szükségletükön a másikéhoz, ahogyan azokat a monopolistákat, akik állandó áruhiányt idéznek elő s így sohasem elégítik ki a keresletet, jövedelmüket ilyen módon a természetes ráta fölött tartva s így a másik, a szükséglettel bíró emberből a legmagasabb árat kipréselve. Nem a másik szükséglete, hanem a saját érdeke vezérli a tőkést.

„A tőkést kizárólag a saját egyéni profitjának a szempontja vezérli, amikor arról dönt, hogy tőkéjét a mezőgazdaságban, az iparban, a nagykereskedelem valamelyik ágában vagy a kiskereskedelemben foglalkoztassa-e. Eszébe sem jutnak olyan meggondolások, hogy tőkéje aszerint, amint az egyik vagy a másik területen foglalkoztatja, igen különböző mennyiségű produktív munkát hozhat mozgásba, vagy igen különböző mértékben növelheti a társadalom évi össztermelésének értékét." (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. 412. old.)

Épp így kifejti az egymással összefogó munkaadókat és harcukat a munkások ellen és munkások harcát őellenük, ahogyan a munkaadók harcát egymás ellen. Jelzi azt a mechanizmust, amelynek révén a természetes ár – e gravitációs mező – kibontakozik és érvényesül.

A természetes ár relatív „nyugalma”, „állandósága” az állandó nyugtalanság és állandóság-nélküliség terében létesül, az egymás érdekét kölcsönösen gátolni akaró kínálók és keresők harcának eredője; tehát az egymás ellen működők, a nem-kooperálók – az önérdeküket mindegy milyen áron érvényesítők – egymást keresztező tevékenységének eredménye.

Smith, amikor ezt a csak feltételezett, de ki nem fejtett, nem a valóságos alapjaiból kibontakoztatott *bellum omnium*-ot ábrázolja, tehát elméletének ebben az ezoterikus vonulatában, nagy és rettenthetetlen: attól az elemi mozzanattól kezdve, hogy a cserélők nem a saját szükségletükre s a másik emberségére, hanem a másik önzésére apellálnak, illetve azt nyergelik meg, folytatva a kínálók, keresők stb. közti harccal s éppígy a harccal az alapvető osztályok közt az elosztási viszonyok síkján. Ám ez a vonulat kibékíthetetlenül szembenáll azzal a másikkal, a későbbi harmónia-tanok mindmáig idillikusan csörgedező patakjával, amely az emberi termelést, munkamegosztást, cserét mint az állatival szemben felfogott általános emberi kooperációt ábrázolja. Ez utóbbi vonulat lényege tehát, hogy a hasznos munka elkülönböződő rendszerének modelljét s így magát a termelőerőt is csak technikai alakjában megosztottként ábrázolta; a munka termelőereje fejlődésének, az idő megtakarításának ábrázolását így abból a modellből meríti, ahol ez tudatosan uralt, irányított. Így hát az a kép alakul ki, hogy a makrokozmikussá kivetített technikai munkamegosztás és a forma nélkül felfogott emberek, tevékenységek, termékek – a hasznos munka és a szükségletek rendszere – marad az az alap, amelyre ráépül a gazdasági formájával megbonthatatlanul összefonódott különös termelő, termék, különös integráció (a csere) és az ily módon érvényesülő természetes (vagy piaci) ár. Kettéesik tehát az általa ábrázolt világ: kölcsönös közömbös egymásonkívüliségben rögződnek az idő megtakarítása érdekében megvalósított együttműködés, illetve a harc formái; az előbbié mint a csak naturálisan elkülönböződő s így a „jártasságot fokozó” hasznos munka rendszere és mint a hasznos munkatermékek világa, az utóbbié a maga érzékfeletti formájában, mint a természetes ár körül gravitáló piaci árak. Az áruk naturális, illetve egyenértékformája közömbös kívüllétükben léteznek. A természeti törvényként érvényesülő természetes ár, amely a konkurrenciaharcban szabályozza a ráfordítás minőségét és mennyiségét, csak eredményként érvényesül, ám nem előfeltételként, nem tér vissza abba a mikro-kiindulópontba,

ahol tudatosan elemzik-kombinálják a munkaműveleteket, tárggyá teszik a munkaidő-csökkentést.

Egymás mellett léteznek, ha nem is ilyenekként, az uralt, illetve a nem uralt idő; az elemzés kiindulópontja nem ez utóbbi.

Marx majd a köztulajdont feltételező munka egységén, az egységes munka elosztása során realizálódó előzetes tevékenységcserén nyugvó osztatlan termelői szervezetet konfrontálja a társadalmi munkamegosztást előfeltételező, elaprózott magántermelői rendszerrel. Csak ezzel válik uralttá, tudatosan elemzetté, kombinálttá a társadalmi munka alapzata, ami mindaddig természetadta társadalmi munkamegosztásként fejlődött ki. Ha a magántulajdon és a csereérték szinonimek a fejlett társadalmi munkamegosztással, akkor a köztulajdon és az előzetes tevékenységcsere az eleve megszervezett, elosztott munkával. Az időráfordítás egésze válik a *general intellect* tárgyává.

Megszűnik tehát a termelők háta mögött szövődő társadalmi munkamegosztás, amelyet a magántermelőknek a csereértékek cseréje által közvetített tulajdonviszonyában az értéktörvény szabályoz, megszűnik az ellentét a mikro-ráció és a makro-irráció közt. Véget ér az a csak a polgári formán túllátó Marx által irracionálisnak tartott körülmény, hogy a társadalmi munka egészével nem, csak elaprózott magánformáival gazdálkodnak tudatosan, hogy a kereskedelem, valamint a konkurrencia révén pazarlóan bánnak a termelés alanyi és tárgyi feltételeivel, s hogy így a társadalom számára veszni hagyják azt, amit az egyes tőkés számára megnyernek. (Lásd MEM 23. köt. 116. old.) A megosztottal szembeállított munka egysége, az egységes munka egyszerre termelési viszony és termelőerő, az előbbiként személyek közvetlen viszonyai a termelésben, s így munkájuk közösségi jellege, termelőerőként pedig a közösség tudatának, döntésének tárgyává tett összmunkával, ennek alanyi és tárgyi oldalával való gazdálkodás s ezáltal közvetítve a munka elosztása a különböző termelési ágak közt. Ez a termelőerő már eleve tudatosan elemzett, kombinált összmunka, ahogyan a használati értékek összalakja is alávetett az előzetes közösségi döntésnek, annak is tárgyi formáját képezi.

A társadalmi munkamegosztás megszűnése egyben az egyéni csere megszűnése; ebben az értelemben mondja majd Marx a közösségről szólva: „Elvben nincs is termékcsere, csak a termelésben közreműködő munkáknak a cseréje." (MEM 4. köt. 100. old.)

Talán most már érthető, hogy miért elidegenült alakzatok az ifjú Marx szemében a megosztott munka és a tőle elválaszthatatlan csere. Ha ugyanis nem létezik össztársadalmi kooperáció, ahol a termékek kölcsönös kiegészítődése nem követel külön közvetítőt, hiszen eleve tudatosan megszervezett a munka, akkor a naturális kiegészítődés aktusa, ahelyett, hogy közösségi döntés eredményeként létesülő előzetes tevékenységcsere volna, s ilyenként „emberi művelet", egy emberen kívüli és ilyenként felüli lényegnek a műveletévé válik. (Lásd pl. Gfk 136. old.) Nem az ember, a maga tudatával, akaratával, tevékenységével közvetít, hanem a közvetítő tőle független hatalommá válik. Akaratom, tudatom, közvetítő tevékenységem, a másik emberhez való viszonyom dologiként mindannyiunktól független hatalom. Mivel pedig e közvetítés nélkül semmi vagyok, csak külsőleges dologiként bírom – ha bírom – magamat, s csak dologiként, szerves létezésemtől függetlenül, hozzá viszonyítva véletlenül vagyok önmagam. S ilyenként önmagamként is valami más. A megosztott munka, a csere, az egyenérték, a pénz bírálatával az ifjú Marx azt az embert jellemzi, akinek tudatát, akaratát, közvetítő tevékenységét, a természethez, a társadalomhoz való viszonyát ilyen önállósított alakjában még ki kell fejleszteni, majd vissza kell hódítani az eldologiasult-megszemélyiesült alakzatoktól s integrálni kell benne mint közösségi lényben. S így itt is áll a tétel: „minden dolog maga más, mint ami."

A munka egysége, illetve a megosztott munka: társadalmi gazdasági formák, azt az egész-determinációt előlegezik, amit Marx majd a későbbiekben sokoldalúan kifejt: a megosztottságról, illetve az egységről mint a társadalmi termelés és az anyagcsere formájáról van szó. A megosztottság megragadja az egész anyagi tartalmat, s így maga a termelés társadalmi alapzata lényegileg véletlenként határozódik meg. Véletlen, mert a társadalmiatlan különérdeken, az önkényes magánérdekeken alapul a termelés, rendszere és véletlen – ahogyan Marx majd később kifejti –, mert a termelők háta mögött alakult és alakul, mennyiségi és minőségi tagozódása egyaránt véletlen. A véletlen törvényéről még lesz szó a későbbiekben: az ifjú Marx ezt a törvényt a termelési költségek vonatkozásában tárgyalja. Ám e törvény implicite bennerejlik a munka polgári formájának első vázlatában is, a tárgyalt vonatkozásban abban a körülményben, hogy a termékek egyenértékformája már azt jelenti, hogy nem közvetlenül a szükséglet számára termelnek s így eleve nem állhat fenn

szükségszerű viszony a magántulajdon által határolt kereslet s az úgyszintén általa meghatározott termelőerő, mint kínálat közt.

Hogy mit jelent ez a véletlen a munkás számára, azt Luxemburg így összegezi: „Talál-e munkát vagy nem, elegendő lesz-e a bére arra, hogy felesége és gyermekei jóllakjanak vagy nem, a hét több napján kényszer-pihenőre vagy az éjjel-nappali túlórázás poklára lesz-e ítélve – mindez állandóan attól függően ingadozik, hogy milyen a gyapotszüret az Egyesült Államokban, a búzatermés Oroszországban, fedeztek-e fel új arany- vagy gyémántmezőket Afrikában, vannak-e forradalmi forrongások Brazíliában, hogyan alakulnak a vámharcok, a diplomáciai bonyodalmak és a háborúk az öt világrészen." (*R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. I. köt. 244. old.)

Így hát a kölcsönös elidegenítések tevékenysége – a későbbi kifejezéssel szólva – „az elidegenítés révén való elsajátítás" – közvetíti a magántermelés termékét. S ez olyan tevékenységi mód, amelynek szükségszerűsége már preformált a megosztott munka rendszerében, amely törvényként határozza meg a magántulajdonosok tevékenységét és tudatát. Ez az egész-determináció preegzisztál ahhoz a szinthez viszonyítva, amely a klasszikus politikai gazdaságtan legérettebb képviselői elemzésüket elkezdik, ami az ő logikai kezdetük. Még „mielőtt" a munka megosztása elszigetelt magántermelők sejtjeiben a munka termelékenységének lényeges forrását képezhetné, „már" összalakját tekintve a társadalmi munka termelékenységének természetadta módon meghatározó növelője, s így még nem tárggyá tett, hanem önállósult, magában való lényegi erő. Még „mielőtt" a termelési költség értékmeghatározó szerepe érvényesülne, előfeltétele már a megosztott munka termelési szervezetében adott.

Luxemburg, aki érzékletesen tárgyalja, hogyan létesül az ősközösség felbomlásával a magánmunka és a csere és hogyan szabályozza a csere a munkamegosztást az elavult termék kicserélhetetlensége révén, mégis kielégítetlenül hagyja az olvasót. Az egyik magántermelő a csereértékkel bíró csizmák, általában eladható árui révén lép kapcsolatba a másik termelővel, a társadalommal; az a társadalmilag szükséges munka azonban, amelyet a termék képvisel, nem nyer további specifikációt. (A társadalmilag szükséges munka általa adott értelmezéséről különben még szólunk.) A társadalmilag szükséges munka az itt tárgyalt vonatkozásban egyszerűen az a csere által szentesített magánmunka, amely valóságos szükséglet tárgyának bizonyul. Ábrázolja tehát, hogyan határozza meg a naturális tartalom fejlődése a csereérték közvetítésével a társadalmi munkamegosztást – a csatornázás és a vízvezeték-hálózat kibontakozásával a „vízhordó" munkája eltűnik, a tönkrement cipész feltalálja pl. a bajuszkötőt, vagy egy új cipőkrémet s ezáltal szélesedik a munkamegosztás stb; de ha azt vizsgáljuk, hogy mit jelent nála a munkamegosztás, mint termelési viszony, akkor a kép már fogyatékosnak bizonyul. A ma-

gánmunka társadalmi jellege nem transzformálódik személyek dologi, dolgok társadalmi viszonyává. Elenyészik tehát az árufétis: az árutermelés kategóriáinak badar jellegét Luxemburg csak a pénzfétisben mutatja fel. Így azonban maga a csere sem – mivel nem létesíti ezt a felcserélést – badar forma, hiszen kapcsolatba hozza a magánterméket a szükséglettel. Ily módon kezd a színére fordulni a Marx által még visszájára fordultként ábrázolt, amiben az a módszertani eljárás is szerepet játszik, hogy Luxemburgnál már nem a fejlettebb gazdasági forma a fejletlenebb megfejtésének kulcsa, hanem fordítva. Innen is ered, hogy a csereértéket szülő munkának csak egyik pólusa marad meg: magánjellege s nem létezik e munka, mint elvont, elidegenítés révén általánosuló. Ezért számára már nem jelentett megoldandó problémát ennek a specifikus társadalmi jellegű munkának s a munkaterméket hieroglifává változtató értéknek a jövője. Valószínű, hogy abban a mértékben, ahogyan ez a hieroglifa-jelleg elenyészett, úgy tűnt könnyebbnek maga az áruforma jövőbeli gyakorlati lebontása is. – A későbbi fejlődésben, a húszas évek fetisizmus-bírálatában, mozzanatként Luxemburgnak ez a negatív hagyománya is folytatódott ott, ahol a fetisizmus probléma már elszakadt a munkának, mint magánmunkának a társadalmi jellegétől is, ahogyan az a tendencia is továbbélt, hogy az áruformában adott felcserélés már szintén nem konfrontálódott a közösségi munka rendjével. Itt már a „Történelem és osztálytudat"-ról van szó, ahol az áruforma mögöttesének az emberi viszonyok bizonyultak. Luxemburgnál még világosan látszik az átmenet alakulata: nála még nincsenek – és koncepciója lényegét tekintve nem is lehetnek – az áruforma mögötteseként jelen azok a bizonyos emberi viszonyok, de már eltűntek a dologi-személyi felcserélődésében reprodukáló megosztott munkák viszonyai s maga az áruforma, mint badar forma. A társadalmi-gazdasági forma kategóriája kezdett tehát felbomlani, eltűnni – itt lassabban ment végbe ugyanaz a folyamat, amelyet pl. Bernstein közvetlenül realizált –, s ennek csak egyik következménye volt az áruforma mögöttesében fellelhetőnek vélt „emberi viszonyok". – A fetisizmus redukciója ezekre az emberi viszonyokra a többi közt arról feledkezik meg, hogy ha a magántermelő nem fejezi ki dologi módon magánmunkájának az összmunkához való viszonyát, és ez nem realizálódik, ha a munkás nem adja el munkaerejét, mint árut, akkor éhenhal, amivel csak plauzibilis formában fejezzük ki azt a körülményt, hogy a magán- és bérmunkának nincs „emberi mögöttese". Ha tehát a fentieket illetően beszélhetünk ugyan Luxemburg bizonyos negatív hatásáról, ahhoz már semmi köze sem volt, hogy az eldologiasodás-kritikában eltűnt maga a társadalmi-természeti forma is s vele az anyagi formatételező tevékenység, miközben minden emberrel szembenálló, neki ellenállóként (Gegen-stand) felfogott társadalmi-természeti, társadalmi-gazdasági képződmény feloldódott olyan viszonyokba, olyan folyamatokba, tevékenységekbe, amelyek csak tárgyi létformái a szubjektumnak megfelelő, mert megszüntetett szubsztanciának, az azonos szubjektum-objektumnak. A nyugati marxista kritika (Gareth, Stedman Jones: The Marxism of the Early Lukács: An Evaluation, New Left Review, 1971. Nov.-Dec.) már kimutatta, hogy mennyire hiányos csak a felelevenített hegelizmusra korlátozni azt a polgári filozófiai hatást, amit „A történelem és osztálytudat" asszimilált. Itt néhány szót inkább arról, hogy a verbálisan deklarált praxis-kategória (az egyik tendenciát tekintve) megőrzés nélkül szűnik meg az öntudat, a tudatosodás aktusában: a megismerés valóságmegváltoztató funkcióval ruházódik fel az egyik oldalon, míg a másikon a megismerés

mellett maga a gyakorlat is megszünteti azokat az objektív kategóriákat (determinizmus, szükségszerűség stb.), azt a rendszert (gazdaság), aminek révén maga a praxis „léten-kívülivé", tárgytalanná válik; így az elmélet inherens logikája visszaveszi a verbálisan tételezettet. Az eldologiasodás e kritikája mozzanatává vált annak a közgazdaságtani és filozófiai irányzatnak, amely a munkaérték-elmélet minőségi oldalát leszűkítve értelmezte (lásd a későbbiekben Sweezy álláspontját), amely az irritáló „dologiság" ellen fellépve, elméletileg visszavetette magát a fetisizmust (lásd Polányi Károly álláspontját); amely továbbá a Marx által hozott nóvumot hol egy partikuláris formaeffektusban (árugazdaságon belüli eldologiasulás), hol pedig a formától függetlenül vett ember-természet aktív anyagcseréjében, magában a hasznos munkában mutatta fel. (Ez utóbbi a lényege egyben az ún. dialektikus materialista történelemfelfogásnak, amelyről Tuchscheerer koncepcióját elemezve már szóltunk.) A tárgyalt vonatkozásban azonban az eldologiasodás korai kritikájában számunkra az a döntő, hogy a hamis defetisizálás révén a polgári társadalomban *in esse* fellelhetőnek hitt „emberi" apoteózisába futott. (Ettől a „filozófiai" defetisizálástól megkülönböztetve, Lukács egyszerre tartja egy hosszantartó folyamatnak az eldologiasodás leküzdését, ill. ért egyet Buharinnal abban, hogy a fetisizálódott kategóriák a proletariátus hatalomra jutásával csődöt kezdenek mondani.)

Az a körülmény azonban, hogy filozófiai elemzés tárgyává és módszertanilag relevánssá tette a fetisizmus kategóriáját, ösztönző szerepet játszott a frankfurti iskola több vonatkozásban is értékes filozófiai, társadalom-, kultúrkritikai koncepciójának kialakulásában. A korabeli Lukács-kritikák korántsem hatottak abba az irányba, hogy Lukács a felemás, különös forma-effektus megragadásától elhatoljon a társadalmi forma filozófiai megragadásához, hanem éppen az ellenkező hatást váltották ki.

Az evilági alapzat meghasonlottsága behatolt a politikai gazdaságtan bírálatába, ez kezd közvetíteni minden anyagi tartalmat.

A metafizika, a teológia visszavezetése az antropológiára egy különös társadalmi forma világának, egyénének apológiájába torkollott: a vallás és az idealizmus feuerbachi kritikájának szerkezete és ebből fakadó összegeződése lényegileg azonos a forma nélkül felfogott emberinek a klasszikus polgári filozófiában és politikai gazdaságtanban tartalmazott magvával. A feuerbachi antropológia a spekuláció cselvetésének tulajdonította, hogy... „*a valóságos világnak evilágát másvilággá* tette számunkra", hogy „az ember lényegét az emberen kívül" helyezi, hogy az „embert elidegenítette önmagától", hogy „saját lényét, tevékenységét külsővé teszi, elidegeníti", meggátolja, hogy közvetlen egységre jussunk önmagunkkal és a világgal, e spekuláció az oka annak, hogy „egy más, egy harmadik által közvetítjük magunkat a világgal, mindig csak produktumunk van a produkáló helyett..." stb. (*Feuerbach:* Válogatott Filozófiai Művei. Akadémiai Kiadó 1979. 238., 194., 236., 190. old.)

De ha az evilág valóban másvilág, ha az emberi lényeg dologi és idegen, még interiorizálva is „önmagunk látszatává" (Marx) degradál bennünket, ha az ember valóban elidegenült önmagától, ha tevékeny-

ségét elidegeníti, ha meghasonul önmagával, a világgal; ha az ember egy harmadik dologgal közvetítteti magát s így az ő társadalmi összefüggése idegen, ha az ember produkálóként is csak produktum – akkor az antropológia az elidegenedés spekulatíve kifejezett valóságát is idealista misztifikációként veti el. A teológia, a metafizika redukciója az antropológiára ily módon – miközben kifejleszti, érvényesíti az anyagi értelemben vett materializmust bizonyos vonatkozásokban – megszünteti a visszájára fordult világ elméleti ábrázolásának lehetőségét s a színére fordítja a világot. Emberként ünnepli a „szellemi állatvilág" még-nem-emberét.

Amikor Feuerbach a hegeli spekulatív megfordítással szemben az antropológiai megfordítás-megfordítását érvényesíti – „az abszolút lény önmagából fejlődik" hegeli tételével szembeállítja: „csak egy fejlődő, időben kibontakozó lény abszolút, azaz *igazi*, *valóságos* lény" – amikor a *feje* tetején álló embert a geológián nyugvó *talpára* állítja (Lásd uo. 199., 291. old.), akkor a világi alapzatot nem mint önmagától elválót, hanem mint önmagánál levőt érvényesíti. Ez a világi alapzat kettős jelentéssel bír: mivel az istennek tulajdonított attribútumokkal csak az egész emberi nem rendelkezhet s nem az egyes elszigetelt egyén, ezért a nem-meghasonlottként felfogott világi alapzatot mint emberi közösséget, mint az embernek az emberhez való viszonyát helyezi a centrumba. Ez utóbbi mozzanatában tartalmazza azt, amit az ifjú Marx az igazi materializmus, a reális tudomány megalapításának tekint, de a feuerbachi materializmus súlyos korlátoltságának meghaladása is ezzel egyidejűleg megvalósult Marxnál: hiszen az embernek az emberhez való viszonya a maga különös alakjában éppen az elidegenült forma. Feuerbach továbbá, éppen mert értetlenül állt a társadalmiság *sui generis* alakja előtt, a természetihez asszimilálta az emberek világát, a világi alapzatot, arról tanúskodva azóta is, hogy „az emberi viszonyként" megragadott társadalmiság-kategóriája – bármennyire is a lényeges különbözőséget akarja kiemelni a természet és a társadalom közt – a társadalmi-gazdasági dimenzió hiányában regrediál a társadalmiság naturális alakjára.

E dimenzió hiányában pedig Feuerbach nem is ábrázolhatja az embert az állattól megkülönböztető karakterisztikák visszájára fordulását, nincs itt tere a szellemi állatvilágnak, az ember egyetemes, korlátlan, szabad lény az *in esse* teljes értelmében. Módszere nemcsak a hegeli absztrakció fonákja, a spekulatív elvontság hamis vissza-

vétele, a valóságban elvonódott gondolati visszaállítása abba, amitől objektíve absztrahálódott, hanem egyben a marxi transzpozíció, az „el-toltság" visszazökkentése s így az antropológiai materializmus idealista, apologetikus spekulációja. Csak az ifjú Marx volt képes arra, hogy e „siralomvölgy szentfényében" és többé-kevésbé laicizált aurájában megragadja a racionális magvat, de korántsem egyedül összehasonlíthatatlanul átfogóbb, mélyebb elméleti érzéke, hanem azoknak a gyakorlati struktúráknak megértése révén, amelynek jelentése forradalmi demokratikus, majd proletárforradalmár tevékenysége révén tárult fel valóságosan az ő számára. Számára a *reductio ad hominem* – az „igazi szocializmussá" is züllő antropologizmussal szemben – nem jelenthetett mást, mint a világ megváltoztatását. Az alanyi és a tárgyi világ egy gyökeresen más felfogása számára tört utat a feuerbachival szemben: egy lényt csak tárgya határoz meg – mondja Feuerbach –, aki a földet műveli, az földműves: ezzel szemben a marxi program inherensen tartalmazza minden korlátolt, az alanyt is magának alávető, az ő szervetlen testének bélyegét az ember antropológiai természetére stigmaként rányomó, mert őt földművesként stb. meghatározó munkaeszköz, tevékenységi mód radikális átalakítását. Így láthatja meg egyben a közöset a hegeli és a feuerbachi spekulációban is: a tárgyi létnek mint közvetlenül meglevőnek a deklarálása az ember számára és a tárgyi lét visszavétele két lehetséges módja az elidegenedés elméleti megszüntetésének. A határok relatívak is: a klasszikus politikai gazdaságtant is általánosító Hegel gazdaságfilozófiájában nem veszi vissza a tárgyat mint a tulajdonos tárgyi létét, ez fennmarad, de mindenki élvezete tárgyaként. A tárgy nem elidegenült-jellege – aktív oldaláról kifejezve: a csak pozitív alakjára redukált munka – mint a laikus, evilági spekuláció lelke, ez a valósággal való megbékélésnek a hegeli közvetett módjával szemben közvetlen alakja, amelynek révén az élet és a filozófia demisztifikált szakadása azóta is prolongálódik.

Amíg fejünkben az „abszolút szellem" van, az életben pedig az ember, addig „az élet minden lépésénél a filozófián *kívül* vagyunk, a filozófia minden gondolatánál az életen *kívül* vagyunk". (Így Feuerbach: Uo. 190. old.) Ezzel szemben elmondható, hogy az élet és a filozófia egymáson való kívülléte mindaddig fennáll, amíg fejünkben „*az* ember" van, az életben *pedig* a kisajátító és a kisajátított ember – s velük „az embertelen dologi hatalom" uralma,

Feuerbach nem emelte be filozófiájába azt, amit pedig a maga életében is tapasztalt, ennek kívül kellett maradnia a spekulatív antropológián. Rendszerében nyoma sincs annak, amit az előszóban olvashatunk nála: „A kor *lényege*... *a látszat* — látszat a politikánk, látszat az erkölcsösségünk, látszat a vallásunk, látszat a tudományunk. Aki most kimondja az igazságot, az *szemtelen*, »modortalan«, aki *»modortalan«*, az *»erkölcstelen«*. Az *igazság* korunk számára *erkölcstelenség*. ... A mi időnkben azonban az igazság nemcsak erkölcstelenség, az igazság *tudománytalanság* is ... Ahol a tudomány eljut az igazsághoz, ott megszűnik tudomány lenni, *rendőrségi* ügy lesz." (*Feuerbach:* A kereszténység lényege. Akadémiai Kiadó 1978. 18—19. old.)

A társadalmiságnak az az alakja kezd formálódni, amely által, amelyben a termelők saját lényegi erőiket és egymásra vonatkozásukat nem a saját, hanem önmagukkal tudattalanul szembeállított hatalmukként képezik ki, azaz hagyják kiképeződni; összefüggésüket, egymásravonatkozásukat, együttesüket mint valami idegent, „túlsót", mint egymás ellen fordított, őket leigázó hatalmat. Minden lényegi erőt a még-nem uralt s így maguktól a termelőktől függetlenül, kiképződött lényeg közvetít, e lényeg kívüllétformáját, idegenségét — s vele a lényegi erők legátfogóbb determinációját — a nememberi módon termelők megosztottként, nem-uraltként, mint sajátosan a magukét reprodukálják. Az ifjú Marx kezd választ adni a Moses Hess által megfogalmazott kérdésre, az emberi lényeg nem-létezésének kérdésére. Ez a lényeg — a feuerbachi nembeli lényeg — az egyének együttműködése, amely nem létezik akkor, amikor a polgári társadalom alapja a szétesettség, a magánegzisztencia. A kollektíve megszervezett öntevékenység előtt-jének korszakában még nem létesült az emberiség, mint öntudatos nem, hiszen az emberiség még létrejövési folyamatában van és korántsem realizálódik nembeli aktusként (Gattungsakt) s az együttműködés hiányában a specifikusan emberi élettevékenység, a szabad öntevékenység, az önmegalkotás („Selbsterzeugung") sem realizálódhat, hiszen az emberi nemnek, mint egésznek a lényege evilágian-túlvilági formát ölt az államban, az istenben, a pénzben. (*Moses Hess:* Philosophische und sozialistische Schriften, 1837—1850. Akademie Verlag, Berlin 1961. 275—287. old.) A korai marxi megfogalmazások: az emberi lényegnek nincs igazi valósága, az ember még nem az emberi nem lénye stb. ugyanezt a felismerést fejezik ki. Az együttes tevé-

kenységre még nem képes társadalom legsajátabb erejét nélkülözi s így még nem az, ami *in posse*. Ám a nem önkéntesen együttműködők együttműködési módja is társadalmi, akkor is társadalmi lény az ember, ha a társadalom általános összetartó kémiai ereje még a pénz. S ha az emberi lényegnek mint közösségnek nincs valósága, e lényeg megosztottként, ellenségesként, dologiként is valóságos: így hát az emberi lényeg létezik, csakhogy az elidegenülés formájában, amikor a társadalmi erő még nem saját erejük, hanem megosztottként, idegenként, túlsóként, dologiként őket uralja és amit ilyen dologiként, megszokottként kell a természetelsajátítás eszközeként és egymás ellen érvényesíteniük.

Az immár létezőként ábrázolandó emberi lényeg kategóriája mélységesen kritikai, a közvetlennel konfrontált közvetett társadalmiság későbbi kategóriájának magvát adja. A politikai gazdaságtan kezdődő bírálata során – annak összegezéseként, hogy hogyan határozza meg az elidegenült forma az emberi életet – Marx az alapvető termelési viszonyok kibontása során kezdi megalapozni és elmélyíteni mindazt, amit a civilizáció nagy kritikusai, és a polgári közgazdászok a maguk módján, többé-kevésbé következetesen, már körvonalaztak, azt, amit Moses Hess még a politikai gazdaságtanon kívülállva kezdett általánosítani stb. stb. az emberek viszonyát tehát, mint az üllő és a kalapács, valamint a bérmunkások és kannibálok viszonyát. (Uo. 284. old.)

A mai közgazdasági irodalom a munkamegosztás kérdésében szintén „homályos és önellentmondó". Ronald Meek megjegyzi: „ha a manufaktúrán belüli munkamegosztás sajátosan a kapitalizmussal együttjáró jelenség, a társadalmon belüli munkamegosztás viszont olyan ősi, mint maga a társadalom". A kapitalista társadalmi munkamegosztásról szólva: „A munka társadalmi megosztása túlnyomóan a piac számára javakat termelő elkülönült termelők megosztásává vált."A feudális kötelékek felbomlása során... „az embereket mint különböző piaci áruk termelőit összekötő gazdasági kötelék mindenek felett való fontossága szükségképpen az emberek tudatába vésődik. Az az eszme vetődik fel, hogy ez a kötelék valóban – ahogy egy író kifejezte »a legfőbb kötőanyag«, amely az embereket összekapcsolja." – Eddig teljesen egyetérthetünk Ronald Meek-kel – ám az érvelésének alátámasztására szánt tétel visszakanyarodik a gazdaságitól a megfosztott naturálishoz: „A kölcsönös kényelem, amely az egyének számára származik abból, hogy különleges foglalkozásokra szánják magukat, talán a legfőbb kötőanyag, amely összekapcsolja őket; a kereskedelem és a nagy politikai közösségek fő forrása." (Idézi Meek Harris művéből [An Essay upon Money and Coins. 1757. 15. old.] *R. Meek:* Tanulmányok a munkaérték-elméletről 31. old.) Akár Smithre, akár

Harrisra hivatkozunk, a társadalom általános kémiai ereje mindenképpen áttevődik a termékek naturális alakjába.

Továbbá: miután Meek Marx alapján különbséget tesz a manufaktúrán belüli technikai munkamegosztás, valamint a munka társadalmi munkamegosztása közt – s így a smithivel szemben a marxi felfogásnak ad hangot – ismétcsak a smithi modellhez tér vissza. „A *Wealth of Nations* második és harmadik fejezetében, amelyek a „munkamegosztáshoz vezető elvet", illetőleg a munkamegosztásnak a „piac kiterjedésével" való kapcsolatát tárgyalják, Smith majdnem kizárólag a társadalmi munkamegosztással foglalkozik, és ebből az elemzésből nő ki az érték tárgyalása. Minden civilizált társadalomban minden munkás az összes többi munkás számára dolgozik és függ tőlük. Ahogy Smith kifejti: „bőségesen ellát másokat azzal, amire szükségük van, amazok meg őket látják el teljesen azzal, ami nekik kell". (Uo. 69–70. old.) A 2. és 3. fejezetben azonban hiába keressük a manufaktúrán belüli munkamegosztás meghaladását Smithnél és a marxi *novum* körvonalait. Éppígy nem találjuk a fenti idézetet sem. Az idézetre végül is abban az 1. fejezetben bukkanunk, amelyet az előzőkben Meek Marx alapján mint manufaktúraszerű megosztás jogosulatlan kivetítését tárgyalja a társadalomban. Az idézet emellett teljes egészében így hangzik: „Az egyik (munkás Smith szövege szerint, valójában magántermelő – *M. M.*) bőven ellátja a többit valamivel, amire szükségük van, azok viszont őt azzal, ami nekik kell, *s az általános jólét szétáramlik a társadalom valamennyi rétegében.*" (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. 61. old. – Kiemelés tőlem. – *M. M.*)

A munkamegosztással kapcsolatos tételének állítása, visszavonása s újbóli tételezése, a nem helytálló idézési mód nyilván csak okozat. Ami az idézet sajátos megrövidítését illeti; Meek nyilván tudja, hogy a tőkés munkamegosztás nem eredményez általános jólétet. A jólét tételezése azonban nem hagyható el önkényesen, hiszen szervesen következik a naturális termékcserévé szelídített Smith-féle koncepcióból. Nem lehet azonban a premisszákat igenelni s a konklúziót elhagyni. A smithi, illetve a marxi koncepció megkülönböztetésének hiányában válik közömbössé a szerző számára, hogy Smithre vagy Marxra apellál. Így válik „a más számára való termelés" tisztán anyagi meghatározottsággá, amely a különös magánformai meghatározottságot nélkülözi, elenyészik az áruforma, az árucsere s az egymás számára naturálisan dolgozók kooperatív társadalomtestjének illúziója éled fel. Ezért természetes, hogy nem is lehet visszájára fordult az az alakzat, amelynek lényege, hogy kölcsönösen ellátjuk egymást a szükségleteinket kielégítő termékekkel. A termelők viszonya mint tevékenységcsere válik az értékmeghatározás alapjává, amely így – abszurd módon – szükségképpen közvetlenül általános munkát végzők viszonyát meghatározó törvénnyé alakul. Látható: e koncepció szellemében az érték *nem* a magántermelők dologi viszonya, az össztársadalmi közvetlen együttműködés így nem is lehet realizálandó cél, hanem adott valóság. Ugyanaz a szerző tehát – mint látható –, aki visszaveszi a marxi megkülönböztetést a munka, a munkatermék stb. anyagi, illetve a gazdasági viszonyokból eredő specifikus formai meghatározottsága közt, határozta meg Marx „marxistává válását" annak a munkaérték-elméletnek elfogadásával, amelyet – elemzésének ebben a vonalában, ahol tehát nem közvetlenül Marxot kommentálja – közösség termékcsereként értelmez. Ez a következménye annak, hogy a társadalmi munka-

megosztást nem értelmezi tulajdonviszonyként, hogy továbbá a munka magánjellege elenyészik.

Máshogyan kifejezve és egyben visszautalva a már elemzett kérdésre: Marx ugyan akkor válik marxistává Ronald Meek szerint, amikor elfogadja a munkaérték-elméletet, ám hiányzanak a Marxot így értékelő szerző koncepciójából azok a termelési viszonyok, amelyek a munkaértéket implikálják. Nemhogy egyszerűen feltételezné, amit ki kellene fejtenie; hanem egyenesen visszavonja a kifejtett (az értékviszony) feltételét. Az értéknagyságra koncentráló közgazdász tehát a merőben anyagira, a fiktív emberi viszonyokra redukálja azokat a termelési viszonyokat, amelyek ebben az alakjukban korántsem képezhetik az értékmeghatározás alapját.

Amikor napjainkban a munkamegosztás ábrázolásában visszatérnek az Adam Smith által képviselt állásponthoz, magát Smitht idézik a legegyszerűbb mesterember vagy napszámos gyapjúkabátjáról szólva, akkor a naturális specializációban és kooperációban oldják fel a társadalmi munkamegosztás kategóriáját.

„A munkamegosztás tehát a különböző munkát végzők elkülönülése (specializációja) és együttműködése (kooperációja) a gazdasági folyamatban". A munkamegosztás termelőerőként növeli a munka hatékonyságát, termelési viszonyként „tevékenységcsere az emberek között". (A kapitalizmus politikai gazdaságtana Egységes jegyzet. Kossuth Könyvkiadó 1979. 20–21. old.)

A megosztott munka társadalmi közvetítődését az árucsere realizálja, tehát a tevékenységcsere – mint mindig is – egy specifikus gazdasági formában van adva. Az árucsere egy mozzanata a társadalmi munkamegosztás rendszerének, de egy sajátos, korábban jelzett értelemben. Ettől azonban a munkamegosztás semmiképpen sem válik a forma nélküli tevékenységcserével, kooperációval szinonim termelési viszonnyá éppúgy, ahogyan a specializáció sem nélkülözheti a magánformát. Maga az üzemen belüli tevékenységcsere pedig másik oldalát tekintve egyben munkabér- és értéktöbblet megtermelése a tőkés számára. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 374. old.) Miközben a különös gazdasági formák elenyésznek, a munkamegosztás az egyik vonalon integrációs formává szelídül s így a termelőket a hasznos munka naturális rendszere fűzi össze.

A munkamegosztás kritikai ábrázolásának elemi előfeltétele, hogy túllépve Adam Smithen a társadalmi munkamegosztást ne az üzemen belüli analógiájára ábrázolják. E kérdés monografikus feldolgozásában (*Pogány György:* A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. Kossuth Könyvkiadó 1979.) a szerző elkerülte ezt a hibás kiindulópontot. (Lásd uo. 47. old.) Azonban a társadalmi munka-

megosztás egészét jellemző természetadta jelleg itt is elenyészik, habár említést tesz egyik vonatkozásáról – hogy ti. önállósult képződmény – mégis, lényegileg egy szintre helyezi a biológiai és fiziológiai tényezők által determinált munkamegosztással, mint olyan nem-tudatos formát, amelynek „jelentősége a társadalmi és gazdasági fejlődéssel párhuzamosan csökken". (Uo. 27. old.)

Hasonló álláspont rajzolódik ki „A szocializmus politikai gazdaságtanának története" c. műben. (Kossuth Könyvkiadó 1975. 84. old.) Eltűnik a gazdaságilag természetadta jellegű munkamegosztás s a kezdeti, természeti, élettani munkamegosztással *a* társadalmi munkamegosztás konfrontálódik a maga anyagi alakjában, minden differencia specifica nélkül. (A természetadta jellegről még lesz szó.) Így az egyik vonalon a munkamegosztás és a kooperáció korrelatív fogalmakként rendelődnek egymás mellé – immár nem az egész természetadta formán belül – hiszen ...„*a munkamegosztás által felszabdalt emberi tevékenység egységét a kooperáció azonos vagy magasabb szinten helyreállítja.* Ez lényeges hozzájárulás ahhoz, hogy a munkamegosztás nem atomizálja véglegesen a társadalmat. Azonban a munkamegosztás csak közvetett, általában a piac segítségével realizált kooperációt hoz létre. Ez az oka annak, hogy az emberi tevékenység egységének azonos vagy magasabb szinten történő helyreállítása csak a társadalom egészére igaz." (Pogány György: A munkamegosztás... 29. old.) A társadalom atomizáltságának azonban semmi köze sincs az eleve a használati értékek egységéből kiinduló s így visszafelé menően determinált megosztott-kombinált kooperatív folyamathoz, hacsak az nem, hogy az atomizáltság az a gazdasági forma, amelynek talaján a használati értékeket mint árukat termelik. A használati értékek anyagi értelemben vett egységéből – abból a híres smithi gombostűből, amely a tudatosan megosztott-egyesített anyagi formaadó munka tárgyiasulása révén jön létre – semmiképpen sem következtethetünk arra a társadalmi-gazdasági formára, amely az emberi tevékenységet az üzemen belül és össztársadalmi létmódjában ellenségesen meghasonlottként és gazdaságilag atomizáltként jellemzi. A használati értékek fenti értelemben vett egysége minden korok sajátja, az anyagi tartalom semmiféle meghatározottsága sohasem modellálhatja a termelés és az anyagcsere formáját. Ha igen, akkor végső fokon a tárgyak naturális formája – az anyagilag egységes használati érték – vetül a társadalmi-gazdasági formára.

A véletlen, az önkény, az anarchia, a *bellum omnium* így eltűnik az alapokból, megfelelően annak a koncepciónak, amelynek értelmében a szerző a természetadta jelleget a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan csökkenőnek tartja. A kezdetben elméletileg meghaladott Smith-féle modell újra csak feltámad ott, ahol a szerző a munkamegosztás fogalmát körvonalazza: ... „a munkamegosztás legátfogóbb értelmezése – *Marx* nyomán – csakis a tevékenységek kölcsönös cseréje lehet." „Ennek megfelelően a munkamegosztás olyan munkajellegű tevékenységcsere, amely meghatározó része a társadalmi-gazdasági és technikai-gazdasági viszonyoknak és a munkajellegű tevékenységek elkülöníthető részekre való tagolásának a formáját veszi fel a munka magasabb hatékonyságának biztosítása – ide értve minden élő- és holtmunka megtakarítást – illetve a munkaperiódushoz szükséges idő rövidítése, vagy (és) a feladat megfelelő volumenben történő realizálása érdekében oly módon, hogy egyben részt vesz a fennálló társadalmi struktúra azonos, illetve magasabb szinten való újratermelésében." (Uo. 53–54. old.) Az anyagi tartalom tehát már mikroszinten is leveti a gazdasági formát; a meghatározás nem az egészből indít a részhez – holott a valóságban a mikro-ráció csak a makro-irrációval való ellentétes egységében ragadható meg. Így akarva-akaratlanul, az a részrendszer, amelynek valóban lényege a magánformában realizálódó tudatos-elemzés és kombinálás, sajátítja ki magának a rendszer- egész jellemzőit; holott, éppen a rész-ráció világtörténelmi értelemben vett irracionalitása válik evidenssé akkor, ha a fokozódóan specializált-kombinált munkaeszközök által közvetlenül meghatározott, elkülönített-egységesített tevékenységi módokat mint az erőkifejtés magán-minimalizálásának olyan módját fogjuk fel, amelynek sorsa nem a közvetlen anyagi termelésben, hanem a piacon dől el: az uralt rész sorsát a nem-uralt összmozgás dönti el.

Így fest a kép akkor is, ha a részből, mint a fogalmilag már az egész részeként megragadottból indulunk ki. Ám ha az egész lesz kiindulópontunk, akkor még evidensebb: az élő-holtmunka megtakarítást a konkurrencia kényszeríti ki, ez hat vissza magára az anyagi tartalomra, a tudományok fokozódó alkalmazására, az állótőke és a tőkés munkaszervezet működési módjának fejlesztésére. Az egymáson nyugvó, egymást átható termelési viszonyok és bentlétük ebben az anyagiban rekonstruálandó, ha egyszer már a fejlett csereértéken nyugvó megosztásról van szó. Ez a fajta munkamegosztás pedig

minden, csak nem a tudatos elemzés eredménye, s ha megfeledkezünk arról a vakon ható törvényről, amely a ráfordítás csökkentését kikényszeríti, szükségképpen a *communauté* leendő munka-elosztási elvét tételezzük mint már létezőt, s így az elméletben minden a *tergo* hatót a *fronte* működőbe fordítunk át. Elszakítjuk a csereértéket a társadalmi munkamegosztástól s amit a valóságban a konkurrencia kényszerít ki, azt egyfajta előzetes kombináló tudatnak tulajdonítjuk. Elszakítjuk tehát a munkamegosztás kategóriáját a munka elosztásának specifikus módjától, holott formailag ez egy és ugyanaz: a hasznos munka elkülönböződésének rendszerét, alakulását nem fogjuk fel egyben gazdasági oldalát tekintve mint a csereértékek cseréje révén végbemenő össztársadalmi munkaelosztódást. Így tűnik el a látókörből a konkurrencia s a magántermelők dologi viszonya helyébe lép a békés technikai jellegű tevékenységcsere, s az anarchia nem válhat a haladás forrásává.

Ily módon a szétforgácsolt eszköz és magánmunka rendszerének egész-determinációján, a nem-önkéntes együttműködés véletlen rendszerén belül realizálódik minden tudatosan elemzett-kombinált anyagi mozzanat, tevékenységcsere, maga az egész csak így jelenhet meg – adott esetben – mint egyben a tulajdonviszonyok uralkodó pólusának, a tőkének anyagi létmódja. Így azt a munkaidőt, amivel gazdálkodnak, aminek csökkentése érdekében a megosztás és a kooperáció egész anyagi rendszerét működtetik, az össztársadalmi munkaráfordítás természetadta rendszerén belül kell ábrázolnunk s magát az üzemen belüli élő- és holtmunkamegtakarítást mint az erőkifejtés minimalizálásának össztársadalmilag szándék nélküli realizálását... „A tőke... – egészen szándéktalanul – az emberi munkát, az erőkifejtést egy minimumra redukálja." (MEM 46. köt. 165. old.)

A legfejlettebb forma jelzése azért lényeges, mert érzékletesen tárja fel, hogy a munkamegosztás egyben tőkés hatalmi forma s csak így funkcionálhat termelőerőként, hogy tehát nincs olyan tisztán technikai mozzanata, amely ne lenne egyben gazdaságilag formameghatározott. Így jelenik meg relatív teljességében a termelőerők részeként funkcionáló munkamegosztás is, mint olyan visszájára fordult forma, ahol a megosztott munkásoknak, mint a tőkés kooperációban befogottaknak, elemi érdeke, hogy a munkaműveletekre kiszabott időt alku tárgyává tegyék, az esetleges többletidőt eltitkolják, hiszen ettől, a kiszabott idő és a tényleges idő viszonyától

függ prémiumuk, bérük egyharmada. („Magától értetődik, hogy a munkások úgy ragaszkodnak a prémiumhoz, mint a szemük világához, ez tehát kitűnő kényszerítő eszköz az igazgatóság kezében, mert a vezetőség pár hónap után csökkentheti a kiszabott időt, s közben új gépekre vagy új megoldásokra hivatkozhat, amelyek lehetővé teszik a termelékenység fokozását." [Lásd *L. Oury:* A prolik. Európa Kiadó 1976. 83–84. old.]) S így „a munkaperiódushoz szükséges idő rövidítése" – az egymás elleni versengés, az egymás rovására megvalósuló egyéni időcsökkentések, a szolidaritás és a „fent" elleni harc formáit eredményezi. Eszerint azonban a termelőerők magvában, a leginkább tisztán technikainak tűnő elemben, a munkaműveletek-időráfordítás viszonyában – azoknak a viszonyában tehát, akik a megosztást-elosztást és a kooperációt megszervezik (taylorosok) és akiknek gazdasági megbízottjai, akik tehát az időmegtakarítást is profit formájában realizálják a piacon, és akiknek rovására mindez megszerveztetik (az összmunkás és az önálló érdekkel is rendelkező részmunkások közt) – benne rejlik annak a harcnak (szolidaritásnak) szükségszerűsége, ami sohasem bontakoztatható ki akkor, ha eltekintünk a technikai mozzanatok társadalmi-gazdasági formájától. Más vonatkozásban a szerző szem előtt tartja a munkamegosztás társadalmi-gazdasági oldalát, hiszen őmaga szól arról, hogy a munkamegosztás az osztályokra, rétegekre való bomlás alapja s hogy szerepet játszik a társadalmi struktúra újratermelésében. Azonban e struktúra újratermelődése egyben a természetadta módon megoszló termelői alapzat újratermelődése s ennyiben a nem a tudatos elemzés, elosztás tárgyává tett munkaráfordítás reprodukciója is.

A munkamegosztás: termelőerő és termelési viszony – hangsúlyozza a szerző. Mégis az az összkép alakul ki (legalábbis az összefoglaló igényű meghatározásai szerint, aminek sok minden termékenyen ellentmond, pl. az a megfogalmazás, hogy a megosztott munka csak a piac közvetítésével válik, vagy nem válik a társadalmi összmunka részévé – (lásd *Pogány György:* A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. 39. old.), hogy az anyagi tartalom, miután kitaszította magától a gazdasági formát, maga funkcionál egyszerre tartalomként és formaként. Így pl. ott, ahol a munkamegosztást mint olyan tevékenységmegoszlást ábrázolja a szerző, „...amelynek eredményeként zömében különböző használati értékek és szolgáltatások jönnek létre, miközben az emberek között meghatározott viszony alakul ki." A munkamegosztás, mint termelési

viszony... „meghatározza a társadalom tagjai között a munka végzése során kialakult kapcsolatok módját, formáját és tartalmát". (Uo. 53–54. old.)

A megosztott munka és a csere azért nem tűnik a közgazdász számára visszájára fordult s így majd a színére fordítandó alakzatnak, mert naturalizálja s így összemberivé szelídíti. Hiányzik itt is az ellenstruktúra, ami a maga részéről is egy magasabb formába való belátás eredménye s amelynek révén a megosztottságot egy eljövendő forma másléteként foghatná fel. Az adott forma így szükségképpen megörökítődik: miután antagonisztikus létében kivonódott az anyagi tartalomból – meglátjuk – megszelídített formájában ennek örök attribútumává válik.

Az a természetadta jelleg, amelyet a szerző eredetileg visszautalt a társadalmi fejlődés korai szakaszába, a kifejtés során leszűkülve újra jelentkezik. A kommunista formáció felső szakaszáról mondja a szerző: ...„a munkamegosztás megszűnése vagy megmaradása nem a társadalmi és a technikai munkamegosztásnak megfelelő vonalon válik szét, hanem – az egész csökkenő tendenciáján belül – *a kategória természetadta vagy nem a természetadta jellegénél található meg a választóvonal.* Így annak a természetadta munkamegosztásnak a megszűnése várható, amely az embert véglegesen ...besorolja az adott helyére, amely az embert a munka eszközévé fokozza le." (Uo. 318. old.) ...„a munkamegosztás megszűnése a klasszikusoknál valójában a tőkés (és ezt megelőző) társadalmakban kialakult munkamegosztás embernyomorító, egyoldalúvá tevő hatásának, a természetadta munkamegosztásnak megszűnését jelenti." A munkaváltásról szólva: „mindez nyilvánvalóan nem szűkíti a munkamegosztást, hanem az embert újabb területen (illetve újabb módon) szabadítja ki a munkamegosztás börtönéből, mivel e mód is segítséget ad ahhoz, hogy ne legyen egész életében egy tevékenységhez láncolva." (Uo. 306. old.) (A kifejezés mindenekelőtt azt implikálja, hogy megmarad az, amiből csak részlegesen lehet kiszabadulni, tehát a börtön, azaz az egyénnek a jövőben sem realizálható, soha nem-létezhető egyetemességének szimbóluma.) A természetadta jelleg azonban a maga gazdasági értelmében – amint már azt jeleztük – az egész civilizáció által megteremtett, de még nem a *communauté*-nak alárendelt, nem annak alapjaiból tudatosan kifejlesztett társadalmi-termelési rendszert jellemzi, s így korántsem szűkíthető le, vagy inkább cserélhető fel azzal a hatással, amit az anyagilag megosztott munka

a termelés szereplőjére gyakorol. Természetesen létezhet egy olyan átmeneti forma; amikor maguk a termelők uralják és működtetik azt a munkamegosztást, amelynek tárgyi feltételei már az övék. (Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 246. old.) Már ez a forma sem az egészében természetadta módon szerveződött társadalmi munkamegosztásé, mert lényegileg nem állhat többé szembe a csak mikroszinten megszervezett munkával, a mikroráció világával. Így kezdődik a természetadta jelleg s vele a társadalmi munkamegosztás egész rendszerének megszűnése.

Pogány György szerint azonban a társadalmi munkamegosztás... „megszűnésének hirdetése egyenlő a társadalom megszűnésének hirdetésével" (*Pogány György:* A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. 303. old.) hiszen a használati érték sokfélesége, összessége létezik minden fejlett társadalomban. A szerző Marxra hivatkozik álláspontjának bizonyítására s két idézetet hoz fel: „*A munka megosztása*, mint valamennyi különös termelő foglalatossági mód totalitása, nem egyéb, mint az anyagi oldaláról, használati értékeket termelő munkaként tekintett társadalmi munkának össz-alakja." (MEM 13. köt. 32. old.; vö. még MEM 23. köt. 47., 303. old.)

„A szocializmus politikai gazdaságtanának története" c. könyv hasonlóan foglal állást: a kommunizmusban is lesz társadalmi munkamegosztás. A szerzői kollektíva visszautasítja azoknak a felfogását – Makarova, Oszipov –, akik meghaladják e kategória megörökítését. Makarova szerint a társadalmi munkamegosztás különös társadalmi-gazdasági kategória, Oszipov pedig a leendő munkaváltás technikai előfeltételeit elemzi. (Lásd A szocializmus politikai gazdaságtanának története. Kossuth Könyvkiadó 1975. 79–89. old.)

A másik perdöntőnek szánt idézet így szól: „A különböző fajta használati értékek, illetve árutestek összességének éppoly sokféle, egymástól nem, faj, család, alfaj, változat szerint különböző hasznos munkák összessége jelenik meg – a munka társadalmi megosztása." (MEM 23. köt. 47. old.) Ez a korreláció azonban a használati értékek és a hasznos munkák közt csak addig áll fenn, amíg a munka még nem tudományos, általános munka.

A szerző a társadalmi munkamegosztás kategóriájának négyféle értelmezését nyújtja: *a)* a termelt és használt termékek nagy változata; a termékek szerinti munkamegosztás; *b)* a termelőegységek és aggregátumaik szerinti megosztás; megjelenési formája az ágazati, vállalati,

területi munkamegosztás; *c)* a társadalmi munkamegosztás, mint a technikai ellenpontja; *d)* a csak a piac közbejöttével társadalmivá váló munka, s ez utóbbi értelmezés közvetlenül kapcsolódik a tulajdonviszonyokhoz (ez utóbbi objektív kategóriát nem ábrázolja olyanként, mint ami az egész anyagi tartalmat maga alá rendeli). Sőt: restaurálódik a Smith-modell, ami persze csak egy kifejezés annak felelevenítésére, amit a marxi „magam számára való termelés" koncepciója már meghaladott. Mert ha „Az első értelmezés társadalmi jellegét a kölcsönösség, az egymás számára való termelés, a kielégítendő társadalmi szükséglet adja meg." (*Pogány György:* A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. 39. old.), mi több, ha a munkamegosztás e négy formájának tartalmi oldalát úgy határozzuk meg, hogy ez... „a munka végzése során keletkező emberi viszony..." (uo. 40. old.), akkor megszűnik a tulajdonviszonyokra való utalásnak minden értelme. A gazdasági megszűnik az anyagiban s erre az anyagira a közösségi forma vetül.

Nézzük meg: jogosult-e megörökíteni a társadalmi munkamegosztást e kategória fenti négy értelmezése alapján? Ami az elsőt illeti: a magasan fejlett automatizálással majd megszűnik a hasznos munkák konkrét válfajai közti – és szerinti – megosztás, a termékvilág a maga minőségi sokféleségében (mint ezt már jeleztük) többé majd nem utal vissza az ennek a sokféleségnek megfelelő, anyagilag megosztott különös munkafajtákra s így véget ér a munka megosztása mint valamennyi különös termelő foglalatossági mód totalitása (ezt különben maga a szerző is jelzi [lásd *Pogány György:* A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. 294. old.]). Megszűnik továbbá a munkamegosztás második értelmében is: a gazdaságilag közös tudományos-általános munka technikai tér szerinti elkülönböződése természetesen fennmarad, de az a technikai tér gazdaságilag egységes lesz; megszűnik a társadalmi munkamegosztás, mint az üzemen belüli munkamegosztás ellenpontja (hiszen a munka közösségi elosztását mikroszinten éppen a munka üzemen belüli megosztása előlegezte a maga módján) s épp így a piaci közvetítés, azaz a nem közvetlenül általános munka egész rendszere. Továbbá: az a felügyeleti és szabályozó tevékenység, amely majd kiszorítja a technikailag közvetlen munkát s amelynek közvetítő közege „az automatikus folyamattá fejlődött munkaeszköz" (MEM 46/II. köt. 172–173. old.) szintén azt tanúsítja, hogy a munkamegosztás végső fokon, tendenciáját tekintve – a szerző álláspontjával szemben – *nem „a*

termelési viszonyokban és a termelési eszközökben, a technikában egyaránt gyökerező, az emberi szubjektumot alapjaiban érintő kategória (*Pogány György:* A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. 309–310. old.).

Nézzünk meg még egy másik gondolatmenetet, amely polemizál ama koncepcióval, hogy a társadalmi munka elosztása és a munkaváltás lép majd a kommunizmusban a munkamegosztás helyébe. E ponton egyetértünk I. I. Csanglival, akit a szerző oly módon bírál, hogy nem tesz különbséget a kényszerű és a szabad munkaváltás közt. (Lásd uo. 309. old.)

A szerző a munkamegosztást minden társadalmi formában objektív szükségességnek tartja, ugyanolyan általános törvénynek, mint a hasznos munka elosztását.

„Néhányan ...úgy vélik, hogy a munkamegosztás igazi alternatívája a munka elosztása. A valóságban a munka elosztása – bár igen fontos törvényszerűség, mégis – jóval szűkebb kategória a munkamegosztásnál, lényegében a társadalom rendelkezésére álló munkaerőnek (munkaidő-kapacitásnak) valamilyen módon (a kapitalizmusban a piac segítségével, a kommunista formációban tervszerűen) ágak, ágazatok, területek, termelési és más feladatok közötti mennyiség és minőség (képzettség) szerinti szétosztását jelenti... a munka elosztása a munkaerő-kapacitásra vonatkozik, a munka megosztása a végzett munkára, annak eredményére és a munkavégzés közben kialakuló társadalmi összefüggésekre. Azaz... együtt létező, egymást kölcsönösen feltételező kategóriákról van szó." (Uo. 313–314. old.)

Ha azonban a munka elosztása magában foglalja az eleven és a múlt munkát, ha többé nem esik szét az eleven, még nem tárgyiasított és a már tárgyiasított munka, ha a munkavégzés viszonyai az eleve elosztott-megszervezett munkát végző termelők viszonyai, akkor a munka elosztásának közösségi formája maga mögött hagyta a munkamegosztást.

Az a koncepció, amely önálló és általános gazdasági törvényt vindikál a munkaerő előzetes elosztása és ennek az elosztásnak az eredménye számára, azt az árutermelői gondolati formát örökíti meg, amely számára elképzelhetetlen, hogy a társadalmi munka eredményei anticipálódnak az előfeltételként adott munkában, mint a közösségi döntés tárgyában. Holott a társadalmi munkamegosztás éppen egyik alakzata az előfeltétel és az eredmény szétesettségének

s a szerző ezt a jövőben majd archaikussá váló bonyolult alakzatot (bonyolult, mert a *post festum* realizálódó csereértékforma és dologi viszonyok nélkül stb. nem létezhet) transzponálja a leendő egyszerű, átlátszó viszonyok korszakába. A társadalmi munka elosztása a közösségi terv révén így nem válhat egész-determináló törvénnyé s az eredmény az, hogy a szerző két gazdasági törvényt tételez minden korokban fennállóként: a munka elosztása mellett a munkamegosztást.

A tőkés ráfordítás sajátos jellege az ifjú Marx szemében ott kezd specifikálódni, ahol tudatosítja, hogy a munkamegosztás és a csere elidegenült alakzatok, együtt azzal a kereslettel-kínálattal, ahol a megosztott munkák kölcsönös, szükségképpen dologi kiegészítődésének sorsa eldől. Abban a mértékben, ahogyan elnyeri első kontúrjait az új, lényeges elemeit tekintve az alapjaiból kifejtett és immár a *communauté*-vel való ellentétében felfogott, megosztott „egész", úgy specifikálódik és követeli meg az elméleti közvetítések rendszerét a termelési költségek polgári kategóriája. Mert hiszen ha már egyszer Marx tudatosítja, hogy a magántulajdonosi munka feltétele a szétforgácsoltság, az atomizáltság, hogy a magántulajdon értékként absztrakció a természetes létezéstől és ilyen absztrakcióvá kell válnia a cserében, s csak ilyenként elidegeníthető, akkor – s itt csak egy vonatkozásra utalunk – ezzel az új minőségi oldallal együtt a mennyiségi is új meghatározásra szorul: úgy határozódik majd meg, mint nem közvetlen társadalmi munkaidő, mint a termelési költségek egy különös alakja, mint még nem az a termelési költség, ami *in posse*.

Az elidegenítés révén általánosuló magánmunka olyan magántermelők viszonyát reprodukálja, akik – a fejlődés meghatározott fokán – a munkások önelidegenítését realizáltatják, idegen munkát sajátítva el a maguk saját hatalmaként érvényesítik ezt a sajátos társadalmi jellegű munkát és terméket, amelyen a munkás csak mint részmunkás dolgozik, amellyel mint egésszel, csak a magántermelők rendelkeznek; csak ők viszik illetve vitetik tovább a cserefolyamatba a vétel és az eladás közvetítésével: csak az ő megszemélyesülésük a termék. Ezáltal a magántermelők tevékenységi módja valami más lesz, mint a közvetlen termelőé, akinek tevékenysége már az elidegenítést megelőzően megszűnt, tehát akkor, amikor ez a sajátos jellegű munka gazdaságilag még be sem fejeződött.

Láttuk: a közgazdásznál – vagy tendenciáját tekintve vagy egészében – az elvont létmozzanatok önállósulnak és ebből konstruálódik

meg a hiányzó társadalmi-gazdasági dimenzió; a társadalmi munkamegosztás megszelídülve megörökítődik s ugyanakkor megmerevül és önálló adottsággá válik az értékkategória, függetlenül attól a gazdasági formától, amelyben egyáltalán létesül, függetlenül attól a sajátos jellegű munkától, amely nem közvetlen társadalmi, nem közvetlenül általános munka. Így esik hát szét az az egész, amelynek rekonstrukcióját az ifjú Marx elkezdte, az általa meghaladottra; többé nem a megosztott magántulajdonosi munka és eszköz a mindent szervező közép, többé nem a magánuralom anyagi létmódjának elkülönböződéseként, anyagiasult különös formaként is kell a mindaddig izoláltan értelmezett anyagi tartalmat megragadni. Az egyedülálló marxi módszertani elv eltűnik itt is, másutt is, holott csak így érthető majd meg az idővel való gazdálkodásnak, mint a magánformába fogott idővel való gazdálkodásnak a bírálata. S ez csak ilyenként lényeges mozzanata a civilizációkritika egészének.

4
A kostbar idő

A megosztott munka s vele a munkatermék polgári formája – mint az immár nem eleve elosztott munka egyik alakzata – a munka egységével, a közösségi munka-elosztással szembesítve teszi lehetővé minden történelmi forma lényegi-közös mozzanatának megragadását. Amivel minden formában gazdálkodni kell: az a *kostbar* idő. Marx a kritikai kritikával szegezi szembe a kérdést: „Vajon azt hiszi, hogy a valamely tárgy termeléséhez megkövetelt *idő valaha is* nem lesz a tárgy »érvényének« lényeges mozzanata, azt hiszi, hogy az idő el fogja veszíteni *értékességét (Kostbarkeit)*?" (MEM 2. köt. Budapest 1958. 48. old.) Csak a polgári forma ilyenként való prezentálása a rajta való túllátás révén hozhatja a felszínre Marx ezt az általánost: a visszájára fordulás felismerése és magának a tőalaknak az ábrázolása – elméletileg emancipálva a termékek általi képviseletétől – egységes elméleti tett. A tőalak és a közösségi formájában adott idő közt lényegi affinitás áll fenn: az egyszerű, átlátszó viszonyok közepette tesz szert majd általános társadalmi érvényre az a munkaidő, amit majd Marx önmagával egyenlő, általános munkaidőnek nevez. (Most már magasabb fokon térhetünk vissza az idő kategóriájához, mert már jeleztük a megosztott munka viszonyait.)

Itt is kirajzolódik a színére fordult alakzat heurisztikai jelentősége: csak a „világtörténelem megoldott rejtélye" révén tárhatja fel Marx a különösben misztifikálódott általánost és határozhatja majd meg egyben az eldologiasult különös munkaidő szerepét a lényegi erők elidegenült kibontakoztatásában.

Az antagonizmusaitól felszabadult *kostbar* munkaidővel majd abban a közösségi formában gazdálkodnak, ahol tehát ez a munkaidő a közösségi döntés tárgyát képezi.

A közösségi munkaelosztás törvényét a hasznos hatás-ráfordítás elve fejezi ki s ez (az egyik lényeges vonatkozását tekintve) az érték-

forma ellenstruktúrája. Elsőként Engels fogalmazta meg a „Vázlatok"-ban a közösségi formáról szólva: „Az értékfogalom gyakorlati alkalmazása ez esetben mindinkább a termelésre vonatkozó döntésre fog korlátozódni, s ez az értékfogalom tulajdonképpeni szférája." (MEM 1. köt. 505. old.) Jelen van ez az ellenstruktúra a „Kéziratok"-ban: „*Érték a termelési költségek* viszonya a *hasznossághoz*. Az érték legközelebbi alkalmazása az a *döntés*, hogy egyáltalában termeljenek-e, hogy a hasznosság felér-e a termelési költségekkel. Az értékfogalom gyakorlati alkalmazása a termelésre vonatkozó döntésre korlátozódik." (Gfk 126. old.) A színére fordult időelosztást fejezi ki Marx már idézett tétele arról a munkaráfordításról, amit a közösség már a saját tárgyává tett: a magántulajdontól eltekintve van értelme a tételnek: a természetes ár a termelési költségek. „Tehát pl. a közösségben szó lehet arról, hogy ez a föld ezt vagy azt a terméket állítja majd elő inkább? Megéri-e a dolog a ráfordított munkát és a ráfordított tőkét?" (Uo. 130. old.) Jelen van a „Szent család"-ban: „A közvetlen anyagi termelésre vonatkozólag annak eldöntése, hogy valamely tárgyat termeljenek-e vagy sem, azaz a tárgy *értékének* eldöntése lényegileg attól a munkaidőtől függ majd, amibe a termelése kerül. Mert ettől az időtől függ, van-e a társadalomnak ideje arra, hogy emberileg kiművelődjék." (MEM 2. köt. 48. old.)

Az időnek még az emberi munka számára való jelentősége – tehát jelentősége abban a viszonylag korlátolt formában, amelyben kívülesik rajta a kiművelődéshez szükséges idő – sem ragadható meg a „nemzetgazdaságtan nemzetgazdaságtani álláspontion álló kritikája", tehát a proudhoni bírálat számára. Hiszen „... itt például az időnek az *emberi munka* számára való jelentőségét a *munkabér*, a bérmunka számára való jelentőségévé változtatja át." (Uo. 49. old.)

A munkaidő közösségi elosztásának elvével Marx tehát Engels nyomában kihámozza a racionális magvat az értékkategóriából és ez ellen is fordítja, mint a munkaidő immár egyetlen következetesen ésszerű elosztásának elvét. A munkaidő elosztása csak a közösségben nem követeli meg a dologi transzpozíciót; az utóbbi megszűnésével elesik a használati érték és a gazdasági érték „együtt-létezése". Amennyiben a politikai gazdaságtan bírálatának centrumában az érték áll, ezt mindig a *kostbar* idő közvetíti; így jelenhet meg az érték, mint a ráfordítás misztifikálódott és badar formája, mint az az alakzat, amely – hogy hegeli módon fejezzük ki ezt a körülményt – saját szükségszerű kifejlesztésén–önmegszüntetésén dolgozik, egészen addig a

pontig, amit majd a „Grundrisse" fogalmaz meg oly módon, hogy a munkaidő többé már nem a gazdagság nagy forrása.

Használati érték és érték összekeverésének nyelvi alapjáról jegyzi meg a többi közt majd Marx: „Az egyetlen, ami világosan alapul szolgál ehhez a német ostobasághoz, az az, hogy a *Wert* vagy *Würde* szavakat nyelvileg először magukra a hasznos dolgokra alkalmazták, amelyek már régen léteztek – még mint »munkatermékek« –, mielőtt *árukká* váltak." (MEM 19. köt. 245. old.) Wert és Würde eredeti azonosságáról szólva: ...„ez a szó egyben vonatkozott dolgokra, munkatermékekre is a maguk természeti formájában – később e szót változatlanul közvetlenül átvitték az *árakra*, azaz az értékre a maga kifejlett értékformájában, azaz a *csereértékre*, aminek ugyanolyan kevés köze van a dologhoz, mint annak, hogy ugyanezt a szót továbbra is alkalmazták az érdemre általában, a tiszteletbeli hivatalra stb. Tehát itt nyelvileg nincs megkülönböztetés használati érték és érték között." (Uo. 246–247. old.)

Éppígy nincs nyelvi megkülönböztetés az idő alapformája, az ezzel az alapformával lényegi affinitásban álló közösségi idő, valamint az értékképző idő közt. Amennyiben az idő értékes, annyiban értékképző s így az idő pénz.

Az anyagi tartalom és a különös gazdasági forma egybeolvasztásának ebben a vonatkozásában megvan az etimológiai alapja is: az „érték"-es nyelvi jele pozitív axiológiai értékakcentusú, benne egymásba játszik-tűnik az ember számára a *kostbar* és a *Wert* világa, ez utóbbi is *kostbarrá* alakul. Éppígy egybemosódik a termékvilág előállításához szükséges idő, amely mindig *kostbar* volt és lesz és amelyet majd közösségileg osztanak el, tárgyiasítanak azzal az idővel, amely dologi módon transzponálódik a termékek oldalára. Ez utóbbi tűnik a *Kostbarkeit* gazdasági s így alapformájának.

Amikor a marxista igényű axiológia – a többi közt – az árutermelés érvényes nyelvi és gondolati formájának kritikai revíziója nélkül Marx munkaérték-elméletére építi a saját diszciplínáját, akkor az itt rejlő fetisizmust a maximálisra fokozza.

Az új, a legátfogóbb létmeghatározottságnak megfelelő jelentés új jelben formálódik meg nyelvileg is: a *Geltung* és a *Kostbarkeit* polemikusan irányulnak a *Wert* egyetemessége ellen; ugyanakkor egy sajátos módon általános tartalmát is kifejezik. Mindenképpen: a *Geltung* és a *Kostbarkeit* kategóriáival az ifjú Marx a lételmélet és a szemantika síkján is megtöri az árufetisizmust, árutermelők társadalmának

érvényes gondolati és nyelvi alapformáit. Ez a megtörés ugyanakkor megbonthatatlan egységet alkot az árutermelői elméleti tudat metafizikus jellegének fölényes meghaladásával, ami a maga részéről ismétcsak a világtörténelmi perspektívába való gondolkodást követelt meg, ami nélkül „az ész" követelménye nem realizálódhatott volna: „Mert az ész épp az, hogy a különbözőt egynek, konkrétumnak fogja fel; az értelem viszont ragaszkodik a különbségekhez." (*Hegel:* Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó 1966. 728. old.) A marxi „ész" ugyanakkor a különbözők egysége alapján ragaszkodik azokhoz a formakülönbségekhez, amelyet a metafizikus értelem elfojt a különbözők ama hamis egységformájában, amelynek a hegeli formatan és a gazdaságfilozófia exoterikus vonulata is áldozatul esett. A „Wert"-tel szembeszegezett marxi „ellentétel" külső formáját tekintve paradox: nyilvánvaló, hogy az érték nem attól a munkaidőtől függ, amibe a tárgy termelése kerül. Nyilvánvaló az is, hogy annak a közösségi használati értéknek, amelynek termelése fölött majd az általános értelem dönt, már nem lesz értéke, azaz *Wert*-je. Minderre még kitérünk, itt csak arra utalunk, hogy a paradox formák jelzik a különbözők egységét és ellentétét az átfogó mozzanat: a mindig *kostbar* idővel való gazdálkodás össztársadalmilag nem-tudatos, illetve egyedül lehetséges módon, tehát közösségileg tudatos formái között.

A közgazdász értetlen mind a dialektikus paradoxon, mind pedig a mélyebben fekvő az új jelentés-jel síkok iránt. Nemcsak hogy elveszíti, feloldja a jelek sokaságában a jelentést – ez általában jellemző eljárására –, hanem a régihez kísérli meg asszimilálni a marxi új jelentést és mivel ez természetesen nem sikerül, így negatíve ítéli meg. Ennek elemzése még a későbbiek feladata. Itt elégséges csak arra felhívnunk a figyelmet, hogy éppúgy, ahogyan a munka társadalmi jellege dologi létmódjának elméleti megörökítését nem szüntette meg az a tudományos felfedezés, hogy értékként a munkatermékek csak dologi kifejezései a termelésükre fordított emberi munkának, úgy hatás nélkül maradt az a felfedezés is, amely áttört az érték –, illetve nem-értékalkotó munka közös magvához, a *kostbar* időhöz. Arról a társadalmi munkaidőről van szó, amelynek pusztán lehetséges megjelenési formája az egyenlő átlagmunka tartama, illetve a közösségi munkaráfordítás ideje.

Itt túl a ricardói – s egyáltalán az arisztotelészi formán – a magánmegosztott munkák dologi ráfordítás alakján, túl tehát a cserélők

dologi viszonyain, megjelenik az a *kostbar* idő, amely, mint gravitációs centrum, körül az áru fétisjellegével kapcsolatos érett marxi fejtegetések a gazdaság különböző formáit rangsorolják. Az idő mindig *kostbar* lesz: a demisztifikált szerkezet ismeretes főszereplője, Robinson is számbaveszi a munkafunkciókhoz szükséges időt. Teljes függetlenül attól, hogyan oszlik meg a társadalom számára szükséges munkaidő (mint a szükséges- és a többletmunka összessége), a termékvilág előállításához szükséges munkaidő bizonyul annak a centrális kategóriának, amellyel minden formációban gazdálkodni kell. A majdan megvalósuló totális életnyilvánítás szabadság-birodalma is azon a szükségszerűség-bázison nyugszik, amelyen belül a társadalom számára szükséges munkaidőt nyilvántartják, elosztják, tárgyiasítják és ellenőrzik. „A *munkaidő*, még ha a csereértéket megszüntetik is, mindig a gazdagság létrehozó szubsztanciája és a termelése-megkívánta *költség* mértéke marad." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek, 3. rész 231. old.; vö. még MEM 46/I. köt. 88. old.) Így határozza meg Marx majd a kostbar idő kategóriáját, itt is túl e költség egyetlennek vélt, gazdasági értékformáján.

Az értelmezők Marxot még Proudhonnal is azonosítják, amikor szem elől tévesztik a *kostbar* munkaidő kategóriáját. Így Tuchscheerer „Mind Marx, mind Proudhon és követői szilárd eredménynek tekintették azt, hogy az áruk értékét a bennük feldolgozott munkaidő határozza meg, hogy az áruk csak azért kommenzurábilisak, azaz egymással összehasonlíthatók és összemérhetők, mert valami azonosat tartalmaznak, nevezetesen munkát. Ennyiben egyezik a kispolgári szocialisták általános értékelméleti kiindulópontja a marxi felfogással." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 304. old.)

Marxnak azonban nincs általános értékelmélete: maga az általános értékelmélet *contradictio in subiecto*. Marxnál az általánosság rangjára csak a *kostbar* idő, az idővel való gazdálkodás általában, tesz szert s éppen ezáltal a gazdasági értékelmélet a különösség fokára degradálódik.

Általános gazdasági értékelméletnek ugyanakkor implicite csak általános, a különös társadalmi jellegétől megfosztott munkaelmélet felelhet meg. A közvetettel konfrontált közvetlen társadalmi munkaidőt Marx részletesen a „Grundrissé"-ben bontakoztatja ki: ezt Tuchscheerer egészében besorolja az értékelmélet rubrikájába. Az a gondolat, hogy a termékek a közvetlen társadalmi munkaidő feltételé-

vel többé nem lesznek a gazdasági szubsztanciájukként adott egyenlő munka révén azonosak, ez fel sem merül. Így hát a szerző egy visszájára fordult szerkezetet merevít meg a maga egészében, az egyes elméleti felcserélések már csak ezen belül prezentálódnak. A közösségi munkaidőt Marx majd – mint már jeleztük – az *általános*, *magával egyenlő munkaidőként* határozza meg, amely, szemben a közvetettel, a csere előtt, illetve anélkül általános. Tuchscheerer azonban ezt az általános munkaidőt bevonja a közvetett társadalmi munka rendszerébe, mellérendeli annak a különbség nélküli társadalmi munkának, amelyet az áruvilág reprezentál. Marx felfogásában azonban valami gyökeresen más az a termékekben relatíve anyagiasult különbség nélküli munka kvantuma, amely ilyenként elválaszthatatlan az általános kicserélhetőség dologi formájától, hiszen az árukban foglalt különös munkakvantumok nem cserélődhetnek ki más különös munkakvantumokkal és ismét valami más az a színére fordított munkaidő, amely közvetlenül „általános pénz", hiszen az egyéni munka már az általános termelés tagja. Amikor a szerző ez utóbbi általános munkaidőt besorolja az áruérték szubsztanciáját alkotó munka kategóriájába: „Az értékben megjelenő munka megkülönböztetés nélküli, egyenlő általános munka..." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 348. old.), akkor itt már nincs helye a korábbiakban általa is jelzett közösségi általános munkaidővel: magával egyenlő, hiszen a munkaérték-elméleten belül ennek semmi értelme sincs. Az általános, önmagával egyenlő munkaidőnek más valóságos és elméleti térben van csak jelentősége: abban, ahol már megszűnt a munkaidőnek mint a különböző (különös és általános) termékekben a (különös árukban és a pénzben) anyagiasult egyenlő, átlag munkamennyiségnek a léte stb.

A kommentár-irodalom nem kerülheti meg a közösségi termelési szervezetnek a „Grundrissé"-ben adott jellemzésének futólagos érintését, ahogyan az árufetisizmus jellemzését sem. (Vö. Uo. 326–327., 334., 336. old.) Nem elemzi azonban a közösségi termelés munkaidejének sajátosságait, ahogyan a fetisizmus olyan történetfilozófiai eszmefuttatás marad, amelyeknek nincs kategoriálisan rögzíthető politikai gazdaságtani vetülete. Így hát vagy közvetítés nélkül állnak egymás mellett a közvetett, illetve a közvetlen társadalmi munkaidő kategóriái, vagy pedig – láttuk – az utóbbi jellemzői megszűnnek az előbbiben. Ahogyan tehát az árufetisizmus problematikája Tuchscheerer ábrázolásában nem érintette a termelési költségek azon elsődleges meg-

határozottságát, hogy ez a termék dologi attribútumává vált, úgy nem érinti a termékek relatíve anyagiasult egyenlő, elvont általános munkává transzformálódott társadalmi munkaidő létmódját. A fetisizmus külön fejezete marad annak a munkának a jellemzése *mellett*, amely az értékben jelenik meg. A marxi logika, amely mindig rendszeregészek konfrontálása, ahol már a legalapvetőbb formai determinációs sík is minden elemet a saját formai és az adott elem anyagi természetének megfelelően is maga részéről meghatároz, szétesik. Nemhogy az válna a feladattá, hogy az értelmezés kimutassa a nem-uralt, a dolgok csereviszonyába transzponált, megalvadt egyenlő munkakvantumaként létező sajátos társadalmi munkaidő jellemzőit, konfrontálva azzal a munkaidővel, amikor ez már az lesz ami, és nem más, hanem éppen fordítva: a politikai gazdasági kategóriáktól, ezen belül itt a társadalmi munkaidőtől elszakított fetisizmus-elméletnek le kell róni a tiszteletkört: az elemzés ott zárul le, ahol el kellene kezdődnie. Vajon a fetisizmus ilyen felfogása pozitívumot jelent-e azokhoz az elméletekhez viszonyítva, ahol ez a problematika már teljesen eltűnik? Annyi bizonyos, hogy itt a fetisizmus-elmélet formális fenntartása elleplezi a mélyenrejlő szakadást közte és a tőle már megtisztított politikai gazdaságtani kategóriák közt, míg a fetisizmusról már elfeledkező koncepciók kinyilvánítják ezt az itt még latens lényeget. „Ami rejtve volt, kipattan." Ebben az értelemben a regresszió progresszió.

Éppúgy, ahogyan a marxi álláspontot kezdettől elválasztotta a kispolgári szocialistákétól az a felismerés, hogy a közösségi termelési szervezet munkaideje nem szorul dologi kifejezésre, közvetítésre, éppúgy ez a fajta munkaidő egyik kategoriális előfeltétele volt a klasszikus politikai gazdaságtanban foglalt munkaidővel való kritikai számvetésnek. A szükségletekhez és a munkaráfordításokhoz mért „természetes ára" a terméknek – az a meghatározottsága, hogy megéri-e az immár az ebbe a dimenzióba helyezett anticipált kész termék a ráfordítást – egyszerre alapozta meg a kispolgári és a polgári értékelméletek meghaladását.

Marx a *kostbar* idő kategóriájával túlemelkedett mindenfajta olyan kispolgári illúzión, amelyek a forgalmi viszonyok átalakítására korlátozódtak és amelyek a pénzt óhajtották eltörölni minden áru pénzzé tétele révén. Az áru, a csereérték, az ár megszüntetése az idő fölötti döntés révén – ez az ifjú Marx a jövőt előlegező követelménye. Ebben az összefüggésben egy színvonalra kerül a munkaidő különös képviselete az áruk által és a munkaidő mint általános áru, mint pénz.

Már a „Kéziratok”-ban is a pénzről, mint általános visszájára fordító hatalomtól megkülönböztetve a magántulajdon sajátos alakja, az áru mint különös visszájára fordító hatalom funkcionál, ahol is a termelés minden új termékének az a gazdasági funkciója, hogy a másik ember felett egy idegen hatalmat teremtsen: minden új termék a kölcsönös csalás és kifosztás új potenciája. Így már maga az áru is, gazdaságilag mint a saját és idegen önhasznok tárgyi létmódja, magának a pénznek „előformája”, eszerint eleve abszurd az egyiknek a funkciójával a másikat felruházni, abszurd és illuzórikus; az áru szükségszerűen fejlődik pénzzé, az elidegenült dolognak az ember feletti részleges uralma az ember feletti teljes uralomba csap át.

Marx majd így összegezi álláspontját azokkal a kispolgári illúziókkal szemben, amelyek a fennálló termelési viszonyok forradalmasítása nélkül a polgári gazdaság visszásságait a forgalom szervezetében végrehajtott változtatásokkal – bankváltoztatásokkal, egy racionális pénzrendszer megalapításával – akarták megszüntetni. „Minthogy a fémpénznek (és valamennyi ezen nyugvó pénzfajtának) ez a leértékelődése mindig megelőzi felértékelődését, a problémájukat fordítva kellett volna felvetniök: elejét venni a pénz periodikusan visszatérő leértékelődésének (az ő nyelvükön: eltörölni az áruk kiváltságait a pénzzel szemben). Az utóbbi megformulázásban a feladat mindjárt feloldódott volna: az árak emelkedését és esését megszüntetni. Az utóbbi azt jelenti: az árakat megszüntetni. Ez pedig: a csereértéket eltörölni. Ez a probléma: (eltörölni) a cserét, ahogy ez megfelel a társadalom polgári szervezetének. Ez az utolsó probléma: a polgári társadalmat gazdaságilag forradalmasítani.” (MEM 46/I. köt. 54. old.)

Ami most már az idő alapformáját, az időt, mint *kostbart* illeti, gyökeres különbség rejlik abban, hogy a munkaidő nem kizárólag a hasznos forma számára való, hanem maga a hasznos forma válik az önállósult gazdasági szubsztanciaként létező sajátos munkaidő anyagi hordozójává, hogy a munkaidő tehát nemcsak egyszerűen tárgyiasult, hanem eldologiasult formában is létezik. A defetisizálás itt úgy jelenik meg, mint a munkaidő eldologiasult, transzponált létmódjának visszavétele az áruk társadalmi viszonyából és alárendelése a közösségi döntésnek.

Marx számára tehát az a körülmény, hogy az árunak mint értéknek a szubsztanciája a munkaidő, azt jelenti, hogy még nem a közösség uralja a gazdagság aktív létrehozó szubsztanciáját, hanem az atomisztikus termelés megannyi székhelye, megannyi gazdasági sejtforma,

amely az eleven munka mellett az eszközt is, egészét tekintve – a már említett – „gondolattalan szétszórtságban" tartja.

Meghaladandó tehát az az álláspontot, amely a marxi politikai gazdaságtani nóvumot s vele a marxi dialektika alapformáját az áru belső ellentmondásaiból kísérli meg kifejteni. Marx első tette az áruban foglalt specifikus jellegű ellentmondások külsődlegesítése és alapformájára való redukálása: csak így állhat előttünk a mindvégig fenntartott, elmélyített kezdet: tárgyi módon létező gazdagság és az ember számára már rendelkezésre álló uralt idő.

E külsőlegesítés nélkül – amivel csak máshogyan fejezzük ki az itt megvalósuló defetisizálást – nem bontakozhatott volna ki a *kostbar* idő kategóriája s vele egyben azoknak a változó, de mindig létező gazdasági formáknak feltárása, amelyek közepette, ahogyan az idővel gazdálkodnak. Az elméleti exteriorizáció megfelel a valóságnak: a mindig is implicit és az áru fétisjellegéről szóló marxi fejtegetések explicit logikája értelmében az idő elosztása az ősközösségi és a naturálgazdálkodásban a közösségi összmunka szükségszerű mozzanataként meghatározott hasznos munkafajták primitíve tervszerű (naturálisan természetadta, a természeti körülményeknek alávetett) volt. Itt a „dolgoknak az eleven idő által való formálása" a termékek társadalmi-természeti formájává vált s nem dologiasult el a termékekben, mint sajátos módon érzéki-*érzékfelettiekben*. Csak az árutermeléssel válik a termékek mint a cserében egyenlőkké tettek személyi viszonyába transzponálttá a magántermelők ráfordítása s ezzel indul el az immár csak a csere közvetítésével társadalmivá váló munka sajátos mozgásformája. E transzpozíció tényének felismerése, elméleti visszavétele – a közösség tárgyává tett, a munkaráfordításban feloldott termelési költségek kategóriájának megragadása – tette lehetővé Marx számára, hogy a klasszikusok által elfojtott *magán*munkának immár általa fetisisztikusnak tekintett dialektikáját kifejthesse.

Az árutermelő munka kettős jellegének első kontúrjait jelzi a bérmunkás tevékenysége, mint a minden tevékenységtől való absztrakció. (Lásd Gfk 81. old.) Előbb formálódik azonban ki a cserében végbemenő egyenlősülés és a naturálistól való elvonatkoztatás ábrázolása, mint a magában a közvetlen termelésben végbemenő objektív elvonatkoztatásé; az elsődleges tehát a tagadott magánmunka s csak azután következik a tagadott hasznos, konkrét munka kategóriája. Ez szükségszerű és abból a marxi módszerből fakad, amely mindig – jeleztük már: az elvont tartalom által meghatározott – legátfogóbb gazdasági-

formai determinációból indít: csak a magánmunka egyik fázisaként bontakoztatható majd ki a közvetlen termelésen belüli elvont munka kategóriája. Szükséges azonban itt megjegyezni, hogy az elvont munka egyik alakjában sem lehet egyfajta olyan relatív kezdet, ami ne mutatna túl önmagán, és ne követelne meg átfogóbb elméleti előfeltételeket, mint egyben az elvont munka kritikai értelmezésének kulcsát. A tagadott magánmunka, mint elvont általános munka ősalakja az az elidegenítési aktus, amelynek révén a magántulajdonok, mint elvontak és egyenlők vonatkoztatódnak egymásra.

A háttérben azonban ott rejlik a hasznos hatás-ráfordítás ellenstruktúrája, amely által az elvonatkoztatás és az egyenlőség különös, meghasonlott alakzatoknak tűnnek, mint szükségszerű velejárói a magántulajdonosi alapzatból fakadó olyan *post festum* integrációnak, amely a termékek naturális létezésének az elidegenítés révén történő tagadását követeli meg.

Itt, ahol az ifjú Marx először fogalmazza meg az idő új felfogását, úgy tűnhetne, mintha a társadalmi munkaszervezetnek csak időbeli létformáját ragadta volna meg s a térbeli teljesen háttérbe szorult volna, holott az ő koncepciójában tér-idő megbonthatatlan egységben vannak. Ebben az egységben e létformák olyannyira áthatják egymást, hogy csak kölcsönös feltételezettségükön belül specifikálhatjuk őket. Ennek előrebocsátásával elmondhatjuk, hogy az ifjú Marx kezdettől szembeállítja egymással a megosztott, a magántulajdonosi (magánmunka), valamint a munka egységén nyugvó gazdasági szervezetet. A megosztott munka a társadalmi-gazdasági tér egy formája, a gazdasági elszigeteltség, elkülönültség formájában való sajátos termelői együttműködés, amely – mihelyt szinonimként értelmezzük a megosztottságot a csereértékkel – megbonthatatlan korrelációban áll az elidegenült munka mennyiségi oldalával, azzal tehát, hogy a végül is a termékek által hordozott sajátos munkaidőre feloldódó termelési költségek mint értékmeghatározók érvényesülnek. A politikai gazdaságtan kezdődő marxi bírálatában tehát nemcsak az az új, hogy különösként mutatja fel a munkaidő öröknek vélt alakját s alapformájára redukálta – s innen halad majd különös alakzatainak specifikálása felé –, hanem egyben az is, hogy ezt a létformát először hozta korrelációba a termelési elemek specifikus gazdasági elosztottságával. Elmondható, hogy a termelés anyagi elemeinek gazdasági elszigeteltsége, elkülönültsége, e különös társadalmi-gazdasági tér-dimenzió felismerése, kritikai általánosítása nélkül Marx nem is haladhatta

volna meg a polgári közgazdászok korlátolt idő-felfogását sem. Csak így jelenhettek meg a magántermelők viszonyai, mint az eredendően megosztottak dologi integrációs formái. Így ez a gazdasági megszakítottság a feltétele, reprodukáló alapja annak, hogy maga az idő megszakított-dologi módon prezentálódjon; dologi módon, hiszen az áruk, mint értékek hordozzák, és megszakítottként, hiszen az áruforma maga az időnek mint diszkontinuitívnek a formája is, a megannyi megalvadt munkamennyiségként létező idő szétszórt tagjaiként való tériesült léte. Nem jöhetett volna létre az árufetisizmus felismerése a gazdasági térnek mint megszakítottnak tudatosítása nélkül, ahogyan az antagonizmusaitól felszabadult *kostbar* idő kategóriája sem volt megragadható a „communauté" egységesült gazdasági terének anticipálása nélkül.

Anyag—tér—idő sajátos marxi „relativitáselmélete" nyilván beható elemzésre szorul. Ki kell majd dolgozni a társadalmi formációk egymásban levő anyagi és materiális, technikai, társadalmi-gazdasági mozzanatainak tér—idő struktúráit. Ki kell mutatni, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan „newtoni" tér—idő felfogásával szemben (ahol is az abszolút tér-idő adatok a valóságban különös tér-idő adatok abszolutizált formái) Marx dolgozta ki e létformák relatív felfogását a fentebb már jelzett lényegi egységükön belül az idő kitüntetett szerepét. Napjainkban azonban a tér—idő kategóriákat társadalomelméleti vonatkozásban csak gnoszeológiailag specifikálják, ami arról tanúskodik, hogy társadalomelmélet terén is a „newtoni" felfogás prolongálódik.

Így pl. A. J. Gurevics álláspontja: „A történész korunkban már nem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az emberek az objektíven létező teret és időt szubjektíven élik át és tudatosítják, amiből az következik, hogy e kategóriákat a különböző társadalmak, a társadalmi fejlődés különféle stádiumai, ugyanazon társadalom más és más rétegei, de még az egyes individiuumok is eltérő módon fogadják be és használják. Ennek a számos tudományág — nyelvészet, etnológia, kultúrantropológia, művészettörténet, irodalomtörténet, pszichológia — adataival is alátámasztott ténynek komoly jelentősége van a történettudomány, ezen belül pedig főként a kultúrtörténet számára is." (In: Történelem és filozófia. Gondolat Könyvkiadó 1974. *A. J.* Gurevics: Időképzetek a középkori Európában. 31. old.)

Eszerint a történetiség nem elsődlegesen a létformák társadalmi-gazdasági formaváltozásában — s csak ezáltal meghatározva a többé-kevésbé hamis tudati visszfényükben —, hanem ugyanannak a létformának más-más szemléletében rejlik.

Tér – idő marxi „relativitáselmélete" a valóságban „csak" egyik fejezete a gazdasági formameghatározás – anyagi tartalom és forma dialektikája – általános marxi elméletének. A gazdasági forma – a maga részéről – nemcsak a termelés alanyi, tárgyi tényezőit, együttműködési, csereformáit stb., hanem éppúgy ezeknek legátfogóbb társadalmi-természeti létformáit is determinálja. Ugyanakkor ő maga is determinálódik a már rendelkezésre álló munkaidő szabályozó funkciója által – a természet feletti uralomnak a rendelkezésre álló munkaidőben kifejeződő foka által. A magántulajdon bírálata ebben a vonatkozásban a magán-kisajátított tér – idő bírálata. Az idődimenziók közt az elsődleges a létfenntartáson felüli többletidő létrejötte egyáltalán; a már rendelkezésre álló munkaidő, mint a termelés szabályozója, elosztási formáinak meghatározója, ami a maga részéről mindenekelőtt a tárgyi-hatalmi szervek által „könnyebbé tett termelés"-től függ, végül pedig a többletidő és kisajátításának formái. A munkaidő tőkés magánelosztása, valamint a bérmunka révén valósul csak meg a földnek, mint piacnak meghódítása és a térnek az idő általi megsemmisítése. (Lásd MEM 46/II. köt. 22. old.)

Amikor az ifjú Marx alapformájára hozza az időt, mint *kostbart*, akkor a tárgyi oldalon, az eleven munka által megformált termékvilág oldalán ezt az időt mint a tárgy érvényének lényeges mozzanatát határozza meg. Így az érvény e tárgyi vonatkozásban átfogóbb, mint az idő, s ugyanakkor polemikusan szembesül az érték (*Wert*) kategóriájával. Úgy tűnik, hogy az érvény a termék teljes társadalmi-gazdasági létmódját fejezi ki, ami nem merül ki az előállításához szükséges időben akkor sem, ha megjelenik ez az idő a termékek mint egyenértékek társadalmi viszonyában. Ennek az érvénynek is fenn kell állnia minden különös gazdasági formában és valóban, fenn is áll. Ahol a termékek előállítására fordított munkaidő nem dologiasul el, ott a használati érték – mint közösségi használati érték, a maga társadalmi jelentőségének teljességében – a ráfordítást csak olyan mozzanatként tartalmazza, ami az idő elosztása fölött döntő és az ennek realizálását utólag kontrolláló közösség számára releváns.

Ez a ráfordítás lényeges a közösségi egyén, mint fogyasztó számára is; de csak megszűnten-megőrizve, hiszen a közösségi *használati érték* az ő számára már mint a naturális tulajdonságok összessége funkcionál, mint különös létté vált, ebben megszűnt tevékenység. A termék teljes társadalmi-gazdasági létmódjában tehát benne rejlik költsége is

– hiszen léte az e költség fölötti döntéstől függ első fokon –, de csak mozzanatként. Ami pedig az árutermelők társadalmát illeti: a tárgy termeléséhez valóságosan megkövetelt idő csak mozzanata a végső soron a piacon realizálódó társadalmi létmódjának és ez közvetíti jelentőségét a fogyasztó számára. Mihelyt ez a közvetítés már realizálódott, a fogyasztó itt is csak mint szükségletének szubsztanciájával áll szemben a termékkel. (Habár – mint erre majd kitérünk – a fogyasztásban megszűnten is megőrződik a termelés és a közvetítési rendszer antagonisztikus jellege.) Eszerint a mégoly ellentétes társadalmi formákban sem redukálható a termék a maga teljes társadalmi létmódjában a termeléshez megkövetelt időre.

Marx, amikor a tárgy érvényének lényeges *mozzanata*ként határozza meg a tárgy előállításához szükséges időt, polemikusan helyezkedik szembe azzal a gazdasági renddel, ahol az alanyi és a tárgyi világ is csak mint a maga különös alakjában vett idő (szükséges és többletidő) alanyi hordozói, tárgyiasítói, illetve dologi képviselői a valóban lényegesek, ahol tehát „az idő minden, az ember semmi", legátfogóbb értelemben azzal a renddel, ahol a gazdagság mértéke a dologi módon létező idő és nem a gazdag emberi szükséglet. Továbbá: az ő felfogásában a termékvilág valóságos termelési költségei majd csak a közösségben bontakoznak ki. Az ő szemében e költségeknek a színére fordult alakzata a már említett: a közösségi idő elosztása, a termékek szükségletekre vonatkoztatott hasznos hatásának megfelelően a dolgoknak az eleven idő által való formálása. A klasszikus politikai gazdaságtan azonban természetesen valami mást ért a termelési költségeken, mint Marx, és a közgazdász ezt a „valami mást" érvényesíti az ifjú Marxszal szemben.

Így jár el Tuchscheerer is. Számára a munkaidő szerepe csak az értékmeghatározáson belül merül fel, holott ugyanakkor jelzi: Proudhonnal szemben Marxnak az a véleménye, hogy a magántulajdonnal együtt nemcsak a profit és a járadék, hanem az érték, az ár, a munkabér stb. kategóriái is megszűnnek. Az a kérdés azonban fel sem merül az ő számára, hogy melyek e múlékony kategóriák alapformái, hiszen ezeknek hiányában megszűnne a társadalom anyagi elemeinek gazdasági formája maga, s így – implicite – az érték stb. megszűnése egyben minden gazdaság végét jelentené. Tuchscheerer az alapformájára redukált *kostbar* idő és az értékforma ellenstruktúrájának egyes mozzanatait (persze nem ilyenként) csak azokban a vonatkozásaiban értékeli pozitíve, amennyiben a *nem* visszájára fordultként felfogott értékmeghatározáshoz való közeledés elemeit ismeri fel bennük. Így szükségszerűen az elméleti felcserélések sorozata jön létre abban a mértékben, amennyire értetlen az objektív, a létben fogant felcseréléseket „felcserélő",

azaz a transzpozíciót visszavevő marxi állásponttal szemben. Nem érti, hogy az a tárgy, amelynek „értéke" a termelők döntésétől függ, már nem áru, hanem közösségi használati érték. Számára ezért a közösségi használati érték létesülésének feltétele, a termeléssel kapcsolatos döntés, belesorolódik Marxnak a ricardói értékmeghatározáshoz való közeledése folyamatába. A közgazdász inkább elfelejti – egy nem tudatosuló gondolati mechanizmus révén – azt a közgazdasági közhelyet, hogy a gazdasági érték nem függhet a használati értékkel kapcsolatos termelői döntéstől. Így Tuchscheerer a többi közt a konkurrencia mechanizmusának jelzését hiányolja a közösségi termékvilág létesülésének marxi vázlatában. Ott pedig, ahol Marx ábrázolásában a társadalom összideje fölött rendelkező közösség válaszolja meg a „mit, mennyit termeljünk" kérdését, Tuchscheerer fontosnak tartja felhívni a figyelmet arra, hogy a munkaidő nem mint egyedi, hanem mint társadalmilag szükséges alkot értéket. Az ő értelmezésében tehát Marx felfogása a *kostbar* időről nem más, mint Marx saját nézete „a munkaidőnek az értékmeghatározásban betöltött szerepéről". Az átfogó s ezen belül a részleges elméleti felcserélések hatására Tuchscheerer már nem marasztalja el teljesen a még nem ricardiánus Marxot: „Mivel azonban Marx több ízben is hangsúlyozta, hogy *lényegileg* a *munkaidő* az érték alapja, mindenképpen a legjobb úton van már afelé, hogy szakítson azzal a nézettel, miszerint az áru értékének meghatározása véletlenszerű." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 203. old.) Így fojtja el a nem-defetisizált különös forma a felfedezést, a defetisizált alapformát s vele a közösségi formát, így sorolódik be a meghaladás zseniális tette a készenkapottként elsajátítandónak tartott státuszába. Egyszóval: Marx azért bizonyul proudhonistának, mert a szerző nem lát túl az árutermelői formán. Ezt a körülményt még abban a látszatra kisszerű vonatkozásban is tetten érhetjük, ahogyan Tuchscheerer idéz. Tuchscheerer ugyanis nem érti, mit ért Marx azon, hogy a tárgy értékének eldöntése lényegileg attól a munkaidőtől függ, amibe termelése kerül. „Itt ugyan nem derül ki, mit is értett Marx »lényegesen«" (Uo.) (a fordítás hibás, az eredeti szövegben a „lényegileg" szerepel).

Pedig Marx ezt megmagyarázza, amikor egy kötőszóval fűzi össze az ezt a csak egységében megragadható gondolati egészt: „Mert ettől az időtől függ, van-e a társadalomnak ideje arra, hogy emberileg kiművelődjék." Tuchscheerer ezt már nem idézi, holott a marxi tézisnek ez a vonatkozása alkotja a közösségi termelési döntés fő motívumát, amennyiben a „mit termeljünk?" kérdése itt már alárendelődött a legfőbb célnak, a mindenoldalúan fejlett személyiség kibontakozásának. Nem is idézheti, mert ez valami teljesen idegen a ricardói elmélettől. Inkább így folytatja: „vajon arra gondolt-e, hogy – amint ez a látszat –, hogy a munkaidőn kívül a »munka anyaga« vagy a »kiadások« – amelyek mindamellett ugyancsak feloldhatók munkaidőbe – szintén befolyásolják az értéket, vagy pedig azt akarja ezzel mondani, hogy a munkaidő egészében véve lényegesen meghatározza ugyan egy áru értékét (csereértékét), de csupán mint *egy* mozzanat a konkurrencia mellett." (Uo.) Pedig – láttuk – Marx megmondta, hogy mire gondol, csakhogy ő – értelmezőjével szemben –, az idő szerepét mint többé már nem értékmeghatározót is felismerte. Ám ha ez a döntő mozzanat, ez az új horizont hiányzik, akkor Marxnak minden, mégoly explicit kijelentése is hiábavaló marad. S ugyanaz a Tuchscheerer, aki a konkurrenciát hiányolja abból a marxi koncepcióból, amely a saját alapján kifejlődött kommunista gazdálkodást vázolja, nem veszi észre a konkurrencia szere-

pének felismerését Marxnál ott, ahol a polgári társadalomról van szó. Arról a tehetségről szólva, amely túlzott tiszteletdíj-követeléseket támaszt jegyzi meg Marx: ... „ennek a tehetségnek Proudhon ugyanúgy válaszol, ahogy a nemzetgazdaságtan válaszol mindazoknak, akik a kínált tárgy úgynevezett természetes árát, azaz termelési költségeit messze meghaladó árat követelnek – a szabad kereskedelemmel." (MEM 2. köt. 49. old.) El kellett mennünk egészen eddig a szintig, tehát az idézés módjáig, hogy a legérzékibb-legkézzelfoghatóbb módon jelezzük egy magasabb rendű civilizáció alapmeghatározottsága iránt értetlen álláspont visszásságát. S ugyanez az értetlenség azután rávetül a polgári formára, a polgári formába foglalt termelési költségek értelmezésére. Mert hiszen ugyanaz a Tuchscheerer, aki minden ponton az általa specifikálatlanul vett munkaidőt, mint az érték alapját, kutatja az ifjú Marxnál, nem tudatosítja átfogó jelleggel, hogy egyszerűen nem létezik – ha ezt a maga tiszta formájában keressük, illetve csak kétértelműen létezik – a termelési költségeknek a munkaidőre való feloldása, ez az állítólagos ricardói elsajátítandó mag. Az ifjú Marxnak még itt is igaza volt: „A nemzetgazdászok szerint a termelési költségekhez a munkaidőn és a munka anyagán kívül hozzátartozik még a földtulajdonos járadéka, valamint a tőke kamatai és nyeresége is." (Uo. 48. old.) Persze, messze vagyunk még e rendkívül fontos probléma kifejtésétől, amelynek lényegét azonban már itt is úgy határozhatjuk meg, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan megtörte legsajátabb elvét, a munkaidő általi értékmeghatározást, hogy tehát még ebben a kérdésben sem állt készen az, amit Marxnak a közgazdászok szerint csak el kellett sajátítania. (Ez különben az a vonulat az értelmezőknél, ami úgy határozható meg, hogy Marx állítólagos eklekticizmusnak Ricardo egy tömbből faragottsága felel meg.) Mindezzel csak arra utalunk: nem arról van szó, mintha a közgazdász csak a *communauté* modelljét nem ismerné fel, nem ismeri fel azt sem, amiben mint kizárólagos közegében mozog, tehát az árutermelői közeg specifikumait. E kettő megbonthatatlanul összefügg: hiszen már jeleztük, hogy maga Marx is csak az alapforma és a közösségi időgazdálkodás közvetítésével hámozhatta ki a racionális magvat *és* a tőkés misztifikációt a tőkés árutermelői forma törvényének elméleti kifejezéséből. Ennek hiányában a valóságban visszájára fordult az elméletben a színére fordul, az objektív felcserélések, transzpozíciók és lényegi kétértelműségek pedig megszűnnek, hogy azután az elméletbe tevődjenek át.

Az igaz elmélet logikai koherenciájának szükségszerűségét bizonyítják az ezt a szükségszerűséget nem megértő, a megemésztetlen értékkategóriával kapcsolatos misztifikációk, amelyekre itt persze csak utalhatunk. A közvetlen indítékot az adja, hogy a ricardoizált Marxnak mégis valami *nóvumot* kell tulajdonítani, ami nagy elődjétől megkülönbözteti. Ennek azonban az az ára, hogy Ricardót kell elmarasztalni.

Ugyanaz a közgazdasági felfogás, amely az ifjú Marxot mint a munkaérték-elmélet kezdeti visszautasítóját marasztalja el s Ricardo alakját így Marx fölé emeli, más vonatkozásban Ricardót a vulgárisok színvonalára degradálja.

„*Az érték objektivitása nem dologiságában van* – ez a megállapítás a tulajdonképpeni kiindulópontja Marx támadásának a politikai gazdaságtan fetisizált szemlélete ellen, amely az ember és a dolgok közti, a termelési folyamatban kialakult kapcsolatok többé-kevésbé állandó vonásaira hivatkozva tagadta a tőkés termelési viszonyok történelmileg specifikus és így átmeneti voltát.
A politikai gazdaságtan fetisizált szemléletének lényege éppen abban áll, hogy az emberek és a dolgok közti kapcsolatokból vezeti le az emberek közti társadalmi viszonyokat. A fetisizmus jelenségében kifejeződő idealista felfogás a politikai gazdaságtanban éppen az objektivitást és a dologiságot azonosítja, és a dolgok közvetítő funkciója mögött az emberek termelési viszonyait feltáró ... marxi felfogás jelenti a *materializmust* a gazdasági jelenségek vizsgálatában." (*Ripp Géza:* Politikai gazdaságtan és ideológia. 215. old.)

Nyilvánvaló, hogy ha a klasszikus politikai gazdaságtan szemlélete ebben az alapvető kérdésben fetisizált volt, akkor mindenekelőtt elesnek mindazok az elmarasztaló ítéletek – többek közt magáé a szerzőé is –, amelyek abból fakadtak, hogy az ifjú Marx nem fogadta el ezt az immár *fetisizált*ként jellemzett szemléletet. Képviselte-e vajon valaha Ricardo, a klasszikus politikai gazdaságtan ilyenfajta fetisizált szemléletet? Magának Marxnak más volt a véleménye, amikor a klasszikus politikai közgazdászokról szólva azt mondta, hogy „Az érték számukra valójában pusztán dologilag kifejezett viszonya az emberek termelő tevékenységeinek, a munkának egymáshoz... értékük az áruknak csak, egyáltalában a dolgoknak csak emberi munka *megtestesüléseiként* van; nem amennyiben mint dolgok magukért valóan valamik, hanem amennyiben társadalmi munka testtéválásai. (*Marx:* Értéktöbbletelméletek. 3. rész. 165. old.) A munka fogalmának fetisizáló elvetése valójában a vulgárisokkal vette kezdetét: ebben az értelemben pl. Mac Culloch a „társadalmilag meghatározott emberi tevékenységet azonosítja a fizikai stb. tevékenységgel, amellyel az áruk mint *használati értékek*, mint dolgok bírnak!" (Uo.) Mac Culloch ezzel a felfogásával – mondja Marx – elveszti magának a munkának a fogalmát.

Mivel Ricardo vitte először következetesen végig a használati értéktől megkülönböztetett érték elemzését, ezért – ha a polgári korlátokon belül is és a legkevésbé sem tudatosan, de – kettős objektivitással dolgozott, egy társadalmi-természetivel és egy öröknek hitt különös társadalmi-gazdaságival, így utalhatott Marx Ricardót elemezve a dolgokra, mint magukért-valóakra, illetve a dolgokra, mint a társadalmi munka testtéválásaira. Nem így a Ricardót bíráló szerző, hiszen ő nem különbözteti meg ezt a kettős objektivitást, s ezzel már vissza

is veszi a klasszikus politikai gazdaságtan egyik legnagyobb vívmányát.

Marx számára az érték objektivitása sajátos gazdasági dologiságában is rejlik: a termelők munkája a magántermelői alapzaton szükségképpen dologi általánosságot nyer. Ennek azonban csak annyi köze van a dolgokhoz, mint magukért-valókhoz (mint használati értékekhez), hogy ezek hordozzák a maguk érzéki-*érzékfeletti* létükben, hogy ők az eldologiasult relatív munkakvantum fantasztikus képviselői is. Ez a dologiság ezért egy sajátos, múlékony fetisizálódott objektivitás rangjára tesz szert.

Ha viszont azt állítjuk, hogy az érték objektivitása nem rejlik dologiságában, akkor az érték többé nem magántermelők dologi viszonya, többé nem személyek közti dologi burokba rejtett viszony. E dologiság mögöttesét pedig hiába keressük, hiszen a magántermelők közt a gazdaságilag formameghatározott – a saját ráfordításukat, mint egyik tulajdonságukat a többi közt hordozó – termékek közvetítenek. Régi spekulatív koncepció a formaváltoztatott anyag és (az így meg sem ragadott, nem is specifikált) összmunkához való viszony dologi kifejeződése vélt azonosságának mögöttesében keresni *az* emberi viszonyt. – Megjegyzendő, hogy a kritikát megnehezíti a dologiság kategóriáinak tisztázatlan alkalmazása; az anyagi értelemben vett tárgyiság átcsúsztatása a társadalmi-gazdasági, a fetisizált dologiságba. Ez ugyanakkor meg is könnyíti a bírálatot, hiszen nyilván itt is „az alapelv elégtelenségéről” van szó.

Legdöntőbb ellenvetésünk azonban a fenti koncepcióval szemben az, hogy a gazdasági jelenségek vizsgálatában megvalósuló marxi materializmus nem bontakoztatható ki még a helyesen felfogott értékviszonyra korlátozódva sem – hiszen ez már egy *partikuláris* gazdasági forma. Éppígy: Marx dialektikája sem ragadható meg az értékkategória – egy sajátos – felfogásának általánosításából. „Marx elsősorban azt hangsúlyozza, hogy az érték eleven, konkrét ellentmondás. Ricardo csak szubsztanciája szempontjából vizsgálta az értéket, azaz a munkát az érték szubsztanciájának tekintette. Marx, amikor Hegeltől »A szellem fenomenológiá«-jából kölcsönzött kifejezést alkalmazott, az értéket nemcsak szubsztanciaként fogta fel, hanem szubjektumként is. Az érték vált a politikai gazdaságtan valamennyi fejlett formájának szubsztancia-szubjektumává. Ebből alakultak ki az adott tudományban a tudatos dialektika kezdetei. Marx értelmezése szerint a »szubjektum« (ebben az esetben »A szellem fenomenológiá-

jának« terminológiáját alkalmazza) olyan valóság, amely saját belső ellentmondásain keresztül bomlik ki." (*E. Iljenkov:* A dialektikus logika. Történeti és elméleti vázlatok. Kossuth Könyvkiadó 1978. 258. old.)

Tény, hogy Ricardóval szemben, aki elméletileg megszüntette az értékkategória belső ellentmondásait – ebben a sejtforma szintjén manifesztálódott az „egész" ellentmondásos lényegének meg nem értése – az ifjú Marx már megkezdte ezeknek a kibontakoztatását. A kérdés csak az, hogy ez a klasszikus polgári fogyatékosság abból fakadt-e, hogy Ricardo „csak szubsztanciája szempontjából vizsgálta az értéket". E tétel szigorúan politikai gazdaságtani s ha e felfogás korlátozottságát azzal véljük meghaladni, hogy az érték szubjektum is, akkor óhatatlanul folyékony állapotába fordítjuk át a megalvadt munkát, s így értelmezzük értékszubsztanciaként. Tekintve, hogy az ifjú Marx először azt a formát kezdte vázolni, amelyben a munka az érték eleme s csak ezután az e formán belüli munkának, mint az áruérték szubsztanciájának a lényegét, itt az érett Marxra kell hivatkoznunk, „Emberi munkaerő folyékony állapotban, vagyis emberi munka értéket képez, de maga nem érték. Megalvadt állapotban, tárgyi formában válik értékké." (MEM 23. köt. 56. old.) Megjegyzendő, hogy itt Marx tőkés árutermelői viszonyokat feltételez s e ponton nem utal arra, hogy léteznek olyan viszonyok is, ahol az emberi munkaerő folyékony állapotban – lévén a közösségileg megszervezett munka eleme – már nem képez értéket. A tárgyalt vonatkozásban azonban számunkra az a lényeges, hogy a munkaerő csak megalvadt állapotában válik értékké, a termékben foglalt meghatározott munkamennyiség, pontosabban az áruk gazdasági lényegéhez, egyneműségéhez, s az ilyenként megalvadt összmunkamennyiséghez való meghatározott arányának megtestesítőjévé, kifejezővé. Az áru értékként egy meghatározott munkamennyiség – az egynemű, egyenlő, elvont emberi átlagmunka – dologi reprezentánsa; az árunak azért van értéke, mert a termelők – s ezt polemikusan jegyezzük meg Iljenkov „érték mint szubsztancia-*szubjektum*" koncepciójával szemben – még nem szubjektumai társadalmi termelésüknek. Ricardónak nem az volt a fogyatékossága, hogy az értéket csak szubsztanciaként fogta fel, hanem az, hogy megörökítette a termék értékében megjelenő munkát, az áruérték szubsztanciáját, hogy nem hatolt, nem is hatolhatott az áruérték szubsztanciája mögé. Ha fogyatékosan is, de feltárta az áruérték szubsztanciáját mint általában vett emberi, egyszerű átlagmunkát

(de nem mint elvont munkát). A marxi meghaladó bírálatnak nincs egyetlen olyan mozzanata sem, amely az érték önfejlődő immanenciáját hozná a felszínre. Marx éppenhogy azt hangsúlyozza, hogy: „Az érték mint olyan mindig okozat, soha nem ok. Azt a munkamennyiséget fejezi ki, amellyel egy tárgyat termelnek, tehát amellyel – a termelőerők ugyanazon fokát előfeltételezve – újra lehet termelni." (MEM 46/II. köt. 143. old.) Az, hogy a társadalmi munka ilyen gazdasági okozat-létformára tett szert, már maga is felcserélés eredménye. A magánmunka rendszerében a társadalmi formájában vett hasznos munkának sajátos gazdasági okozattá is kell átlényegülnie ahhoz, hogy a létté vált hasznos munka mellett külön okozatiságként s ezért megkettőződött okozatiságként, tárgyi és dologi valóságként alkossa az ember különös valóságát.

Marx továbbá azt is hangsúlyozta, hogy szemben az áru használati értékként való létmódjával, amely önálló, az áru mint érték valami pusztán tételezettként, pusztán a társadalmilag szükséges, egyenlő egyszerű munkaidő által meghatározottként létezik. „Annyira relatív, hogy ha az újratermeléséhez szükséges munkaidő megváltozik, akkor megváltozik értéke, habár a valóságban bennefoglalt munkaidő változatlan maradt." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész 116. old.)

Ahol Marx a visszájára fordult világ tőalakjának sajátos meghasonlott mozgásformáját bontakoztatja ki, ott Iljenkov egy színére fordult világ jellemzőit vázolja. Felfokozza ezzel az értékkategória objektíve misztifikált jellegét és egyben meg is szünteti, mert hiszen a marxi dialektika kincstári értelmezését elfogadva kinek is lehetne bármilyen kritikai nézőpontja egy olyan valósággal szemben, amely saját belső ellentmondásain át bomlik ki. S ha Iljenkov másutt azt állítja, hogy az érték mint önmozgó alany, mint szubsztancia-szubjektum misztifikáció (lásd uo. 194–198. old.), akkor mindezzel pusztán a közgazdászok számára bizonyítaná a filozófia önkényes-spekulatív jellegét, ha nem állna fenn az ismeretes szakadás e diszciplínák között.

Az ilyen és hasonló közgazdasági és filozófiai felcserélések – a materializmus és a dialektika messzemenően korlátolt értelmezése – áttörésének elemi feltétele az értékkategóriára való kizárólagos koncentrálás feladása, hiszen ez az eljárás már eredménye a formakülönbségek iránti közönynek. S éppen ezt a közönyt törte meg az értékforma ellenstruktúrája.

A politikai gazdaságtan centrális elvének, az értéknek a munkaidőben való feloldásával szembesített értékforma-ellenstruktúra jegyé-

ben e költségeket előzetesen, tudatosan határozzák meg; közösségileg, mert mint a sajátjukéval vetnek számot az eleven és múlt munkával s így ezek a közvetlen anyagi termelés inherens mozzanataiként érvényesülnek, éppoly inherensként, mint az egész folyamatot *a fronte* meghatározó cél: a gazdag ember szükségleteinek újratermelése és kielégítése az örökös levés értelmében. Ehhez az új világállapotot mégoly elvontan jelző szerkezethez viszonyítva, ahol is az időráfordítást a hasznosság, a termékvilág társadalmi jelentőségét szintén hasznos hatása határozza meg (az tehát, amit e termékvilág a maga demisztifikálódott, naturálissá „redukálódott" létében a közösség szükségletei számára jelent) s ez determinálja a ráfordítást – a feje tetején állónak minősül az a rend, ahol az érett Marxszal szólva – a munkamennyiségnek „... a különböző termékek által történő viszonylagos felszívása határozza meg bizonyos mértékben az illető termékek megfelelő társadalmi súlyát." (MEM 25. köt. 830. old.)

Az értékformát már meghaladott társadalmi termelési költség – közösségi-össztársadalmi s nem magánköltség – elve a jövő és nem a múlt: a kérdés most már nem az, hogy a termékek az egyenlő társadalmi munka mely kvantumának testtéválásai, hanem az, hogy a valószínűség szerint mennyi hasznos munkára lesz szükség a közösségi termékvilág előállításához. Ez persze nem zárja ki, sőt megköveteli az utólagos ellenőrzést, hiszen ez is feltétele annak, hogy az össztársadalmi céltudatosság hatókörébe bevont eleven és múlt munkát egyre adekvátabban oszthassák el a különböző termelési ágaknak, szükségletrendszereknek megfelelően. A termelési költség többé nem a tárgyi módon létező gazdagság dologi attribútuma s így értéke, hanem a közösségi termékvilág, a magukértvaló dolgok előállításához szükséges általános, önmagával egyenlő munkaidő. Aköztulajdon tárgyi létformáiként funkcionáló termelési eszköz; a társadalmi jellegét tekintve közvetlen társadalmi munka, a *general intellect* – mint a köztulajdonforma legátfogóbb eszmei kifejezője, tudatformája – uralma alá vonva, aktuálisan elosztva, tehát a közösségi termékvilág társadalmi termelési költségei mint a döntés tárgyát képező, uralt eleven és múlt munkaráfordítások jelennek meg, s ennyiben, a színére fordítva, fennmarad az értékmeghatározás. Mi több – s erről még sok szó lesz – az értékkategória racionális magva, demisztifikált alapformája csak így érvényesülhet.

A probléma azonban ennél bonyolultabb s ezt csak jelezhetjük. Abban a mértékben ugyanis, ahogyan a távoli jövőben a munkaráfordítás majd naturalizálódik, úgy csökken tendenciálisan a közvetlen eleven munkaráfordítás jelentősége, hiszen a közvetlen munka helyébe ekkor már az összes természeti erőket szabályozó tevékenység lép. A tárgyiasulás ősrégi alakja (a közvetlen termelő bentléte a termelési folyamatban) a megszűnés tendenciáját mutatja és alapja archaikus és modern ikertestvére, az eldologiasulás, megszűnésének is.

Erről a szerkezetről is elmondható az, ahogyan majd Marx a Párizsi Kommünt jellemzi: mint minden nagy dolog, egyszerű. S ha lépten-nyomon azzal a bírálattal szembesülünk a Marx utáni polgári (és nemcsak polgári) szakirodalomban, hogy Marx „feleslegesen túlbonyolította" az értékproblematikát, akkor mindenekelőtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy az értékkategória rekonstrukciójának prizmáját Marx számára ezek az egyszerű, átlátszó viszonyok alkották. Nem Marx elméleti fogyatékossága, hogy ezek az egyszerű viszonyok majd csak lesznek, részben a teljesen kifejlődött értékviszony révén is. Amíg azonban ezek még nem létesülnek, addig ez a „felesleges bonyolultság" Marx értelmezésében előbb a társadalmi lét egy sajátos alakjának attribútuma s csak ilyenként az elméleté. Nem Marx fogyatékossága „a megsokszorozott lényegiségek" e világa, ahol már maga a tőalak sem egyszerű dolog, hanem áruként egyszersmind pénz, ahol a csere sajátos alakja előbb tulajdonjog-átruházás s csak azután naturális dolgok valóságos helyváltozása a térben-időben, ahol maga a természetelsajátítás emberi szükségletre egy adott formán belül csak a munkaerő elfogyasztásának eszköze stb.

Mivel az értékforma ellenstruktúrája egyben a többletértékért való termelés ellenstruktúrája, jogosult itt arra utalni, hogy az érett kifejtésben Marx ugyanazt a logikát érvényesíti, mint amire utaltunk: a tőkés forma kritikai szemléletét az alapforma és a vele rokon közösségi forma közvetíti. Az értékforma ellenstruktúrája természetes evidenciával implikálja a termelési folyamat kettős értelemben vett elidegenültségének megszűnését. Habár korántsem kifejtetten, hanem egy szinkretikus absztrakcióban összegezve, itt a kiindulópont az az összmunka, amelytől az egyes munka már nem különül el – tehát megszűnt már a magánmunka –, továbbá, mivel a munka egészét a kiművelődéshez szükséges idő és a közösségi szükségletek szabályozzák, természetes, hogy már előzetesen megszűnt – a későbbi terminológiával szólva – a szükséges és a többletmunka összes antagonizmusa.

Marx majd így fejti ki az alapformára való redukciót a tőkéssel

szembesített közösségi gazdaságról szólva: „Persze, ha a munkabért visszavezetik általános alapzatára, tudniillik a saját munkaterméknek arra a részére, amely a munkás egyéni fogyasztásába kerül bele; ha megszabadítják ezt a részesedést a tőkés korláttól és kitágítják a fogyasztásnak addig a méretéig, amelyet egyrészt a társadalom meglevő termelőereje (tehát saját munkájának mint valóban társadalmi munkának a társadalmi termelő ereje) megenged, másrészt pedig az egyéniség teljes kifejlesztése megkövetel; ha továbbá a többletmunkát és a többletterméket arra a mértékre korlátozzák, amely a társadalom adott termelési feltételei között szükséges egyrészt egy biztosítási és tartalékalap képzéséhez, másrészt az újratermelésnek a társadalmi szükséglet által meghatározott fokú állandó bővítéséhez; végül, ha az 1. sz.-ba, a szükséges munkába, és a 2. sz.-ba, a többletmunkába belefoglalják azt a munkamennyiséget, amelyet a társadalom még nem vagy már nem munkaképes tagjai számára a munkaképeseknek mindig el kell végezniök, azaz ha lehámozzák, mind a munkabérről, mind az értéktöbbletről, mind a szükséges munkáról, mind a többletmunkáról a sajátosan tőkés jelleget, akkor már nem ezek a formák maradnak meg, hanem csak alapzataik, amelyek minden társadalmi termelési módban közösek." (MEM 25. köt. 824–825. old.)

A nagy ellenstruktúra át- meg áthatja már a korai írásokat is: a kollektív termelésben előzetesen veszik számba „a termelőerőnek a fogyasztók tömegéhez való viszonyát". (MEM 1. köt. 513. old.)

Az értékforma ellenstruktúrája kritikai szembenállást fejez ki a társadalmi ember minden bornírt, lokális létmódjával és minden gazdaságilag természetadta létezésével. Ezen az ellenstruktúrán belül az idő fölötti döntés alanyai nem az egyes, elszigetelt naturálgazdálkodók, hanem a társadalom egésze, amely tulajdon erőit már anyagilag-gazdaságilag egyaránt mint totálisan kifejlődöttet és mint a sajátját szervezte meg, ezért az értékkategória ellenstruktúrája az egész előtörténet gyakorlati meghaladása szükségszerűségének modellje. Szűkebb értelemben pedig mindazon gazdasági szervezetek kritikáját összegezi mintegy csíraformában, ahol a termékek dologilag hordozzák s nem az ember osztja el és uralja a munkát, ahol nem a tárgy hasznosságának foka határozza meg a termelésére szentelendő időt, hanem a termék termeléséhez társadalmilag szükséges idő határozza meg a termék társadalmi jelentőségét, a termelési idő minimuma pedig a használatot a többség számára – ahogyan majd a kezdetekkel egybehangzóan fejti ki közgazdászok által a leginkább „ricardiánus"-nak

tartott Marx, tehát az, akit már nem marasztalnak el, ám akinél az értékforma ellenstruktúrájának fokozódó konkretizálódását sem ismerik fel. (Lásd MEM 4. köt. 81–100. old.)

A közgazdászok nemcsak az új elméleti formát, hanem ettől elválaszthatatlanul az elmélet kiteljesedésének útját sem értik: az új forma elvont kezdeteit a kiteljesedő elméleti mozgás szakadatlanul elmélyíti; A megváltoztatandókat megváltoztatva: tehát az, ami eleinte talán mint különböző jelenik meg, Hegellel szólva így „a kezdetnek visszafelé menő megalapozása és előremenő továbbmeghatározása összeesik egymással és ugyanaz”. (*Hegel:* A logika tudománya. Akadémiai Kiadó 1957. 2. rész 437–438. old.) Így tehát mindaz, ami a tulajdonképpeni marxi politikai gazdaságtanon a látszat szerint (majdnem, vagy) teljes kívüllétként nyer értelmezést (legalábbis az alapokat illetően, lásd a „Kéziratok”-at), illetve majdnem teljes bentlétként („A filozófia nyomorúságá”-tól „A tőké”-ig) tulajdonképpen nem más, mint a kezdet továbbvitele az előrehaladás során és az előrehaladottal a kezdet további megalapozása.

Az értékforma ellenstruktúrája így heurisztikai funkciót tölt be: ennek révén elemezheti immár az ifjú Marx, hogy miért, milyen munka és hogyan transzponálódik a termelők oldaláról a termékek viszonyába.

Az a munka tehát, amely a termékben, mint értékben jelenik meg, nem az emberi szükségletek kielégítéséhez szükséges általában vett munka, hanem annak egy „elidegenült, külsővé vált” formája. „*Értékként* való létezése... *külsővé-idegenné vált* meghatározása *önnönmagának*...” (Gfk 142. old.) A kérdés, hogy miért és hogyan fejezhetik ki a cserében megjelenő magántulajdonosok a munkaidőt, „az emberi tevékenységnek mint tevékenységnek a közvetlen létezését”?

Marx számára tehát nem az a kérdés, hogy a természeti anyag megformálása nem igényli-e a munka meghatározott tartamát – hiszen még a szellemi alkotás megtervezésekor is számításba kell venni „a termeléséhez szükséges időt”. Nem az a kérdés tehát, hogy ez a tartam nem volt és nem lesz mindig értékes *(kostbar)* az ember számára, hanem az, hogy miért és hogyan jelenhet meg az idő a termékek sajátos, naturális, a szükségletekre vonatkozó lététől különböző, antinaturális kölcsönviszonyában, amely ilyenként csak a fizetőképes szükségletre vonatkozhat? Miért nem az emberi tárgy, a „tárgyi ember” létesíti a kapcsolatot az emberek közt, miért dologiasul el a termékek kölcsönös kiegészítődésének „emberi, társadalmi aktusa” (Gfk 136. old.) Miért kerül át tehát a munkaidő eredeti, szubjektív szférájából a termék olda-

lára, nemcsak mint a formaadáshoz szükséges idő, hanem mint a magántulajdonosok elvont viszonyát létesítő egyenérték? Miért ölt dologi formát – a későbbi kifejezéssel szólva – „a munka mennyiségi létezése, a *munkaidő*"? (MEM 13. köt. 13. old.)

Így az áruértékek relatív nagyságát meghatározó törvény problémáját természetszerűen megelőzte a kérdés: miért és hogyan hordozhatnak egyáltalán a „magántulajdonok" – tehát a termékek nem a maguk különös naturális meghatározottságukban, hanem egyenlőkként egymásravonatkoztatva – egyfajta termelési költséget? Hogyan alakult ki, milyen elidegenült alakzatokat létesít és mi a történelmi jogosultsága annak a „magántulajdonon" nyugvó termelésnek, ahol nincs előzetes kollektív döntés a *mit* és *mennyit* termeljünk? vonatkozásában, és ahol a termékek, mint elidegenítésre termelt magántulajdonok – a véletlen összmozgása által meghatározott – esetlegesen realizálódó egymásravonatkozásukban hordozzák és „döntik el" saját természetes árukat és uralják ily módon a termelőket, ahol tehát nem a termelők viszonyulnak közvetlenül az összmunkához, mint saját hatalmukhoz, mint közösségi létezésük múlt és jelen alakjához, hanem a magántulajdonok egymáshoz és ahhoz a bizonyos harmadik dologhoz, a pénzhez?

Ha tehát az értékkategóriából mint a társadalmi munka elosztásának különös alakzatából a communauté viszonyai közepette a szükségletekkel eleve kapcsolatba hozott, a hasznos termelésre vonatkozó mindenoldalú döntés marad meg, akkor az ehhez a szerkezethez viszonyítva immár visszájára fordultként megragadott alakzat különös törvényeinek feltárása (hogy ti. a magántulajdonként termelt termék valóban az előállításához szükséges munka mennyiségét hordozza-e, hogy az áru értékén alul vagy felül kel el (vö. *Marx:* Értéktöbbletelméletek. 3. rész. 122. old.) összehasonlíthatatlanul közvetettebb feladatként jelennek meg. Nem is szólva most arról, hogy az ifjú Marx számára az elsődleges a magántulajdonosi termelésben, mint az elidegenült formában megragadott *egysége* a később mégoly differenciálásra szoruló különféle gazdasági kategóriáknak (érték, csereérték, ár) tehát egységük, mint a természetadta termelés kategóriáinak. Csak ezután következhetett e specifikus minőségi oldal – magántermelők dologi viszonya –, a magántulajdonok, mint antinaturálisan egyenlők mennyiségi meghatározottságának kezdődő körvonalazása. Csak akkor, ha ezt a logikát megfordítjuk, állunk értetlenül szembe az ifjú Marxnak azzal az álláspontjával, amely a munkatermék polgári

formája első vázlatának végén így foglal állást: „Már most az, hogy miképp határozódik meg közelebbről ez az *érték*, másutt fejtendő ki, éppúgy, mint az, hogy miképp lesz *árrá.*" (Gfk 142. old.)

Miért nem vonták le a közgazdászok a szükséges következtetéseket abból a körülményből, hogy az ifjú Marx egy későbbi feladatként határozza meg az értékkategória mennyiségi oldalának megfejtését? Miért követelik tehát azt, hogy először abban a kérdésben foglaljon állást, amit az érett Marx is másodlagosnak tart? Miért kérik implicite számon az ifjú Marxtól Ricardo hibájának újraelkövetését? Ha elsikkad az ifjú Marx által feltárt új dimenzió, amelyen belül az immár megosztottnak elismert munka rendjével a munka egységét konfrontálja, amelyen belül kezdi azután specifikálni mind a munka társadalmi jellegét, mind a termék társadalmi formáját, a termelők viszonyait, mind pedig a munka mennyiségi vonatkozásában is ellentétes meghatározottságait stb. akkor egyszerűen az áruk csereviszonyát szabályozó törvény kerül az előtérbe. Most a jelenleg tárgyaltak szűkebb körében maradva: mivel sem az időt a maga alapformájában nem ismerik fel, s mivel nem fogják fel a termelési viszonyokat, mint a munka minőségi és mennyiségi létmódjának formameghatározóit, az értelmezők kategóriáinak „logikai rendje" valami egészen más, mint az ifjú Marxé: nélkülözi a Marxnál mindig is meglevő s ható ellenstruktúrát és ennek implikációit. Továbbá: a közgazdasági koncepció kifejtetlen, ám implicite mindig feltételezett alapkategóriája a munka, mint az áruérték szubsztanciája, tehát a hasznos munka (termék) konkrét vonásai iránti közöny alapján meghatározott egyszerű emberi átlagmunka. S mert ezt tartják a munka egyetlen gazdaságilag releváns minőségi meghatározottságának, s ez készen áll a klasszikusoknál, ezért ennek a munkának a termékekben kikristályosodott relatív nagyságát meghatározó törvény elsődlegessége természetes evidenciával adódik számunkra.

A valóságban ez a munka mind minőségi, mind pedig mennyiségi meghatározottságában csak a maga közvetítettségében értelmezendő. A *kostbar* munkaidőnek egy különös, transzponált létmódját kell feltárni a csereviszonyokba került áruk formaváltozásaiban, a korábbiakban más vonatkozásban már jelzett különbözőségüket a saját naturális létezésüktől: őket magukat mint valami mást. Ebben az értelemben beszél majd Marx arról, hogy az áruk csak a természetes létezésüktől teljesen különbözőként válhatnak képviselőivé *„ugyanazon közös egységnek* ... ha annak, amit mi valamin értünk, van némi értelme,

akkor egy áru értéke valami, aminek révén nemcsak különbözik más áruktól vagy viszonyul hozzájuk, hanem olyan minőség, amelynek révén különbözik dologként, használati értékként való saját létezésétől." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 115. old.)

Az érték tehát mint a termékek antinaturális minősége ragadható meg s az értetlenség a marxi „kiteljesedett naturalizmus=humanizmus" iránt már itt alapozódik meg: az értéket nem fogják fel antinaturális minőségként. Pedig ez a természetes létezéstől való objektív absztrakció – a minőségnélküliség minősége – alkotja az árunak, mint a munkaidő egy sajátos létezési módjának s így mint értéknek a szubsztrátumát, ezáltal tételeződnek csak a termékek mint egyenlők. Az áru tehát, mint egy mennyiségileg meghatározott munkaidő sajátos létezése, mint értéknagyság tehát csak ezen antinaturális közvetítettség rekonstruálása révén fejthető ki – s maga ez az antinaturális mozzanat a munkát magán belül *nem* elosztó termelési szervezet egyik szükségszerű meghatározottsága.

Az a körülmény, hogy csak az áruérték szubsztanciáját alkotó munka áll az értelmező érdeklődésének horizontjában, már csak az eredménye annak, hogy nem hatol el magának az értéknek szubsztanciájához: a magánformában megvalósuló társadalmi erőráfordításhoz. S itt is szigorú logikai-kategoriális korreláció áll fenn a közösségi ráfordítás iránti közöny, értetlenség, valamint a magánráfordítás legátfogóbb síkjának meg nem értése között. Csak a közösségi formával konfrontálva tárulhat fel a magánforma a maga különösségében s mindkettő közös meghatározottsága: az erők ráfordításának (specifikus) társadalmi jellege. Az áruérték szubsztanciája, mint a ráfordítás magánjellege csak az ellentétes formával konfrontálva ragadható meg: Marx majd a Wagner könyvéhez írott széljegyzeteiben ugyanebben az ellentétes formában hatol el a sem a Ricardo, sem természetesen a Rodbertus által meg nem ragadott lényegi síkhoz, amennyiben a ráfordítás dologi módját itt is a közösségivel szembesíti.

„Ha az áru »értéke« csak egy történelmileg kifejlett formában fejezi ki azt, ami, ha *más formában* is, valamennyi többi történelmi formában szintén létezik, *tudniillik a munka társadalmi jellegét*, amennyiben a munka mint »*társadalmi*« *munkaerő ráfordítása* létezik... Rodbertus úr az értéknagyság mértékét Ricardótól vette; de magát az érték szubsztanciáját éppoly kevéssé kutatta ki vagy értette meg, mint Ricardo; pl. a munkafolyamat »*közös*« jellegét a kezdetleges közösségben mint az összetartozó munkaerők közös szervezetében, s ezért *munkájuk*, vagyis az erők ráfordításának »közös« jellegét sem." (MEM 19. köt. 249. old.) Az erőráfordítás

magánjellege követeli meg e jelleg *post festum* dologi képviseletét, amely az értékben a használati értéket mint olyan egyenlő emberi munkaerő ráfordítást jellemzi, amely a használati érték tárgyi jellegeként prezentálódik, ám olyasvalamiként, ami megköveteli a természeti alaktól különböző értékformát.

Minél átfogóbb az absztrakció, minél inkább elhatol a különös formák általános szubsztrátumához, mint a minden korokban specifikus formameghatározás anyagához s vele a forma kategóriájához, mint mindig – habár különösként – létezőhöz, annál inkább evidens az összefüggés az alapformájukra hozott politikai gazdaságtani kategóriák és a társadalomfilozófia között. Ha már egyszer Marx nyomán áttörünk az áruérték szubsztanciáját alkotó munka különös alakzatától a közösségi ráfordításként létező munka közvetítésével az alapformához, a munka társadalmi jellegéhez, akkor a társadalomfilozófiában sem őrizheti meg a munka – s vele minden anyagi tartalom – a maga önállóságát s nem tetszeleghet így újra kizárólag csak pozitívként értelmezett alakjában.

A politikai gazdaságtan bírálatának kezdete egyben a marxi történelemfilozófia lényeges alapmotívumának kibontakozása: maga az értékforma ellenstruktúrája *in nuce* társadalomfilozófiai ítélet (rendszer) az egész, immár előtörténetként felfogott történelem felett. Ha majd a társadalom szabályozza az általános termelést, megszűnik a visszájára fordult cselekvésmódnak az az átfogó meghatározottsága, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem közös akarattal, közös terv szerint. Marx és Engels „A német ideológiá"-ban választ adtak a civilizáció nagy kritikusainak kérdésére: miért válik idegenné, ellenségessé az általunk eredetét tekintve célszerűen létrehozott tárgyi világ?

A „termeljetek mint emberek" engelsi–marxi programja egyben a magánformában realizálódó célszerűség bírálata: az eredmény eszmei anticipálása csak a naturálisan kész terméket foghatja át (és még ennek sem mindenoldalú társadalmi használatát). Az, ami az elidegenítés aktusában valóságosan végbemegy – a gazdasági késszéválás elkerülhetetlen mozzanataként, tehát a termék naturális létezésétől való objektív absztrakció – már nem a tudat tárgya. A tudat a felszíni formák körében marad – a szokás által rögzített értéknagyság képezi transzformált tárgyát. Már ebben a kezdeti fázisban is az manifesztálódik, hogy az anyagi tartalmat illetően a legjobb építőmester is gazdaságilag a pók vagy a méh sorsára jut, hogy a különös társadalmi-gazdasági forma tagadja az anyagi tartalom karakterisztikáit. Szabadon csak az a közösségi lény léphet szembe termékével s így önmagával is, mint a termelés legfőbb eredményével, aki tudata és akarata tárgyává teszi a sajátjává vált teljes élettevékenységet.

Ami mostmár a politikai gazdaságtant illeti: csak az alapformára való redukció révén tárul fel, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan alapkategóriáit illetően úgyszólván a „féllábon állt”, amennyiben az általánosság egyazon szintjére emelte a hasznos munka nem-fogalma mellett a társadalmi jellegű munka faj-fogalmát, a munkát mint értékalkotót. A nem-fogalommá felfújt értékalkotó munka pedig a politikai gazdaságtani alapokban tanúskodott az elmélet polgári jellegéről, az árutermelői munka örökkévalóságába vetett hitről, s azt sugallja — Adornóval szólva — hogy „így van és így kell lennie”! Ezt tudatosítva azonban nem indulhatunk ki közvetlenül az áruérték szubsztanciájaként meghatározott munkából, illetve annak mennyiségi oldalából, hanem itt is fel kell vetnünk azt, amit Ricardo feltételezett, de nem fejtett ki. Csak e kifejtés révén ábrázolhatjuk múlékonyként a különös alakzatokat. E „múlékony jelleg”-re való utalás pedig mindaddig puszta historicista szólam, a valóságos problémát megkerülő semmitmondás marad, amíg e múlékonyságot nem fogják fel formaváltozásként. Láttuk és még lesz szó arról, hogy ez nem valósul meg, hogy így pl. nem törnek át az önmagával egyenlő, általános munkaidő kategóriájához, ami megkövetelné a különbség nélküli emberi munkának, mint különös időformával rendelkezőnek a meghaladását. Ugyanaz az elméleti korlátoltság, amely nem hatol el a gazdaságelmélet alapformáihoz, s így önállósítja diszciplínáját a társadalomfilozófiától, magán a politikai gazdaságtanon belül akarva-akaratlanul prolongálja a különös formákat, őket ruházva fel a hamis általánosság jegyeivel.

Amikor a politikai gazdaságtan bírálatának kezdeteit értelmező közgazdászok nem értik meg és ezért nem is érvényesítik a maga módszertani szerepében az értékforma ellenstruktúráját, akkor szükségképpen félreértik és negatíve ítélik meg e kezdeteket.

Engels „Vázlatá”-ról mondja Tuchscheerer: „... a munkaértékelméletnek legjobb képviselői is végső soron ellentmondásokat tűrtek meg értékmeghatározásukban... teljes terjedelmében rejtve maradt előttük az érték (társadalmi) természete... főleg az érték mennyiségi vizsgálatára, valamint az ezzel kapcsolatos kategóriákra szorítkoztak. Engels viszont mint dialektikus tagadja ezeket az ellentmondásokat, mielőtt még felismerte volna, hogy ezek éppenséggel a munkaérték elvének nem eléggé következetes végigviteléből fakadtak.” (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 89—90. old. — A magyar fordítás hibás, kimaradt: az

érték *társadalmi* természete, továbbá az ellentmondások megragadása s nem tagadása szerepel az eredeti szövegben). Másutt pedig, Engels egyes érdemeit elismerve, azt állítja, hogy „Engels az értékmeghatározásba Ricardóhoz képest előbb egy lépést tesz visszafelé..." (Uo. 89. old.)

Valójában többről és másról is van szó, hiszen láttuk, hogy a polgári klasszikusok a munkaérték elvét túlságosan is végigvitték, amennyiben az általában vett hasznos munka örök velejárójának tekintették. Ezért már eleve mélyen korlátolt az az álláspont, amely az engelsi, oppozíció jogosultságát csak a munkaérték-elméleten belül, annak következetlenségeit illetően ismeri el.

És hogyan is tehetett volna Engels egyetlen lépést is visszafelé, amikor Tuchscheerer szerint is – legalábbis itt, ahol ismét visszavonja saját normáját – a klasszikusok előtt rejtve maradt az érték társadalmi természete és Engels éppen ebben a vonatkozásban tört elsőként utat?

Engels minden utópista moralizáló fogyatékossága ellenére egy lépést sem tett visszafelé, amennyiben „az első lépés előre" csak úgy fogható fel, mint a polgári árutermelői horizont meghaladása s ezt őmaga is úgy fogta fel, hogy a politikai gazdaságtani kategóriák bírálatában meg kell találni... "a helyes, a dolog fejlődéséből fakadó és ezért az egész gyakorlatot felölelő meghatározást". (MEM 1. köt. 507–508. old.)

Engels a magántulajdont mint a gazdaság minden mozzanatát meghasonító és sajátosan determináló hatalmat ismerte fel. Felszínre hozta nem a nemzetgazdaságtan, hanem a *magán*gazdaságtan sajátos antinómiának egyes lényeges elemeit, miközben a magángazdaságot egy láncszemként fogta fel az egyetemes emberi haladásban, mint amely végül is majd létrehozza az embernek a természettel és önmagával való kibékítését. Csak ebben az általános összefüggésben értelmezhető az értékkategóriát bíráló álláspontja.

Az engelsi álláspont szellemében nem arról van szó, mintha a polgári közgazdászok ellentmondásokat tűrtek volna meg értékmeghatározásukban: olyan antinómiákról van szó, amelyek meghaladhatatlanok a munkaérték-elvének teljes végigvitele esetén is. Antinomikusnak kell felismerni őket, feloldódásuk csak a rendszer gyakorlati meghaladásával realizálódhat. Így a tétel: Engels dialektikusként haladta meg a polgári elméletben rejlő ellentmondásokat: félrevezető: kommunistaként az elszigeteltség sajátos objektív

mozgásformájának egyes vonásait ismerte fel és bírálta – egy integrált gazdaság álláspontjáról.

Felismerte, hogy a magángazdálkodásban szükségképpen szétcsik a termelési költség, a hasznosság és a fogyasztóerő, szétesettségüket csak a magángazdálkodás meghaladásával lehet felszámolni. Engels e három mozzanat valóságos szétesettségét jelezve annak a hegeli általánosításnak is hangot ad – amire már utaltunk –, hogy ti. minden egyes mozzanat mint lényeg e lényeget és vele a valóságot valami mástól kapja s amennyiben valóságos, lényege más, mint valósága. S éppen azzal a gazdasággal szemben, ahol minden önmagán kívül egy idegenben van, Engels az önmagánál maradó egység és magába visszatért megnyugvás jövőjét előlegezi.

Engels mindamellett jogosultan utalt arra, hogy megsejtéseit csak Marx „A tőké"-je igazolta.

Itt szükséges arra rámutatni: Engels a széttépett mozzanatok sajátos integrálódási módját tárta fel abban a válságok révén magának utat törő értékkategóriában, amely természeti törvényként hat és társadalmi forradalomhoz vezet. Vajon nem ez a kezdete az értékkategória kritikai elsajátításának, még akkor is, ha ez a zseniális vázlat még nem volt képes feltárni e kategória szerepét a termelőerők sajátos fejlődésében stb.?

Az értelmezés azonban más úton halad.

Így Tuchscheerer szerint „Értékdefiníciója alapján Engelsnek arra a felfogására kell jutnia, hogy az érték csak a tőkés termelési módon kívül, a magántulajdonon kívül valósulhat meg, mert az a maga konkurrenciájával szétrombol mindennemű belső értéket..." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 90. old.) Ugyanakkor azt is állítja, hogy Rozenberg téved, amikor Marxnak és Engelsnek azt a nézetet tulajdonítja, hogy ..."»az értéket más társadalmi viszonyok közepette a termelési költségek határozzák meg«." (Uo. 106. old.) Az értéket – fejti ki Tuchscheerer – Marx és Engels szerint a közösségi viszonyok közepette sem határozhatja meg a termelési költség, hiszen az érték alatt mást értenek, mint a polgári politikai gazdaságtan: az érték a termelési költségek viszonya a hasznossághoz. Így arra a döntésre korlátozódik, ami a termék hasznosságát és a ráfordításokat illeti: eszerint Engels az értéket a termelésen kívül meghatározott kategóriának tekinti. (Lásd uo. 105–107. old.)

Szimptomatikus Tuchscheerer és Rozenberg álláspontjának a felszíni ellentét mögötti lényegi egysége. Hiszen mindketten a termelési költségek értékmeghatározó szerepéről szólnak a kapitalizmusban, illetve más társadalmi viszonyok, azaz a közösségi viszonyok közepette. Arról, hogy a termelési költségek nem lesznek értékkonstituálók „az igazi közösségiségben”, nem esik szó. Mivel Tuchscheerer nem fogja fel formakülönbségében a termelési költségek kategóriáját, ezért nem meglepő, hogy a közösségi időmeghatározás engelsi–marxi tételét hol a tőkés viszonyokkal, hol a kommunizmussal konfrontálja. (Vö. uo. 88–105. old.) Természetesen azzal a kommunizmussal, amely az ő ábrázolásában szintén nem nélkülözheti az értéket. „Ha a termelési folyamat társadalmi irányítása útján a termelést úgy szabályozzák, hogy a hasznosság, illetve a használati érték felér a termelési költségekkel, akkor a termelési költség és az érték valóban egybeesik. Ám Engels – mint bizonyításából kitűnik – ez esetben sem tekinti az értéket a termelési költségek által meghatározottnak.” (Uo. 105–106. old.) Nehezen is tekinthetné, hiszen a termelési költségek fölötti döntéssel megszűnik az érték; az *a priori* közösségi döntés lép *a posteriori* dologi „döntés” helyébe.

Amikor tehát Marx és Engels demisztifikálják a „híres-nevezetes értéket”, a közgazdász nem tudja rekonstruálni ezt a döntő lépést. Marx–Engels ugyanis nem azt állítják, hogy Ricardo értékmeghatározásának csak más társadalmi formációkban van értelme, hanem azt, hogy az értékkategóriában kifejezett ráfordítás elszakad a termékvilágnak a szükségletre való vonatkozásától, nem a reális hasznosság és a szükséges ráfordítás viszonyát fejezi ki. Engels szerint tehát a valóságos ráfordítás csak a tőkés (árutermelési) módon túl alakulhat ki, amikor az értékkategória már megszűnik s megmarad a tőalak: az inherens, az ember számára való használati érték előállításához szükséges termelési költség.

Azt állítják, hogy a ráfordítás csak a közösségben szabadul meg „sanda és értelmetlen” kifejezési módjától. Semmiképpen sem az az álláspontjuk, hogy a tétel: „x áru értékét termelési költségei határozzák meg” csak a kapitalizmuson kívül válik érvényessé, hanem azt, hogy csak az igazi közösségiségben nyer értelmet a tétel: „x mint hasznos hatású termék ennyi és ennyi időráfordítást követel”. Ahogyan Engels később – éppen a kezdetek e nagy elméleti vívmányára utalva kifejezte: „Azt az egyszerű tényt, hogy a száz négyzetméter posztó, mondjuk ezer munkaórát követelt meg termeléséhez, nem fogja azon a sanda és értelmetlen módon kifejezni, hogy ezer munkaórát *ér*.” (MEM 20. köt. 303. old.)

Ezért továbbá arról sincs szó – amint ezt Tuchscheerer véli –, hogy az értéket a használati érték határozza meg, hanem arról, hogy a hasznos hatás-ráfordítás dimenziójában megszűnik a használati

értéktől, a dolog inherens értékétől megkülönböztetett gazdasági érték.

Marx és Engels továbbá nem azt állítják, hogy az érték a termelésen kívül meghatározott kategória (lásd uo. 105. old.), hanem azt, hogy a közösségben a termelés célját és a cél megvalósításához szükséges ráfordításokat *a priori* határozzák meg, hogy tehát a termelés össztársadalmilag tervszerű lesz.

Teljesen érthetetlen különben, hogy miért lenne az érték Engels (és Marx) szerint a termelésen kívül meghatározott kategória a kommunizmusban. Ha ezalatt azt értjük, hogy az idő közösségi elosztása a termelést megelőző, kollektív döntés eredménye lesz, ami felett tehát *a priori* döntenek, akkor összehasonlíthatatlanul inherensebb mozzanatává válik a termelésnek, mint az *a posteriori* érvényesülő, az anarchikus összmozgás által eldöntött idő-elosztás.

Tuchscheerer egy vonatkozásban megjegyzi: Marx termelési költségeken egészen mást ért, mint Ricardo. Ezt a „mást"-t azonban ismét csak besorolja a munkaérték-elmélet keretébe. (Lásd később az érték és a termelési ár azonosításának problémáját.)

A „mást értés" azonban: az árutermelőit meghaladó és az árutermelői forma alapkategóriáiban megvalósuló szabad elméleti mozgás kezdete; a munka, a munkaidő, a termelő, a termelési költség, a termék stb. formakülönbségeinek meginduló kibontakoztatása, ezen belül a *közösségi* termelési költség konfrontálása a *magán*költséggel.

Marx azonban nemcsak a termelési költségek fogalmán ért valami mást, mint Ricardo, hanem a „természetes ár"-on is. Mindaddig a természetes ár áringadozások középpontjaként felfogott ár volt (most csak erre a legfőbb jelentésére korlátozzuk a fogalmat), az az ár tehát, amellyel az áru akkor bír, ha semmi véletlen átmeneti ok nem zavarja meg s ez az a piaci ártól megkülönböztetett érték, amelynek a ráfordítás, azaz az előállításához szükséges munka viszonylagos mennyisége az egyetlen meghatározója. Ez az, ami az áruk csereértékeként azoknak mesterséges hasznát, azaz csereeszközként való létét, vásárlóerejét meghatározza, szemben természetes hasznosságával, naturális értelemben vett létmódjával.

Ha azonban a termék nem létezik többé már azon a „mesterséges" módon, hogy vásárlóeszköz *is*, akkor a termelési költségek a természetes hasznossághoz szükséges előzetes ráfordításban oldódnak fel, – ennyibe kerülnek a közösségnek – s ez a természetes ár „demiszti-

fikált" alakja. Eszerint a szükségletekhez való viszonyukban vett leendő termékek, egymással egybevetve, az előállításukhoz szükséges múlt és eleven munka (s mindig a kiművelődéshez szükséges idő) vonatkozásában mérlegelve és meghatározva: így jelennek meg a munkaráfordítással, mint a közvetlen termelésen belül meghatározódó „természetes árral" szinonimmá vált termelési költségek a maguk tiszta formájában. Csak itt oldódnak fel e költségek a természetes hasznossággal immár egységesült időben, csak itt, ahol megszűnt a terméknek mint vásárlóeszköznek, csereeszköznek a léte – az ember többé nem cserélő lény – s ahol ezzel együtt a termék ezen oldalának önállósulása a *par excellence* csereeszközben, a pénzben.

Eszerint tehát – túl az elidegenült formán – a közösség már visszavette, maga alá rendelte azt, ami mindaddig tőle elszabadultként, dologi módon uralta: a termék mesterséges haszna, vásárlóeszköz-csereeszköz-létmódja az előzetes, a kifejtésük tartalmát előre meghatározva magában foglaló tevékenységcserére (közösségi költségre) oldódik fel. Ez egyben a közvetítő tevékenység mindaddig eldologiasult formájának visszavétele és feloldása: a termelők tevékenységének mindaddig utólagos közvetítettsége előzetessé válik.

A termelési költségek tehát csak akkor esnek majd egybe a munkaráfordításokkal, ha megszűnik a piac, ha a munkaráfordítás végső fokon többé nem – „a minden dolog maga más, mint ami" jegyében – piaci kategóriaként érvényesül, hanem „visszatér" magába a közvetlen termelési folyamatba: az lesz ami és nem más. Csak a közösségi termelési szervezetben egységesül a (közösségi) termelési költség a valóságos munkaráfordítással, amikor tehát már megszűnt mind az áruforma, mind az árforma, mint a „véletlen okok" egész rendszere s ezzel együtt természetesen az a bizonyos „gravitációs tér" is. És csak ezzel a közösségi ráfordítással szembesítve prezentálódik a munkatermék polgári formája megfejtésre szoruló titokként, hiszen csak az előzetesen meghatározott közösségi ráfordítás hiányában létesül a terméknek, mint magánterméknek mesterséges haszna s az az egész, immár antinaturálisként ábrázolandó mozgásforma-rendszer, amelyben a magántulajdon a többi magántulajdonhoz való viszonyában, egymásra kölcsönösen vonatkozó aktivitásában, valami más lesz, mint hasznos munkatermék; csereeszköz létmódja már feltételezi önmagát egyszersmind mint valami mást, mint önállósult eldologiasult relatív ráfordításhordozót. Ha a termék magántulajdonként s ilyenként mint vásárlóeszköz parancs-

noklás más terméke felett, akkor a ráfordítás dologi alakja az élet, mint tevékenység (és mennyiségileg meghatározott tevékenység), a termelők társadalmi összefüggése, s a termékvilág feletti uralom hiányát fejezi ki a termelők oldalán. Ez az uralom csak akkor létesülhet, ha majd megszűnik, az egymás terméke s így az egymás feletti magán-, dologi parancsnoklás-rendszer.

Marx azonban nemcsak valami mást (is) ért a termelési költségek fogalmán, mint Ricardo – Ricardo is valami mást ért e fogalmon, mint munkaráfordítást. S ez egyik oka annak, amint ezt a termelési költségekről szólva majd kifejtjük, hogy Marx nem foglal határozottan állást amellett, hogy a *tőkés* termelési költségek végül is munkaidőre oldódnak fel. Sok más szerző mellett Joan Robinson is úgy véli, hogy a munkaérték-elmélet ideológiai tartalma az „igazságos ár" (természetes ár) fikciója. A munkaérték- elmélet marxi bírálatában – itt ezt még csak jelezhetjük – egészen más elméleti tér bontakozik ki. Csak a szükségletek szerinti részesedés teszi majd lehetővé az „igazságos ár" visszavételét, redukcióját a közösségi döntés által meghatározott, a termékvilág termeléséhez szükséges munkaidőre s így az árforma megszüntetését, s ezáltal az egyenlőtlen egyének egyenlőtlen részesedését a közösségi termékvilágban. Addig pedig: az igazságos-igazságtalan nem-adekvát kategóriák ott, ahol a konkurrencia dönt a társadalmilag érvényes munkaráfordítás felett, s ahol az „igazságos ár" elleplezi az idegen munka elsajátítását.

Ha tehát – mint fentebb jeleztük – az ifjú Marx Ricardótól eltérően – nem oldja fel a termelés tőkés költségeit az időben; ha csak a közösségi termelési költségeket azonosítja az eleven és múlt munkával, akkor itt Marx nem innen, hanem túl van már Ricardón, amennyiben meghaladta a munkaidő egy különös formájának abszolutizálását. Számára ugyanis evidens az a körülmény, hogy a termelési költségek végül is akkor oldódnak fel következetesen az időre, ha a munkaráfordításoknak már nem kell a magántulajdonnak elvont viszonyává átlényegülnie stb.

Az a körülmény, hogy a közgazdászok félreértik az ifjú Engelsnek és Marxnak az értékkategória kérdésében elfoglalt álláspontját, nemcsak önmagukban is tarthatatlan értelmezéseikből, hanem Engels és Marx későbbi egybehangzó véleményéből is kiderül. Ezekkel a véleményekkel nem találkozunk a marxi politikai gazdaságtan kialakulását értékelő közgazdászoknál.

Maga Engels fejti ki a későbbiekben, hogy ő fogta fel elsőként

kollektív formában a termelési költségek kategóriáját, jelezve azt a korszakot, amikor az értékkategória megszűnik. „Hogy haszonhatás és munkaráfordítás fenti mérlegelése a termelést illető döntésnél minden, ami egy kommunista társadalomban a politikai gazdaságtan értékfogalmából megmarad, ezt már 1844-ben kimondtam. (Deutsch-Französische Jahrbücher, 95. old. MEM 20. köt. 303. old.)

Engels mindenesetre a kommunista pozíció *folytonosságát* hangsúlyozza a kezdetektől fogva és ennek megfelelően nem azt emeli ki, ami közvetlen kapcsolódást jelent a klasszikusok már kidolgozott tételeihez, hanem azt, ami a korlátolt polgári forma meghaladását s ezzel egyben a politikai gazdaságtan bírálatának lényeges elvét körvonalazza.

Marx is ugyanebben a szellemben emlékezett meg negyedszázaddal később ebben az alapvetően fontos kérdésben az ifjú Engels „Vázlat"-áról: „Valójában *egyetlen* társadalmi *forma sem* akadályozhatja meg, hogy ilyen vagy olyan módon ne a társadalom rendelkezésére álló munkaidő szabályozza a termelést. De ameddig ez a szabályozás nem a társadalomnak a munkaideje felett gyakorolt közvetlen, tudatos ellenőrzése útján megy végbe – ami csak köztulajdon esetén lehetséges –, hanem az áruk árainak mozgása útján, addig a dolog annál marad, amit te már a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben igen találóan megmondtál". (MEM 32. köt. 10. old.) Itt is világosan kirajzolódik a *kostbar* idő a maga általánosságában, valamint két különös, egymással konfrontált formája, tehát mindaz, amiről a közgazdász nem vesz tudomást. S így érthető, hogy Marx nem azt veti Engels szemére, amit a közgazdász-értelmezők, hogy ti. nem fogadta el Ricardo értékmeghatározását, hogy tagadta az értékkategória létét a tőkés társadalomban, hogy e kategóriát kiemelte a termelés szférájából stb. stb., hanem – most a „Vázlat"-okon belül maradva – azt az engelsi felismerést emeli ki pozitív értelemben, hogy a munkaidő anarchikus, dologi és természetadta érvényesülésével szembeállította az időt kollektíve uraló elosztó társadalmi szervezetet. (Lásd ezzel kapcsolatban még Engels első elberfeldi beszédét, ahol a termelés és a fogyasztás közti kiáltó aránytalanságról szólva megjegyzi, hogy a gyáros „Egyetlen iránytűje az örökké ingadozó ár..." (MEM 2. köt. 505. old.)

Vigotszkij, amikor Marxnak Engelshez írott, általunk is idézett levelére hivatkozva („egyetlen társadalmi forma sem akadályozhatja meg, hogy ilyen vagy

olyan módon ne a társadalom rendelkezésére álló munkaidő szabályozza a termelést" stb.), ezt úgy értékeli, hogy Engels hipotézise „elfoglalta helyét a formálódó marxista értékelméletben". (Uo.) Nem inkább fordítva: így vált az áruk árainak mozgása útján a termelést szabályozó munkaidő kategóriája a munkaidő általános szabályozó szerepének egyik, múlékony formájává? Hiszen az engelsi hipotézis adott ösztönzést Marx számára ahhoz, hogy az idővel való gazdálkodás magánmódjaként fejtse ki azokat a gazdasági kategóriákat, amelyeket a munkaérték-elmélet általánosít. Vigotszkij nem fogja fel tehát a „Vázlat"-ot (s Marxnak a „Vázlat"-okra épülő kéziratait, melyekről ebben a vonatkozásban nála szó nem esik) mint a politikai gazdaságtan marxi bírálatának elengedhetetlen kiindulópontját, mint a marxi gazdaságelmélet egyik sarokkövét, autonommá válásának első, jelentőségét mindvégig fenntartott fázisát. Csak így adódhatna Marx gazdaságelméletének kiszabadítása az egyetemessé felfújt munkaérték-elmélet Prokruszteszágyából. A sokat hangoztatott egység ellenére azonban önállósul a tudományos szocializmus és a marxi politikai gazdaságtan, mintha nem éppen a termelési anarchia és az osztályellentétek világát politikai gazdaságtani síkon is a gyökerekig lehatolva bíráló, elméletileg meghaladó, a proletármozgalommal azonosuló tudományos szocializmus képezte volna a klasszikus politikai gazdaságtan forradalmasításának egyik forrását. Vigotszkij azonban éppen erről a forrásról nem szól sem ebben a művében, sem pedig a „A tőke" előtörténetét összegező munkájában. (Vö. *V. Sz. Vigotszkij:* Die Geschichte einer grossen Entdeckung, Verlag die Wissenschaft, Berlin 1965.) Így változatlanul reprodukálva az ismert előítéletet, ebben a szellemben összegezi a tudományos kommunizmus gazdaságának első prognosztikáját: „Marx és Engels azért tehették meg ténylegesen ezt a lépést, még a saját elméletük kidolgozása előtt, mert támaszkodtak a politikai gazdaságtan polgári klasszikusainak kutatására." (*V. Sz. Vigotszkij:* Ekonomicseszkije... 310. old.) Itt „csak" a polgári klasszikusok elmélete „színére fordítása" akciójának kezdetére nem történik utalás.

„*A munkát magán belül elosztó társulás*" (MEM 46/I. köt. 75. old.) perspektívájának feltárásával indul meg tehát az áru, az érték (a többletérték) az ár hieroglifájának megfejtése.

„Márpedig az a forma, amelyben a munkának ez a bizonyos arányokban történő elosztása érvényesül egy olyan társadalmi állapotban, amelyben a társadalmi munka összefüggése az egyéni munkatermékek *magáncseréjeként* jut kifejezésre, *nem más*, mint ezeknek a termékeknek a *csereértéke.*" (MEM 32. köt. Budapest 1974. 541. old.)

„Mint ahogy az élethez szükséges javak termelésében és elosztásában eltűnik a magánnyerészkedés, eltűnik az egyesnek az a célja, hogy saját szakállára meggazdagodjék, ugyanígy önmaguktól eltűnnek az érintkezés válságai is. A kommunista társadalomban könnyű lesz ismerni a termelést is, a fogyasztást is. Minthogy tudjuk, mennyi kell átlagban az egyesnek, könnyű kiszámítani, mennyi kell bizonyos számú egyénnek, és minthogy a termelés akkor már nem egyes magánnyerészkedők kezében lesz, hanem a közösség fogja kezében tartani és irányítani, csekélység lesz *a termelést a szükségletek szerint szabályozni.*" (MEM 2. köt. 507. old.)

Minden későbbi, a kommunista termelési mód alapmeghatározottságát jellemző marxi álláspont is a korai, az értékkategóriát meghaladott, vele polemikusan szembefordított új időmeghatározást vázolja: „. . .a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül az ezeket átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha." (MEM 25. köt. 802. old.) „A pénztőke társadalmi termelés esetén elesik. A társadalom elosztja a munkaerőt és a termelési eszközöket a különböző termelési ágak között."

Marx így folytatja: „A termelők akár papiros utalványokat is kaphatnak, amelyek fejében a társadalmi fogyasztási készletekből munkaidejüknek megfelelő mennyiséget vonnak el. Az ilyen utalvány nem pénz. Nem forog." (MEM 24. köt. Budapest 1968. 325. old.)

A kezdeti ellenstruktúra tehát mindvégig jelen van s nemcsak ilyen *expressis verbis* formában, hanem azon a módon, hogy a politikai gazdaságtan *egész bírálata* az abszolút, a közösségi termelési mód prizmáján át tükröződik. Az ezt a bírálatot elkezdő engelsi „Vázlat"-ról mondja majd Marx: „A »Vázlat« már megformulázza a tudományos szocializmus bizonyos általános elveit." (MEM 20. köt. 579. old.) Marx szerint nincs cezúra: ami cezúrának tűnik, az a polgári, árutermelői horizont-elmélet meghaladása. A cezúra – pontosabban a megszakítottság – a polgári formát megörökítő politikai gazdaságtan és múlékony jellegét felismerő – a misztifikálódott alakzatokat alapformájukra redukáló – bírálata közt állnak fenn. E bírálat kezdete is a tudományos szocializmus mozzanata. Ezt csak a marxizmus forrásait és egészét dezintegráló szemlélet veszthette szem elől.

5

„A teremtmény rabsága”

A tudományos szocializmus és a politikai gazdaságtan kommunista bírálata egységesek... „az elnyomott osztály felszabadítása tehát szükségszerűen magában foglalja egy új társadalom megteremtését”. (MEM 4. köt. 173. old.) Ebben a vonatkozásban a politikai gazdaságtan marxi bírálata a tudományos szocializmus „része”, éppúgy, ahogy a tudományos szocializmus nézőpontja áthatja a politikai gazdaságtani kategóriák kritikai kifejtését. A kommunista társadalom anatómiája a „társadalmi állatvilág” megfejtésének kulcsa s ilyenként a maga részéről is ennek meghaladására ösztönöz; nélküle a mozgalom stratégiai céljai sem fogalmazhatók meg. Így minden kommunista követelés a gazdaságilag természetadta társadalmiság, az uralmi és alávetettségi viszonyok tudományos általánosításából is fakadó norma a párt és az osztály tevékenysége számára, a forradalmi gyakorlatra alkalmazott politikai gazdaságtan, csak így fogalmazhatók meg olyan követelések, amelyeket Marx összegezett: a munka rabszolgaságának megtörése, a munka felszabadítása a munkások által alkotott vagy a természet ajándékát képező eszközök monopolistáinak bitorlása alól, amellyel egyben megszűnik a munka másokra hárítása stb. (Vö. MEM 17. köt. Budapest 1968. 502., 505. old.) megszűnik tehát a többségnek az a létmódja, amelyet Marx – Fourier nyomán is haladva – állaton alulinak ítélt meg.

A termelésének tárgyát a munkástól elszakító elidegenült munka az embernek „... az állattal szembeni előnyét azzá a hátránnyá változtatja át, hogy szervetlen testét, a természetet elvonják tőle.” (Gfk 50. old.)

Fogjuk fel az ifjú Marx proletárforradalmi meggyőződését egyfajta normatív etikainak, erkölcsi választásnak, a politikai gazdaságtan ily módon az etikai meggyőződés utólagos tudományos bebizonyítása (*M. Rubel:* Marx, Critique du marxisme. Payot, Párizs

1974. 51–52. old.), vagy fogjuk fel a kommunizmus marxi modelljét az érett Marx politikai gazdaságtani munkássága egyfajta eredményének (vagy egy külső hatás későbbi asszimilálásának, így pl. a ricardiánus szocialistáktól eredő ösztönzésnek), egyik esetben sem válhat a kezdettől formálódó tudományos szocialista pozíció, a kommunista formáció vázlata a fejletlenebbek kulcsává, az objektíve misztifikálódott alakzatok ily módon a kezdetektől fogva nem szembesülhetnek azokkal az „egyszerű, átlátszó viszonyokkal".

Ahogyan a kommunista formáció, a világtörténelem megoldott rejtélye sem normatív etikai ítéletből, sem egyfajta külső ösztönzésből sem fakad, éppúgy nem is egyfajta vízió, amelyhez az osztályharcok forradalmi erőivel való azonosulást is tételezni kell. Éppen fordítva: a kommunizmus, mint az új gazdasági formában felfogott s végre a közösségi ember alá rendelt anyagi és materiális létmozzanatok, viszonyok totalitása, sohasem alakulhatott volna ki az elmélet síkján, ha Marx és Engels nem ismerték volna fel a természet feletti uralom hatalmi szerveinek potenciálisan végtelen fejlődését s az e végtelen fejlődésnek megfelelő abszolút formát, amely a mozgalom stratégiai céljaként megfogalmazva ebben kiteljesít minden korábbi forradalmi osztályharcot, lezárja az emberiség eddigi előtörténetét. S e ponton ismét szemben állunk a marxizmus három forrásának elszigetelt szemléletével, amely a marxizmus utópikus szocialista, kommunista forrását a politikai gyakorlat számára tartja csak relevánsnak, ám nem a politikai gazdaságtan és a filozófia számára. Itt egy másik oldalról fejezzük ki azt a körülményt, hogy — a többi közt — a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus elszakadt egymástól. Így tekintve a politikai gazdaságtan „scientizmusa" megfelel a szocializmus egész problémaköre prakticista felfogásának, mindenekelőtt annak, hogy ezt a diszciplínát nem általánosították filozófiailag. Ebben is a gazdasági-formai oldal elhanyagolása játssza az egyik (ha nem fő) szerepet. Hiszen — hogy itt előlegezzük a lényeget — minden forradalmi mozgalom az általa részlegesen, felemásan stb. realizált (realizálni megkísérelt) objektív dialektikát tekintve arra tör, hogy az anyagi elemeknek a régi forma széttörésével új formát adjon, hogy az anyagi stb. tevékenységnek új mozgásformákat biztosítson. Marx egyedülállóan sokoldalú filozófiai, történeti ismereteiből kibontakozó formaérzéke meddő maradt volna, ha megmaradt volna magán az elméleten belül, ha nem azonosult volna a forradalmi osztályharcoknak ezzel az objektív dialektikájával,

a formakülönbségek gyakorlati érzékével, valamint szubjektíve is részlegesen tudatosított elméleti visszfényével. Az ifjú Marx idézi Münzert, aki elviselhetetlennek tartotta, „hogy minden teremtményt tulajdonná tettek, a víz halait, a levegő madarait, a föld növényeit – a teremtménynek is szabaddá kell lennie". (MEM 1. köt. 375. old.)

A teremtmény magántulajdonformájával szembeállított szabadsága: a köztulajdonforma; csírájában adva van itt az anyagi tartalom két lehetséges gazdasági formája, a magasabb rendű megvalósításának, azaz a világ megváltoztatásának követelményével. Marx nemcsak a materializmus szocialista tendenciáit ismerte fel (sok esetben erre szűkítik le az itt rejlő összefüggéseket), hanem éppígy az utópikus szocializmus materialista (materialista tendenciáról itt a gazdaságiformai, a „materiális" oldal megsejtése, jelzése értelmében van szó) és dialektikus tendenciáit, hiszen ez az irányzat lényege szerint – ha úgy tetszik – arra kényszerült, hogy megkülönböztesse az elvont létmozzanatokat éppígylétüktől, a teremtményt *in posse* attól, ahogyan egy adott tulajdonformában funkcionál. Ennek jelentőségét nehéz túlbecsülni s a többi közt arra is fényt vet, hogy a forradalmi osztályharcok eme leglényegibb tendenciáját a filozófiai tudatosság színvonalára emelő, a politikai gazdaságtan bírálatában kezdettől fogva érvényesítő ifjú Marxtól mennyire idegen, sőt ellenséges az a pozíció, amely az anyagi tartalmak szférájára szűkíti le, illetve ennek alapján modellálja a társadalmi lét egészét. Ez a koncepció lényegi tartalma szerint csak azt fejezheti ki, hogy képviselője kiegyezett a „teremtmény" szabadságnélküliségével, elidegenült formájával, hiszen az anyagi tartalomba emelve őrzi meg a teremtmény magántulajdonként, idegen tulajdonként adott létmódját. – Marx számára teljesen egyértelmű volt, hogy a politikai gazdaságtan bírálatában érvényesíteni kell ezt az egyedülálló gyakorlati és elméleti tradíciót, hogy ily módon a politikai gazdaságtan tudományos kommunista és filozófiai bírálata elválaszthatatlanul egységes. Így új fény derül azokra az alapproblémákra, amelyeket a közgazdászok az általuk lebecsült, leküzdendőnek és állítólag Marx által később valóban leküzdöttnek tartott filozófiai hatásokhoz sorolnak. Hiszen – s erre utaltunk már – magának az elidegenedésnek a kategóriája nemcsak a filozófiai tradíció része volt, hanem a kisajátítottak nevében gyakorolt kritika a fennállóval szemben, a forradalmi osztályharcok elméleti vetülete is: a többi közt már Babeufnél is fellelhető az elidegeníthetőség rendszere elleni tiltakozás, az, hogy a föld, a vízhez és

a levegőhöz hasonlóan ne legyen elidegeníthető, örökölhető, mert ez a rendszer mindent csak egyeseknek juttat. Mihelyt tehát a politikai gazdaságtan marxi bírálatát egyben úgy is értelmezzük, mint az elidegenült forma hatalmának korlátozására, megtörésére irányuló mindenkori forradalmi akció gyakorlati-elméleti tanulságait filozófiailag is általánosító elméletet, akkor ez az így felfogott bírálat egyben summázata is egy országútnak: a mindenkori osztályharcok forradalmi vonulatának. A marxi politikai gazdaságtan csak akkor nem hagyja el ezt az országutat, ha megtöri a klasszikus polgári közgazdaságtannak azokat az axiómáit, amelyek ezt az országutat lezárják – az alapokat tekintve – az elidegeníthetőség rendszerének megörökítésével, ami már adva volt azzal, hogy az elidegeníthetőség formai mozzanatát egybeolvasztották már a legelemibb anyagi tartalommal, a termelővel, akinek cserélnie kell, a termékkel, mint a csere tárgyával stb. A marxizmus valóban az emberiség fejlődésének országútját reprezentáló eredményeket viszi tovább kritikailag, de maga ez az „országút" sem gondolható el a Nyevszkij Proszpekt mintájára, ahogyan ez a közgazdasági értelmezésből kitűnik. Ez az országút nem szorítkozik még közgazdasági vonatkozásban sem egy diszciplína magasabb fokon megvalósuló folytatására, sem pedig egy egyedülálló elméleti szintézisre, hanem az előtörténet gyakorlati-forradalmi vonulatát is átfogja. A világ megváltoztatásának programja egyben a mindenkori uralkodó osztályok által elfojtott, eltiport, felemássá tett, merő eszközként felhasznált minden forradalmi törekvés folytatása is; a politikai gazdaságtan marxi bírálatával e törekvések és az anyagi feltételek által szükségszerűvé tett, a „valóságos kommunista akció" által realizálandónak tartott végső kimenetelük tudata is jelen van ebben a bírálatban. A marxi bírálatnak minden, elemeiben mégoly fontos része s maga az új elmélet-egész megragadhatatlan tehát Marx gyakorlati-forradalmi álláspontja, s ennek elméleti áttétele nélkül. E bírálat így mozzanata a világ megváltoztatása követelményének s ennek megfelelően benne, általa a tárgy olyan ábrázolást nyer, mint ami méltó a felforgatásra. A valóság mint felforgatandó és mint megvalósítandó egyszerre van jelen tehát ebben a bírálatban. A következetesen végigvitt osztályharcok szelleme; minden osztályellentét, minden társadalmi antagonizmus megszűnésének-megszüntetésének tudata és követelménye tehát nem egyszerűen egy külön diszciplína a marxi bírálaton kívül és mellette, mint a tudományos szocializmus elmélete, hanem benne is van; ha

nem volna benne, megszűnne magának a forradalmi gyakorlatnak a tárgya és megszűnne a gyakorlat végcélja, hiszen a végcél csak arra vonatkoztatva fogalmazódhat meg, amilyen az adott valóság. Ha tehát pl. nem széttépett a polgári társadalom, ha a világi alapzat nem meghasonlott, ha a lényegi erők és a termelés társadalmi összefüggése nem önállósulva, a termelőket maguknak alávetve bontakozik ki, akkor a jövőbeli egységesülés, integráció követelménye sem fogalmazódhat meg. Ha nem a szellemnélküli szolgaságra kárhoztatottak tárgy- és önelvesztő munkájára épül ez a civilizáció, akkor nem körvonalazható a szabad és egyesült egyének közösségének megvalósítandó világa stb. És éppen ezért az elmélet feladata abban rejlik, hogy a látszatra tisztán scientikus elemekben és egészében úgy fogja fel ezt a bírálatot, mint a történelmi fejlődés és a kommunista akció által múlékonyságra ítélt, illetve leküzdendőnek tartott tárgy elméleti ábrázolását. Ha tehát a „Kommunista Kiáltvány" az elmélet lényegét a magántulajdon megszüntetésében összegezi, akkor ez a politikai gazdaságtan bírálatának is vezérfonala. S ez különbözteti meg az elméleti alapokat tekintve a közgazdászokat, a burzsoá osztály tudományos képviselőit a szocialistáktól és kommunistáktól, mint a proletariátus osztályának teoretikusaitól. (Lásd MEM 4. köt. 136–137. old.) Ebben a vonatkozásban az elméleti defetisizálás a gyakorlatit modellálja és előlegezi, így pl. a gazdaságilag a többé már nem megalvadt munkaidő korántsem egy olyan „önmagábanvett" közgazdasági kategória, amelynek teljes jelentése feltárulhatna anélkül, hogy egyben a jövő társadalmi embere létmeghatározottságaként értelmeznénk. Így az elmélet-egész (és kategóriái) mint a forradalmi mozgalommal egyesült tudomány egyik aspektusa, egyben a jövő gyakorlatát előlegezi s ilyenként latensen tartalmazza a megvalósítandót, mint kellőt; elmélet és gyakorlat egysége csak így nem spekulatív szólam. Ez az elmélet tehát nem esik és nem is eshet szét (a legjobb esetben) egy meghasonlottként ábrázoltra és valami másra, ami ezt forradalmi-kritikailag meghaladja; a kölcsönös egymás iránti közöny csak akkor állhat fenn a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus közt, ha nem úgy fogjuk fel a marxi politikai gazdaságtant, mint ami a forradalmi gyakorlat tárgyának meghatározó jellegű szintjét és a mozgalom stratégiai céljait a maga kategoriális szerkezetének megfelelően tartalmazza. Marx tehát az előtörténet végsőkig következetes feltárásának, meghaladó bírálatának és annak a dialektikának a szellemét érvényesítette a politikai gazdaságtanban, amely „táncra kényszeríti a

megkövesült alakzatokat", amely az „örökös levésen" túl semmi véglegeset nem ismer el s így számára az elidegeníthetőség rendszerének megszüntetése is csak egyik – habár döntő jelentőségű – szakasza a társadalmi egyén fejlődésének.

A marxi politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus közös elméleti alapja a materialista történetfelfogás; ezen az egységen belül a marxi bírálatot kezdettől fogva áthatotta a szociális mozgalom célja „a bérmunkarendszernek és az osztályuralom minden ehhez tartozó gazdasági feltételének kiküszöbölése". (MEM 17. köt. 513. old.) E bírálat nélkül a cél sem fogalmazódhatott meg s ennyiben a politikai gazdaságtan marxi bírálatának szelleme hatolt be a mozgalom stratégiájába. Amikor a kommunista akció először öltött konkrét szervezeti formát a Kommünben, Marx vállalta „az utópisták kitűzött céljait": „a mozgalomnak az utópisták által meghirdetett két végcélja egyben a párizsi forradalom és az Internacionálé által meghirdetett végcélok is". (Uo. 513. old.)

S éppen e végcélok jegyében – amely egyben a termelés anyagi és formai feltételéből elkerülhetetlenül következő új világállapot tudata – ítélhette meg Marx a klasszikus politikai gazdaságtant mint „a munka leigázására alapozott gyalázatos civilizáció" legfejlettebb fokának polgári általánosítását s ettől elválaszthatatlanul mint azoknak az anyagi-formai feltételeknek nem tudatos jelzését, amelyek előkészítik egy magasabb típusú civilizáció eljövetelét.

A politikai gazdaságtan marxi bírálata és a tudományos szocializmus egysége – az elvont szerkezetet tekintve – a társadalmi-gazdasági forma kategóriája révén létesül. A marxi bírálat feltárja az elidegenült formát – amiben persze már szintetizálódik az általános és a társadalmi formatan releváns eredménye – a tudományos szocializmus ezt, az alapját alkotó termelőerőket, valamint az egész hatalmas felépítményt a forradalmi gyakorlat tárgyává teszi, azzal az ellenstruktúrával, mint végső stratégiai céllal szembesítve, amely által ez a különös forma elidegenültként határozódik meg.

A materialista történelemfelfogás alapkérdése: hogyan keletkeztek az osztályok és meddig maradnak fenn, erre a választ a létfenntartási eszközök termelésének módja adja meg. Ezt a tudományos szocializmus oly módon összegezi, hogy az ősközösséget leszámítva mindig voltak kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok, az emberek nagy többsége mindig kemény munkára és csekély élvezetre volt ítélve, hogy megteremtse egyben a kiváltságosak bővített létfenntartását.

A politikai gazdaságtanon belül pedig a fő kérdés: idegen, meg nem fizetett munka elsajátítása. (Lásd MEM 19. köt. 103–107. old.) Engels e népszerű összegezése, amelyben természetesen nem térhetett ki más kérdésekre, éppen azért releváns, mert feltárulnak benne a diszciplínák összefüggéseinek lényeges mozzanatai. Nézzük meg továbbá a politikai gazdaságtan marxi bírálatának vezérfonalát, az értékforma ellenstruktúráját: ez a Kommünben olyan gyakorlati követelményként fogalmazódott meg, hogy az egyesült szövetkezeti társaságok közös terv szerint szabályozzák a nemzeti termelést. (Lásd Uo. 313. old.) Ám a munka leigázásra alapozott gyalázatos civilizáció: az az elidegenült forma, az elidegenült munkának az a rendszere, amivel a közgazdász-értelmező nem tud mit kezdeni, mert – tudjuk – kívülesik a politikai gazdaságtan hagyományos elméleti formáján. Ez igaz is: hiszen csak ilyenként jelenti, jelentheti a politikai gazdaságtan kommunista bírálatának *sina qua non* vezérfonalát, folytathatja az utópisták elméleti törekvéseit. Magának az elméletnek és a gyakorlatnak egysége fogalmazódott itt meg: az elmélet feladatát a világ megváltoztatásában határozták meg.

A marxi szintézisben megőrződik, kiteljesedik nemcsak a körülmények megváltoztatását hirdető francia materialisták elmélete, hanem a főként a Mably, Morelly, Rousseau elméletét a nagy francia forradalom plebejus szárnya tevékenységének és sorsának tanulságaival is összeötvöző első, „valóban cselekvő kommunista párt" képviselői (lásd később Babeuffel kapcsolatban) munkásságának maradandó magva.

Marx folytatója annak az utópikus hagyománynak is, amely pl. Fourier személyében a „filozófiát" (politika, etika, politikai gazdaságtan stb.) azért bírálta, mert elszakadt a valóságos élettől, mert reprezentánsai már a polisz tagjaiként is passzívan szemlélték a halakkal elevenen feletetett rabszolgák sorsát, mert nem tudták orvosolni „a legfelháborítóbb társadalmi visszásságot: a szegénységet". (*Ch. Fourier:* A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete. Gondolat Kiadó 1977. 155. old.) Bírálta a filozófusokat azért, mert saját elméletüknek a Minerva-baglyának funkcióját szánták s ez a pozíció elválaszthatatlanul összefüggött a diszciplínák alapkérdése iránti közönnyel: így „felejtették ki" pl. „Az emberi és polgári jogok deklarációjá"-ból a munkához való jogot stb. (Ez a jog első, gyámoltalan kísérlet a termelési eszközök elsajátítása követelményének kifejezésére.) Az elmélet gyakorlati funkcióját azonban közvetítés nélkül értelmezték, így pl.

Fourier nem ismerte fel a világ megváltoztatásához nem tudatosan anyagot szolgáltató elméletek specifikus szerepét, így azt sem, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan bizonyos pontokon, a maga fonák módján az adott valóság szükségszerű meghaladását mondta ki. Nem is ismerhette fel, hiszen ezek a mozzanatok csak egy új szintézisben válhattak az egyetemes *ante factum* elemeivé. Marx e szintézis révén dolgozhatta ki azt az álláspontját, hogy bár a klasszikus politikai gazdaságtan valóban közönyös a nem az ő számára vett alapkérdések iránt, így „az élethez való jog" iránt (s ha nem, csak ott és annyiban nem, amennyiben ez az élet a tőkeértékesítés szükségletét érintette), ugyanakkor azokat a feltételeket vázolta a minél gazdaságosabb (mégoly antagonisztikus, mert magánformájú) termelés elvével, amelyek majd hozzájárulnak azoknak az anyagi alapoknak a kifejlesztéséhez, amelyek elkerülhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy „az élethez való jog" annyi minden más mellett is az előtörténet múzeumába kerüljön. Az elmélet haladó gyakorlati funkcióját ismerte fel Saint-Simon Adam Smithnél: a lehető legtöbbet termelni a lehető legalacsonyabb igazgatási költségek mellett (*Claude-Henri Saint-Simon* válogatott írásai. Gondolat Kiadó 1963. 287. old.), ám ez nyilván összefüggött azzal, hogy ő korántsem ragadta meg olyan átfogóan a kommunizmus leendő termelési formáját, mint Fourier.

A marxi filozófia, abban az átmenetben, amelyben a társadalmi különösséget teszi tárgyává, megszünteti a filozófia merőben elméleti viszonyát a valósághoz, az elméleti megismerés egyesül a „gyakorlati energiával". Ez nem jelenti sem azt, hogy a gyakorlat filozófiájává válik – erről már szóltunk –, sem pedig azt, hogy megszűnik elméleti feladata. Maradjunk most csak az előtörténeten belül: egészként ezt csak a filozófia ragadhatja meg, csak ő hozhatja egységbe és nevezheti „fogalmi nevén" az összes elidegenült alakzatokat. Maga a minden dolog máslétformájának ilyenként való megragadása is csak a filozófia tette lehetett s e különösség által közvetítve teheti ismét elméleti tárgyává a gyakorlatot megelőzően magát a természetet és a tudati formákat is. Ez persze nem jelenti azt, hogy csak ez a különösség közvetíti az egészhez való viszonyt, hiszen az anyagi tartalom értelmezésében is materialista Marx a természetet tartotta az emberről szóló tudomány közvetlen tárgyának. Azonban a különösség által közvetítve jelenik meg maga a természet is, mint amivé az ember tette, ahogyan el is torzította. Amikor a marxi filozófia feladatává az önelidegenedés világi formáinak leleplezése válik, akkor szerves egységben

van azzal a hatalommal, a forradalmi mozgalommal, amely egyedül képes elkezdeni a világ megváltoztatását, színére fordítását.

Amikor a világ megváltoztatásának követelménye, annak az új szakasznak megnyitása, ahol majd az igazgatás egész rendszere csak a dolgok igazgatására korlátozódik, először merült fel közvetlen gyakorlati feladatként a forradalmi erők számára, Marx arról a hatalmas megtakarításról szól, ami a közvetlen termelők vonatkozásában felfogott improduktív költségek megszüntetésével érhető el. (Lásd MEM 17. köt. 505. old.) A világ megváltoztatásának gyakorlati kezdetét lényegi szálak fűzik a még forradalmi ipari tőke reprezentánsainak az ún. transzcendens foglalkozásokat destruáló követeléseihez: az uralkodók, bírák, tisztek, papok „más emberek iparkodásának termékeiből" élnek, költségeik a termelés mellékköltségeihez tartoznak. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 266. old.)

Már Saint-Simon is kapcsolódott az improduktív munka forradalmi polgári elítéléséhez; csak a tudósok, a kézművesek és a művészek végeznek produktív munkát, de felettük mindig is élősdiek uralkodtak. Ugyanígy foglalt állást Owen is. (*R. Owen:* Nevelés és társadalom. Tankönyvkiadó 1957. 130. old.) Csak azoknak a tevékenysége produktív, akiknek termékei az emberek fizikai és szellemi szükségleteinek kielégítésére hivatott – akik tehát „a dologi formában létező egész anyagi és szellemi gazdagságot, húst éppúgy, mint könyveket" termelik. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 137. old.)

Itt nincs helye annak, hogy megkülönböztessük a termelő munkának ezt a meghatározását, mint fejletlenebbet a smithi másik, fejlettebb meghatározásától (a termelő munkától, mint tőkét termelőtől), mert Saint-Simon elméletileg globálisan meghaladta mind a tőke, mind az áruformát. Az egész fennálló rendszer meghaladása abban is megnyilvánult, hogy az embernek az emberre kifejtett tevékenységét mindaddig jogosultnak tartotta, amíg ez egy szükséges átmeneti szakaszban arra irányul, hogy a három produktív osztály megszabadítsa az élősdiek uralmától. A termelő munka tehát csak akkor szabadul fel minden ránehezedő korlát alól, ha – s ebben Saint-Simon tovább viszi a haladó polgárság „durván cinikus kritikáját" – a mellékköltségek már nem a nélkülözhetetlen minimumra csökkennek, hanem tendenciájukat tekintve megszűnnek.

A termelés mellékköltségeinek bírálata elválaszthatatlan az általá-

„Az aranytermelésre évenként fordított óriási kiadások éppen úgy, mint a vallási kultuszra, továbbá a börtönökre, a militarizmusra, közjótékonyságra fordított kiadások, melyek manapság súlyos teherként nehezednek a társadalmi gazdaságra, de a jelenlegi gazdasági formában szükséges költségek, az árugazdaság megszűnésével automatikusan feleslegessé válnak." (*R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. I. köt. 404. old.)

nos munkakötelezettség követelésétől és ez a kritika végül is a magántermelés, azaz a nem-közösségi termelés költségei világtörténelmi értelemben vett ésszerűtlenségének kimutatásában konkludál. A munka felszabadítása, amiről Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány"-ban szólnak, megköveteli mindezeknek a kritikai elemeknek továbbvitelét, tudományos megalapozását a politikai gazdaságtani kategóriák bírálatának formájában.

Ebben a vonatkozásban is értelmezendő az utópistáknak a kereskedelem felett gyakorolt bírálata, mint az önállósult, a magántermelésből szükségképpen következő forgalmi költségek leleplezése. Marx nyomán ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy implicite tiltakoznak az áru ama sajátos mozgásformája ellen, amely forma (formaváltoztatás) külön – és a saját nyereségére dolgozó – kereskedelmi kasztot s annak sajátos közvetítői tevékenységét követeli meg. Végső fokon tehát a gazdaságilag általános s így külön gazdasági formaváltoztatást többé nem igénylő tárgy termelését anticipálták Fourier és Babeuf is: ez a leglényegibb racionális magva mindazoknak a tiltakozásoknak, amelyeket a pénz- és a kereskedelmi tőke ellen fogalmaztak meg. A termelők és a fogyasztók becsapása révén magánhaszonra szert tevő s az árufelhalmozás útján szintén e hasznot gyarapító „ipari keselyűk" stb. bírálata egyben a produktív munkától a munkásokat elvonó, a társadalmi energiák egy részét az egymás elleni harcra elpazarló egész rendszer bírálata is. (Lásd még később). Hiszen a tárgy sajátos termelésének bírálata mindig a társadalmi reprodukció bírálata is, s amikor ezekben a koncepciókban (implicite) a tárgy formája felett mondanak ítéletet, mindig össztársadalmi folyamatról s benne mindenekelőtt az emberről is szó van, habár nem tudatosított formában.

Csak az „egész" megkérdőjelezésével nyílik meg annak a tere, hogy majd Marx a produktív munka kategóriáját úgy fogalmazhassa meg, ami még csak *in posse:* hogy az ne objektív absztrakcióban határozódjon meg a termék használhatóságától, hogy megítélésének mértéke többé nem a tőke számára való többlet legyen, hanem a közvetlen

termelők számára való hasznosság, ha majd egyszer meghatározását más gazdasági viszonyokból veszi. (Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek, 1. rész. 123. old.)

Ennek az „egész"-nek a gyakorlatit megelőző elméleti kétségbevonása Fourier-nál, a legtávolabbra látó utópistánál volt a legátfogóbb jellegű: mindazt, amit a vadságtól és a barbárságtól megkülönböztetett civilizáció létrehozott, radikálisan átalakítandóként értelmezte, s nemcsak magának az emberi munkának a termékeit, hanem magát az elsődlegesen adott természeti adottságokat is, s e ponton is evidens a horizontok, az evidenciák ellentétessége az utópisták és a klasszikus politikai gazdaságtan képviselői közt. Míg ez utóbbiakat annak kimutatása foglalkoztatta, hogyan lehet szert tenni gazdagságra a polgári termelés viszonyai között, hogy a hűbéri társadalommal szemben kimutassák a kategoriálisan kifejezett polgári termelési viszonyok magasabbrendűségét, (Lásd MEM 4. köt. 136. old.) addig Fourier-t a minden korláttól felszabadult abszolút formát feltételező korlátlan természetátalakítás, mint a közösségi ember legsajátabb gazdagságának termelése foglalkoztatta, tehát annak kimutatása, hogy mit tud a magán, az elaprózott, a nem-koherens munka már elért hatalmas vívmányaihoz viszonyítva majd a felszabadult, a koherens munka csinálni.

A természetelsajátítás eszközeinek az addigit meghaladó magasabb rendű formáját mindig is, akkor is vagy a naturális fantázia előlegezte (mint pl. Arisztotelész, da Vinci, Hegel esetében) vagy pedig az a „társadalmi-gazdasági" fantázia, amely közönyös maradt e naturális forma iránt, a természet teljes átalakítását anticipáló intuíciója egyfajta gazdasági formaérzékből ered. Így pl. Fourier, amikor a civilizáltak számára ismeretlen lehetőségek létrehozásáról szól a kombinált rendben, a munka megrövidítésére szolgáló mindenféle gépezetekről (Lásd *Ch. Fourier:* A négy mozgás... 256., 257. old. A mai földmunka helyébe majd általánosan a gépi erő lép, a tudományossá váló munka irányításává válik majd a mai munka. *R. Owen* Válogatott írásai. 120. old.), akkor egyszerűen a múlt nagy felfedezéseire, az ókor számára még elképzelhetetlennek hitt puskapor és iránytű hatására utal, s nagyvonalúan megkerüli a magasabb rendű eszközök naturális formájának még a jelzését is. Természetesnek veszi, hogy a kombinált munkával a hatalmi eszközöknek a gazdaságilag magasabb rendű munkának megfelelő naturális formája alakul majd ki és meg sem veszi, veheti természetesnek, amikor a leggyűlöletesebb munkák fennmaradásáról éppúgy szól, mint a munka játékká válásáról. Ám ez utóbbit – s innen

a játékelmélet alapjának is a tarthatatlansága – a munka új gazdasági formájából s a neki megfelelő szubjektív ösztönzőkből vezeti le, de konkrétan nem hozza, mert nem is hozhatja kapcsolatba az eszköz ily módon nem anticipált új naturális formájával. A naturális fantázia hiánya így megbosszulja magát: azért marad a munka egyes fajtáit tekintve gyűlöletes, illetve azért alakul át játékká, mert az utópista nem anticipálja azt a fajta „önmozgó gépet", azt a magas fokú automatizálást, ami magát a munkát majd kizárólag bonyolult szellemi tevékenységként determinálja.

A mégoly messzire látó utópisták elméletében a valóban újat nem a benne foglalt, az eszköz naturális formájára vonatkozó felismerés jelentette. S ennek funkciója különben is csak abban rejlett, hogy ne legyen gátja egy korlátolt termelési forma, korlátolt cél-eszköz rendszer elméleti meghaladásának. Ezt a valóban újat csak úgy jelezhetjük, ha a klasszikus filozófia legnagyobb teljesítményével konfrontáljuk. A klasszikus filozófia kidolgozta a szubjektum aktivitásának elvét, a tárgyat mint gyakorlatot, szubjektíven ragadta meg (Marx) az önteremtés folyamatát s az ember által teremtett világot mint végső fokon számunkravalót értelmezte. Az utópisták – és a civilizáció legátfogóbb bírálói – egyes elemeiben úgy ábrázolták ezt a tárgyat, ezt a világot, mint egy mégcsak készülőben levő, s ezért a szó teljes értelmében csak leendő szubjektum által részlegesen létrehozott, s ezért nagyrészt érintetlenül hagyottat, eltorzítottat, az alullévők által kényszerűen megformáltatottat, mint a kisebbség által kisajátítottat s így mint más számára valót. Vegyük pl. egy elemi tárgy szerkezetét: a kenyeret a munkát végző nem az éhező s így önmaga, hanem a spekulánsok számára termelte. A kenyér így más, mint őmaga, *in natura*, holott önmagában véve semmi sincs a kenyérben, ami azt eleve mint a spekuláció tárgyát határozná meg. E sajátos társadalmi tárgy ilyen értelmezését csak azok adhatták, akik az „alullévők" létének adtak hangot, hiszen csak ezek érzékelték, hogyan fordul ellenük az általuk létrehozott civilizáció, hogyan épül fel az ő életerejük kiszívásából az az ellenük fordult társadalmi rend. A tárgy, a valóság már a magánlét tárgyi formája is, idegensége már nem (az eszményített poliszhoz mért) partikularizáltságából, hanem a termelési szerkezet alapjainak nem-koherens jellegéből, valamint a jövendő közösségiséghez viszonyított kisajátítottságából ered. Implicite továbbvitték a civilizáció olyan kritikusainak tételét, mint pl. Ferguson, aki jelezte az egyes célokból eredő társadalmi össztevékenység célnélküliségét. Az utópisták számára ez az álta-

luk is feltárt célnélküliség már feltétele és ugyanakkor mozzanata az uralkodó pólus mindent átfogó hatalmi céljainak. Implicite egyben továbbvitték a tárgy elidegenült jellegét felismerő, de azt a szubjektumba visszavevő hegeli gondolatot; ők megütköztek ezen az elidegenültségen és a kommunista szárny plebejus Vendée-val, az alullévők politikai megszervezésével, a néphatalom kivívásával s ennek közvetítésével, a gazdaság közösségi megszervezésével akarták felszámolni, s ez számukra azt jelentette, hogy meg kell törni, meg kell szüntetni a többség alávetettségét a felüllévők céljainak, „egy idegen akarat aktivitásának".

Összegezve: ők, a maguk módján, megsejtették, körülírták azt, ami a marxizmus egész rendszerét áthatja, hogy ti. a tudatos élőlények létrejöttétől még évezredekre van szükség a közös cél alapján együttműködő emberiség megszerveződéséhez. Elméletük inherens tartalma szerint tehát – bármennyire is nem adekvát formában ragadták meg azt az anyagi tartalmat, ami ezt a világállapotot majd lehetővé teszi, bármely kevéssé volt fogalmuk arról az osztályerőről, amely ezt az ugrást majd realizálja – ők felismerték, hogy az emberiség még az *in posse* állapotban van s a feuerbachi nembeli kritériumokkal szemben: szabadság, egyetemesség, korlátlanság, ők a rabságot, a partikularitást és a korlátoltságot érvényesítették, mint fennállót. Fourier szerint az „uniteizmus" csak akkor jöhet létre, amikor majd az egész emberi nem gazdag, szabad és igazságos lesz – szemben „az egész, ma annyira gyűlöletes emberi nemmel". (*Ch. Fourier:* A négy mozgás... 138. old.) Owen pedig a „félig-állatok civilizációjáról" szól, akik úgy tesznek, mintha értelmes lények volnának. *R. Owen:* Nevelés és társadalom. 316–317. old.)

Amikor Rosa Luxemburg az indiai víziútról, Amerika felfedezéséről szólva egyszerre jellemzi ezt mint az emberi kultúra prométheuszi tettét és mint tömeggyilkosságot és rabszolgakereskedelmet – akkor itt jóformán kézzelfoghatóan prezentálódik, hogy a prométheuszi mozzanat egyoldalú kiemelése a megbékélésfilozófiák sajátja.

A szabad, tehát egyetemes és korlátlan emberiség, mint még realizálandó – ebben a vonatkozásban affinitás fűzi e koncepciókat a hegeli dialektika lelkéhez, mint az örök levés kategoriális kifejezéséhez. Egyben a hegeli filozófia ezoterikus vonulatához, minden dolog aktuális máslétformájának felismeréséhez.

Látható: a „Kéziratok"-ban az absztrakció magas fokán összege-

zett dimenziók: a nembeli szféra az elidegenült formában, egyben annak a hatalmas tradíciónak is összegezése, továbbvitele, amit a visszájára fordult világ kritikusai fogalmaztak meg.

Csak az ifjú Marx után, az ő szintézisét elsajátítva fogalmazhatunk tehát úgy, retrospektíve, hogy a civilizáció kritikusainál, az utópistáknál jelent meg az elvont anyagi tartalom az elidegenült formában, ők kezdték úgy ábrázolni e világot – függetlenül idealista társadalomfelfogásuktól; így pl. Babeuf a magántulajdont „szerencsétlen találmánynak" tartotta –, ahogyan az a forradalmi akció tárgyát képezhette; csak egy ilyen társadalomkép (egyes elemei) alapján fogalmazódhatott meg az elmélet gyakorlati feladata.

Fourier, aki még az éghajlatot sem fogadta el adott formájában, ugyanakkor a falanksznak megfelelő isten által konstruált természetet feltételezett az emberben, amit csak a civilizáció rontott meg. Ezt keresztezi nála a másik vonulat: a civilizáció el is fojtotta a szenvedélyeket s így majd újakat kell kifejlesztenie és „természeti" neveléssel kibontakoztatni. Tételezi tehát és visszavonja azt, amit a forradalmi gyakorlat megértése hiányában csak önellentmondóan gondolhatott el. Tétele – hogy mihelyt az igazsággal nagyobb gazdagságot lehet elérni, mint a csalárdsággal, mindenki az igazságot választja – már azon a nem tudatos eljáráson alapul, hogy példáját a magáncélok hierarchiájának magas fokáról választja; olyanokról szól pl., akik a civilizációban csalárdsággal szereztek nagy vagyont, vagy agglegénységükről egy vagyonos nő elvétele érdekében mondtak le. Mindez már csak következménye annak, hogy a magáncélok fennmaradását tételezi a kombinált munka rendjében. A valóságban azonban a kombinált munka rendje véget vet az elidegenítés révén általánosuló magánmunkának és egész cél-eszköz rendszerének. Amíg viszont ez a munka fennáll, már pusztán a termék formája s vele az elidegenítés aktusának szükségszerűsége implikálja a magánérvényesülés egész mechanizmusát, s vele a „csalárdságot". Mert hiszen nem a csalárdság közvetít a szükséglet és tárgya közt, ez csak egyik morális vetülete annak, amit már az ifjú Marx is elemez a kölcsönös elidegenítésről szólva, mint kölcsönös fosztogatást, becsapást stb. Teológiai színezetű naturalista determinizmus az egyik, s a tevékenység formameghatározottsága morális determinációja iránti közöny a másik oldalon — mondhatjuk ma erre a koncepcióra. Mégis, Fourier anticipálta a legbátrabban a személyiségnek a civilizációban elképzelhetetlen gazdag kibontakozását, s ennek feltételeként mégoly elvontan az új gazdasági formát.

Mély realizmusa áttör ott, ahol jelzi – teológiai naturalizmusát implicite cáfolva – hogy a civilizáció az emberi természetek sokféleségét alakította ki, így pl. a parasztokat élő automatákként jellemzi, akik közelebb állnak az állathoz, mint az emberhez. Ennek értelmében azonban az isteni elrendelés tehetetlennek bizonyult a paraszti életformával szemben; ez a természet bizonyára nem a falanksz számára „készült". Azt az úgyszintén mély belátását, hogy a „fényűzés összetett", belső és külső, s hogy a civilizáció a külsőt a pénz közvetítésével elválasztja az embertől s ezáltal – hogy így fejezzük ki magunkat – magát a merőben alanyi félembert olyanként determinálva, hogy érzékei „pozitív kibontakozástól megfosztott

képességekké" degradálódnak (Lásd *Ch. Fourier*: A négy mozgás. 135–136. old.) nem tudja következetesen végigvinni. Ennek a „fél automatának" ugyanis bizonyára nemcsak a pénze hiányzik ahhoz, hogy az operába menjen: „Hiába van tökéletes hallásod; nem fognak beengedni az Operába vagy a hangversenyterembe, ha nincs pénzed, és fajankókat látsz majd bemenni, akiknek rossz hallásuk van, de tömör pénztárcájuk. Nem elég hát a boldogsághoz, ha van belső fényűzésünk vagy egészségünk, külső fényűzésre vagy gazdagságra is vágyunk, mert ez biztosítja az érzékek szabad kibontakozását; a belső fényűzés ugyanis csak a feltételes kibontakozásukat biztosítja." (Uo. 136. old.)

Az operából kizártnak nemcsak a pénze hiányzik, hanem a szubjektív zenei érzéke s így a szükséglete mint kellés (ami persze nemcsak egy izolált mozzanat, hanem az egész sajátosan alakult személyiségrendszer egy, a többivel szorosan összefüggő mozzanata.) A tökéletes hallásra való apellálás itt ismét naturalizmus: a zene iránti szükséglet nem ennek naturális velejárója. Így hát ott, ahol Fourier materialista szemlélete érvényesül, materializmusa nemcsak az anyagi, hanem részlegesen gazdasági formai értelemben, hiszen nemcsak az érzékszervek tárgyiasságát ismeri fel, hanem a pénzt mint összekötő-elválasztó hatalmat, mint gátat vagy a gát áttörését (azaz nem-létét) a belső képességek és tárgyuk közt, tehát bizonyos embercsoportok érzékeinek társadalmi-gazdasági tárgytalanságát, ott megtorpan és nem tudja belátását elmélyíteni. S így a koncepció egészét tekintve törés, logikai önellentmondás áll fenn a már jelzett teológiai predeterminizmus – s így a naturalizmusba való visszaesés –, illetve (a persze nem ilyenként megragadott) társadalmi formának mindent átfogó hatalma közt. A képlet tehát: az „emberi természet" úgy jó, ahogyan van, illetve azt a civilizáció gyökeresen eltorzította, stagnáltatta, sokféleképpen, ellenségesen meghatározza. S itt ismét nemcsak arról van szó, hogy Fourier nem tudja egészen az emberi személyiség magváig elmélyíteni „a körülmények hatalmának" gondolatát s így e hatalom ellenére is megőrződik a társadalomtól független belső mag, hanem arról is, hogy az átmenetet egy magasabb rendű társadalomba – az osztályharcok s általában a politikai szféra teljes visszautasításával – egyfajta varázsvesszővel véli megvalósítandónak. Ehhez kell az isteni predetermináció, ezzel a vonulattal áll korrelációban a magát minden külsővel szemben mégiscsak jóként megőrző emberi természet koncepciója. S így megtörik nála a materializmus kommunista implikációja, ez a nagy, csak Marx és Engels által következetesen végigvitt alapelv. S ha Marx a „Kéziratok"-ban Fourier-t is azok közé sorolja, akik a magántulajdont csak objektív alakjában bírálták, tehát csak a tárgyi oldalról kezdték meg az önelidegenedés felszámolását, nem jutott el a „magántulajdon megszüntetéséhez mint az összes emberi érzékek és tulajdonságok teljes emancipációjához", ez a bírálat jogosult és egyik lényeges oka a kommunista akciót elutasító s így csak az emberi természet isteni megformáltságára hagyatkozó korlátoltság.

Az utópikusok minden korlátoltságának bírálata tehát csak akkor jogosult, ha szem előtt tartjuk ezt az óriási vívmányt: az előtörténetnek mint visszájára fordultnak eszméjét. S ez a vívmány Marx szemében adalék a társadalomkritikához, a tudományos szocializmus megalapozásához, a politikai gazdaságtan bírálatához, a benne rejlő negativitás elvének kidolgozásához.

Szóltunk már arról, hogy az elidegenült munka kategóriája a civilizáció kritikusainak eredményeit is általánosítja, ám maga az áruforma, mind badar forma, ebben a vonatkozásban mindazoknak a zseniális intuícióknak is az első tudományos megalapozása, behatolása a politikai gazdaságtan bírálatába, amelyet a kritikusok szükségképpen csak elvont vízió formájában rögzítettek.

Maga Marx materializmusa, amelyet programadóként a „Bevezetés"-ben fejtett ki, radikálisan szakított mindennemű utópizmus idealista kiindulópontjával. Sok esetben ezt pusztán úgy értelmezik, hogy Marx ezáltal egyszerűen megfordította a polgári társadalom és a politikai állam viszonyát, hogy tehát e viszonyt materialista módon a talpára állította. A marxi materializmusnak azonban lényeges mozzanata, hogy a termelési viszonyokat formameghatározónak tekintette: a maguk részéről minden anyagi tartalom specifikus létét ezek determinálják. A természet az ember szervetlen teste, de a levegővel szemben a föld magántulajdon, elidegeníthető, örökölhető, kisajátítható. (Tudjuk, hogy a jó levegő is elidegeníthető, kisajátítható, de hát valamivel szemben csak rögzíteni kell az itt rejlő különbséget.) E szervetlen test, az ember tárgyi létének leglényegesebb eleme reális létében más számára való, a másé s ilyenként mozzanata az elidegeníthetőség, a kisajátítottság rendszerének. Nem nehéz itt felismerni az anyagi tartalomra fokozott lét-koncepció, a klasszikus filozófiai antropológia igaz részmozzanatát és hamisságát: az ember tárgy nélkül semmi, ám az anyagi tartalom e (feuerbachi) materializmusával Marx szembefordítja, pontosabban kibontakoztatja a materiális, a társadalmi viszonyok hatalmának felismeréséből eredő marxi materializmust: az emberek többsége habár naturálisan, anyagilag a tárgyra utalt lény, gazdaságilag tárgynélküli, tehát még semmi. És éppen azok, akik szükségleteiken felül bírnak, határozhatják meg azt, hogy mások valamilyen nyomorúságos fokon kielégíthetik-e szükségleteiket, vagy pedig nem. Tudjuk, hogy a marxi szintézisben majd úgy jelenik meg ez a problematika, hogy a tárgytalanok csak akkor elégíthetik ki a saját szükségleteiket, ha egyben kielégítik a másét, megteremtve a másik szükségletének tárgyát.

Hegel tulajdon-elméletét általában csak abban az egy vonatkozásban értelmezik és bírálják, amelyben a személyiséget mint tulajdonost határozta meg: csak a tulajdonos személyiség. Felfogásában azonban benne rejlik az a nagy felismerés, hogy a tulajdon a személyiség szabadságának külsőleges alakja, ésszerű mozzanata abban van, hogy „a személyiség puszta szubjektivitása megszűnik", s így a személyiség meghatározásának immanensen ellentmond, hogy a puszta szubjektivitásra

korlátozódjék. A személyiségnek az a korlátozás, hogy csak szubjektív, ellentmondó és *semmis* – mondja Hegel s azt, hogy ezt a lényegi meghatározottságot mennyire elsődlegesnek tartotta, mutatja, hogy a személyiségnek ezt a szubjektivitást meghaladó létezését a tulajdonban strukturálisan antedatálta a szükségletek szférájához viszonyítva. Ennyiben Hegel, ha lényegileg jogi formában, a személyiség tárgyi létét elsődlegesnek tartotta a szükségletek és a munka birodalmához viszonyítva. (Erről a körülményről – ahogyan a hegeli ezotériáról általában – nem vesz tudomást Althusser és Bettelheim; ez utóbbi fenntartás nélkül elfogadja Althusser Hegel-bírálatát, V.ö. Bettelheim: Calcul économicque et formes de propriété. Maspéro, Paris 1970. 38. old.)

Emellett természetesen Hegel a tárgyi létet elidegenült formában vindikálja a szubjektum elidegenült alakja – a magántulajdonos – számára: az az akarat, amely a tulajdon által létezést kap, e tulajdont mint „ez"-t, mint az „enyém"-et határozza meg s így az akarat objektívvá válását implicite mint a magánakarat objektivitását fejezi ki. Az „enyém", mint a személyiség akaratának tárgyi léte implikálja az elidegeníthetőséget s igy Hegel a személyiséget a maga objektív létében – mint a külső dolgokban realizálódott szabadságot – egyszerre hirdeti elidegeníthetetlennek és egyszerre deklarálja elidegeníthetőnek. Elidegeníthetőnek, hiszen a tulajdon elidegeníthetősége egyben a személyiség szabadsága külső alakjának elidegenítése. Amikor azonban Hegel elidegeníthetetlennek deklarálja mindazt, ami a személy általános lényege, így mindenekelőtt a személyiséget általában, akkor megint a merőben szubjektív, azaz semmis hatókörébe vonja vissza a személyiség szubsztancialitását. A nagy gondolat: a személyiség szubjektív alakjában még semmis, így feloldhatatlan ellentmondásban van azzal, hogy a tárgyi lét tulajdonformája ismét visszadobja a merőben semmisre a személyiséget. Vagy befonódik tehát a személyiség az egyetemes korrupció rendszerébe, vagy visszahúzódik merőben semmis létébe – ez az ára annak, hogy a személyiségnek ez a különös alakja a „teremtmény rabságán" nyugszik. Hegel továbbá nem lát semmi megütköztetőt abban, hogy „*különös*, *testi* és *szellemi képességeimnek* és cselekvési lehetőségeimnek *egyes* termékeit és más által való *korlátozott idejű* használatát *elidegeníthetem*, mert e korlátozás alapján képességeim külső viszonyba kerülnek *totalitásom*hoz és az *általánosságom*hoz." (*Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai, 93–94. old.) Mintha a korlátozott használat elidegeníthetőségét – pontosabban, az elidegeníthetőség korlátozottságát – maga a szubjektum határozná meg s nem az a termelési forma, amelynek reprodukciója már nem a rabszolgamunkán alapul – és mintha a bérrabszolga a maga totalitását és általánosságát megőrizhetné és elidegenült élettevékenységének intermundiumában. Hegel a maga módján itt azt igazolja, hogy a képességek elidegeníthetőségének rendszerében a totalitás a tárgytalan bensőségbe szorul, s így maga is semmi.

A tárgynélküliség fonákja pedig a másik oldalon a más tárgyával való bírás: ami sokak hiánya, kevesek feleslegében létezik (Lásd Pages choisies de Babeuf, par Maurice Dommanget, Armand Colin, Párizs 1935. 237. old.), s ennek megfelelően esik szét a filozófiai antropológia értelmében egységes emberi nem: azokra, akik nem elégíthetik ki szükségleteiket s azokra, akik szükségleteiken felül bírnak.

Azokra, akik tudást vagy javakat termelnek, és olyanokra, akik semmit sem termelnek – akik más erőit, képességeit és munkáját veszik és eladják (Lásd *R. Owen:* Nevelés és társadalom. 186–187. old.). S ez azt jelenti – tovább folytatva a párhuzamot –, hogy az embercsoportok nagyobbika realizálja a feuerbachi értelemben vett lehetetlent: a tárgyától elválasztott egzisztenciát. Az érzéki tevékenység alanya tárgytalan, az objektum, mint aktivitás nem az őt érzékileg megmunkáló szubjektum sajátja. S így egy gyökeresen új felfogás elemeinek csírái jelennek meg szérszórtan: arról a fáradozásról van szó, amelynek gyümölcse nem a dolgozóé, hanem az uráé, a munkának arról a termékéről, amely nem azé, aki előállította, arról a munkáról, amely a kisebbség semmittevését és barbárságát tartja fenn s így őmaga kifosztott. (Lásd uo. 268–270. old.) Ez tehát nem egyszerűen „az érzéki tevékenység", hanem „az önmagával meghasonlott világi alapzatot" reprodukáló tevékenység stb. filozófiailag korántsem tudatos kifejezése. Ez a föld, a többségtől el van vonva (lásd 128–129. old.), ez „a tőke barbár törvénye" (Babeuf) az iparnak, a földnek az a szétaprózottsága, amelyet a kereslet iránt vak konkurrencia manifesztál, ez determinálja annak a terméktömegnek sajátos létmódját, amelyet a spekulánsok Babeuf, Fourier ábrázolásában megsemmisítenek és ami ily módon nem képezheti a szükségletük révén ráutaltak lényeges tárgyát.

Amíg nincs fogalmi kifejezése az alullévők létének – s ilyenként nem is lehetett a politikai gazdaságtanban – addig az az érzékfeletti létmód sem fogalmazódhatott meg a maga adekvátságában, ami a termelési viszonyok sajátja. Az osztálytársadalmakban az alapvető termelési viszony mindig a kölcsönös ellentétükben egymásra utalt pólusokat egyesíti, de e pólusokat vagy naturalizálták vagy pedig egy korlátolt, egyoldalú gazdasági vonatkozásában ragadták meg (Ricardónál pl. a tőke csak nyersanyag, csak felhalmozott munka, Smith pedig a tőkeviszonyt csak a felüllévők sajátos tevékenységével ábrázolta.)

Nos: az utópisták az egészt és a részt illetően e felé az érzékfeletti determinációs sík felé törtek; relatív közönyüknek az egyik oldalon az anyagi tartalom iránt a másik oldalon az a gazdasági formaérzék felelt meg, amellyel először törték meg elméletileg az alullévők némaságát.

Arról van tehát szó, hogy egyes elemeiben kibontakozik az, ami Marx előtt a legfejlettebb filozófiai absztrakció számára is latens ma-

radt, tehát az anyagi tartalom a maga magasabb típusú társadalmi-gazdasági determinációjában, mindaz tehát, ami nélkül maga az anyagi tartalom sem létezik, hiszen csak ilyenként létezik. A filozófiai absztrakció – általánosságban – csak „szétejtette” ezeket a determinációkat, pontosabban, a merőben érzéki felszínre hagyatkozott, abban fojtotta el, vagy ebből konstruálta spekulatíve mindazt, amit mégiscsak az érzékileg megjelenőn túl konstatált. Ez tehát az a gazdasági-formai, a materiális iránti érzék, amely a forradalmi mozgalmak teoretikusainak, illetve az utópista szocialistáknak (romantikus antikapitalistáknak) a sajátja volt, s amelynek a legátfogóbb létmeghatározottság felelt meg magában a társadalmi létben.

Az ifjú Marx e materiális iránti érzék örököseként is értelmezi kezdettől a készen kapott filozófiai és politikai gazdaságtani anyagot. Csak ő hozta és hozhatta a materiális létforma egyes szétszórt – az idealista társadalomszemlélet, a dialektika általános mozgásformái stb. ismeretének hiányában nem is egységesíthető – elemeit, elválaszthatatlanul a politikai gazdaságtan ezáltal is közvetített kritikai elsajátításától. A magántulajdon, az elidegenült forma így jelenik meg számára minden politikai gazdaságtani elmélet axiomatikus, ám nem-tudatos feltételeként. Marx azért ütközhetett meg Hegellel, Ricardóval stb. szemben a tárgy elidegenült jellegén, azért oszlathatta el az emberi nemet egzaltáló koncepciókat (az emberi nem állítólagos korlátai csak az egyének korlátai) a társadalom valóságos „korlátait” feltárva az embercsoportok lényegi-közös és ellentétes előjelű „korlátoltságában”, mert a modern proletariátus osztályálláspontjáról tudományosan általánosította ezt a legátfogóbb létdimenziót.

Külön kérdés, hogyan jelent meg ez a dimenzió a restauráció-korabeli történészeknél, hogyan formálódott az ifjú Marx publicisztikai tevékenységében (a falopási törvénnyel kapcsolatos felismeréseitől kezdve), hogyan jelent meg és tükröződött a filozófiai forma-kategória, formarendszer alapvető hiányosságát is tudatosító Marx szemében ez a dimenzió a fiziológiát-anatómiát elemző klasszikus politikai gazdaságtan eredményeinek elsajátítása során stb. Itt is egészekről van szó, ám a közvetlen feladat annak az értelmezésnek immanens bírálata, amely az utópikus kommunizmusnak, szocializmusnak csak „nyers” jellegére koncentrálva teljesen eltekint e vonulat elméleti jelentőségétől.

Ez a jelentőség jóformán kézzelfogható formában tárul fel a Robert Owen által megalapozott szövetkezeti mozgalom Marx által adott jellemzésében, aki szerint e nagy társadalmi kísérletek értékét nem lehet túlbecsülni. „Érvek helyett tettekkel bizonyították be,

hogy a nagyarányú, és a modern tudomány követelményeivel összhangban levő termelés megvalósítható a kezek osztályát alkalmazó munkáltatók osztályának létezése nélkül; hogy a munkaeszközök gyümölcsözők akkor is, ha nem monopolizálják őket mint magának a dolgozónak az elnyomására és kizsákmányolására szolgáló eszközeiként; és hogy éppúgy, mint a rabszolgamunka, éppúgy mint a jobbágymunka, a bérmunka is csak átmeneti, alacsonyrendű forma, amelyeknek az a sorsa, hogy eltűnjék a társult munka előtt, amely feladatát készséges kézzel, tiszta fejjel, vidám szívvel fogja végezni." (MEM 16. köt. 9. old.)

A materiális szétszórt elemeinek tudományos konceptualizálása nem lehetett és nem is volt a tárgyát a maga totalitásában megragadó mégoly nagyszabású filozófiai érzék eredménye. Az a töredékesség, az az eklekticizmus, ami Hegel gazdaságfilozófiáját jellemezte, már annak kifejezője, hogy a polgári osztálykorlátok kizárják a filozófia koherencia-követelményének megvalósítását az osztályérdeket oly közvetlenül érintő területen. Ebből a szempontból Hegelt a gazdasági formadimenzió nem tudatos jelzése és visszavétele jellemzi. Azt a — már említett — mély belátását, hogy a polgári társadalomban az önelidegenítés inkább az önfenntartás, az önmagánál maradás az önelvesztés, visszaveszi ott, ahol arról szól, hogy az elidegenített tárgy visszatér a szubjektumba s így az önelidegenítő önmagánál marad. Azt, hogy az önelidegenítés révén való önfenntartás egyben az *in posse* énről való lemondás, s egyben önkiszolgáltatás a vak, véletlen hatalmaknak, (az egésznek, mint a halott dolgok önmozgó életének) már kiesett az elidegenült tárgyiasulás hegeli koncepciójából. A vak véletlennek való kiszolgáltatottság körülményét megőrzés nélkül szüntette meg az „eszményi mérték" törvényében, az összmozgás egészből kiragadott értéktörvényben, engedelmeskedve a polgári politikai gazdaságtanban a legpregnánsabban kifejezett, elméletivé transzformált osztálykorlátnak. Az eszményi mértéknek végső fokon alávetett termelés mégiscsak az általános emberi jótékony homályába burkolta a kiindulópontot, a termelés alapzatát, amelynek törvénye a „tudattalan szükségszerűség" pontosabban, visszafelémenően eltompította s már csak ezáltal is kizárta az önelidegenítés révén való kétszeres (naturális és gazdasági) önelvesztés tényének, illetve alternatívájának jelzését. S így megtörik Hegel kiemelkedő történeti szemlélete is és szétesik az egészként megragadni akart.

A történeti szemlélet (a fenti értelemben, szembenállásként „az ed-

dig és ne tovább!"-bal), valamint az adott rendszer egységes megragadási törekvése – bizonyos szintetikus globális képzetek alapján – jellemzi a civilizáció kritikusait és különösen az utópistákat. Fourier zseniális történeti érzéke, „formációkban" való gondolkodása ismeretes. Nála is a mindenkori alávetettek helyzetének szintetikus szemlélete nevezhette csak néven a bérmunkát, mint közvetett rabszolgaságot, fogalmi egységbe hozva ezáltal a mégoly eltérő formációk fenntartó alapját. Azonban, ha elemeiben is, de Babeuf is – aki a modern szociális kérdéseknek a proletariátus szellemében való megoldatlanságát egy valóban cselekvő kommunista párt egyik első vezetőjeként proklamálta (Lásd MEM 4. köt. 329. old.) – a maga módján szintén egységében ragadta meg „az előtörténetet" és az adott rendszert, s ezt egy, megszüntetendőnek hirdetett törvénynek alávetve ábrázolta. Ez az egy törvény: a magántulajdon, a magántulajdonnal kezdetét vevő osztályharc, a mindenkori alullévők kisajátítottsága, a „nagy per" a kizsákmányolók-kizsákmányoltak közt, „a rész ősrégi összeesküvése az egész ellen". A polgárháborúval való thermidori ijesztgetéssel szemben Babeuf a mindenkori legkegyetlenebb polgárháború reális fennállását proklamálta a felfegyverzett gazdagok és a védtelen szegények közt, a forradalmárokat a társadalom dezorganizálásával vádoló, szintén thermidori politikusokkal szemben a polgári társadalmat mint reálisan dezorganizáltat jellemezte s így a forradalmárokat mint organizátorokat. Az alullévők az egész áldozatai: ezért szükségszerű, hogy teoretikusai az egészt és minden elemét egy törvénynek, végső fokon a kisajátítottságnak alávetve ábrázolják s ezzel egyben kidolgozzák azt az ideológiai formát, amely a régivel való leszámolás politikai harcának legátfogóbb jelszavait nyújtja. Nos: láttuk, hogy maga Marx is a legszélesebb értelemben vett civilizációt végső soron egy törvénynek alávetve ábrázolja: ez a munka leigázására alapozott.

Nem formálódhat ki a totalitás a gazdasági-formai mégoly kezdetleges megsejtése, jelzése nélkül, sem a történelem, sem az adott rendszer enélkül nem ragadható meg – mondhatjuk mi napjainkban, a marxi elmélet alapjáról értelmezve az utópisták koncepcióit. Itt semmi sem áll meg önmagában, minden átutal a maga másikára: a többség szükségleteinek kielégítettsége a kisebbség hiányára utal, egyesek csak azért szerezhetnek többet, mert másoknak nincs elege (Babeuf). A mégoly kezdetlegesen felsejlő „osztály-kategória" nemhogy meggátolná a társadalomegész globális szemléletét: csak ez teszi lehetővé a rendszerszemléletet. Nem a társadalomnak a természettel folytatott

Az utópisták tudták, hogy magában a „lényegi munkában" csak folytatódik az a folyamat, amelynek „kezdete", hogy azok, akiknek nincs semmijük a gazdagok rabszolgái, akiknek szolgálataikat el kell adniok.

anyagcseréje egységesíti itt a szubjektumot, hanem azok az antagonisztikus viszonyok hozzák ellentmondásos egységbe a szubjektumok egyik csoportjának alávetett s így „szolgálataik eladására" kényszerült „objektumokat", amelyek e természetelsajátítás „előtt"-jét alkotják. Amikor tehát Babeuf úgy határozza meg a földet, mint a kevesek által magukhoz ragadott mindenki szubsztanciáját, akkor itt ez az „előtt" implicite, az általunk már feltárható fogalmi tartalma szerint mint „formameghatározó", ábrázolódik: a föld *in posse* „mindenki szubsztanciája", adott formájában pusztán a kisebbség uralmi formája a többség felett s a többség „naturálisan" csak ennek révén művelheti meg, sajátíthatja el a saját szükségletére is. Az egész, a készentalált és az ember által átalakított világot mégoly sokszínű érzéki különféleségében az általános érzékfeletti formájára hozza éppígyléte: tulajdonformája. Maguk az emberek közti viszonyok – így különösen az utópisták által bírált csereviszony – ezáltal határozódnak meg. Amikor pl. másfajta cserét követelnek, ebben megvan az a tudat, hogy a csere adott formája is a magántulajdon egyik létmódja. Így természetes, hogy maga az élet is elveszíti látszat-egyneműségét, hiszen már alapjait tekintve az egyik oldalon mint a tulajdonnal való korlátlan rendelkezésen nyugvó élet, a másikon pedig mint a „külső luxustól" való megfosztottság, a szűkölködés, az éhhalálra kényszerítettség élete határozódik meg.

Adam Smith számára – mint tudjuk – a legegyszerűbb napszámos holmija érzéki megjelenési formája az egész társadalomtestnek, mint kooperatívnak, mint mindenki szükségletét kielégítőnek. Akár tudatos polémiában Smithszel szemben, akár nem, Babeuf nagy védőbeszéde a *communauté*, mint magasabb típusú termelési mód mellett a legegyszerűbb földműves holmijait vádirattá változtatta: ezek a kisajátítottság érzéki megjelenési formái. Babeuf öltözék, cipő nélkül látja azoknak többségét, akik a legfontosabb, az alkotó, a „lényegi munkát" végzik: míg a kisebbség semmit sem nélkülöz: a munkamegosztás egésze alá van vetve a kereskedelemnek, a legalantasabb munkát, a forgalmat a saját hasznukra realizálók érdekeinek. Amikor Fourier kifejti, hogy az építész, a kőműves jó tűzvészt, a lelkész jó halált kíván, akkor pl. az építészt s a tűzvész által majd az építész munkájára

szorultat nem mint az egymás naturális termékére kooperatíve ráutaltakat ábrázolja: a tűzvész, a halál a másik pénzének általuk anticipált alakja, az ő leendő pénzük. Az egyik ember a másik számára csak annyiban szükséglettel bíró lény, amennyiben e szükséglet kielégítése a másik érdeke s ennek az érdeknek az életrehívásához az emberek reménykedő fantáziával még a természeti elemekkel is összefogva függésbe akarják hozni a másikat őtőlük. Az építész így legalább gondolatilag visszaveszi a Hegel által az egyszerű munkafolyamatban felmutatott ész cselét: hadd érvényesüljenek vakon a természeti erők... a másikkal, a másik házával szemben. Nemhogy mindenki a többiért dolgozna: az önző érdekek képviselői kölcsönösen „lefölözik egymás tejét" és másokkal dolgoztatnak önmagukért. Nem az egyes önző érdek áldozata az egyetemes megcsalatás rendszerének, hanem azok, akikkel az önző érdekek világát fenntartatják – tehát „a közvetlen munka rendjének" tagjai.

Bár Babeuf a korabeli viszonyok relatív fejletlensége következtében a kereskedelemben látta „az újratermelési folyamatot", egységbehozó mozzanatot, e korlátolt felfogásban is megvolt az a racionális mag, hogy minden termék kereskedelmi értékké vált, hogy a termelés közvetlenül a kereskedelem számára dolgozik, továbbá annak világtörténelmi értelemben vett irracionalitása, hogy a vétel és az eladás tevékenységeinek önmagában vett „elidegenült jellege" a maximálisra fokozódik az eladásért való vétel és a vételért való eladás révén. (Lásd MEM 46/I. köt. 67. old.)

A tárgy, mint felforgatandó, persze nemcsak a legegyszerűbb napszámos holmija, nemcsak az a fajta *magán* létfenntartás, amelynek révén a másikat az én különös termékemből függésbe kell hoznom, amelynek révén „szolgálataimat" el kell adnom – ilyen tárgy maga az államhatalom, az emberi jogok mint egyben az üzérkedők, uzsorások, áruspekulánsok emberi jogai, a kis tolvajok számára nagy tolvajok által felállított bitó – egyáltalán a terméket mint magántulajdont őrző kulcs, lakat, zár – a mecénások rabszolgaságában tartott művészet, tudomány. Minden – a nem az éhezők szükségletének kielégítéséért folytatott termeléstől kezdve a legszubtilisabb ideológiai formákig – Fourier ábrázolásában a visszájára fordult világ, a visszafelé járó óra általánosának különös alakja; ugyanezt a visszájára fordultságot ábrázolta Saint-Simon is, nemcsak ott, ahol *expressis verbis* kifejezi, az élősdi igazgatási szervezet uralmában a tehetség és a tudomány felett, hanem ott is, ahol – habár az osztályharcok szerepét meg nem

értve – az egész előtörténetre átfogóan jellemzőként mondja ki a természetelsajátítás magán, elaprózott jellegét, a társadalmi energiáknak az egymás elleni harcra való pazarlását.

„Az emberek erőfeszítéseinek jellege a természettel szemben, eddigelé, hogy úgy mondjuk, pusztán egyéni és elszigetelt volt. Sőt, mi több: erőik igen jelentős része minden ilyen alkalommal kölcsönösen megsemmisítette egymást, mert az emberiség mind ez ideig két egyenlőtlen nagyságú részre oszlott, s ezek közül a kisebbik állandóan arra fordította minden erejét, sőt, gyakran a nagyobbik rész erőinek egyik részét is, hogy e nagyobbik fölött uralkodjék; a nagyobbik rész erőinek jelentős részét viszont az kötötte le, hogy védekezzék az uralom ellen. Mindamellett kétségtelen tény, hogy az emberi fajnak e roppant erőveszteségek ellenére is sikerült eljutnia a legcivilizáltabb országokban a jólét és a virágzás meglehetősen magas fokára. Gondoljuk el ezek alapján, milyen magasságokba emelkednék, ha jóformán semmi erő nem menne veszendőbe, ha megszűnnék az, hogy az egyik rész parancsol a másiknak, az emberek úgy szervezkednének, hogy a természetre egyesült erővel hassanak, s a nemzetek között is hasonló rendszer alakulna ki." (Saint-Simon Válogatott írásai, 311. old.; vö. még *R. Owen:* Nevelés és társadalom. 131. old.)

Nemcsak Saint-Simon, hanem más utópisták is felvillantották azt, ami teljesen kívül esett a polgári politikai gazdaságtan horizontján, hogy ti. az erőfeszítések minimalizálása – a minél könnyebb termelés ricardói elve – már gondolattalanul ezt az egyéni és elszigetelt jellegét tételezte örökös természetes alapjaként. „A véletlen törvénye" ifjú marxi koncepciójának elemzése során meglátjuk majd, hogyan hatol be ez a felismerés a politikai gazdaságtan bírálatába – immár az immanens kritika egy mozzanataként.

Az utópisták bizonyos értelemben éppen az ellenkező úton jártak, mint a polgári közgazdászok: annak az így persze nem tudatosított minőségi oldalnak a megragadásához járultak hozzá, ami a mennyiségire koncentráló, s ezért a minőségit mint az örök emberit feltételező polgári közgazdászok számára rejtve maradt. Az ő nagyságuk éppen ebben rejlik, hogy ti. ezt a specifikus „minőségi oldalt" mint múlékonyságra ítéltet ragadták meg a munka szervezetének egy magasabb formájával szembesítve; egyszerre szolgáltattak így adalékot nemcsak explicite a tudományos szocializmus számára, hanem a politikai gazdaságtan bírálatához, sőt, implicite egyes különös dialektikus mozgásformák feltárásához. Ebből a nézőpontból kell értelmeznünk azt a körülményt, hogy kritikai szemléletünk lényegileg közvetítés nélkül állt szemben a klasszikus politikai gazdaságtannal, hogy nem próbálták meghódítani, továbbvinni az elméletileg anticipált felbomlasztásig ezt a diszciplínát. Ennek a közvetítésnek a megkezdésére csak az

ő hatásukat is asszimiláló ifjú Engels volt képes. Így azonban az utópisták negativitásának elve kívül maradt a politikai gazdaságtanon, leszámítva a globális bírálatot és egy-egy izolált mozzanat kritikai felfogását. Ám a globális bírálat a kívülmaradás pozíciójából még így is hatalmas teljesítmény volt s csak ezen az áron mondhatta ki Fourier implicite – az általa „fejlettebb nevetséges"-nek tartott – politikai gazdaságtan végét, az igazi gazdagságot a megtakarításban megjelölve, az erőráfordítás ama megtakarításában, amelyre az „ipari káoszt" a maga alapjának tekintő politikai gazdaságtan soha sem lesz képes. S ugyanezt deklarálja – láttuk – Saint-Simon is – amikor meghirdeti az emberek fölötti paracsnoklás végét, a közös erőráfordítás társadalmi szervezetének szükségszerű eljövetelét. Így az „egész" globális bírálata más úton haladt, mint a kifejlett polgári árutermelői gazdaság anatómiájának-fiziológiájának rekonstrukciója. E kettőt ismét csak Marx egyesíthette: „A német ideológiá"-ban először bomlik ki az egész történet kritikai szemlélete, a háttérben, benne és ennek közvetítésével pedig a politikai gazdaságtannak a saját terepén végbemenő meghódítása. Marxig az „egész" globális bírálatának (beleértve a politikát, a legevidensebbnek tartott köznapi tevékenységeket, a gyakorolt és hirdetett erkölcsöket stb.) az volt a szükségszerű ára, hogy a racionális magvat nem tudták kihámozni a politikai gazdaságtanból.

Fourier leleplez bizonyos olyan közös ideológiai formákat, amelyek az osztálytársadalmakat mindmáig jellemzik. Így a maga módján kíméletlen szatírát mond afölött, amit manapság kétszféra és mindennap-elméleteknek nevezünk. E szatíra tárgya tehát a „lent" leküzdése a „fent" által, felülemelkedés a testi szükségleteken a szellem felszabadítása érdekében, amit pl. már Münzer is visszautasított egy Taulerrel folytatott polémiájában s éppígy a mindenki számára közös életkoncepciója. A munkás csak vasárnap lehet az aktív testi szabadság állapotában és az emberi méltóság polgári szólamával szemben Fourier maróan jegyezte meg, hogy furcsa méltóság az, amely a breton parasztnak 3 sous-t juttat naponta, hogy egyen és öltözzön.

Bármennyire is kívül álltak az utópisták a politikai gazdaságtanon, olyan elemeket körvonalaztak, ami hiányzott ebből a diszciplínából, ami tehát globális látásmódjukból és az alullevőkkel való azonosulásukból fakad. Így az „egész" kaotikus jellegét s nem a szabályozó törvényt, az öneladás szükségességét s így az alapvető egyenlőtlenséget s nem az egyenértékek cseréjét, az árat és nem az értéket. Az utópisták azt a legátfogóbb meghatározottságot jelezték, amit majd Marx – Fourier egyik kedvenc szatirikus terminusához, a „szelíd"-

hez visszanyulva – úgy fejez ki, hogy az őseredeti közösségek felbomlásával „...nyomban uralmi és szolgasági viszonyok, az erőszak viszonyai következtek be, amelyek kiáltó ellentmondásban állnak a szelíd áruforgalommal és a neki megfelelő viszonyokkal”. (MEM 46/II. köt. 369. old.)

Nos: az áruforgalmat valóban nem ábrázolták szelídnek, de ez a kritikai viszonyuk messze túlemelte őket azon a kispolgári pozíción, amely szerint a forgalomban rejlő szabadság és egyenlőség rendszerét a pénz és a tőke meghamisítja s így számukra nem létezett a polgári társadalomnak kettős alakja, a reálissal szemben az ideális s ez utóbbi, mint majd megvalósítandó. Proudhon a saját maga felfedezésének vindikálta a termelési költségek által meghatározott egyenértékek cseréjét, amit csak meg kell tisztítani a jogosulatlan nyereségtől, hogy eltűnjön minden társadalmi, gazdasági antagonizmus. Az utópisták többsége nem a ricardói formából indult ki, mint a postricardiánus szocialisták, ezért is nevezhette Babeuf az elidegeníthetőség úgynevezett jogát „gyalázatos népgyilkos merénylet”-nek. (*Babeuf:* Id. mű, 238. old.) Ők nem ismerték fel az értékmeghatározásnak sem ominózus tulajdonságait, sem pedig azt az oldalát, „amely a derék polgár számára kedvessé és becsessé teszi”. S ez: ha az áru értékének a munka az értéke s így ha megvalósul a termékeknek a munkaértékük szerinti cseréje (tehát ha az árutermelésnek ez az egyetlen törvénye érvényesül összes feltételei és többi törvénye nélkül), akkor elkövetkezik az igazságosság és egyenlőség birodalma. (Lásd MEM 4. köt. 554–555. old.) Babeuf annyira szembenállt a legegyszerűbb csereformával, hogy már előfeltételét, a munkák egyenlősítését is bírálta s ez igen szemléletesen bizonyítja, hogy az egyenlő munkára való redukció visszautasításában mindenfajta (a közvetlen termelést követő s nem ebben bennerejlő) csere világtörténelmileg jogosult elítélése rejlik. Így ez a vonulat keresztezi az Arisztotelész óta ható kérdésfeltevést, kiindulópontja és végeredménye nem a munkák egyenlősége, hanem egyenlőtlensége s a csereforma kiküszöbölésével mindenfajta, elemi és kibontakozott egyenlőtlenség és kisajátítás megszüntetésének szükségszerűsége. Ez közgazdaságilag hibás kifejezése annak, hogy az egyenértékek cseréje s vele a cserélők viszonyai általában történelmileg múlékonyak, meghalandók. S ezt Babeuf nem fogta fel szűk értelemben, kapcsolatba hozza azzal az örökösödési joggal, amely „izolálja az asszociáció minden tagját és minden háztartásból egy kis köztársaságot hoz létre, amely szükségképpen összeesküszik a nagy ellen

és szentesíti az egyenlőtlenséget." (*Babeuf:* Id. mű, 258. old.; vö. még *R. Owen:* Nevelés és társadalom. 212. old.)

Babeuf jelezte az egyenlőtlen „cserét": a munkájukat eladók cseréjét azokkal, akiknek „szolgálataikat" eladták s azzal, amit érte kapnak: a megélhetéshez nem elégséges létfenntartási cikkeket. Ő tehát azt sejtette meg, hogy a valóságban nincs itt szó cseréről, tehát jelezte a munkát mint kisajátítottat. Ebben az összefüggésben értelmezendő az értékkategória objektivitásának babeufi tagadása – a közgazdászok e botránykövе – mint mindennemű egyenlőtlenség megszüntetésének közgazdaságilag hibásan kifejezett követelménye. A különféle munkatermékek „érték és érdemkülönbsége szubjektív, hibásan értékelik pl. az órás egy napját hússzor annyira, mint a földművesét." Ennek révén ugyanis az óraműves megszerzi húsz földműves osztályrészét és így kisajátítja ezeket. (Lásd Babeuf: Id. mű. 258. old.). Éppígy a magasabb intelligenciát követelő munkákért sem jár több: hiszen ez nem érinti az illető gyomrának képességét. Csak annak járna több, akinek két szája és négy karja volna – mondja Babeuf Sylvain Maréchallal egyetértve. Ha durva egyenlősítői formában is, de körvonalazódik az egyenlő átlagmunka, az általában vett emberi munkával való szembenállásban bennerejlő világtörténelmi igazságmozzanat: sem ez a munka, sem pedig a munka általában nem lehet a mértéke sem a gazdagságnak, sem pedig a belőle való részesedésnek. „Az Egyenlők Manifesztuma... egyenlőséget követelt az élelmiszerek tekintetében, mint ahogyan egyenlőséget a fény, a természetes meleg, a szabad lélegzés, s a föld tekintetében is." (*Babeuf:* Id. mű, 259. old. Dommanget jegyzete.) A munkaérték-elmélet tehát már ott, ahol deklarálja a bonyolult munkák redukcióját az egyszerűre s egyáltalán, e két munkafajta megkülönböztetését, mélyen hibás; abból a tételből kiindulva, hogy valakinek csak azáltal lehet többje, hogy a többieknek nem lesz ezáltal elege, Babeuf minden polgári intézményt, ezen belül a kölcsönös tranzakciókat az „örökös brigantizmus aktusainak" nevezi, amelyeket olyan abszurd és barbár törvények autorizálnak, amelyek révén egymás kölcsönös kifosztásával vagyunk elfoglalva. Így ebben az elméleti térben már a polgári társadalom ideális alakjának elemi előfeltétele is a brigantizmus cselvetése. (Lásd még később). A kölcsönös fosztogatás nem kísérő jelensége az egyenértékek cseréjének – ahogyan azt Marx jellemzi –, hanem ez őmaga. S az is látható, hogy Babeuf tagadja a saját munkán alapuló tulajdont és cserét: azok a viszonyok, amelyek révén a saját munkánk eredményét elcseréljük,

már kisajátítási viszonyok, egyszerűen a munkák bonyolultsági fokának különbözősége révén. Az egymás feletti uralom alapja már az „áruformával”, az elidegenítéssel adott: a termékek egyenlővé tétele a termelők egyenlőtlenné tételének emelője. S itt – persze csak az utópizmus korlátait már meghaladott elmélet számára – jelen van az a világtörténelmileg igaz elem, hogy az előtörténet végleges lezárulásának egyik anyagi előfeltétele az egyszerű és a bonyolult munka ellentétének megszűnése, hogy továbbá az anyagi tartalom viszonylagos fejletlensége egyben az uralmi viszonyok fő forrása.

Így hát itt Proudhonnal szemben az alapkérdés nem az, hogy „mennyi szeget ér egy pár facipő?” (*P. J. Proudhon:* Quest ce que la propriété? Oeuvres Completes, Tome I. A Lacroix, Verboeckhoven and Co. 1868. 110. old.), hanem Babeuf visszautasítja a szeg és a facipő proudhoni, implicite az ágy és a ház arisztotelészi egyenlősítésének dimenzióját. Ezzel egyben kívül helyezi magát a munkatermékek általános áruformáján s vele az embereknek mint árutulajdonosoknak viszonyain. Ha közgazdaságilag hamisan is, de meghaladja az egész civilizációt uraló alapvető termelési és csereformát és azt a jogi vagy akarati viszonyt, amelynek gazdasági tartalma árutulajdonosok termelési viszonya. (Lásd MEM 23. köt. 88. old.) Konfrontálódik itt minden munka gazdasági egyenlőségével és egyenlő érvényességével, s vele az árutulajdonosok egyenlőségével mindennemű hasznos munka egyenlően *kostbar* jellege, s így az általában vett emberi munkára való redukció mint az árutulajdonosok egyenlőtlenségének forrása ábrázolódik. Ne a munkatermékek egyenlősüljenek, hanem a termelők fejtsék ki egyenlően a társadalom számára szükséges munkafajtákat, ne a munka bonyolultságának foka, hanem a szükségletek szerint részesedjenek, a tényleges egyenlőségnek megfelelően. Látható, hogy mi a végső forrása az egyenlő munka kategóriája visszautasításának: kisemmizik azokat, akiknek terméke a legkevésbé bonyolult. Babeuf az árutermelők közti viszony értelmezésébe is bevonja a kisemmizők és kisemmizettek, gazdagok és szegények közti nagy pert, s így az előproletariátus képviselőjeként kerül szembe az értékkategória objektivitásával, ahogyan – a megváltoztatandókat nagyon is megváltoztatva – A. Smith megtöri a munkaérték-elméletet a munkás-tőkés közti egyenlőtlen csere felismerésével.

Babeuf, amikor azt tartja, hogy az idegen tulajdon elsajátítása adott már az egyenértékek cseréjével, mint a pusztán szubjektív értékelésen nyugvó s így nem-egyenértékek cseréjével, nem a termékek

természeti formája különösségének védelmében utasítja vissza az egyenlősítést, hanem a szükségletek „egyenértékűségének” védelmében. Emögött az a világtörténelmileg igaz mozzanat rejlik, hogy ne az árutulajdonosok viszonya legyen az uralkodó viszony, hanem a köztulajdonosok viszonya, az állítólagos egyenlőség ne a cserét határozza meg, hanem valóságos egyenlőségként a többé már nem cserélők szükséglet szerinti részesedését. Visszautasítja tehát az embereknek mint cserélőknek meghatározását, a csere alanyait mint magántulajdonosokat, a magántulajdonost mint jogi személyt. A forgalomban kifejlődött csereérték-folyamat elutasításával már alapjaiban helyezkedik szembe az abból kinövő ideális alakkal: a tulajdon, szabadság, egyenlőség szentháromságával. Ha tudatosság nélkül is, de az egyenlő munkára való redukció elvetése egyben tagadása annak, hogy az árutulajdonosok a társadalmi folyamat egyenlő érdemű, egyenlő rangú funkcionáriusai. (Lásd MEM 46/II. köt. 379., 380. old.)

Habár úgy tűnik, mintha teljesen meghaladná az egyenlő jog követelését a munkák redukciójának visszautasításával, ám ez az egyenlőség visszatér a szükségletek vonatkozásában, az ember a jövőben is redukálódik a munkásra, a szükségletek sokfélesége pedig megszűnik a mechanikus egyenlőség szerinti részesedésben. Az egyenlő részesedés elvével akarja megtörni az egyenlőtlenség jogát, ám éppen ezáltal nem vesz tudomást az egyénekről mint valóságosan egyenlőtlenekről s mindenekelőtt mint majd totálisan kibontakozókról, s így akarata ellenére a leendő egyenlőtlenség mellett tör lándzsát. Ez szükségszerű mindaddig, amíg nem tudatosul a termelőerőknek az a totális kifejlődése, amely gyakorlatilag tesz irrelevánssá minden más mértéket mint a szükségletekét, de nem a munkásét, hanem a mindenoldalúan fejlett emberét. Az egyenlő részesedés így az az utolsó forma, amely kifejeződik, hogy az utópikus kommunista nem tudja meghaladni a polgári jogot mint egyenlő jogot.

Teljessé és közvetíthetetlenné válik az a kívüllét, ami megszüntetve-megőrzött mozzanatként a marxi bírálatot is jellemzi: a csere nem szükségszerű eleme a gazdagságnak, a gazdasági érték mindent megfoszt a helyes értékétől, a dolgok immanens értéke nem más, mint viszonya a szükségletekhez stb. Így hát kimutatható — és kimutatandó majd a legkülönfélébb vonatkozásokban —, hogy a munkásmozgalom végcéljai csak úgy lehetnek azonosak az utópisták által kitűzött végcélokkal, ha és amennyiben a politikai gazdaságtan marxi bírálatában — immár a politikai gazdaságtan belsővé vált negativitásának elve-

ként – a polgári elméleti formában foglalt történetileg jogosult és igaz elemek iránt értetlen, de a valóságos viszonyok effektusai és végső kibontakozásuk iránt fogékony utópikus bírálat racionális elemei fennmaradnak.

A megőrzésnek e mozzanatát messzemenő közvetítettséggel kell felfognunk, mint a valóságos viszonyok fonáksága egy részének és egyes mozzanatainak tudományosan nem rögzített és ilyenként nem is rögzíthető megsejtését. Igy kell megkísérelnünk a racionális mag kihámozását. Így pl. az érték problematikája nemcsak azért maradt idegen egyes utópistáktól, mert tiltakoztak a termékeknek ama bizonyos egy minőségre – az általában vett emberi munka minőségére – való visszavezetése ellen, hanem azért is, mert az ebből a polgári elméleten belül szükségképpen következő második lépés, a mennyiségi összemérhetőség is kívül esett horizontjukon. Dehát tudjuk már, hogy a mennyiségi szempont elsőrendű jelentőségében „a gyakorlati polgár durva befolyása" nyilvánul meg. (MEM 23. köt. 54. old.)

Az elidegeníthetőséget nem az értékkel, hanem az árral hozták összefüggésbe, látták tehát az ár egyfajta „minőségi közvetítettségét", függését az elidegeníthetőség rendszerétől. Ha az érték iránti közönyről s az ár iránti fogékonyságról van szó, akkor mi sem könnyebb, mint ezt az egész kérdést az ismert tételre való hivatkozással félresodorni: nem jutottak el az árak felszíni mozgásától az ezt szabályozó törvényhez. Ám itt is adódik egy másfajta válasz: ők eljutottak az elidegeníthetőség rendszeréhez mint múlékony „formához" (míg a klasszikusok nem), s e rendszer megszüntetésének s így az ár eltűnésének követelményéhez. De nemcsak erről van szó. Az alullévők számára az ár, a pénz a tárgyuktól s így az önmaguktól való megfosztottság, s a vele való – nyomorúságos, potenciális, részleges stb. – egyesülés manifeszt megjelenési módja, amelyet ilyenként csak ők élhettek át. Ők és reprezentánsaik átélték, tudták – szó volt már róla Fourier kapcsán –, hogy az ár, a pénz „önmaguk felére" redukálja őket. Ha mint fogyasztók ilyenként kerülnek szembe az árral, az öneladás aktusában önfenntartásuk mint másoknak való kiszolgáltatottságuk, mint a felüllévők számára végzett munkájuk olyan ára határozódott meg, amely nem teszi lehetővé létfenntartásukat.

Babeuf azzal is meghirdeti a forradalom szükségességét, „a leghasznosabb munkát végzőkhöz" fordulva, hogy csak ez esetben szűnik meg az a riasztó perspektíva, hogy munkájukért nem kapják meg a megélhetésükhöz szükségest. (*Babeuf:* Id. mű, 240. old.) S ez a körülmény megszüntetése lényeges célja annak a

forradalomnak, amely „jóváteszi azokat a bajokat, amelyek feldúlják a világot" megszüntetik a többség deficitjét a kisebbség feleslegének rovására stb.

Ők azt sejtették meg, hogy az árban benne rejlik a más számára való haszon mozzanata; s az árak maximalizálásáért folytatott harcuk abban konkludált, hogy a társadalom minden tagja számára biztosítania kell a létfenntartást. (Uo. Id. mű, 144–145. old.)

Az utópistákat így tehát nem az foglalkoztatta, ami a termelési folyamatot uraló aktív szubjektumok elméleti reprezentánsait, hogy ti. hogyan csökkenthetők a termelési költségek (mint egyben az *ő* újratermelési költségeik), hanem azt tartották szem előtt, hogy csak a koherens munka képezheti az egyedül ésszerű gazdálkodást mint maximális megtakarítást. Nem is az foglalkoztatta őket, hogyan faraghatók le a szabadversenynek nevezett különös forma visszásságai (habár ez is szerepel a Fourier által vázolt átmeneti szakaszban), hanem az, hogy csak a társas verseny biztosíthatja a „kenyér árának" „eszményi mértékét", azaz az ő szükségletük mértékének való megfelelését s így az ár megszüntetését. Számukra nem az ár és az érték viszonya jelentette az elméleti és gyakorlati problémát, hanem múlékonyságra ítélt egységük a leendő naturális közösségi termékkel konfrontálva. (Emlékezzünk Galiani tételére: a dolgok ára arányuk a szükségletünkhöz, mértékét még nem találták meg és ez a mérték maga az ember.) A kenyér, az árával együtt, az ő számukra a felüllévők egyik gazdasági uralmi formája, azoké, akik egyszerre rendelkeznek mind az egyikkel, mind a másikkal, egészen addig a pontig, hogy a kenyeret meg is semmisíthetik s vele – adott esetben – az ő életük forrását is. Ezért a korlátoltság és a nagyság egyszerre jelent meg abban, hogy őket nem az érdekelte, „mennyi időre oldódik fel végül is a kenyér", őket öneladásuknak és önfenntartásuknak az ebben a költségben foglalt ára foglalkoztatta, anélkül persze, hogy a költség e kategóriáját elméletileg megragadták volna.

Nem is ragadhatták meg, mert ők az anarchiában nem ismerték fel a termelőerők fejlődésének sajátos törvényét: ezért a legtávolabbra látók a termelőerők fejlődésének igenlésével, és az anarchia egyértelmű elítélésével mondják ki implicite a polgári forma történelmileg haladó funkciója iránti értetlenségüket. Nem ismerték fel tehát a nem-koherens munka anarchikus mozgásában azt, amit már az ifjú Marx is „elvont törvény"-nek nevez. Innen is ered a kereskedelmi tőke szerepének eltúlzása: számukra úgy tűnt, hogy az anarchia és az ebben a

közegben spekuláló kereskedők alkotják a legfőbb hatalmat ebben a gazdaságban, amennyiben csak ezek uralják és szabják meg az árakat. Az anarchia az ő szemükben csak a mindent mozgató, de őmaga nem mozgatott. Ismét könnyű volna őket egyoldalúan elmarasztalni. Itt azonban két nagy vonulatnak Marx előtti önálló kiképződéséről van szó (Az önállóság az utópisták koncepciójának egészére vonatkozik, hiszen egyesek ismerték A. Smitht, Sismondit, Say-t.), amelyek más-más oldalról ragadták meg a polgári árutermelői gazdaság összmozgását. A klasszikus politikai gazdaságtan – a tárgyalt vonatkozásban – az értéktörvény szabályozó szerepét ismerte fel; az utópisták, a civilizáció kritikusai pedig azt az átfogóbb mozgást, amely – s ez csak Marx óta tudott – feltétele, mozgástere a törvénynek: az anarchiát (beleértve a „kereskedelmi hűbériséget" [Fourier], tehát a monopóliumot). Még Hegelnél is kettéesett ez a két meghatározottság: az eszményi mérték és alapja, az általánost öntudatlanul és közvetlenül realizáló általános munka – ami nem válik pénzzé – közvetítés nélkül szembesült az összmozgás anticipációjával: „a halott dolgok önmozgó életével". Itt, most már egy konkrétabb síkon szembesülünk azzal, amiről Fergusonnal kapcsolatban már szóltunk. Az anatómiát nélkülöző hús-vér egészt, a nők leigázását, az alullévők „tárgytalanságát", a „hivatalok packázásait", a korrupciót a maga átfogó értelmében stb. az utópisták és a civilizáció kritikusai kezdték előlegezni. Egyben így konkretizálódik a *nem* a smithi–ricardói elméleti térből való kiindulás jogosultsága is, a nem ilyen indíttatású kritika globálisan megragadhatja azt az egészet, amelynek egyes lényeges vonatkozásaihoz különben csak olyan politikai gazdaságtani vonatkozásban korszakalkotó teoretikus juthat el, mint Sismondi, akinek koncepcióját ugyanakkor az antikapitalizmus romantikus korlátozottsága terhelte.

Mi több: az utópisták legkiemelkedőbb alakja, Fourier számára, a tőkés gazdasági anarchia csak különös megjelenési formája volt a nemcsak a civilizációt, hanem a barbárságot is jellemző, általa abszurdnak tartott véletlennek: a történetfilozófiában tehát megnyerte azt, amit a polgári gazdaság szabályozó törvénye fel nem ismerésével veszített el. A véletlen, mint átfogó jellegű hatalom, Babeufnél is megjelenik, amikor „a véletlen régi társadalmáról" szól. (Uo. 214. old.) Láttuk továbbá, hogy nála is a rendetlenség, a szervezetlenség társadalomfilozófiai kategória, minden eddigi társadalmi rend – a magántulajdon „feltalálása" óta – dezorganizáció, amely sorvadásra

és éhhalálra ítéli a többséget és túlhalmozza javakkal a kisebbséget (Uo. 240., 267. old.). Mivel nem hatoltak be az értékkategória elemzésébe, idegen maradt tőlük az értéktöbblet (a többletmunka) azon alakja, amelyek a klasszikus politikai gazdaságtan vázolt fel először. E ponton is elmondható azonban, hogy ők a politikai gazdaságtani kategóriák „előtt"-jének területén mozogtak, a maguk módján azt kezdték jelezni, amit majd az ifjú Marx úgy határoz meg, hogy a polgári klasszikusok feltételezik azt, amit ki kellene fejteniök. Csak Marx volt képes e tradíciót a zárójelbe hagyott alapok – a gondolattalanul az elméletbe felvett magántulajdon – kidolgozásával kritikailag asszimilálni.

Az árforma kiemelkedő szerepe továbbá korrelációban van az ő elméletükben az időnek azzal a kategóriájával, amit ők, mint tudjuk, nem ragadtak meg árutermelői formájában, s így nem is adódhatott számukra a defetisizálás feladata. De éppúgy, ahogyan a klasszikus politikai gazdaságtan az időt csak egyetlen alakjában rögzítette és innen hatolt az árforma felé, addig az utópisták számára az árforma vélt önállósága utat nyitott az idő magasabb típusú formájának vázolásához. Eszerint a véletlen és az idő más formája körvonalazódik ott, ahol hiányzik az értékkategória.

Mindebből talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy meghatározott elméleti térben a különböző mélyrétegeket feltáró politikai gazdaságtani kategóriáknak más-más heurisztikai jelentősége lehet. Lehetséges tehát egy olyan elméleti tér, ahol elidegenítés és az ár kategóriája – a megváltoztatandókat megváltoztatva – hasonlóan lényeges heurisztikai funkciót tölthet be, mint egy más elméleti térben az érték.

Az utópistáknál nyoma sincs az árucsere „emberi" mögöttesének és annak a terméknek, amely mindenki szükségletének kielégítésére hivatott, hiszen a termék semmi a vevők-eladók viszonya nélkül. A hegeli exoterikus vonulat az árutermelők társadalmának legegyszerűbb, leginkább mindennapi tevékenységformáját, viszonyát is kiejtette absztrakciójából ott, ahol a termék naturális általánossága lép a társadalmi (gazdasági) általánosság helyébe. Az ár továbbá az utópisták szemében korántsem független a gazdaság szereplőinek tevékenységétől, éppen ellenkezőleg: az ár a kereskedők, spekulánsok, üzérkedők, felvásárlók és a termelők (termeltetők), fogyasztók, illetve az öneladók – azaz „munkát", „szolgálatokat" vásárlók – közti viszony. Abban a relációban létezik, amely az egyik pólusnak a meggazdagodást, a másiknak a

munka felfüggesztését, éhezést, éhhalált, vegetációt oszt ki. Az ár ily módon az antagonisztikus tulajdonviszonyok kifejezője. „Csak csodálni lehet azt a politikai érzéket, amelyről Babeuf tanúbizonyságot tesz, amikor a létfenntartási cikkek áráért való agitációt összekapcsolja a tulajdon kérdésével, továbbá »Az emberi jogok deklarációja« revíziójának követelményével" – mondja Dommanget. (Uo. 133. old.) A létfenntartási cikkek magas ára annak következménye, hogy a valóságos létben, ahogyan jogi kifejezésben a tulajdonnal való, az e jogokban kodifikált tetszés szerinti rendelkezés valósul meg. Az ár tehát viszony a tulajdonnal bírók és azok közt, akiknek létfenntartása az árak mozgásától függően határozódik meg. S ha itt megjelenik az a megsejtés, amit ma úgy fogalmazhatunk meg, hogy az élet reprodukciója társadalmi-gazdaságilag közvetített – és ez a maradandó tartalom –, ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az ár elszakadt az anyagi tartalomtól, nincs köze a munka termelőerejének fejlettségéhez. Azonban, ha ilyen korlátolt, egyoldalú felfogású belül is, de utat tört magának az a felismerés, hogy az ár a közösségben majd „leválasztható" a terméktől, meg fog szűnni akkor, amikor mindenki közvetlenül a közösség számára dolgozik. Ám azáltal (is), hogy az árat mint a szükségestől való megfosztottság jelét, mint olyan formát fogták fel, amelynek révén a közvetlen termelő ki van szolgáltatva a kereskedőnek, a feltörekvő, mohó, kíméletlen újburzsoáziának, az utópista kommunisták konkrét agitatív követeléseiken túlmenően az e gazdasági kategóriában számukra feltáruló politikai lényeget hozták a felszínre: csak a nép politikai hatalmának létesítése, a pénzarisztokrácia uralmának megdöntése, a vagyonosok kisajátítása biztosíthatja közvetlenül a létfenntartást, közvetve pedig nemcsak a „hasznost", hanem a „kellemest" is mindenki számára. Itt körvonalazódik az, hogy a termelési viszonyok mégoly derivált kategóriája, mint az árforma, az alullévők pozíciójából megragadva, mint az ő alapvető létmeghatározottságuk, implicite tudatosítja a társadalmi lét meghatározó szintjében még latens politikai tartalmat, mint uralmi formát s csak ezáltal létesülhet a közvetlen összefüggés közte és a forradalmi gyakorlat közt. Ha a társadalmi lét lényege abban összegeződik, hogy a többség a kisebbség elnyomásának áldozata (Lásd Uo. 270–272. old. Így jellemzi Babeuf a tulajdont.) s a föld, a munka, a létfenntartási eszközök, „Az emberi és polgári jogok deklarációja" (A politikai jogok mértéke a tulajdon: a szuverenitás nem a nemzetben, hanem a földtulajdonban rejlik. Uo. 101. old.) az államhatalom a maga

represszív intézményeivel, rendszabályaival csak ennek sajátos hordozója, megtestesülése, akkor a forradalom mint a többség felszabadítása a kisebbség elnyomása alól a valóság megváltoztatását mint a tulajdonviszonyok radikális átalakítását határozza meg. A legátfogóbb létmeghatározottság és a forradalmi aktivitás korrelációban vannak, a forradalmi praxis létalapja és tárgya ez a „gazdasági formai", a gazdaság mint uralmi-alávetettségi viszony az emberek felett, a forradalmi gyakorlat stratégiai célja pedig ennek az uralomnak a megdöntése.

Gunnar Myrdal az egész latin-amerikai gazdasági és társadalmi rendet „intézményesített erőszak"-nak nevezi. Barrington Moore-t idézi: ... „szinte az egész eddigi történelemírás végtelenül elfogult a forradalmi erőszakkal szemben... szinte általánosan elítélik azt, ha az elnyomottak erőszakot alkalmaznak volt uraik ellen. Ugyanakkor pedig a »normális« társadalom napról napra ismétlődő elnyomó intézkedései a legtöbb történelemkönyvben valahol a homályos háttérben húzódnak meg." (*G. Myrdal:* Korunk kihívása: a világszegénység. 589. old.)

A nép politikai hatalma, amely valóban „mindenki szubsztanciájává" változtatja a korábban kisajátítottat stb., mindennek mégoly kezdetleges körvonalazása előlegezi a későbbi marxi állásfoglalást, amelynek értelmében maga a tulajdon a hatalom egyik válfaja, hogy a két hatalom, a gazdasági és a politikai egységben vannak, hogy továbbá a proletariátus politikai uralma minden kommunista rendszabály első előfeltétele, mint a tulajdonviszony átalakításának emelője. (Lásd MEM 4. köt. 305., 325–327. old.)

A forradalmi politikai forma, mint az adott rendszer színére fordításának emelője, az elidegenedett-kisajátított lényegi erők megtörését és a saját erők kifejlesztését irányító hatalom, fordítva rekapitulálja a társadalmi-gazdasági, politikai elidegenedés transzpozíciós mozgását. A saját erők kibontakoztatása szemben „a munka rabszolgaságának erejével", tehát az elnyomó erők megtörésével megszünteti azt a transzpozíciót, azt az ellenséges idegenséget, amely a termelési eszközöket a termelő kizsákmányolásának és leigázásának eszközeként működtette, amely erőszakkal állandósítja a gazdagság termelőinek leigázását a gazdagság elsajátítói által, a tőke gazdasági uralmát a munka felett.

Nem térünk ki az államnak itt irreleváns, további, Marx által jelzett funkcióira, mint pl. a közös ügyek intézése, valamint a nép második kizsákmányolása – vö. ezzel az egész kérdéssel kapcsolatban MEM 17. köt. Budapest 1968. 499., 500., 508., 546. stb. oldalak, ahol Marx a Kommünt a legátfogóbb vonatkozásban jellemzi.

Marx negatív kritikáját a „Kéziratok"-ban a „nyers" kommunizmus felett az az elégtelenség indokolja, hogy az utópisták a maguk korlátolt módján fogták fel a kommunizmust mind tárgyi, mind alanyi vonatkozásban. Nem ragadták meg a maga mindenoldalúan „más" jellegében azt a tárgyi világot, amelyben a dolog majd tárgyi-emberi viszonyulás lesz az emberhez s így nem jutottak el az érzékek, tulajdonságok teljes emancipálásához, s az emberhez mint az életnyilvánítás totalitását igenlőhöz. A nyers kommunizmus azonban a *magántulajdon első pozitív megszüntetése*, amely e tulajdont ugyan még csak objektív alakjában, ám ilyenként már a munkára koncentrálva vonja kétségbe (Marx) s így a maga módján már megragadja azt az alapot, amire az egész klasszikus politikai gazdaságtan épít. Nem regrediálhatott volna a közgazdaságtan és a filozófia *az* emberi termelés, az ismét nem-elidegenültként felfogott munka álláspontjára, ha az ifjú marxi bírálat kezdeteiben felismerte volna az utópista vonulat kritikai tartalmának továbbvitelét is: „Nem változott-e minden meg 1789 óta, kivéve egyedül a tulajdon intézményét"? (Babeuf: Id. mű, 271. old. – Természetesen az utópista vonulat szem elől tévesztése is csak okozat.)

Az elidegenülés hegeli koncepciójának marxi bírálata nemcsak a naturális tágyat helyezi vissza a jogaiba, hanem e naturális tárgy gazdasági formáját mint közösségit igenli. A marxi materializmus *uno actu* kommunizmus, mert Marx ismételten nemcsak a tárgyat igenli anyagi értelemben, hanem a közösségi, az összes érzékek, tulajdonságok tárgyi feltételeként, alapjaként felfogott világot a maga materiális létében, tehát totalitásában. Meg kell semmisíteni a tárgyi világ elidegenült meghatározottságát a tárgyi lényeg valóságos, közösségi formájú kibontakoztatásához s így a fogalom teljes értelmében vett szubjektum létesüléséhez. Az elidegenedés kettős értelemben vett materialista-kommunista bírálata egyben a nyers kommunizmust végleg maga mögött hagyó marxi pozíció kifejtése: „... a kommunizmus mint a magántulajdon megszüntetése a valóságos emberi életnek mint az ő tulajdonának vindikálása, a gyakorlati humanizmusnak ezen létrejövése." (Gfk 113. old.) Az elidegenedés hegeli koncepciójának bírálata: az életnek mint a magántulajdon életének az alapokig hatoló bírálata. A tárgy tehát nem egyszerűen a formaváltoztatott anyag, mégcsak nem is az elidegenült munka terméke a maga adott elidegenült formájában; a tárgy a társadalmi valóság egésze, beleértve a hatókörébe bevont és potenciálisan bevonható természetet, beleértve min-

den gazdasági, jogi, politikai, ideológiai formát, a polgári társadalmat és az államot: a tárgyról mint valóságról van tehát szó. (Lásd MEM 3. köt. 7. old. 1. Feuerbach tézis.)

Az elidegenült tárgy tehát az elidegenült ember önlétrehozási aktusának eredménye, „az ember elidegenült lényegi valósága".

Az elidegenedés spekulatív hegeli sémája a természetet is az abszolút szellemből bocsáttatja ki, amiben megvan az a racionális mozzanat, hogy a természet csak a tevékenység révén válik valamivé az ember számára, hogy a tőle való spekulatív elválasztottságában az ember számára semmi. (Gfk. 116. old.) (Mellékesen: mivel pedig maga az ember természet is, az embertől elválasztott természet – az önmagától már antropológiai létformájában is elválasztott ember, tehát semmi.) Marx majd később ezt így fogalmazza meg: „A törzsek vadászkodása által válik csak egy vidék vadászterületté; a földművelés által tételezik csak a földet, a talajt az egyén testének meghosszabbításaként." (MEM 46/I. köt. 372. old.) A dologinak anyagilag és formailag tárggyá tétele azonban egységben vannak: a vadászat, a földművelés gazdasági-formai oldala révén, a földtulajdonos gazdasági testének meghosszabbításaként tételezik csak a földet a maga teljes realitásában: így azonban – mint a dolognak magán és kisajátított tárggyá s így specifikus társadalmi dologgá tétele – a maga történelmi kibontakozásában tekintve részévé válik az ember elidegenült lényegi valóságának.

Ha azonban a valóság közösségi formájának vindikálásával Marx nemcsak az anyagi és formai közt tesz különbséget, hanem az elidegenült és a közösségi forma közt, akkor csak ez utóbbi által lesz majd maga a természet is, „mint az ember saját *emberi* létezésének *alapzata*" (itt az „*emberi*" a mindig is alapzatként létező a maga közösségi formájában), többé nem „a teremtmény rabságának" egyik létmódja: csak akkor realizálódik „a természet igazi feltámadása". (Gfk. 70. old.).

A kommunizmus – az elmélet vakondoka – az egész marxi művet áthatja: mindent olyanként ábrázol, amilyen még akkor, amikor még csak *in esse* formájában van, konfrontálva az *in posse* formájával. S ha ennek megsejtésében, jelzésében a civilizáció kritikusainak és az utópistáknak nagy szerepük volt, akkor nyilvánvaló, hogy ők előlegezték annak egyes mozzanatait, amit a „társadalmi-gazdasági ész cselének" nevezhetünk. Ennek előfeltétele, hogy az utópisták a tevékenységet a maga társadalmi jellegében mint a magánforma által feltételezettet lássák és olyanként, amilyen a valóságban, tehát vaknak. Itt tehát nem a természeti folyamatokról van tehát már szó, amelyeknek ellentétükbe, az ember által a célszerűbe való fordítását Hegel az ész cselének nevezte. A társadalmi tevékenységek ellentétük-

be való fordítása, „látóvá”, tehát közösségivé s csak így végre célszerűvé tételének követelménye közös vonása ezeknek a törekvéseknek; a közösségi ember csak „így szemlélheti nyugodtan és könnyű fáradsággal csak így kormányozhatja az egészet” – Hegellel szólva. (*Hegel:* Jenenser Realphilosophie, Bd. II. Leipzig 1931. 198–199. old.) Ebben a szerkezetben azonban a hegeli ész csele az ész pusztán egy alakjának cselévé válik: a társadalmi-természeti ész cselévé, amely mindeddig társadalmi-gazdaságilag a magáncselek mozzanataként realizálódott; a tudatos élőlények, ám nem a közösségiség cseleként.

A (nyers) kommunizmus és szocializmus maradandó megsejtései, a már jelzettek és a többi, a munka és a tétlenség ellentétének, a nemmunkának a munka feletti uralmának megszüntetése, a megosztott termelés integrálása, felváltása a kollektívval, az általános munkakötelezettséggel egyidejűleg a haszontalan foglalatosságok kiküszöbölése, az összmunkának a közösségi szükséglet általi irányítása s a felszabaduló idő révén az élvezetek és a kiművelődés biztosítása mindenki számára – azt jelzik, amit a kiteljesedett naturalizmus és a humanizmus egységét igenlő marxi álláspont első értelmének tekinthetünk.

Babeuf vázlata a *communauté*-ról még messze innen van ezen az értelmen; mégis jól mutatja, hogy egy cselekvő kommunista párt képviselőjeként hogyan kellett szükségszerűen jeleznie a közösségi formában majd megvalósuló naturalizálódást. Nem értette meg az erők ráfordítása különös társadalmi jellegét, mégis azt hirdette, hogy minden különös „ipar” elveszti magánjellegét, attól kezdve, hogy a nagy család – a társadalom – javára működtetik. „Minden üzem a nagy üzem része.” (Babeuf: Id. mű, 213. old.) Nem értette meg a cserét, sem az értéket, a pénzt, az árat – mégis azt hirdette, hogy a munkát nem kell majd először „reprezentatív jelek”-re elcserélni s majd csak ezután létfenntartási cikkekre: a munkát majd mindazokra a „reális tárgyakra” fogják cserélni, amelyre a termelőnek szüksége lesz. (S ez maga persze már nem magáncsere, hanem „a magában a termelésben végbemenő tevékenységcserének” az adott korban lehetséges anticipációja.) Ezek a „reális tárgyak” pedig a közös magazin számára dolgozó összesség naturális terméke („le produit en nature”. Uo. 210. old.). Nem értette meg a kereskedelmet, de azt tartotta, hogy mindenkinek az ellátása a szükséges fogyasztási cikkekkel lesz mindaz, ami fennmarad belőle. Nem értette meg az alul- és túltermelést, de azt val-

lotta, hogy az ipar majd elveszti haladásának vak jellegét és az értelem irányítja.

Mégis ha ebben a legegyszerűbb, nyers alakjában értelmezzük is a naturalizálást, mint a *reductio ad hominem* elemi előfeltételét, akkor is itt áll előttünk annak a társadalomnak mégoly elvont, kezdetleges, „nyers" jelzése, ahol „mindez az lesz ami, és nem más". A társadalom reprodukciójának célja már nem a magánhaszon, hanem a természet-elsajátítás közösségi szükségletre, csak a természet uralása s többé nem parancsnoklás mások szolgálatai, munkája felett. A kereskedelem a közösségi elosztás funkciójára redukálódik. Maguk a gépek is azok lesznek, amik – munkaeszközök – és többé nem mások is: többé nem munkanélküliséggel fenyegetnek, hanem kellemes szabadidőt biztosítanak; kényszerű nem-munka helyett „rendelkezésre álló időt". Maga minden egyén is az lesz, ami és nem más, márcsak azért is, mert létfenntartása többé nem függ egy idegen hatalomtól, hanem önmagától, azaz a közösség tagjaként végzett munkájától.

A primitív naturalizálásnak, úgy ahogyan ezt pl. Babeuf ábrázolta, pusztán elméleti, módszertani jelentősége van – de még ennek is van ilyen jelentősége. A valóságban az idő előtt bekövetkező naturalizáció minden formáját elsöpri a termelőerők fejlődése, bebizonyítva – amint ezt az *Előszó*ban jeleztük s amit mindvégig szem előtt kell tartanunk –, hogy az anyagi és a gazdasági-formai stb. feltételek milyen sokaságára lesz majd szükség ahhoz, hogy megkezdődhessen a naturalizálódás valóságos folyamata.

*

Ugyanaz az elméleti mozgás, amely a fejlettebb alakulat meghatározottságait szétzilálta, zárta ki egyben, hogy ez a fejletlenebb megértésének kulcsaként funkcionáljon s ezért tudjuk, hogy mikor a kommunizmus anatómiájára hivatkozunk, ez a hivatkozás teljesen légüres térben marad.

Természetesen a kommunizmussal kapcsolatos elterjedt közgazdasági felfogások átfogó bírálata külön feladat. De itt, ahol leszögezzük, hogy a mai értelmezések alapján a fejlettebb formáció többé nem a fejletlen megértésének kulcsa, polemikusan szembe kell helyezkednünk azzal az állásponttal, mely negatíve ítéli meg a már az ifjú Marx által megfogalmazott és mindvégig fenntartott nézetet: a kommunizmust, mint kiteljesedett naturalizmust = humanizmust.

Néhány szót ezt megelőzően egy koncepcióról, amely nem tagadja

ugyan a kifejlett kommunizmusban majd megvalósuló naturalizmust, elemzésével azonban mégis gátat emel ennek ábrázolásához. Így Fritz Behrens: „Ha Marx ismeretesen azt a felfogást képviselte, hogy a közvetlen társadalmi munka egy az árutermeléssel diametrálisan szembenálló termelési forma, akkor ezzel szemben a történelmi tapasztalat arról tanúskodik, hogy a közvetlen társadalmi munka és a termékek közvetlen elosztása naturális formájukban nincsenek olyan elválaszthatatlanul összefonódva, mint a magánjellegű társadalmi munka és az árucsere, mert a szocializmusban van árucsere, holott a munka közvetlenül társadalmi." Behrens szerint a naturalizálódás még a kommunizmus második szakaszára való átmenet során sem valósul meg. (*F. Behrens:* Ware, Wert und Wertgesetz. Akademie Verlag, Berlin 1961 20. old.)

A közvetlen társadalmi munka egyik lényeges jellemzője azonban az, hogy terméke nem áru s így eleve nem szorulhat a csere utólagos közvetítési viszonyára, aktusára. Az árutermelő közvetlen társadalmi munka tételezése éppoly abszurd, mind a nem-árutermelő közvetett társadalmi munkáé: megbonthatatlan egység áll fenn a munka sajátos társadalmi formája, a termék társadalmi jellege, a termelők társadalmi viszonyai közt. A szerzőnek szét kell szakítania a formatételező munkát tevékeny és nyugvó formájában: a nyugvóban olyasmit kell feltételeznie, amit a tevékeny oldal nem tartalmazott, hiszen a nem-árutermelői munka árut termel. Vagy pedig a közvetlen társadalmi munka kategóriáját csak úgy foghatja fel, mint egy más kifejezést az árutermelőire, tehát vissza kell vennie a köztük lévő ellentétet. A termelési eszközök állami tulajdonának bázisán megvalósuló árutermelés valóban kizárja a termékek naturális számbavételét és elosztását; ez azonban nem követeli meg, Marx naturalizmus-programjának revízióját, sem a formai értelemben vett tárgyiasulás egy abszurd képzetének életrehívását, hanem annak a folyamatnak elemzését, amelynek során a közvetett társadalmi munka majd közvetlenné válik. Behrens nézetének tarthatatlanságáról továbbá az a körülmény is tanúskodik, hogy a munka társadalmi jellege akkor is csak közvetlen társadalmi lehet, ha terméke már nem lesz áru, hanem közösségi használati érték. Így — a koncepció immanens logikájának értelmében — a közvetlen társadalmi munka jelentése annyira kitágul, hogy az ellentétes jelentések hordozójaként minden értelmét elveszíti — illetve, ha úgy tetszik, általában vett munkává válik s ilyenként semmitmondó és gazdaságilag értelmetlen.

„... a kommunista viszonyok naturalizálásának már maga az eszméje is utópisztikus". (*D. V. Valovoj–G. J. Lapsina:* Szocializmus és áruviszonyok. 275. old.) A szerzők szerint a tervszerű jellegtől megkülönböztetett árujelleg, a munkatevékenység cseréjének formája, amely valamennyi termelési mód sajátja. (Uo. 276. old.) Ez egyszerűen azt jelenti, hogy mindig lesz árujelleg, hiszen valamilyen módon mindig lesz tevékenységcsere. A szerzők egyrészt hibásan szűkítik le az árujelleget a csere formájára, másrészt a tevékenységcserét azonosítják az árujelleggel: egyszerre valósul itt meg az áruforma partikularizálása (amennyiben nem termelési formaként fogják fel) és egyetemessé emelése. A szerzők a tevékenységcserét csak egy formájában fogják fel: mint a termelést utólagosan követőt. Az eleve megszervezett közösségi tevékenységcsere, a munkák előzetes megszervezése számukra nem tűnik realizálhatónak: a csere „árujellege" azért örökítődik meg, mert a tevékenységcserét csak egy formájában tudják megragadni, csak *a posteriori*, ám nem *a priori*ként. A számbavétel, könyvelés aktusa így maga is kiszorul a közvetlen anyagi termelés szférájából, ez itt utólagossá válik. Visszautasítják tehát azt a modellt, ahol is az előre számbavett szükségletek alapján megtermelt termékvilág a közvetlen anyagi termelés befejeztével már készen van a közösségi fogyasztás közvetlenül adott tárgyaként és megörökítődik a *post festum* társadalmi jelleg: a termékek társadalmi jelentőségének meghatározása utólagos aktus – amihez a legjobban bevált módszer csak az árrendszer lehet. A jelent könnyedén a jövőbe extrapolálják s így az árrendszert feltételező kommunizmus perspektívájából tekintve nyilván utópisztikusnak tűnik a marxi naturalizálás követelménye.

„Jelenleg a Szovjetunióban a különböző termékekre körülbelül tízmillió ár van érvényben. Számuk kétségtelenül nőni fog. Ha az anyagi javaknak ezt a tömegét naturális formában próbálnánk meg nyilvántartani, úgy nyilvántartásukhoz és elosztásukhoz valószínűleg annyi emberre lenne szükség, mint előállításukhoz. Vajon elképzelhető-e, hogy ilyen tömegű termékkel dolgozzunk naturális formában, akár a mainál fejlettebb számítástechnika mellett is? Magától értetődik, hogy nem. Ezért a kommunista viszonyok naturalizmusának maga az eszméje utópisztikus." (Uo. 275. old.) Tekintsünk el most attól, hogy a viszonyok naturalizálását nem lehet ilyen leszűkítve felfogni, ahogyan azt a szerzők teszik, csak a nyilvántartásra, elosztásra koncentrálva, zárójelbe téve a nyilvántartott, elosztott terméktömeg gazdasági szubsztrátumát és mértékét. Enélkül ugyanis nem is beszélhetnek a

viszonyok naturalizálásáról és éppígy nem is tagadhatják ezt. Itt csak annyit erről, hogy a közvetlen társadalmi munka termékét (közvetlenül társult termelők termékét) éppúgy nem lehet az árral nyilvántartani, ahogyan a közvetett munkáét a munkaidővel, mint nem megalvadt munkakvantummal.

E tétel „naturális logikája" szerint az egyszerűbb bonyolultabb, mint a bonyolult. A naturalizálás kétségbevonásának azonban „elméleti ára" van: ha a kommunizmusban is az ár közvetítésével valósul meg a nyilvántartás, akkor az áru-pénzviszonyok sohasem szűnnek meg.

Ez az itt kifejtett álláspont azonban a szerzőket nem gátolja meg abban, hogy ugyanakkor másutt, Marxot kommentálva ne állítsák azt, hogy a kommunizmusban majd megszűnik az értéktörvény, más értékkategóriákkal együtt, ha majd a társadalmi munka közvetlen nyilvántartása és elosztása valósul meg. (Uo. 285. old.) Itt azt állítják, amit az előzőkben kifejezetten tagadtak, hogy ti. az anyagi javak termelését naturálisan szervezik meg... Persze: a „minden szétesik" jegyében számukra a közvetlen munkaidőgazdálkodás valami más, mint a termelési folyamat naturalizálásának egyik döntő mozzanata s éppen a gondolati meghatározottságok e szétesése jegyében tételezhetik azt, amit visszavontak és fordítva.

Szerintük a naturális formát a közgazdasági irodalomban kettős értelemben használják: mint a termék dologi-minőségi jellemzőit és mint a munkatevékenység csereformáját. (Lásd uo. 274. old.) Itt már tehát a tevékenységcsere naturális formáját is elismerik, aminek jellemzője a szerzők szerint az, hogy maguk a közvetlen termelők használják fel a terméket.

Ugyanakkor elfogadják a termékcserét a tevékenységcsere anyagi elemévé változtató koncepciót: „A tágabb értelemben vett tevékenységcsere a kommunizmusban is fog létezni. A munka termékeinek cseréje tehát a tevékenységcsere anyagi eleme. A kommunizmusban azonban a munkatermékek cseréjének nem lesz áruforgalom jellege." (Uo. 285. old.) E koncepció közvetlen előfeltétele, hogy az elkülönült vállalati gazdálkodási formát a kommunizmusban is tételezik. (...„a teljes kommunizmusban... a vállalat által viszonzásul kapott termékek térítésmentesek... lesznek." (Uo. 283. old.) A „facipő" és a „szeg" viszonya eszerint minden gazdálkodás magva. E viszony megállapításához pedig implicite meg kell törniök a közvetlen időgazdálkodás elvét, ami a maga részéről kizárja a társadalmi munkának

a termékek általi képviseletét. Így hát az az összkép alakul ki a tárgyalt vonatkozásban, hogy a termékek túlnyomó többsége lesz cserére termelt s ilyenként a csere tárgya, mert hiszen rendkívül szűk lehet azoknak a termékeknek volumene, amelyet az adott termelői egységen belül fogyaszthatnak el. Gazdaságilag is, technikailag a kifejlett kommunizmus által meghaladott formákra orientálódnak: a munkaidőt tételezik (akár megalvadt, akár eleven formájában) a gazdaság mértékeként; horizontjukban továbbá fel sem merül az az automatizálás, amelynek révén – végső fokon – a különböző ágazatok zárt termelési láncokban kapcsolódnak össze, s kitermeléstől kezdve a késztermékig, ahol az ember már csak az önirányító-karbantartó gépek irányítója, ellenőrzője lesz. Mint másutt, itt se tesznek különbséget az anyagi és a gazdasági mozgásformák közt, ezért számukra a technikai helyváltoztatás átcsúszik a gazdasági formába: a felszín látható mozgása – amelynek során a termék pl. a kitermelő üzemtől a feldolgozóhoz kerül – az öntudatlanul is a gazdasági elkülönültségben gondolkodó elméleti tudat számára a bevétel-kiadás viszonyait implikálja. Megörökítik a „magunk" és „a más számára való" termelést – holott mindkettő megszűnik akkor, ha a „magunk" és a „más" alapja, az elkülönültség véget ér. A termék a „külső forgalomba lép" mondják, majd így folytatják: „Ma ezt árunak nevezzük, mivel a csere térítés ellenében történik, a teljes kommunizmusban azonban a vállalat által viszonzásul kapott termékek térítésmentesek, tehát nem árujellegűek lesznek. Ekkor az áruforma lényege megszűnik. ...E termék »értékének« a nagyságát nem pénzkifejezésben fogják meghatározni, hanem közvetlenül munkaidőben." (Uo. 283. old.) Az áruforma lényege azonban nem az, hogy térítéses – a lényeg kifejtése csak azzal indulhat, hogy az áruk a személyeknek az összmunkához való viszonyát dologilag fejezi ki, tehát a fetisizmusra jellemző felcseréléssel. „Értéknagyságának" meghatározása már ebben a térben történik. Ha tehát az ún. nem-árujellegű termékek értéknagyságát közvetlenül a munkaidőben fejezik ki (ez, eltekintve a közgazdaságilag tarthatatlan állásponttól, amelyre már utaltunk) azt jelenti, hogy a már „nem-áruk" ugyanúgy képviselik a személyeknek az összmunkához való viszonyát, tehát leplezett áruk, a soha meg nem szűnő (habár nem ilyenként felfogott, mert még klasszikus alakjában sem megértett) fetisizmus megnyilvánulásai. Sőt, talán nem is annyira leplezett árukról van szó, mert fennmarad az áruknak a szerzők által felmutatott egyetlen lényegi kritériuma, hogy ti. térítéses: ha ugyanis

értéknagyságukat közvetlenül a munkaidőben határozzák meg, akkor az áruknak „munkaidő"-áruk lesz, azaz a közvetlen társadalmi munkaidő válik az ily módon mégiscsak térítéses „áruk" értéknagyságának mértékévé. Ez a koncepció minket itt csak abban a vonatkozásban érdekel, hogy a kommunizmust mint a „régi szemét" restaurálódását ábrázolja. Mindez szervesen összefügg azzal a szerzők által is vallott koncepcióval, mely szerint a tevékenységcsere csak gazdasági-formai meghatározottság lehet, amelynek van egy állandó, még a kommunizmusban is fennmaradó anyagi tartalma: a termékcsere. Maga a tevékenységcsere azonban: anyagi tartalom, amely a legkülönbözőbb formák közt létezhet és léteznie is kell minden valamennyire is társadalmi termelésben. Ebben a legátfogóbb meghatározottságában felfogva a csere minden termelés mozzanata, mint a magában a termelésben végbemenő tevékenységek és képességek cseréje – ez válik össztársadalmivá a kommunizmusban, s ezzel együtt megszűnik a közvetlen társadalmi termelés által már kizárt utólagos csere. Ha azonban a tevékenységcserét úgy értelmezik, hogy ennek anyagi tartalma mindig a termékcsere, akkor egy múlékony formai mozzanat örök anyagivá emelkedik s ennek megfelelően a közösségi forma által még felszabadítandó és össztársadalmivá alakítandó anyagi gazdaságivá. Csak ezáltal, a már ismert elméleti felcserélés által válik azután a termelőknek a termékcserében realizálandó viszonya – a szeg és a facipő viszonya – kivetíthetővé a kommunizmusra. S ha a szerzők másutt egyetértően idézik Marxot: a termelési eszközök köztulajdonán alapuló társadalomban a termelők nem cserélik ki többé termékeiket (lásd uo. 195. old.), akkor itt újra csak evidenssé válik az elméleti meghasonlottság.

Ha tehát a transzpozíció, a fetisizmus, a visszájára fordulás mind az antinaturalizmus kifejezői, akkor azt az álláspontunkat, hogy a fetisizmus kiszorul a közgazdász tudatából, azzal kell kiegészítenünk, hogy elvész az összefüggés a defetisizálás, a transzpozíció visszavétele stb. és a kiteljesedett naturalizmus=humanizmus egységének marxi programja közt. Magukat a transzponált stb. formákat egyrészt nem ilyenekként ábrázolják s ezért nem érthetik meg antinaturális jellegüket e kategóriának sem politikai gazdaságtani, sem pedig ezt egyik mozzanataként tartalmazó társadalomfilozófiai értelmében.

A szerzők azt állítják, hogy a naturális formát nem tagadja az áruforma, hanem e két forma történelmileg együttesen fejlődik: „Vegyük például az autó- és traktorgyárakat. Árutermelésük ezer és ezer alkat-

részből áll. Ezek meghatározott részét kooperációban kapják, másokat maguk állítanak elő. Ha az utóbbiak a traktor vagy autó összeszereléséhez kerülnek a futószalagra, akkor a tevékenységcsere naturális formát ölt, ha pedig alkatrészként adják el őket, akkor áruformát." (Uo. 270. old.) „Sok termék, amely az agrár-ipari egyesülések kialakulása előtt áruformát öltött, később elvesztette áruformáját és az egyesülések vállalatainál kerül feldolgozásra." „Cáfolható-e az a nyilvánvaló tény, hogy a termelés bizonyos hányadát a tőkés társadalomban is csere nélkül használják fel személyi fogyasztásra? Bármely vállalatnál van jó néhány mellék- és segédüzem. Tevékenységük az árukibocsátáshoz szükséges feltételek megteremtésére és fenntartására irányul... stb." (Uo. 269. old.) Úgy tűnik, hogy a szerzők csak arról feledkeznek meg, hogy minden ilyen naturális elem, akárcsak a szerzők által meghatározott egyik naturális forma: „a termék dologi-minőségi jellemzői" és technikai mozgásformája a *készülő árutest* létesülésének folyamata. A részterméket tehát és technikai mozgásformáját mint gazdasági formát és gazdasági mozgásformát fogják fel, hiszen csak ezzel a feltétellel állíthatják analógiába az áruformával. Az a körülmény, hogy a kész árutest egy üzemben készül vagy sem, mit sem változtat az eredmény gazdasági formáján. (Ezt a maguk módján a szerzők is jelzik, amikor a mellék- és segédüzemek funkcióját az árukibocsátáshoz szükséges feltételek megteremtésében stb. határozzák meg.) A technikai mozgásforma gazdaságivá alakításának történetfilozófiai implikációi vannak: ennek révén állíthatják azt a szerzők, hogy az áruforma nem tagadja a naturális formát, hogy a kommunizmusra való átmenetet nem a termelés naturalizálódása jellemzi. (Ezt bizonyos vonatkozásokban helyesen állítja a szerzők által bírált J. Senger, uo. 273. old.)

Miközben tehát a naturális formát leszűkítve és egy elméleti felcserélés révén visszahúzzák az árutermelői gazdaságokba, az áruformát kivetítik a kommunizmusba. Történetileg eszerint az áruforma nem lehet tagadása a naturálisnak, ahogyan nem is várható a jövőtől a naturális forma kiteljesülése: az árutermelői forma prolongálásának igazolásáról az a „való élet" gondoskodik, „amely ellentétek egysége, nem pedig azok kölcsönös kizárása.

Az adott esetben a dolgok reális helyzetét az ellentétek egysége, és nem a tagadás tagadása fejezi ki helyesebben." (Uo. 269. old.) Megjegyzendő, hogy a tagadás tagadását a bírált szerzők a naturális gazdaság-árugazdaság-tervszerű termelés formulájában mondják

ki. Csak mellékes szerepet játszik az a naturális forma, amely Kulikov szerint „visszatér a történelmi fejlődés menetében, azonban elvileg új alapon..." (Uo. 268. old.)

Megragadó példája ez az általános dialektikus mozgásformák kincstári értelmezésének s ezzel a filozófia lejáratásának. A csere naturális és áruformájának együttlétezését vagy kölcsönös kizárásának tendenciáját kissé furcsa az ily módon varázsformulává változtatott mozgástörvényekkel igazolni. A dialektika különös mozgásformái egyes elemei iránti ösztönös érzék, amely olyannyira jellemezte pl. Mandeville, Diderot, az ifjú Hegel, Fourier álláspontját, s amely lényeges tartalmát alkotta Sismondi koncepciójának, amelyet az árutermelői gazdaságok fetisizált mozgásformáit kifejtő Marx képviselt – itt már elhalt. Az előtörténet törvényeinek múlhatatlanságáért az egyetemes mozgástörvények szavatolnak; ezek nyugtatnak meg afelől mindenkit, aki ebben érdekelt, hogy a „való élet" sohasem változik meg. A dialektika itt már felfüggeszti a történelmet: megállj!-t parancsol az elméleti és gyakorlati kritikának.

Mindennek nyilván csak egyik vetülete, hogy a kiteljesedett naturalizmus=humanizmus marxi programja, mivel a naturalizmus azonosul a munkatermék mindig is létező hasznos tulajdonságaival, illetve a primitív naturálgazdálkodással, teljesen értelmét veszti.

Egy más koncepció értelmében Marx naturalizmus-programja megkérdőjelezi felfogásának konzisztens jellegét. „A vállalati döntéshozatal átruházása a dolgozók kollektívájára – tulajdonképpen: az általuk választott üzemi testület(ek)re – eredetét tekintve, még az utópista szocializmushoz visszanyúló eszme. Mint elvi célkitűzés megtalálható Marxnál is, de politikai programként általában a marxizmussal szemben álló szocialista irányzatok tették magukévá. Pontosabban: Marxnál a termelők önigazgatása a *szocialista* társadalmi berendezkedés jegye, s csak ebben a kontextusban van értelme. Az önigazgatás bizonyos elemeinek *kapitalizmuson belüli* fejlesztését már nem tekintette programnak, még kevésbé a szocialista átalakulás útjának. Más kérdés, hogy mennyire volt konzisztens Marx felfogása a szocialista gazdaságról, nevezetesen az önigazgatás eszméjének megvalósíthatóságáról az áru- és pénzviszonyok, a piac általa feltételezett megszűnésének körülményei között, hiszen a gazdasági viszonyok naturalizálódása csak részletekbe menő központi irányítás, minden gazdasági döntés központosítása, azaz a helyi önállóság megszűnése mellett lehetséges egyáltalán. E kérdést rész-

letesen *Ř. Selucky* tanulmánya vizsgálja." (*Szamuely László:* Ipari demokrácia Nyugat-Európában? Magvető Kiadó 1980. 11–2. old.)

A marxi felfogás konzisztens jellegének megkérdőjelezése nem vet számot a következő körülményekkel: a kiteljesedett naturalizmus olyan állapotokat előfeltételez, amikor a munkák váltogatásával megszűnik a helyi jelleg (ami csak finomított kifejezése, a naturálisra lefokozott formája a vállalati elkülönültségnek), tehát a termelők hozzákötöttsége egy meghatározott technikai formaadó egységhez, amit csak a magasan fejlett tudományos munka tesz majd lehetővé; megszűnik a csak a helyivel való ellentétében a maga értelmét elnyerő központi jelleg is: a munkák váltogatása magában foglalja a társadalmi munka elosztása fölötti döntésben való egyetemes részvételt is: mindenki egyaránt hordozója lesz a helyi és a központi értelmet messze meghaladott „general intellect"-nek, mint az önmagát egy tudatos munkaerőként megszervezett közösség gazdasági tudatformájának. Itt számunkra azonban a lényeges az, hogy a kiteljesedett naturalizmus nem kerülhet szembe azzal, ami akkor már nem létezik, tehát a helyi önállósággal, s nem lehet korrelálni azzal, ami akkor már szintén nem létezik, tehát a központi jelleggel.

Eddig és a továbbiakban is a marxi kiteljesedett naturalizmus = humanizmus pozícióját kíséreltük és kíséreljük meg érvényesíteni. Ez a kategória azonban nyilván átfogóbb a gazdasági szféránál, amennyiben a magán-elkülönült tulajdonon túl, a nemzeti, az állami, a családi létformát is végleg maga mögött hagyott és a saját alapjain kifejlődött kommunizmus ítélete az egész előtörténet, mint a *reductio ad hominem* előtt-je felett. Korántsem törekedve itt sem a teljességre, megpróbáljuk bizonyos vonatkozásokban kibontani ezt a marxi tételt, amit őmaga úgy határozott meg, hogy ... „ez az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának igazi feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önigazolás, szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. (Lásd Gfk 68–69. old.) Marx számára a kiteljesedett naturalizmus = humanizmus a bornirt naturalizmus minden válfajának túlhaladását fejezi ki, hiszen ott még el sem kezdődött a gazdagság önállósult kiképződése. Ebben a vonatkozásban a munkaérték-értéktöbblet-elmélettel kifejezhető valóság bírálata csak része az egész előtörténet bírálatának, s így átfogja a tulajdonképpeni civilizáció előtt-jét is. Az ember és ember közti harcot már több vonatkozásban is vázoltuk; és ez a harc átfogja ember és természet ellentmondásos harcát, mind-

addig, amíg – ahogyan ezt majd Marx megfogalmazza – a földgolyó meghatározott része felett egyesek mindenki mást kirekesztve rendelkeznek, amíg ez a magánakarat a magánérdekű kiaknázás és magánrendelkezés tárgya, jogcím idegen munka elsajátítására; amíg tehát a természet még az elválasztó, s nem az összekötő hatalom az emberek közt. Egzisztencia és lényeg harca az egzisztenciát mint a lényegét magán kívül tartót, felnövelőt határozza meg. Mind a termelőerők, mind pedig a társadalmi viszonyok, de éppígy a mindenkori gazdasági közösség számára lényeges anyagi funkciók – nyilvántartás, ellenőrzés stb. – összenőnek uralmi funkciójukkal s így önállósulnak attól az egzisztenciától, amelynek lényege ez a lényeg, s így őmaga megkettőződik önmaga lényeg-nélküliségére és a saját, de idegen lényegére. Semmiféle tárgyiasulás nem lehet önigazolás mindaddig, amíg a termelési feltételek uralkodnak a termelők felett, vagy amíg a közvetlen termelővel saját műve más valóságaként kerül szembe. Minden még nem közösségileg ellenőrizhető tárgyiasulás ennyiben önelvesztő tárgyiasulás. A szükségszerűség harca a szabadság ellen mindaddig fennáll, amíg az egzisztencia annak a véletlennek örvendhet, hogy „a törvény szövedéke mindig felfeslik valahol", amíg szabadsága nem az egész valóság csak közösségileg felismerhető-felismert szükségszerűségét realizálja, amíg az egyénnek nem vált belső szükségszerűséggé saját szabad önkibontakoztatása. Egyén és nem közti harc a mindenoldalú elszigeteltséggel adódik és azzal, hogy a nem fejlődése különös egyének (csoportok) feláldozása révén halad előre.

Ezen az itt nagyon is elvontan jelzett általános koncepción belül lehet azután specifikálni az antinaturalizmus különféle válfajait.

Ebben az összefüggésben látható, hogy maga az árutermeléssel meginduló civilizáció az antinaturalizmus kezdete. Ez jellemzi már a törzsek közt eredetileg kialakuló termékcserét – ahol pedig a termékek „dologi-minőségi jellemzői" kizárólagos szerepet játszottak. Ezt a fajta antinaturalizmust s vele a szubjektumok – legelemibb formájú – vehető, adható tárggyá válását frappánsan fejezte ki Engels: „Alig kezdtek el az emberek cserélni, már őket magukat is cserélték. Az aktívum passzívummá vált, akár akarták az emberek, akár nem." (MEM 21. köt. 155. old.) Az antinaturalizmus így szerves összefüggésben áll magával a gazdaságilag természetadta jelleggel.

A marxi kiteljesedett naturalizmus = humanizmus történetfilozófiai és közgazdasági jelentése iránti értetlenség naturalizálja-humani-

zálja az áruformát. „Az áru az ember és a dolgok viszonyát fejezi ki” mondják egyes közgazdászok. „A tárgy hasznos tulajdonságai magában az árutestben gyökereznek, éppen ezért nemcsak a tárgy (termék) hasznos tulajdonságai, hanem magát az *árutestet* is használati értéknek nevezzük. A különböző árutestek minőségileg különböző használati értékek, amelyek mennyiségileg sem összehasonlíthatók. Az áruk az ember és a dolgok viszonyát fejezik ki.” (A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Egységes jegyzet. 46. old.) Először csak az árutest azonosul a használati értékkel, utóbb maga az áru, kiszorítva ezáltal az áruformából magát a termelők dologilag kifejezett társadalmi munkáját, viszonyát s ezzel együtt az árutermelői gazdaságok antagonizmusainak alapját. Másutt a szerzők szerint a használati érték ismét – az első meghatározásnak megfelelően – a társadalom gazdaságának anyagi tartalmává válik. (Lásd uo.) S ha ezután még sok mindenről lesz szó, ami bizonyítja, hogy az áru nem fejezi ki az ember és a dolgok viszonyát (elkülönült magánmunka terméke stb.) ez mind megannyi dekoratív, additív elem, hiszen nem hatolhat vissza az áru fenti lényegi definíciójába.

Ez elméletileg színére fordított formája a visszájára fordult világ elemi sejtjének: a munka által megformált természeti anyagba vonja be és szünteti meg a múlékony gazdasági formát, s így megszüntetve egyben örök fennmaradásra ítéli, mert hiszen ember és dolgok viszonya fennmarad mindaddig, amíg létezik a társadalom. A közgazdász itt máshogyan beszél az áru lelkéből, mint Marx korában, többé nem oly módon, hogy a dolgok használati értéke független dologi tulajdonságaitól, értékük ezzel szemben mint dolgot illeti meg őket. A beszéd ma ilyenformán hangzik: dologi tulajdonságaink összessége használati értékként illet meg bennünket, az érték csak rajtuk kívül lehet. Az így latensen közösségi formájává változtatott használati értékből kivont magánráfordítás valami hiper-dologiként rögzödik. Az anyagi tartalom elkülönítése az így elméletileg felfokozottan eldologiasodott formaeffektustól itt betetőződik; a tőkés árutermelői gazdaság elemi formája a használati érték, ahogyan aktív alakja nem is lehet e koncepció jegyében más, mint a csak pozitív alakjában felfogott munka. Az érzéki látszat felszíni vonásainak behódoló közvetlen tudat elméletileg a defetisizált anyagi tartalomra redukálja az árut s így megvalósultnak ábrázolja azt, ami egy hosszú átmeneti korszak során – amelybe beleértődik a termelőerők kolosszális fejlődése is – realizálódik majd gyakorlatilag. Próbáljon csak addig

bárki is gyakorlatilag úgy viszonyulni az áruhoz, mint ember és dolog viszonyának kifejezőjéhez, rögtön szembeszáll vele (gyakorlatilag is mint csereviszonyba kényszerülttel) az áruban foglalt magánráfordítás dologi kifejeződése, amelynek általános formájával – a pénzzel – a viszonyuló vagy rendelkezik, vagy sem.

Az áru gyakorlati defetisizálása korrelációban van a közösségi szükségletre irányított termelés rendszerének létesülésével; az elméletileg a fetisizmust megszüntető álláspont pedig hol nyílt, hol rejtett összefüggésben van azzal a koncepcióval, amely szerint a termelés célja mindig is az emberi szükségletek kielégítése. „A termelés *általános* vagy végső célja minden társadalomban a szükségletek kielégítése."

A folytatás így hangzik: „A tőkés magántulajdon viszonyai közt a társadalmi szükségletek kielégítése csak végeredményként valósul meg. A kapitalizmusban a tulajdonosok közvetlen célja, gazdasági tevékenységük motiválója a tőke értékesítése, az értéktöbblet növelése... A tőkés termelés közvetlen célját tehát a tőkés magánérdek határozza meg. Ennek realizálódása ugyanakkor feltételezi a társadalmi szükségletek kielégítését is. A közvetlen célnak, az értéktöbblet elsajátításának (növelésének), realizálásának feltétele, hogy a létrehozott terméktömeg társadalmi szükségletet elégítsen ki." (Uo. 124. old.) „Minden gazdasági tevékenység alapvető célja, központja maga az Ember. Minden társadalmi – s így gazdasági – magatartás, erőforrás, feltétel végső megítélésének alapja az, hogy mennyiben érinti az ember egyéniségének kibontakozását, igényeinek kielégítését, műveltségének *általános emberi célja*." (*Pirityi Ottó:* Használati érték és érték. Kossuth Könyvkiadó 1969. 15. old.) A későbbiekben a szerző visszavonja kiinduló tételét, s azt polgári koncepciónak minősíti. „A polgári közgazdászoknál – helyesebben: gazdaságfilozófusoknál – kedvelt megoldás az Emberből való kiindulás. Minduntalan olyan, gazdasági nézőpontból megfoghatatlan kifejezésekkel találkozunk, mint »emberi méltóság«, »szabadságeszme«, »létfenntartás és létkiterjesztés«, »az egyéniség teljes kibontakozása«, »életkiteljesülés« stb." (Uo. 27. old.)

Mellékesen: igen egyoldalú a közvetlen termelést gazdasági formában, magát a terméket és a szükségletet pedig forma nélkül ábrázolni. A reprodukció vagy egységesen formameghatározott, vagy nem létezik.

Minden ilyen fent jelzett általános, végső cél továbbá feltételez egy

olyan általános emberi tudatot, amelynek célja ez a cél, amely az össztársadalmi termelési hatóerőket szigorúan felépített ok-komplexumokként egy elérendő okozatra, a szükségletkielégítésre irányítja. Cél nincs céltudat, céltudat pedig a hatóerők egész struktúráját mint sajátját, — mint azt, ami felett ő rendelkezik — megszervező, irányító tudati tevékenység nélkül. Mindebből azonban semmi sem létezik, így e cél a céltudatot mint saját szellemi szubsztrátumát, tevékenységét éppúgy nélkülözi, mint azokat az anyagi-társadalmi gazdasági hatóerőket, amelyek felett nincs és nem is lehet hatalma. — Ezt a maga közvetlenebb módján az első passzus oly módon mondja ki, hogy a valóságban nem a végső cél, hanem a közvetlen cél létezik, hogy a végső cél (látjuk, a valóságban milyen megszorítással) a közvetlen, egyedül reálisan létező cél eszköze. Az ilyen végső célt tételező és visszavevő eljárás csak arra szolgál, hogy logikai ellentmondásba keverje a szerzőt, de itt számunkra az a lényeg, hogy magának e végső célnak mint mindig is létezőnek a tételezése ahhoz mindenképpen elég, hogy elhomályosítsa azt az ugrást, amely a közösségi szükségletek által majd szabályozott termelés rendszere és a különérdekeknek alávetettek közt áll fenn.

Mindez pedig — mind a munkatermék polgári formája, mind pedig a termelés céljának vonatkozásában — a „teremtmény rabságának" elméleti visszavétele. Ez a rabság a marxi felfogásban azonban azt jelenti, hogy leszámítva azokat a korlátolt, stagnáló, vagy a saját kibontakozásukat, mint felbomlásukat tételező formákat (ázsiai, szláv, antik germán formák), ahol a termelés célja a termelő újjátermelése, mivel a termelő mint a sajátjához viszonyul újratermelésének feltételeihez (Lásd MEM 46/I. köt. 374. stb. old.) a kapitalizmusban a termelőtőke részét alkotó dolgozó népesség — akár mint szükséges és akár mint többletnépesség — a vele szemben önállósult termelési feltételektől függ. Így őmaga mint gyarapodó, csökkenő, mint szükséges és mint fölös, mint a tőke számára való határozódik meg és nincs is más létformája, mint ez. (Idéztük már az ifjú Marxot: a munkás csak akkor létezik a maga számára, ha egy idegen tőke az ő számára létezik.) Nemhogy a termelés célja a szükségletek kielégítése volna, éppen fordítva, a szükséglettel bíró szükséges és fölös népesség függ a tőkeértékesítés szükségleteitől, a többletmunka értékesítésétől. Gyarapodását is ez határozza meg, őt termelik eszerint... „a *munkások termelése* olcsóbbá válik, több munkást lehet ugyanannyi idő alatt termelni, ugyanabban a mértékben, ahogyan a szükséges munka-

idő kisebbé lesz." (Uo. 289–290. old.) S ennek megfelelően növekedik a többletidő mint elsajátítható. A népesedés törvényét pedig a termelési feltételekhez és nem a létfenntartási eszközökhöz való viszony határozza meg – ahogyan ezt egy korlátolt értelemben már Ricardo is kiemelte egy Malthus elleni polémiájában: a meglévő gabona mennyisége egészen közömbös a munkásnak, ha nincs foglalkoztatottsága. (Lásd MEM 46/II. köt. 282. old.)

„A teremtmény rabsága" tehát ebben a vonatkozásban, jellemzi az egész előtörténetet, úgy is mint azoknak a korlátolt formáknak a bírálata, amelyeknek alapja a rabszolgaság volt, illetve, amelyek despotikus zsarnokságok alapját képezték és átfogja a tőke újratermelésének mozzanataként tételezett népességet és többletnépességet, mindenképpen a munkást, mint „virtuálisan paupert". S ez utóbbi maga nem más, mint az élet, és az élet alapjának szétesettsége, a merőben szubjektív egzisztencia és tárgyi lényegének egymáson kívüli léte. Csak ennek tudatosításával (is) lehet része a politikai gazdaságtan a világ megváltoztatása elméletének, s ez egyben azt is jelenti, hogyha ezek elől elzárkózik, ha egy színére fordult világot ábrázol – az árut tehát, mint a dolog létét az ember számára, a szükségleteket, mint a termelés célját –, akkor egyben a kommunizmus anatómiája szétesik, a felismerhetetlenségig megváltozott egyes csontjai az előtörténet útján hevernek. „Csak ami van, annak van bokra, ami nincs, széthull darabokra."

6

„A véletlen törvénye”

A „véletlen törvénye”: az anarchikus összmozgás törvényeként felfogott értéktörvény. A törvény ilyen felfogását az értelmezők hibásnak ítélik meg. (Vö. *W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 106–110. old.; *E. Mandel:* La formation... 46. old.)

Tuchscheerer bírálja Rozenberget: nem igaz, hogy Marx a „véletlen tövényének” kategóriájával már hajlik a munkaérték elismerése felé. Általában felróják az ifjú Marxnak, hogy helytelenül ítéli meg a klasszikus politikai gazdaságtan absztrakciós módszerét stb. Íme az inkriminált állásfoglalás: „A pénznek és a fémértéknek ennél a kompenzációjánál, akárcsak a termelési költségeknek az értékmeghatározás egyetlen mozzanataként való ábrázolásánál, Mill – mint egyáltalán Ricardo iskolája – elköveti azt a hibát, hogy az *elvont törvényt* mondja ki, e törvény változása, illetve állandó megszüntetése nélkül – holott a törvény csak ezáltal lesz. Ha *állandó* törvény az, hogy pl. a termelési költségek végső soron – vagy jobban mondva a kereslet és kínálat periodikusan, véletlenül bekövetkező fedésekor – meghatározzák az árat (értéket), akkor ugyanolyan *állandó* törvény az, hogy ez az arány nincs fedésben, tehát hogy érték és termelési költségek nem állnak szükségszerű arányban. Sőt, a kereslet és kínálat mindig csak pillanatnyilag fedik egymást a kereslet és a kínálat megelőző ingadozása révén, a termelési költségek és a csereérték közti aránytalanság révén, ahogy ez az ingadozás és ez az aránytalanság ugyanúgy megint követi a pillanatnyi fedést. Ezt a *valóságos* mozgást, melynek ama törvény csak egy elvont, véletlen és egyoldalú mozzanata, az újabb nemzetgazdászok esetlegessé tették meg, lényegtelenné. Miért? Mert azon éles és szabatos formulák mellett, melyekre ők a nemzetgazdaságtant redukálják, az alapformula, ha ezt a mozgást elvontan akarnák kimondani, így kellene hogy szóljon: A törvényt a nemzetgazdaságtanban az ellenkezője, a törvénynélküliség határozza meg. A nemzetgazdaságtan igazi törvénye a *véletlen*, melynek mozgásából mi, a tudományos emberek, néhány mozzanatot önkényesen, törvények formájában rögzítünk.” (Gfk 136. old.)

Az ifjú Marx éppen a tőkés rend alapmeghatározottságait, e rendet mint „rend nélküli egészet” kezdi értelmezni akkor, amikor a törvénynélküliségről szól. Így az egész termelési szervezetet jellemző alapmeg-

határozottságból indul ki, szemben Ricardóval, aki éppen ettől absztrahálva a munkaidő általi értékmeghatározásból, mint a törvény, a rend, a mérték az ő számára evidens alapformájából indít.

Vajon igaza van-e Tuchscheerernek abban, hogy Marx itt „nem látja meg a Ricardo által alkalmazott elvonatkoztatási módszer racionális magvát"?

„Ricardo ugyanis, mint tudjuk, értékmeghatározásában elvonatkoztatott a piaci árak ingadozásaitól és hangsúlyozta, hogy amikor csereértékről beszél, ezen mindig a természetes árat érti és el akar tekinteni a konkurrencia véletlenszerűségeitől, vagyis a természetes ártól eltérő piaci árak ingadozásaitól; maguk ezek az eltérések ugyanis csak átmeneti vagy véletlenszerű okból fakadnak és mozgásuk átlagában mindig újra meg újra kiegyenlítődnek a természetes árral." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 108. old.) „A »Kivonatok«-ban Marx még nem ismeri fel az absztrakció ricardói – Ricardo és kiváltképpen követői által egyoldalúan alkalmazott – módszerének racionális magvát. Még nem látja, hogy a kapitalizmus körülményei között a gazdasági törvények kizárólag az egyes, egymással ellentétes cselekvések és mozgások vakon ható átlagaként érvényesülnek." (Uo. 112–113. old.)

Ricardónak igaza volt abban, hogy el kell tekinteni a kereslet és a kínálat ingadozásaitól ahhoz, hogy a természetes árat ábrázolhassa, hogy a piaci árak ingadozását szabályozó átlagtörvényt felfedje. Az ifjú Marx absztrakciója azonban ennél átfogóbb jellegű. Miért létesíti az átlagtörvényt egyáltalán az állandóan ingadozó kereslet és kínálat, miért „ejti ki" a ricardói absztrakció egyszerűen véletlenként azt, ami nélkül maga e sajátos létmódú törvény sem létezhet, azaz nem szűnhet meg és nem érvényesülhet? A ricardói absztrakció maga mögött hagyja – Hegellel és nemcsak vele szólva – mindazt, ami „halott", ami „vak és elemi módon mozog", hogy az „elevenség" mozzanatát az összefüggésrendszer egészéből kiragadva rögzítse. Az ifjú Marx viszont ott kezdi az absztrakciót, ahol maguknak a kategóriáknak belső felépítésébe vonja be a tőkés társadalom alapmeghatározottságát, azt a körülményt, hogy a fogyasztóerő és a termelőerő egyáltalán mint (állandóan ingadozó) kereslet és kínálat jelennek meg, hiszen a termelés alapzata szükségképpen a maguk számára termelő „magántulajdonosok". A törvény és arányosság, a kiegyenlítettség, a mérték mozzanata tehát csak az alapzat törvény nélküli mozgásának mozzanataként fogható fel egy sajátos formában, hiszen már maga a termelőerő és a fogyasztóerő transzponált, eltolt formákként érvényesülnek. Amikor majd Marx Ricardo túltermelés-koncepcióját

bírálja, akkor egyrészt éppen azt emeli ki, hogy Ricardo – polgári módon közönyösen a termelés sajátos formái és a polgári forma belső antagonizmusai iránt – úgy fogja fel e formát, mintha az közvetlen cserekereskedelem vagy tervszerű, alapjaiban megszervezett termelés volna, másrészt arra mutat rá, hogy a kiegyenlítés, a harmónia mozzanata éppen magának a ki-nem egyenlítetlennek a mozgásformája.

„... A tőkés termelés alapzatán, ahol ki-ki magának dolgozik és a különös munkának ugyanakkor ellenkezőjeként, elvontan általános munkaként és ebben a formában társadalmi munkaként kell jelentkeznie, hogyan volna lehetséges a különböző termelési területek szükséges kiegyenlítődése és összetartozósága, a mérték és az arány köztük másképp, mint egy állandó diszharmónia állandó megszüntetése révén? Ezt akkor még elismerik, amikor a konkurrencia létrehozta kiegyenlítődésekről beszélnek, hiszen ezek a kiegyenlítődések mindig előfeltételezik, hogy valamit ki kell egyenlíteni, tehát a harmónia mindig csak a létező diszharmónia megszüntetésére irányuló mozgásának eredménye." (Marx: Értéktöbblet-elméletek. 2. rész 494. old.) Másutt pedig a kiegyenlítődés ama állandó mozgásáról szól, amely éppen állandó egyenlőtlenné tételt előfeltételez. (MEM 46/I. köt. 66. old.)

Marx kezdettől és mindvégig fenntartotta kritikai pozícióját a klasszikus politikai gazdaságtan absztrakciós módszerével szemben: ez negatíve vonatkoztat el a polgári gazdaság alapjait jellemző véletlentől, diszharmóniától. Amikor Marx a „Grundrisse"-ben kifejezetten Ricardo absztrakciós módszerét bírálja, éppen a szóban forgó vonatkozásban, így ír: „Ricardo absztrahál attól, amit véletlennek tekint. Valami más (azonban) a *valóságos folyamatot* ábrázolni, amelyben – az, amit ő véletlen mozgásnak nevez, amely azonban állandó és valóságos és ennek *törvénye*, az átlagviszony – mindkettő egyformán lényeges." (*Marx:* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Dietz Verlag, Berlin 1953. 802–803. old. A magyar fordításból hiányzik.) Ricardo tehát „átmeneti jellegűnek" minősíti, „véletlenül ható okokká" degradálja azt, ami már az ifjú Marx szemében állandó és szükségszerű.

„Miután teljes mértékben elismertük, hogy egyes tőkebefektetéseknél véletlen okok bizonyos átmeneti hatást gyakorolhatnak az áruk árára, valamint a munkabérekre és a tőkeprofitokra, de anélkül, hogy befolyásolnák az árak, bérek és profitok általános szintjét, ezt az átmeneti hatást – már csak azért is, mert egyformán érvényesül a társadalmi fejlődés minden szakaszában – *teljesen figyelmen kívül hagyjuk* majd akkor, amikor azokat a törvényeket tárgyaljuk, amelyek a természetes árakat, a természetes béreket és a természetes profitokat szabályozzák, vagyis a véletlenül ható okoktól teljesen független okozatokat." (Idézi Marx a „Grund-

risse"-ben, az ő kiemelése. Vö. *D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan... 107–108. old.)

„A termelési költség az, amelynek az áru árát végeredményben szabályoznia kell és nem, mint ahogyan gyakran állítják, a kínálat és a kereslet viszonya. Igaz ugyan, hogy a kínálat és a kereslet viszonya egy ideig befolyásolhatja az áru piaci értékét, addig, amíg nem kerül a növekvő vagy csökkenő keresletnek megfelelő nagyobb vagy kisebb mennyiségben a piacra. Ez a hatás azonban csak átmeneti jellegű." (Uo. 316. old., vö. még: „Az olvasónak látnia kell, hogy nem vesszük figyelembe azokat a véletlen változásokat, amelyeket a jobb vagy rosszabb esztendő, vagy pedig a népesség számában hirtelen beálló változások okozta növekvő vagy csökkenő kereslet idéz elő. A természetes és állandó, nem pedig a véletlen és ingadozó gabonaárról beszélünk" (Uo. 124. old.) Lásd még ugyanezt a koncepciót Smithnél: „A természetes ár tehát mintegy a központi ár; minden áru ára állandóan e felé gravitál. Különböző véletlenek az árat néha jóval a központi ár felett tarthatják, máskor pedig még valamelyest ez alá is nyomhatják. De bármilyen akadályok gátolják is az árakat abban, hogy a nyugalomnak és állandóságnak ebben az állapotában állapodjanak meg, azok mégis folyton feléje törekednek." (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. 107. old.)

A véletlen a polgári ábrázolásban csak a természetes ár és a piaci ár köztes területén érvényesül, a természetes ár maga nincs befogva a véletlen hálójába, ez hozzá képest külsőleges. Így a véletlen nem makrotörvény, a polgári termelés centrális kategóriája a meghaladott véletlen. A véletlen kívüllétében a természetes áron mondja ki a polgári elmélet az ő termelésének társadalmi összefüggését mint a véletlent meghaladottat, leküzdöttet s a természeti törvényeként hatót – a „gravitációt" – mint az általános emberi termelés velejáróját. Marx leleplezi ezt az elméleti felcserélődést: a polgári tudat nem vet számot az ő különös termelésének legátfogóbb alapjával. A természetes ár formájában meghaladottnak ábrázolt véletlen – amelynek révén e különös forma általános emberivé transzformálódik – az absztrakció *qui pro quo*-jában nyeri el szükség s módszertani előfeltételét. „... Ricardo azt mondja, hogy amikor csereértékről beszél, mindig a természetes árat érti, a konkurrencia esetlegességeitől, melyeket »valamilyen időleges vagy esetleges oknak« nevez, el fog tekinteni. A nemzetgazdaságtan, hogy törvényeinek nagyobb szilárdságot és határozottságot adjon, kénytelen a valóságot esetlegesnek és az elvonatkoztatást valóságosnak feltételezni." (Gfk 130. old.)

A természetes ár itt úgy prezentálódik, mint ami csak az állandó valóságos esetlegességből fejthető ki, mint ami csak ezen az egészdetermináción belül ragadható meg.

Az ifjú Marx tehát felismerte, hogy a „Mill és Ricardo iskolája"

„a valóságos mozgást” esetlegessé, lényegtelenné tette. Az egyedüli, persze lényeges különbség, ami elválasztja az értéktörvénynek mint a véletlen törvényének az első zseniális megfogalmazását az érett felfogástól, tehát arra redukálódik, hogy az összfolyamatban a véletlen mozgás *és* törvénye, az elvont törvény a lényegnek ugyanazon a szintjén állnak.

Ugyanakkor azonban itt még csak jelzi az immár nem esetlegesként felfogott konkurrencia szerepét az átlagtörvény realizálásában. „A szent család”-ban, majd kifejtett alakban „A filozófia nyomorúságá”-ban jelenik meg a felismerés, hogy csak a konkurrencia redukálja a termékek viszonylagos értékét a termeléséhez szükséges minimális időre s így válik a termelési anarchia egyidejűleg a pazarlás, a nyomorúság és minden haladás forrásává. (MEM 4. köt. 90–93. old.) A konkurrenciát, mint az anarchikus termelés kategóriáját, csak a negatív oldalról megragadó álláspont az utópisták sajátja.

Marx idézi Pecqueur-t: „A konkurrencia nem fejez ki mást, mint a tetszésszerinti cserét, amely maga legközelebbi és logikus következménye annak az egyéni jognak, hogy minden termelés szerszámával éljünk és visszaéljünk. E három gazdasági mozzanat, amelyek valójában egyet alkotnak: az élés és visszaélés joga, a csere szabadsága és az önkényes konkurrencia, az alábbi következményeket vonja maga után: mindenki azt termeli, amit akar, ahogy akarja, amikor akarja, ahol akarja; jól termel vagy rosszul termel, túl sokat vagy nem eleget, túl korán vagy túl későn, túl drágán vagy túl olcsón; senki sem tudja, eladja-e, hogyan adja el, mikor adja el, hol adja el, kinek adja el; és ugyanez a helyzet a vételeket illetően. A termelő nem ismeri a szükségleteket és a forrásokat, a keresletet és a kínálatot... A kínálat nem ismeri a keresletet, és a kereslet nem ismeri a kínálatot...stb.” (Gfk 28–29. old.; vö. még MEM 1. köt. 512. old., ahol Engels arról szól, hogy a konkurrencia lehetetlenné tesz minden haladást.)

Engels azonban felismeri (jeleztük már), hogy a törvény érvényesül, méghozzá periodikus forradalmak útján. Marx pedig azt az összmozgást kezdi ábrázolni, amelynek közegében a törvény ilyen „természetiként” határozódik meg.

Itt is a sajátos gazdasági forma megragadása bizonyul az elsődlegesnek: a konkurrencia progresszív szerepe csak az immár anarchikusként ábrázolt összmozgáson *belül* vált értelmezhetővé Marx számára, csak így hatolhatott be – immár az ő ábrázolásában – ez a sajátos formai mozgatóerő az anyagi tartalomba, csak így válhatott az ő felfogásában a konkurrencia a mindig is *kostbar* munkaidő csökkentésének törvényévé, pontosabban külső kényszertörvényévé.

Az elméleti kezdetek előlegezik ebben a vonatkozásban az érett ábrázolási módot, ahol ugyanez a törvény majd olyan kifejtést nyer, mint az értékért és az értéktöbbletért folyó termelés által feltételezett, amelyet a magántermelők kölcsönös nyomása realizál, s ahol a munka társadalmi termelőerői önállósulnak és szembekerülnek a munkás saját fejlődésével. Marx tehát a konkurrencia progresszív szerepét csak az egyetemesen visszájára fordultként ábrázolt gazdasági renden belül fejti és fejtheti ki.

„Az érték és az értéktöbblet kedvéért folyó termelés... magában foglalja azt az állandóan ható tendenciát, hogy az áru termeléséhez szükséges munkaidőt, vagyis az áru értékét a mindenkori társadalmi átlag alá csökkentsék. Az a törekvés, hogy a költség-árat minimumára csökkentsék, a legerősebb ösztönzővé válik a munka társadalmi termelőerejének fokozására, amely azonban itt csak a tőke termelőerejének állandó fokozásaként jelenik meg." (MEM 26. köt. Budapest 1976. 951. old.)

Ezért amikor majd Marx Ricardo álláspontjával egyetértésben fogalmazza meg a sajátját: „lehető legtöbb használati érték a lehető legkevesebb értékben" – azaz a lehető legrövidebb munkaidő alatt a gazdagság lehető legnagyobb bősége (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 231. old.), akkor – éppen azért, mert Marx olyannyira szabadon mozog a két ellentétes elméleti térben – úgy tűnik, mintha álláspontjuk teljesen egybeesne. Holott Marx számára a munka termelőerejének fejlődése csak fonák formában valósul meg ott, ahol ez a fejlődés a termékvilág relatíve csökkenő értéknagyságában transzponálódik, és ahol e fejlődés hajtóereje a közvetlen anyagi termeléshez viszonyítva külső, és ahol maga az értéknagyság és cserearányok nem-egybeesésében magának a termelési alapzatnak a véletlenszerűsége reprodukálódik. Ricardónál tehát a termelőerők fejlődésének fenti, politikai gazdaságtani kifejezése eszerint ezt a fejlődést még nem olyanként ábrázolja, amilyen őmaga majd csak lesz, tehát nem mint csak a „lehető legrövidebb munkaidő"-t.

Egyáltalán: Marx minden látszatra teljesen ricardiánusnak tűnő tételét ebben a közvetítettségben kell megragadni. Bármennyire is törekedett Marx a közérthetőségre, ez korántsem jelentette azt, hogy minden ponton összegezendőnek tartotta volna mindazt, ami az ő álláspontját specifikálja az adott kérdésben. Ez a tudományos nagyvonalúság – ami egyben az általa meghaladott teoretikus nagyságának szóló tiszteletet is kifejezte – számos lényegi félreértés forrásává vált a későbbiekben, ha e félreértés lényegi előfeltételei nem is itt gyökereznek.

A valóságos mozgást esetlegessé degradáló s alapkategóriáját ebben az átfogó kontextusban meghatározó elmélet Marx számára tehát elfogadhatatlan. Nem arról van tehát szó, mintha Marx nem értené meg Ricardo absztrakciós módszerét, megérti és ennek alapján utasítja vissza. Valójában az ifjú Marx értelmezői nem értik meg Marx absztrakciós módszerét, sem pedig a tárgyat, amelyre e módszert alkalmazza.

Hiszen ha igaz, hogy a valóságos mozgás Ricardo ábrázolásában esetleges, Marxnál pedig szükségszerű, s Ricardo csak úgy juthatott el a csereértéket meghatározó munkamennyiség felismeréséhez, hogy a valóságot esetlegessé tette – amiben egyszerre fejeződik ki a polgári gazdaságtan absztrakciójának mélysége és korlátolt sekélyessége –, akkor az a marxi absztrakció, amely az értéktörvényt a szükségszerű anarchikus összmozgás, a kereslet-kínálat állandó ingadozása, egymást fedése elvont mozzanataként ragadta meg, olyan mozzanatként, amelyből később kifejthetővé válik, hogyan érvényesül e törvény éppen állandó megszűnésén át, messze meghaladja a polgári klasszikusok absztrakciós szintjét.

A közgazdászok elvont általánosságban helyeslik az ifjú Marxnak a gondolattalanul a magántulajdonból kiinduló polgári politikai gazdaságtan felett gyakorolt elvi jelentőségű bírálatát: „Nem *ragadja meg fogalmilag* ezeket a törvényeket, azaz nem mutatja ki, miképpen származnak a magántulajdon lényegéből... felteszi, amit ki kell fejtenie. Éppígy kerül bele mindenütt a konkurrencia. Külső körülményekből magyarázzák. Hogy ezek a külső, látszólag véletlen körülmények mennyiben csak egy szükségszerű fejlődés kifejezései, arról a nemzetgazdaságtan semmit sem mond. Láttuk, hogy maga a csere is véletlen tényként jelenik meg számára" (Gfk 44. old.). Ott azonban, ahol az ifjú Marx e bírálatot konkretizálja, többé már nem követik és ezért negatíve ítélik meg.

S itt ismét csak igazolódik a ricardói, szélesebb értelemben a klasszikus politikai gazdaságtan alaptétele közvetlen elfogadásának kizárt jellege: itt ugyanis az „elméleti kezdet" (az előállításukhoz szükséges relatív munkamennyiséget hordozó áruk világa, azoké, amelyek természetes árukon cserélődnek) az egész rendszert uralónak, meghatározónak vélt egyensúlytörvényt fejez ki. Az ifjú Marx és Engels ezzel szemben kezdettől fogva úgy közeledtek e rendszer megragadásához, hogy az alapokhoz nyúltak le: ahol a munkaeszköz és a társadalmi munka nem-tudatosan megszervezve, hanem a magánönkénynek kiszolgáltatva létesül, ott minden egyensúly-mozzanatban is az „egész" egyensúly-nélküliségének kell hatnia. Az a késői megfogalmazás, hogy

az értéktörvény egyensúly-mozzanata „...csak az egyensúly állandó megbomlásával szembeni visszahatásként érvényesül” (MEM 23. köt. 334. old.) soha sem jöhetett volna létre (s vele a marxi válságelmélet), ha az ifjú Marx tehát kezdettől fogva nem ragadja meg a véletlen szükségszerűségét, ha tehát az egyensúlyviszonyt nem így kezdi értelmezni.

A korai és a kiforrott állásfoglalás közti folytonosságot jelzi a következő, igen jelentős, mert a közgazdászokkal szemben is megfogalmazott marxi álláspont: „Azt, hogy az árakat a termelési költségek határozzák meg, nem abban az értelemben kell felfognunk, ahogy a közgazdászok felfogják. A közgazdászok azt mondják, hogy az áruk *átlagos ára* egyenlő a termelési költségekkel; ez szerintük a *törvény*. Az anarchikus mozgást, amelyben az emelkedést az esés, az esést pedig az emelkedés kiegyenlíti, véletlennek tekintik. Ugyanilyen joggal lehetne, ahogy ezt más közgazdászok meg is tették, az ingadozásokat tekinteni a törvényeknek és a termelési költségek által való meghatározást véletlennek. De csak ezek az ingadozások, amelyek közelebbről szemügyre véve a legborzasztóbb pusztításokkal járnak, és földrengésekhez hasonlóan alapjaiban rengetik meg a polgári társadalmat, csak ezek az ingadozások határozzák meg lefolyásukban az árat a termelési költségek által. Ennek a rendetlenségnek az összmozgása a rendje. Ennek az ipari anarchiának a folyamatában, ebben a körmozgásban a konkurrencia úgyszólván egyik kilengést a másikkal egyenlíti ki.” (MEM 6. köt. 394. old.)

Ricardo absztrakciójának szintjét Marx tehát messze meghaladja. Hiszen ha Ricardo a jelenségeket a kereslet-kínálat mozgása által teremtett látszattól függetlenül ábrázolja, akkor e törvényszerű alak marxi felfogása kezdettől mindvégig úgy formálódott, hogy ő nem tekintett el „e két társadalmi hajtóerő” „mélyebb elemzésétől” (MEM 26. köt. 226. old.) s csak e mélyebb elemzés közvetítésével értelmezhette magát a felszíni látszatot is. S ez a közvetítő elemzés már régen végbement akkor, amikor Marx a saját genetikus kifejtése szükségszerű előzményeként ábrázolta a klasszikus politikai gazdaságtan teljesítményét: a különböző jövedelemformák s éppígy a termelési költségek – fogyatékos – visszavezetését egységükre. (Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 456. old.)

A klasszikus politikai gazdaságtan nem általánosította, nem általánosíthatta a természetadta összmozgást, innen is az ifjú Marx által jelzett önkény az elméletben. Marx sohasem hagyott fel kritikájának ezzel a vonalával: az érett Marx egyszerre szól Ricardo eljárásmódjának történelmi jogosultságáról, tudományos szükségszerűségéről és tudományos elégtelenségéről. (Vö. *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 147. old. stb.) E tudományos elégtelenség ott is megnyilvánul, ahol Ricardo könyvének – Marx által egyedül kiválónak tartott –

két első fejezetében „... a gazdaság egész polgári rendszerét egy alaptörvénynek alávetettként ábrázolja"... (Uo. 151. old.) Hiszen az alaptörvény ábrázolása – hogy itt csak erről szóljunk – nélkülözi objektív előfeltételeit, amelynek révén egy átfogóbb törvény különös formájaként határozódik meg. A polgári gazdaság fiziológiája megértésének döntő mozzanata, „a munkaidő általi értékmeghatározás" ricardói törvénye „csak" a konkurrencia bizonyos látszataival való szakítást tette lehetővé. Így Ricardo nagy történelmi érdeme a tárgyalt vonatkozásban a konkurrencia nem-tudományos szemléletével szembesített átlagtörvény kiemelésében áll.

Marx absztrakciós módszere viszont annak a természetadta társadalmi szubsztrátumnak beemelése az átlagtörvény ábrázolásába, amellyel tehát a polgári tudat nem vethetett számot. Az ő genetikus módszerének csak mozzanata a ricardói redukció; az a szélesebb alapzat, amelytől a ricardói redukció eltekintett, Marxnál a törvény formakülönbségének kibontakoztatásában is megnyilvánul. Hegellel szólva – mint erre már utaltunk – az „eredmény" a marxi ábrázolásban itt is tartalmazza a maga „kezdetét" s az általános minden további meghatározási fokra felemeli előző tartalmának egész tömegét. Éppen ez a rendszer-egészben való gondolkodás kezd formálódni, s csak így prezentálódhat a társadalmi munka elosztásának e sajátos törvénye mint *eredmény* – egy más *kezdet* előfeltételével – meghaladandóként. A formakülönbségek feltárása s az ily módon megragadott valóság, mint megváltoztatandó, itt is egységben vannak. Ebben az értelemben szól majd Marx arról, hogy az egyes termelési ágak arányossága az aránytalanságból jön létre állandó folyamatként: „... itt az egész termelés összefüggése vak törvényként ráerőszakolja magát a termelés szereplőire, ahelyett, hogy mint egyesült értelmük által megértett s ezzel uralmuk alá hajtott törvény a termelési folyamatot közös ellenőrzésük alá vetné." (MEM 25. köt. 244. old.)

Amikor tehát az értelmezők ismét Ricardo absztrakciós módszerét s vele együtt az ő elméletének előrehaladását kérik számon Marxtól – hogy ti. az áruárakon látszólag uralkodó véletlenektől hatoljon el az áruárak ingadozásainak középpontjához, tehát az áruáraktól az áruértékekhez (ahogyan ezt Engels a klasszikus politikai gazdaságtanról szólva összegezte – (vö. MEM 22. köt. 192. old.), akkor a most tárgyalt vonatkozásban éppen az megy veszendőbe, ami Marxot foglalkoztatta: miért a véletlen közegében érvényesül ez a látszat és ez a törvény? A látszat lényegi, az őt uraló törvény különös jellegéről

is árulkodik. Ebben az értelemben emeli ki majd Marx a termékek *véletlen* csereviszonyaiban a *nehézkedés törvénye*ként érvényesülő társadalmilag szükséges munkaidőt. (Lásd MEM 23. köt. 77. old.) A genetikus módszer lévén a redukció által fellelt „egység" már olyan eredmény, amelyet specifikálni kell a maga zárójelben hagyott kezdetével, annak a mozgásnak a valóságos természetével, amelynek révén a látszat és a lényeg a maguk egységében felfogva a véletlen modalitásában érvényesülnek. Látható, hogy Ricardo említett nagy tudományos érdeme, a szakítás a konkurrencia nem-tudományos szemléletével és az átlagtörvény tiszta alakjának ábrázolása a politikai gazdaságtan kommunista bírálójának nézőpontjáról tekintve maga a konkurrencia polgári módon korlátolt és ezért ennyiben nem-tudományos szemlélete s vele az átlagtörvény messzemenően fogyatékos ábrázolása.

Ernest Mandel látja, hogy az ifjú Marx ott, ahol már az „elvont törvényről" szól, e törvényt nem veti el teljesen: ez a valóságos mozgás mozzanata. (*E. Mandel:* La formation... 42–43. old.) De hogy mennyire kettészakítja a szerző a valóságos mozgást és a munkaidő általi értékmeghatározást, mutatja az, hogy ott, ahol a munkaérték-elméletet már elfogadó Marxról szól, ezt így kommentálja: „... bebizonyosodik, hogy az értéket nem a »piac törvényei«, hanem magában a termelésben immanensen benne rejlő tényezők határozzák meg". (Uo. 47. old.) Így azonban az értékmeghatározást mégiscsak jogosult elszakítani a valóságos mozgástól; az értéktörvény egyfajta technikai imperativuszra redukálódik. Marx ugyanis Mandel szerint az egész klasszikus politikai gazdaságtannal szembesülve azon ütközött meg, hogy az árfluktuációkkal szembenáll az érték relatív stabilitása: „A piaci árak állandóan változnak. De ha ezekhez a fluktuációkhoz tartjuk magunkat, ez azzal a kockázattal jár, hogy gyorsan feloldjuk az összes gazdasági mozgást a véletlenben" – s idézi az ifjú Marxot: a nemzetgazdaságtan igazi törvénye a véletlen... (Uo. 46. old.) Marx eszerint tehát azért fogalmazza meg a véletlen törvényét, mert megrekedt az árfluktuációk síkján s nem azért, mert az összmozgást tartotta nem tudatosan megszervezettnek s így esetlegesnek... De látnunk kell: Mandel szemében a jelenségszint a véletlen árfluktuáció, a konkrét igazság az érték – s ennél nincs átfogóbb meghatározottság. Csakhogy így az érték maga a meghaladott véletlen.

Továbbá, ha Ernest Mandel azt állítja, hogy Marx oly módon

haladta meg az árfluktuációkból levont következtetésként felfogott véletlen törvényét, hogy felvetődött számára a kérdés: vajon az absztrakció nem tartalmaz-e konkrétabb igazságot, mint a jelenség (lásd uo.), akkor az elméleti-módszertani felcserélések zavarbaejtő gazdagsága tárul itt elénk, egy meghökkentően szimplifikált konstrukció keretében. Marx számára vajon az a hegeli evidencia okozott volna elméleti problémát, hogy az „eszményi mértékkel", az értékkel szemben az „empirikus mérték" az ár? A ricardói—hegeli eljárás kanonizálása Mandelnél egy módja a törvény formakülönbségeitől való absztrakciónak. Ez a fajta elhatolás a konkréttól az absztrakthoz Marx szemében azonban már egy visszájára fordult világot implikál egyszerűen azáltal, hogy gondolattalanul elfogadja azt a szubsztrátumot, amelynek eszményi és empirikus mértékeiről van szó, tehát a megkettőződött mértékek világát, ahelyett, hogy a kettős mérték e világát mint a lényegi mértéknélküliség, mint egy specifikus *a posteriori* mérték – tehát a transzponált mérték világaként fogná fel.

Ezért, amikor Mandel és a többiek Marxot egy korlátolt képességű és absztrakciós érzékű gondolkodóvá degradálják – amikor tehát a totalitás természetétől negatíve elvonatkoztató redukciós módszer egyedülvalóságát kanonizálják –, akkor ez csak következménye annak, hogy naturalizálják a valóságban csak formameghatározottságában létező s csak így kritikailag értelmezhető törvényt.

Ott tehát, ahol Marx visszautasítja a ricardiánusok átlagszámítását, mint a valóságtól való absztrakciót, tudjuk már, hogy a valóságos mozgás elméleti általánosítását hiányolja. Marx később majd a „Grundrissé"-ben is megjegyzi, hogy a természetes ár áttör a piaci áron, de harcon keresztül, aminek semmi köze sincs a Ricardo által feltételezett „egyszerű kiegyenlítődéshez". (*Marx:* Grundrisse... 806. old.) Ugyanitt kiemeli, hogy Ricardo elfelejti az értékmeghatározásnál a cserét, mint annak lényeges feltételét. (Uo. 810., 832. old.) Másutt is hangsúlyozza ezt a lényeges korlátoltságot. Lásd még később.

„Ganilh-nak teljesen igaza van Ricardóval és a legtöbb közgazdásszal szemben, amikor azt mondja, hogy ezek a munkát a csere nélkül vizsgálják, noha rendszerük, mint az egész polgári rendszer, a csereértéken nyugszik. Ez azonban csak onnan ered, hogy nekik a termék áru-*formája* mint magától értetődő jelenik meg és ezért csak az *értéknagyságot* vizsgálják. A cserében az egyesek termékei csak azáltal bizonyulnak az általános munka termékeinek, hogy pénzként jelentkeznek... A cserében általános társadalmi munkaként jelenítik meg őket..." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 169. old.)

Csak ebben az összefüggésben értelmezhetjük a közgazdászok által elvetett marxi tételeket. Az ifjú Marx rámutat a következetes elméleti megalapozás hiányára ott, ahol a ricardói elvről, a termelési költségek értékmeghatározó szerepéről szól. Ez vonatkozik tehát a konkurrencia polgári ábrázolásának elégtelenségére s éppígy a cserének arra a kategóriájára, amit Ricardo kiejt az elméletből. Ennek hiányát csak az a Marx ismerhette fel, aki számára a termék áruformája s így elidegenítésének szükségszerűsége nem volt „magától értetődő". Amikor tehát Marx azt mondja, hogy a termékeknek csak a kereslet számára van értéke (Gfk 154. old.), akkor ezzel a terméket a maga áruformájában mint szükségszerűen a keresletre vonatkoztatandót ábrázolja, s így a cserét bevonja az értékmeghatározás „terébe", s ezzel magát az értékmeghatározást annak a véletlennek közegébe, amely nemcsak *a priori* alapzat, hanem ilyenként is érvényesül. (Erre a kérdésre még visszatérünk.)

Amikor Marx tudatosan nem kezdi – nem is kezdheti el – tisztázni érték és ár viszonyát, akkor itt arról van szó, hogy érték, ár, termelési költségek viszonyának nem-szükségszerű jellege alkotja azt az alapzatot, amelyből majd kibontakozik a későbbi elemzés: a mindennapos csereviszonyok és az értéknagyságok nem-azonossága. Csak így jelenhet majd meg a polgári gazdaságban uralkodó „ésszerű és természetszerűen szükséges »mint« vakon ható átlag". Az ésszerű mint vakon ható átlag – ez a felismerés csak abból az antagonisztikusként felismert alapzatból volt kifejthető, amit az ifjú Marx kezdett vázolni. A csereérték és a termelési költségek közti aránytalanság törvénye a specifikus mozgásforma megragadásának alapfeltétele – immár elválaszthatatlanul a másik állandó törvénytől: a termelési költségek ár- (érték-) meghatározó szerepétől. Amikor tehát Tuchscheerer azt rója fel Marxnak; nem látja, hogy a törvény csak mint vakon ható átlag létesül, akkor téved, hiszen ezt éppen az ifjú Marx kezdi vázolni. Mert a vakon ható átlag maga az érték, mint az ármozgások törvénye, az érték és ár amelyek „állandóan különböznek és soha vagy csak egészen véletlenül és kivételesen fedik egymást" (MEM 46/1. köt. 58. old.), nem lett volna körvonalazható, ha első fokon Marx nem emeli ki az egyik oldalon a még differenciálatlanul vett érték, ár és termelési költségek közti aránytalanságot. Tehát éppen a *szükségszerű* és a *nem-szükségszerű* viszony a még egy kategóriában felfogott érték, ár, valamint a termelési költségek közt – ahol maga a törvény is (nemcsak a tőle való eltérések) a véletlen

összmozgás különböző oldalai, vonatkozásai s egyben a termelőt uraló termékvilág megtestesítői; ez alkotja itt az újat, a jelentőset, s egyben a világtörténelmi perspektívában hozott ítéletet ama termelési mód felett, amelynek törvénye sem lehet más, mint a nem-tudatosan termelő atomok *post festum* létesülő vak átlaga. A közösségi termelési-költségek viszont úgy alakulnak, hogy alternatív megváltoztatásuk, a helyes arányok állandó korrekciók során kibontakozó feltárása, meghatározása, az eleven- és a múltmunka-ráfordítás szükségszerűvé válik.

A mindennapos csereviszonyok és értéknagyságok nem-azonossága és az azonosságot természeti törvényként létesítő törvény: Marx egyszerre mond ítéletet a nem-azonosság és az azonosság fölött. A felszíni véletlen és a benne, általa is érvényesülő törvény a mindent átfogó véletlen felszíni, illetve lényegi oldalai. Az ésszerűnek csak egy különös formája, hogy vakon ható átlagként érvényesül.

Napjainkban az a tendencia kerül az előtérbe, amely Marx közgazdasági munkásságáról és a klasszikus örökséghez való viszonyáról szólva ismét az egyensúly kategóriáját állítja az előtérbe. Így pl. Ronald Meek, azokról az eszközökről és technikákról szólva, amelyeket Marx az elődjeitől vett át, az egyensúly fogalmát emeli ki. (Vö. *R. Meek:* Economics and Ideology and other Essays. 98. old.)

Ernest Mandel Oskar Langéval polemizálva kifejti, hogy a tőkés árutermelésről nyújtott marxista modell nem az általánosított gazdasági egyensúly statikus elmélete (vö. *E. Mandel:* La formation... 92. old.), hanem ...„két ellentét egysége, annak a ténynek a kimutatása, hogy a kapitalista gazdasági élet állandó (és látszólagos?) egyensúlytalansága egy mélyebb egyensúlyon nyugszik, egy olyan egyensúlyon, amely a maga részéről szükségszerű és elkerülhetetlen egyensúlytalanságokat hoz létre (periodikus válságokat, a profitráta tendenciális esését, kapitalista koncentrációt, az osztályharc élezõdését), amelyek végül is aláaknázzák a rendszert". (Uo. 92. old.)

Marx, mint az árutermelés összes kategóriáit meghaladó és ezeket majd formakülönbségeiben ábrázoló teoretikus, a közvetítés nélkül ábrázolt egyensúlytörvénnyel szembehelyezett egy más, makroökonómiai szintű egyensúlytörvényt: a társadalmi szükségletek és a ráfordítás leendő harmóniáját.

A zseniális marxi kezdeteket visszavevő dezintegráló tendencia (az értéktörvény kiragadása a valóságos mozgásból) persze ismét csak nem zárja ki azt, hogy amikor Marx majd a későbbiekben *expressis verbis* mondja ki a valóságos mozgás és az értékmeghatározás belső egységét, ők maguk is ezt deklarálják. Így tesz pl. Tuchscheerer. Egyrészt implicite azért bírálja Marxot, hogy nem fogadja el a holt adottsággá változtatott ricardói átlagtörvényt, másrészt ugyanakkor „A filozófia nyomo-

rúsága", a „Bérmunka és tőke" értékelése során Marxot követve már utal arra, hogy mi a különbség Ricardo és Marx értékmeghatározása közt. A kommentárirodalom később itt is visszavonja azt, amit az előbb állított és így tovább. Ricardo hibája a tárgyalt vonatkozásban eszerint az, hogy nála az anarchikus mozgás véletlen, míg Marxnál a törvény éppen az anarchikus mozgás révén érvényesül. *Tuchscheerer:* Uo. 272. old.) Ezzel azonban visszaveszi korábbi véleményét.

A munkatermék polgári formájának kezdődő leleplezésétől itt sem vonatkoztathatunk el. A „véletlen törvényének" ifjú marxi felfogását nem érthetjük meg, ha az elméleti látszatokat elfogadva az értelmezést ott kezdjük el, ahol „A tőké"-ben Marx Arisztoteleszhez kapcsolódik, az áru pénzformájában az egyszerű értékforma továbbfejlődött alakját ábrázolva. Marx kapcsolódása itt is közvetített, amit az adott, a közvetítések nélkül felfogott elemzési kiindulópont elleplez. A termékek egyenlősítése a cserében Marx számára már azt jelenti, hogy az *in natura* nem egyenlőket egyneművé kell tenni (Lásd MEM 46/1. köt. 79. old.), mert a terméket nem a közvetlen fogyasztás, hanem a csere elidegenedett aktusa számára termelik, és a csere szükségszerűsége már azt fejezi ki, hogy véletlen és nem szükségszerű viszony áll fenn a termelés és a fogyasztás közt. A képlet: 5 ágy = 1 ház, tehát a fonákja annak a szerkezetnek, amely a szükségletekre vonatkoztatva előzetes közös számvetést tételez fel e szükségletek minőségileg meghatározott tárgyaival és az előállításukhoz szükséges munkaidővel. A termékek által reprezentált egyenlő emberi munka – pontosabban, a „Kéziratok" ábrázolásában azoknak a magántulajdonoknak viszonya, amelyek mindkét oldalon „egy másik természeti termék egyenlője"-ként funkcionálnak – egyszóval a nem-egyenlők egyenlővé tétele a cserében utólag érvényesülő mértékviszonyt követel. Ezzel a termelő és a termék sorsa függővé válik attól, hogy egy másik magántulajdon már átlényegülve mint pénz és mint egy másik magántulajdonos elidegenítő tevékenységének eredménye vele szembe lépjen, mint valóságosan reá vonatkozó.

Ez a szféra már a visszájára fordult alakja az egyszerű munkafolyamatban megvalósuló célszerű tevékenységszerkezetnek: a termék és a termelő sorsa nem ott dől el. Már a termékek mint értéknagyságok is állandóan változnak, „függetlenül a cserélők akaratától, tudatától és cselekvésétől".

Marx felfogásában már az a körülmény, hogy az áru a munkaidő létezéseként érték (a „Kéziratok"-ban a természetes léttől való absztrakciójukban egyenértékek a magántulajdonok), azt a transz-

pozíciót jeleníti meg, ahogyan a közösségi termelési viszonyokat feltételező döntés nem-létével a társadalmilag érvényes időráfordítás dologi módon, a termelők utólagos dologi egymásravonatkozása révén határozódik meg. A véletlen törvénye tehát már ott lép életbe, ahol ez a transzpozíció végbemegy. Ezért az a törvény, amely az árut mennyiségileg meghatározott munkaidő hordozójaként, meghatározott értéknagyságként determinálja, a véletlen átfogóbb törvényének mennyiségi derivátuma. A fetisizmus iránti közöny egyszersmind annak a marxi közvetítettségnek meg nem értése, amely kezdettől nem *a priori* elosztott munkaként fogja fel a termékek mint értékek által hordozott munkát, s ez a maga részéről meggátolja a véletlen törvényének felismerését a munkatermék polgári formájának első marxi vázlatában. S így kerül az elméleti érdek centrumába az értéknagyság, mint a transzpozíción nem átment, nem a véletlen törvényének egyik megjelenési formájaként felfogott mennyiségi mértékviszony.

Ahogyan a fetisizmus és az antinaturalizmus megbonthatatlanul egységesek, éppígy egységben van a fetisizmus és a véletlen törvénye is. A munkatermék áruformájának kibontakozása a véletlen törvényének elemi fokú érvényesülése, éppúgy, ahogy a véletlen törvényének legmagasabb fokú tudatos megtörése az áruforma lebontása.

Ahogyan minden értékforma titka az egyszerű értékformában rejlik (Marx), úgy magának az egyszerű értékformának a titka a véletlen törvényének alávetett termelési szervezetben keresendő, mint olyanban, ahol nem vetnek, nem is vethetnek előre számot a „vászon" és a „kabát" tömegek előállításához szükséges munkakvantumokkal. S így az egyszerű értékforma dialektikájából való kiindulás, az, amely öntudatlanul is fogva marad az áru-pénzfétis specifikus dialektikájában, a fetisizált tudat eljárása: fetisizált dialektikát ábrázol, ennek tudata nélkül s így általánossá emeli ezt a mozgásformát. A véletlen törvénye magának a fetisizálódott dialektikának a törvénye, azé a dialektikáé, amely az áru társadalmiságának kibontakozását — végső fokon az áru pénzléteként való realizálódását — az áruvilág immanens önmozgásában ábrázolja s ilyenként is kell ábrázolnia. Az a tény különben, hogy az áruban foglalt ellentmondás külső eredetű — egy specifikus struktúra sajátos ellentmondásainak a dolgok kölcsönviszonyában transzponálódott sajátos kifejeződése — nagy gyakorlati jelentőségű, amennyiben *in nuce* a gyakorlati külsővétevés jövőbeli folyamatának lehetőségét, sőt szükségszerűségét

fejezi ki. Ez pedig a véletlen uralmának megtörése, azé a véletlené, amelyet az értékformák fejlődése, tehát az egyszerű, egyes vagy véletlen értékformától a pénzformáig való fejlődés nem szüntet meg ebben a makrovonatkozásban: a véletlen értékformát messze maga mögött hagyott pénzforma is része a véletlen egyetemes törvénye alá vetett világnak.

A legelemibb egyensúlynélküliség magában az áru-pénzformában rejlik, mint a nem-egyenlők egyenlővétételének – a véletlen törvényétől függő – szükségszerűségében, s így elkerülhetetlen a különös társadalmi-természeti és az általános társadalmi-gazdasági kettészakadása és kölcsönös önállósulása. A véletlen törvénye árutermelői formájának legelemibb szintjét Marx majd a következőképpen írja le: „Az áru azáltal, hogy kicserélhetősége rajta kívül mint pénz létezik, valami tőle különbözővé, tőle idegenné vált, amivel először egyenlővé kell tenni, tehát amellyel először nem-egyenlő; míg maga az egyenlővététel külső feltételektől függővé válik, tehát *véletlenné.*" (Lásd MEM 46/I. köt. 66. old. – kiemelés tőlem: *M. M.*, lásd még később.) Az összfolyamatról szólva pedig majd így összegezi a véletlen hatalmát az értékmeghatározásról és az össztermelésnek az érték által való szabályozásáról szólva: ...„ennek a társadalmi munkának az elosztását és kölcsönös kiegészítését, a termékei közti anyagcserét, a társadalmi gépezetnek való alávetését és abba való beillesztését az egyes tőkés termelők véletlenszerű, egymást kölcsönösen megsemmisítő tevékenykedésére bízzák ... a belső törvény csak konkurrenciájuk, egymásra gyakorolt kölcsönös nyomásuk útján érvényesül, ami által az eltérések kölcsönösen kiegyenlítődnek. Itt csak mint belső törvény, az egyes szereplőkkel szemben mint vak természeti törvény hat az érték törvénye és a termelés társadalmi egyensúlyát annak véletlen ingadozásai közepette juttatja érvényre." (MEM 25. köt. 891. old.)

Nyilvánvaló, hogy itt a véletlen egy olyan gyökeresen új felfogásáról van szó, amelyet a „véletlen törvénye" ellen tiltakozó közgazdász nem tudatosít. A véletlent csak mint az elméleti megismerés által leküzdendőt fogják fel, s ez megfelel annak a filozófiai szemléletnek, amely a szükségszerűséggel, mint lényegi, törvényszerű összefüggéssel konfrontálja a véletlent, mint a jelenségszint tagját, mint a szükségszerűség külsőleges megjelenési formáját, illetve mint egy folyamat, jelenség nem törvényszerű meghatározottságait. Így a lényegi és az immanensen törvényszerű a véletlennel mint ellentétével

megterhelt s egységük is csak így fogható fel. Az elméletnek le kell küzdenie a véletlent s redukálnia kell arra, aminek megjelenési formája.

A véletlen marxi felfogása ezt a létmodalitást ezzel szemben mint az általánosság szintjén állót ragadja meg, mint olyan lényegi, állandó összefüggést, amelyet a felszín szabályozó szükségszerű törvényének egyoldalú kiemelése csak elleplez. Ez a véletlen is szükségszerű: amennyiben szükségszerű modalitása minden olyan termelési szervezetnek, amely a termelőerők relatív fejletlenségén alapul és amelyben a termelés elemeit nem *a priori* tudatos elemzés és kombinálás révén osztják el, ahol tehát az elosztó hatalom a magán, illetve az elkülönült tulajdon. Ez a véletlen azonban nem a jelenségszint tagja, nem külsőleges megjelenési formája ama szükségszerűségnek, amint jeleztük, ő maga a törvényszerű és a lényegi és semmiféle elméleti megismerés nem küzdheti le. Arról a természetadta termelési alapzatról, a véletlen birodalmáról van tehát szó, amelynek immanens törvényszerűségeit nem redukálhatjuk a genezisét és fenntartó alapját alkotó szükségszerűségre, hiszen nem egyszerű megjelenési formája annak, hanem egy általa feltételezett relatíve önálló „valóságbirodalom". A véletlen tehát mint létmodalitás nem csupán mozzanat, vonatkozás – ahogyan e kategória egyoldalú, túlnyomóan ismeretelméleti felfogásával szemben fellépők meghatározták –, hanem az előtörténet lényegi valóságmodalitása, és törvényei az ő lényeges vonatkozásai, összefüggései. Csak a valóságmodalitások ilyen gyökeresen új, társadalmi-gazdasági szemléletének későbbi elenyészésével jöhet létre itt is az elméleti felcserélés: a modalitások formakülönbségei iránti érzék hiányában is szükségképpen elmarasztalódik a politikai gazdaságtan bírálatának első vívmánya. Hiszen most már látható: Marx felfogásában az adott gazdasági szervezetnek a lényegi általánosság fokán álló véletlenéhez kell először az absztrakciónak elhatolnia, majd ahhoz a felszíni véletlenhez és átlagtörvényhez, amely a mélyebb, átfogó jellegű, lényegi véletlen megjelenési formája, illetve e véletlen törvénye. Csak így tárhatja fel a tudomány az átlagtörvény ama sajátos formáját, amely már reakció egy elsődleges akcióra, arra a strukturális akcióra, amelyet a magántermelők önkénye testesít meg.

Csak a feltételezett, de ki nem fejtett alapok első körvonalazása közvetítheti ebben a vonatkozásban is a polgári örökség kritikai elsajátítását. Csak a véletlen e valóságbirodalma válhat az elméleti

ábrázolásban annak a „természeti" törvénynek a közegévé, amely a természet feletti magánuralom formájában fejleszti ki a munka társadalmi termelőerőit, csökkenti a társadalmilag szükséges munkaidőt. Az érett marxi ábrázolásban ez a fejlődés teszi elkerülhetetlenné a véletlen uralmának majdani megtörését. A közösség gyakorlati tevékenysége feladatává válik majd a valóságmodalitások megváltoztatása, a véletlen uralmának felváltása a felismert és realizált szükségszerűséggel.

Hegel, aki „A szellem fenomenológiájá"-ban, az egyetemes meghasonlottságot ábrázolva, a társadalmi tartalmakat individualizált alakban is megjelenítette, felismerte az esetlegesség hatalmát a műveltség valóságbirodalmában. Ezt az esetlegességet azonban nem érvényesíthette ott, ahol a klasszikus politikai gazdaságtan „tudattalan szükségszerűségének" általánosítását kísérelte meg. Az ő ábrázolásában „az egyes önkénye" már az általánoson nyugszik: az egyedül létező különös cél, mivel csak a másra való vonatkozás által elégülhet ki, már az általánosság által korlátozott cél. Az önző cél a „tudattalan szükségszerűség útján" talál vissza az általánoshoz, a magánérdek lényegileg megőrződés nélkül szűnik meg az eredményben. Ezért Hegel, amikor a klasszikus politikai gazdaságtan érdeméről szól, már a megbékélés nyelvén beszél: itt készül az a tudattalan általános, amely leküzdi az egyes önkényét s ezt teljesíti azután ki a politikai szféra a maga tudatos általánosával.

„Vannak bizonyos általános szükségletek, mint evés, ivás, ruházkodás stb., s teljesen véletlen körülményektől függ, hogy ezek hogyan elégülnek ki. A föld itt vagy ott többé vagy kevésbé termékeny, az esztendők nem egyformán jövedelmezők, az egyik ember szorgalmas, a másik lusta, de az önkény e nyüzsgése általános meghatározásokat hoz létre magából, s ami így szétszórtnak és gondolat nélkülinek látszik, azt szükségszerűség tartja össze, amely magától beáll. Ennek a szükségszerűségnek fölfedezése e területen a politikai gazdaságtan tárgya, olyan tudományé, amely becsületére válik a gondolatnak, mert csomó esetlegességnek megtalálja a törvényeit. Érdekes színjáték itt valamennyi összefüggés visszahatása, a különös szférák csoportosulása, másokra gyakorolt befolyása s a támogatás vagy akadályoztatás, amelyet mások részéről tapasztalnak. Mindenekelőtt figyelemre méltó ez az egymásbafonódás, amelyben eleinte nem hiszünk, mert minden az egyes ember önkényétől függően látszik, s hasonlít a bolygórendszerhez, amely a szemnek mindig csak szabálytalan mozgásokat mutat, de amelynek törvényei mégis megismerhetők." (*Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. 214. old.)

Láttuk, hogy az ifjú Marx a valóságos szétszórtságból és gondolatnélküliségből indult ki s így számára az ezt a szétszórtságot, nem-

tudatosságot szabályozó szükségszerűség eleve nem léphet fel sem misztifikált módon, sem pedig olyan törvényként, amely jellegében, érvényesülésében mint minden specifikációt nélkülöző törvény, mentes az önkény nyüzsgésétől – éppenhogy a „nyüzsgő önkény” törvénye ez. Hegel számára továbbá a szétszórtság, gondolattalanság nem magábanvaló meghatározottságok, hanem csak a tárgy és a tudat viszonyában lépnek fel. Ugyanakkor az „önkény nyüzsgése” még ebben a formában is megsejtet valamit abból a magánforma-effektusból, amit azután Hegel megszüntet a specifikálatlan „egymásbafonódásban”. Az előfeltételben jelzett véletlen és önkény nem válhat az eredményben is jelenlevővé. Hegel hűtlenné válik saját módszertani elvéhez, miszerint az eredménynek magasabb fokon tovább kell vinnie a kezdetet. Ezt az elvet Hegel csak annyiban nem szegi meg, amennyiben végső fokon mégiscsak a látszat szférájába utalja a szabálytalan mozgásokat, hiszen a bolygórendszerrel való analógia is merőben felszíni meghatározottságként ábrázolja a szabálytalanságot s az alapvető jelleget az „egymásbafonódás” mozzanatában mutatja fel. Ha Hegel a politikai gazdaságtant dicséri, mert a rejtett szükségszerűséget mint ilyen egymásbafonódást mutatja fel s a szabálytalan mozgást mint csak olyan, az érzéki megismerés számára adottat értékeli, melyet a fogalmi megismerésnek le kell küzdenie – akkor koncepciója itt, ebben a vonatkozásban megegyezik azokkal a ricardiánus közgazdászokéval, akik „a szabálytalan mozgásokat” szintén csak felszíni meghatározottságokként ismerik el.

Ezért, amikor Hegel a helyes egyensúlyt tartja az alapmeghatározottságnak s olyan törvénynek, amelynek mozgásformája a jelentéktelen ingadozások vagy a külső körülmények befolyásának következményeként beálló nagyobb ingadozásokon is áttör (Hegel Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie. Lasson [Hrg.] Leipzig 1923. 48. old.), akkor itt ugyanígy általánosít, mint Ricardo s azóta sokan mások. Egyáltalán nem azt vetjük Hegel szemére, hogy a helyes egyensúlyt tartotta a polgári gazdaság szervező elvének, hiszen csak így járhat el, ha általánosítja a klasszikus politikai gazdaságtanban foglalt objektíve érvényes formákat. Ám ugyane formák szellemében jegyezte meg zseniálisan: „Egy szükségletet ... nem is annyira azok hoznak létre, akikben közvetlenül megvan, mint inkább olyanok, akik keletkezése révén valamilyen nyereségre törekednek.” (*Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. 216. old.)

Hegel tudta, hogy az „emberi" és a „világi" szükséglet különös konkretizálásra szorul, hogy egyesek transzponálják a saját érdeküket a más szükségletébe, melynek lényege ebben a vonatkozásban rajta kívül van. Nem így Salvucci, aki pl. úgy is hangot ad Hegel iránti nagyrabecsülésének, hogy a valóságban a maga színvonalára – amit a gazdasági formaproblémák iránti közöny jellemez – degradálja Hegelt ott, ahol ez csak megszorításokkal lehet jogosult. „Az emberi szükségletekre és dialektikájukra vetett átható tekintet szabadítja meg az »ember« képzetét régi elvontságától. Ettől a pillanattól kezdve a filozófia, ha emberi és világi akar maradni, nem mellőzheti többé az ember konkrét szükségleteit." (Vö. *P. Salvucci:* Adam Smith filozófiája. Gondolat Könyvkiadó 1976. 112. old.)

Ha Hegel képes lett volna feltárni az itt rejlő formaeffektust, akkor tarthatatlanná vált volna az az álláspontja, amely szerint a munka és a szükséglet a polgári társadalom alapjai s lényegük önmagukban van. A lényeg transzpozíciója egy idegenbe ez esetben magát a munkát is determinálná: ezt is azok irányítanák naturálisan, gazdaságilag is, akik működtetése révén nyereségre törekednének. Ez a felismerés azonban nem hatol be a kategoriális alapokba. Hegel nem tárja fel a magánuralom formájában adott anyagi tartalmat ilyenként. Közvetlenül innen ered, hogy Hegel sem ismerhette fel a véletlen törvényét: az általa megfogalmazott tudattalan szükségszerűség a szétszórtságot látszattá degradálja s az általánosság szintjén kiküszöböli. A „nem tudva tett"-nek itt valami radikálisan más értelme van, mint majd Marxnál lesz: a harmónia, a kiküszöbölt egyensúlynélküliség, a véletleneket vélt szintjükre, az egyedi esetlegesség síkjára degradáló, önmagáról mint a közjó létesítőjéről nem tudó, ám a valóságban ilyenként érvényesülő szellem fortélyáról van itt szó. Mandeville objektív értelmű cinizmusa nélkül áll előttünk az ismert szerkezet, még akkor is, ha Hegel óvatosan ugyan, de kettős féket épít be az önző célok mechanizmusába.

„A termelők és fogyasztók különböző érdekei ellentétbe juthatnak egymással, s noha a helyes viszony *egészben* magától helyreáll, a kiegyenlítésnek mégis a kettő felett álló, tudatosan eljáró szabályozásra is van szüksége." (*Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. 248. old.)

Külön feladat volna természetesen „A szellem fenomenológiája", illetve „A logika tudománya" és az „Enciklopédia" véletlen-felfogását elemezni. Az „Enciklopédia" pl. a véletlent mint olyan létező külsőlegességet ábrázolja, amelynek létalapja nem magában, hanem másban van, ami lehet is, nem is, az az alakzat, amelyben a valóság a tudatnak első megközelítésre mutatkozik s amelyet gyakran magával a valósággal tévesztenek össze. A műveltség birodalmát ezzel szemben „A szel-

lem fenomenológiájá"-ban Hegel még úgy határozta meg, mint ahol semminek sincs önmagán nyugvó lényege s így ezt az önmagán kívüllétet maga a megismerés csak felszínre hozhatja. Az „Enciklopédia" csak a meg nem értett szükségszerűséget tartja vaknak, ám a vak szükségszerűség egy másik felfogását mutatja a korai álláspont a polgári társadalomról, mint a halott dolgok önmozgó életéről: ezt a megismerés nyilván nem szüntetheti meg.

Nos, a véletlennek a létben fogant partikularitása, létalapjának – ebben az értelemben vett – önmagán-kívülisége s éppígy a szükségszerűségnek a megismerés által leküzdhetőnek tartott vak jellege stb, mindezekben a valósággal való megbékélés formakülönbségeket kioltó szemlélete hat. Ezzel ellentétes útra lépett az ifjú Marx, továbbvive a fenomenológia ezotériáját is, amikor a véletlent nem mint valami merőben partikulárist, külsőlegest, hanem általános, létező belsőlegességet kezdi megragadni, amelynek alapja úgy rejlik önmagában, hogy maga az alap meghasonlott, mert saját, de önállósult mozzanatait szétszórtságban, „eltoltságban" tartja és amelynek vak szükségszerűsége is a véletlen összmozgás mozzanata: ezt semmiféle megismerés nem szüntetheti meg.

Ugyanannak a közgazdasági szemléletnek jegyében, amely elítéli a véletlen törvényét, hangzik el egyben az ítélet, amely szerint az ifjú Marx elfogadta a Say-féle lapos harmóniatan elvét. Marx azonban kezdettől cáfolta a Say-dogmát s a dogmát elfogadó Ricardót is.

„Amire Ricardo úr nem tud megfelelni – és éppúgy Say úr sem, aki vele egyetért (II. köt. 95. old. jegyzet) és aki elsőnek állította fel azt az elvet, hogy a termékek iránti keresletet csak maga a termelés korlátozza – az az, hogy honnan ered a *konkurrencia* és emiatt bekövetkező csődök, kereskedelmi válságok stb., ha minden tőke megtalálja kellő alkalmazását..:" (Gfk 132. old.)

A közgazdasági értékelés szerint azonban Marx még „A filozófia nyomorúságá"-ban is ezt a nézetet vallotta: „A kereslet egyidejűleg kínálat, a kínálat egyidejűleg kereslet". (MEM 4. köt. 72. old.) Ugyanakkor Marx és Engels – így szól ugyanez az értelmezés – kezdettől fogva elismerték a túltermelési válság elkerülhetetlenségét. (Lásd *Ripp Géza:* Politikai gazdaságtan és ideológia. 94–95. old.)

Ám ha valaki egyszerre tagadja és állítja a túltermelési válság elkerülhetetlenségét, ez, ha a kommentárirodalom nem is mondja ki, eklekticizmus: a lapos polgári harmóniatan egyidejű elfogadása és nem-elfogadása.

A fent inkriminált marxi tétel azonban része egy Proudhon ellen folytatott hosszabb polémiának, melynek során Marx rámutat, hogy kereslet és kínálat ellentéte „elcsépelt igazság". (Uo. 69. old.) Marx a bírált tételben egyszerűen a Proudhon által konstruált metafizikus ellentétet oldja fel: nem igaz, hogy a kínálat azonosítható a használati értékkel (hasznossággal), a kereslet pedig a csereértékkel (véle-

ménnyel); a kereső is kínál: a pénzt; a kínáló maga is keres: a pénzt. „A harc nem a hasznosság és a vélemény közt folyik, hanem a kínáló által kért kereskedelmi érték és a kereső által kínált kereskedelmi érték közt. A termék csereértéke mindig ezeknek az egymásnak ellentmondó becsléseknek az eredője." (Uo. 72. old.) Ebben a szellemben elemzi Tuchscheerer is az adott kérdést. (Vö. *W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 241. old.) A fentebb általunk bírált eljárás alapján különben még a „Grundrisse" Marxát is el lehetne marasztalni azért a tételéért, hogy a termelés közvetlenül fogyasztás, a fogyasztás közvetlenül termelés, ha ezt a tételt úgy értelmezzük, hogy Marx e mozzanatok harmonikus egységét ábrázolja a tőkés árutermelés körülményei közepette. Marx azonban itt e mozzanatokat tisztán anyagi létmódjukban ábrázolja, absztrahálva a specifikus társadalmi-gazdasági létmódtól.

Így hát szó sem lehet arról, mintha az ifjú Marx a Milltől és Saytől származó, Ricardo által is átvett, durván apologetikus tételt 1857-ig ne cáfolta volna meg, márcsak azért sem, mert a „Kéziratok"-ban már visszautasítja Say és Ricardo e közös elvét.

Ám még abban az esetben is, ha az ifjú Marx nem emelte volna ki, hogy a naturálgazdálkodásban „Kereslet és kínálat... pontosan fedik egymást" (Gfk 144. old., amikor is a termelés mértéke a közvetlen szükséglet), s e forma ellentéteként nem hangsúlyozta volna, hogy a tőkés termelésben a kereslet és a kínálat fedése periodikus, véletlenül bekövetkező (lásd uo. 136. old.), ha nem cáfolta volna Saynek a túltermelést tagadó álláspontját (lásd uo. 153–155. old.), ha tehát nem szállt volna szembe kifejezetten azzal a koncepcióval, hogy a fogyasztást csak a termelés korlátozza, akkor sem túlságosan nehéz azt tudatosítani, hogy az ifjú Marx éppen azt a gazdasági-formai dimenziót kezdi kiépíteni, aminek hiányában a mérték szerinti termelés harmónia-elmélete még a polgári klasszikusoknál is kialakulhatott. Mi több: ha Marx akárcsak egyetlen vonatkozását is elfogadta volna a harmónia-elméletnek, ez azt jelentené, hogy a tőkés termelést forma nélkül vett, általános emberi termelésként ábrázolta volna s nem az elvont, az anyagi értelemben vett mérték szerinti termelést éppenhogy „visszavevő" termelésnek. Marx azonban éppen a gazdasági formakülönbségek hiányával indokolta Say és Ricardo tételét akkor is, amikor majd a „Kéziratok"-ban megkezdett bírálatot (lásd Gfk 133., 153–155. old.) folytatja a többi közt Ricardo válságelméletéről szólva. „Az ízetlen Saynek Ricardo által átvett (tulajdonképpen [James] Milltől való nézete)..., hogy *túltermelés* vagy legalábbis *a piac általános túltelítettsége* nem lehetséges, azon a tételen nyugszik, hogy *termékeket termékekre* cserélnek ki, vagy ahogyan Mill mondta, »az eladók és vevők metafizikai egyensúlyán«, amit továbbfejlesztettek oda, hogy a keresletet csak maga a termelés határozza meg, vagy akár, hogy kereslet és kínálat azonosak. Ugyanez a tétel megvan abban a nevezetesen Ricardo által kedvelt formában is, hogy minden országban bármekkora mennyiségű tőkét termelő módon lehet alkalmazni." Így indul a válságelmélet bírálata. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 460. old., vö. még uo. 3. rész 107. old. MEM 46/I. köt. 60., 20. és 305. old.) Elfelejtik, hogy a termék áru – fejti ki Marx – az árucserét a használati értékek puszta cserekereskedelmévé fokozzák le, eltörlik a csereérték lényegét, amikor merőben használati értékként ábrázolják az árut, s tagadják a pénzt, mint az áru önállósult alakját, a termelés céljaként pedig a javak birtoklását ábrázolják.

Anyikin, a Ricardo által elfogadott Say-törvényről szólva megvédi Ricardót: Ricardo „... nem volt olyan naiv, hogy ne értette volna meg, hogy az a szükséglet, amelyet nem támaszt alá a zsebünkben lévő pénz, gazdaságilag semmit sem jelent". (*Anyikin:* Egy tudomány ifjúkora. 264. old.) Arról azonban nem esik szó, hogy volt olyan „naiv", hogy az áruformát lebontsa az egyszerű naturális termékformára, hogy termékcserét tételezett a túltermelési válság cáfolata érdekében, s éppen a termékcsere e koncepcióját nevezi majd Marx „nyomorúságos frázisnak".

A ricardói felfogással szemben az ifjú Marxnál megvan — a már jelzett módon — mind makro-, mind pedig mikroszinten az a gazdasági-formai létmód, amely egyenesen megkövetelte, hogy „gyalázatosként", „hamisként" leplezze le (Gfk 153. old.) a Say-dogmát. S ha az ifjú Marx így vélekedik: „Say tanítása, mint minden nemzetgazdasági tanítás hamis" (uo.), éppen a Say-dogmát cáfolva, s ha tudjuk, hogy ezt a dogmát Ricardo is osztotta, akkor ezzel adva van egy olyan lényeges érintkezési, egymást áthatási pont — a későbbi terminológiával szólva — a klasszikus és a vulgáris politikai gazdaságtan között, amit a *polgári* gazdaságtan egészével először szembesülő ifjú Marx nagy erővel emelt ki és ítélt el. E két irányzat jólismert, későbbi ellentétes előjelű marxi értékelése is fenntartotta a közös, a vulgárisba is átcsapó mozzanatok negatív értékelését, még Ricardónál is.

Maga a „véletlen törvénye" feloldhatatlan ellentmondásban áll a harmóniatannal, egyenesen annak ellenpólusa. Kifejezi annak a mozgásformának általános szinten vett szükségszerűségét — s egyben konkrét esetlegességét —, amit a magántulajdonként termelt termékeknek realizálni kell, a tárgyi oldalon megjelenítve a vevők—eladók váltakozó tevékenységi módját, azokat a mezeket, amelyeket fel kell ölteniök. Az ifjú Marx messzemenően közvetített viszonya a polgári alapon kifejtett értékkategóriához — pontosabban: az értéknagyság kategóriájához — innen is fakad: a termékeknek csak a kereslet számára van értékük, a termék, amelyért nem kapnak egyenértéket, nem bír értékkel — hiszen a magántermelők társadalmilag érvényes ráfordítása „önmagán kívül van", egy idegenben, nélkülözi azt a fajta immanenciát, amelyet a minőségi oldaltól elvonatkoztató polgári tudat feltételez. — Az áruk értéke nem adott a bennük rögzült munkaidő révén, a csere nélkül. Sőt: áruk, amelyeknek nincs értékük, a csere révén tesznek először erre szert. Az árunak nem termelési költségei miatt van értéke, hanem mert meghatározott termelési költségek ellenében kicserélhető — fejtegeti majd a „Grundrisse", Ricardót bírálva. (Vö. Grundrisse, 810—811. old.) — A véletlen törvényét előfeltételezve viszont majd kibontakozik — ahelyett, hogy lebomlana, mint a harmóniatanban — az az immár kritikailag megragadott gazdasági forma s a benne objektíve tételezett mozgásforma, amelyet a terméknek mint magántulajdonnak realizálni kell. Ez a gazdasági-formai

oldal kezdődő kibontakozása – a polgári formába zárt munkatermék *Odüsszeiájá*-nak első vázlata – manifesztálódik tehát ott, ahol az ifjú Marx először jelzi a csak elidegenítés révén általánosuló áru gazdasági meghatározottságát: ha a termékeknek a kereslet számára való létük nem realizálódik, tönkremegy – ezen elsődleges gazdasági meghatározottság „visszavétele" által közvetítve – társadalmi-természeti szubsztanciájuk, ha a termék tehát nem realizálódik az egyetlen lehetséges módon, elidegenítése révén, akkor... tönkremegy a raktárban. A véletlen törvénye itt is mint az atomizált termelés egészét átható tendencia manifesztálódik: az árut szükségszerűen el kell idegeníteni, de véletlen, hogy sikerül-e s vele együtt véletlen magának a termelőnek ilyenként való reprodukciója. A véletlen törvénye itt mint az eredendően dezintegráltak sajátos integrációs formája, mint a piac törvényeinek való kiszolgáltatottság jelenik meg s ez van jelen a tárgyi oldalon az áru puszta létében, abban, hogy árum mindaddig semmi, amíg nem realizálódik számomra, mint más pénze. Maga a túltermelési válság elvont lehetősége a munkatermék polgári formájának törvényszerű formaváltozásának mozgáspályájában, a termelő számára alternatívát nem kínáló kérlelhetetlenségében rejlik. A megtermelt(tetett) termékek gazdasági formájába bele van írva a magántermelők kényszerű tevékenységi módja. Az áru formaváltoztatása, meghatározott mozgáspályájának reprodukciója, kiszolgáltatása a véletlen törvényének éppoly szükségszerű, mint az, amit ez közvetít és maga részéről determinál is: a természeti anyag formaváltoztatása és a fogyasztásban való végső elsajátítása.

E szükségszerűség-láncolatnak egyetlen láncszemét sem lehet alternatívává szelídíteni, pontosabban ennek az eljárásnak is a gazdasági formától való eltekintés az elméleti előfeltétele. Mindenki azért termel, hogy fogyasszon vagy eladjon – állítja Ricardo – célja pedig más javak birtoklása. Ezt Marx majd így ítéli meg: „Ez a gyerekes locsogás egy Sayhoz méltó, de nem Ricardóhoz. Mindenekelőtt egyetlen tőkés sem termel azért, hogy termékét elfogyassza. És ha a tőkés termelésről beszélünk, joggal mondjuk: »Senki sem azzal a célzattal termel, hogy termékét elfogyassza«, még ha a termékének részeit megint ipari fogyasztásra használja is fel. De itt a magánfogyasztásról van szó. Az előbb feledésbe ment, hogy a termék áru. Most még a munka társadalmi megosztása is feledésbe megy." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 469. old.) S így Ricardo alternatívája – termelés a fogyasztás vagy eladás céljából – a maga egészében értelmetlen: „Az alternatíva első része értelmetlenség. Éppígy a második. Egy embernek, aki termelt, nincs meg a választása, hogy akar-e eladni vagy sem. Kell *eladnia.*" „Mindenki először is azért *ad el*, hogy eladjon; azaz hogy árut pénzzé változtasson." (Uo. 470. old.) A kényszertörvényt alternatívává feloldó (vagy az alternatívát a törvény

„másik" oldalaként meghatározó) koncepció a magánszubjektum vélt uralmát fejezi ki termékének, tevékenységének valójában nem kontrollálható társadalmi összefüggései felett. Ha pl. elvonatkoztatunk a kényszertörvénytől, az eladás vasszükségszerűségétől, akkor úgy tűnik, alternatívával szembesülünk, hiszen Marx is szól arról, hogy válság esetén a tőkés nem adhat el, illetve csak a költségár alatt, sőt pozitív veszteséggel kell eladnia. A tőkés választhat a nem-eladás és a veszteséges eladás közt, e választások azonban a kényszertörvény realizálódásának lehetséges, alternatív módjai, amelyek úgy interiorizálódtak az egyénben, mint az ő indítékai, az ő alternatívája.

A törvény elválasztása a tevékenységtől törvény és tevékenység egységesnek mondott felfogásában nyerte el a bírálatot: a törvény csak addig értelmezhető fetisisztikusnak, amíg nem tudatosítjuk immanenciáját a tevékenységben. Valójában azonban itt sincs szó másról, mint két lehetséges változatról azon a koncepción belül, amely a törvényt és a tevékenységet elválasztja maguktól a viszonyoktól, a társadalomnak azoktól a „fiziológiai formáitól" (Marx), amelyeknek törvényei függetlenek az akarattól, tudattól. Tevékenység és törvény metafizikus elkülönítése azért folytatódik az egységüket deklaráló koncepcióban, mert a tevékenységet csak naturális és színére fordított alakjában fogják fel, tehát mint a tudattal, akarattal bíró emberek célkitűző tevékenységét, amelyeknek csak külső összefüggésében realizálódhat a törvény. Ez azonban szükségszerű mindaddig, amíg a tevékenységet elszakítják formameghatározottságától, amelynek révén ez gazdaságilag, társadalmilag nem-tudatos, hamis tudatú. Marx különben sehol sem ábrázolta olyan immanensnek tevékenység és törvény viszonyát, mint amikor a magántermelők egymásra gyakorolt kölcsönös nyomásának törvényéről szólt s e mozzanatoknak éppen az immanenciája implikálja az eldologiasulás-megszemélyesülés egész mechanizmusát s vele a törvényt mint fetisisztikusat. Eszerint az elméleti fetisizmusra a hamis defetisizálás a válasz a törvény és a tevékenység értelmezésében is, ezzel azonban eltűnik a jövőbeli gyakorlati defetizálás valóságos tárgya.

Mivel az ifjú Marx – mint jeleztük – kezdettől a széttépettségben, a meghasonlottságban látta a polgári társadalom alapját, számára éppen az elválasztottak utólagos összeillesztődésének valóságos mikéntje, ennek elméleti reprodukciója jelenti a problémát, szemben Ricardóval, aki semmivé gondolja az alapmozzanatok kölcsönös közömbösségét, idegenségét.

Marx ezt az egyetemes széttépettséget majd így fogalmazza meg Ricardóval szemben is: „El van választva a vétel és az eladás; az áru a pénztől, a használati érték a csereértéktől. Előfeltételezik ezzel szemben, hogy az elválasztás nincs meg, hanem cserekereskedelem van. A fogyasztás és a termelés el van választva; vannak termelők, akik nem fogyasztanak és fogyasztók, akik nem termelnek. Előfeltételezik, hogy a fogyasztás és a termelés azonos. A tőkés közvetlenül azért termel, hogy profitját szaporítsa, a csereérték, nem pedig az élvezet végett termel. Ha előfeltételezzük, hogy a polgári társadalomban létező ellentmondások – amelyek persze kiegyenlítődnek, de ez a kiegyenlítődésnek olyan folyamata, amely egyszersmind válságként jelenik meg, a széttépett, egymással szemben közömbösen létező és

mégis összetartozó mozzanatok erőszakos összeillesztéseként — nem léteznek, akkor ezek az ellentmondások természetesen nem is érvényesülhetnek." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 107. old.) Már a „Kéziratok"-ban is, Engels vázlatának gondolatmenetét is folytatva, az elaprózott termelés stb. utópikus szocialista bírálatát immár a politikai gazdaságtanon belül érvényesítve Marx az elválasztás hatalmát jelzi a polgári gazdaságban: „A munka elvált önmagától, a munka a tőkétől, maga a tőke szétesik földtulajdonra és ingó tulajdonra, kölcsönösen szétestek a termelés, a fogyasztás és a csere, elvált egymástól a termelés és a fogyasztás, a tevékenység és az élvezet. Termelésnek és fogyasztásnak, tevékenységnek és élvezetnek elválása különböző egyénekre és ugyanabban az egyénben, ez a *munka elválása tárgyától* és önmagától mint élvezettől. Az *elosztás* a magántulajdon magát működtető hatalma" stb. (Gfk 144. old.) Így maga a mozgás válik gyakorlatilag problematikussá és újra meg újra megvalósítandóvá az árutermelésben, a mozgás, amelyet Hegel úgy határozott meg, mint minden létezés dialektikáját: mássá lenni magához képest, magát megszüntetni. A hasznos munkatermék a maga áruformájában: a feltartóztatott mozgás, ahogyan a hasznos munka a maga naturális alakjában a „feltartóztatott vágy". Hegel Zenonról szólva, aki a határt, az osztást, a tér és az idő diszkrét voltának mozzanatát érvényesíti, a következőket mondja: „A nehézséget mindig a gondolkodás okozza, mert azzal, hogy megkülönbözteti egy tárgynak a valóságban összekapcsolt mozzanatait, szétválasztja őket... Nehéz dolog legyőzni a gondolkodást, pedig csakis a gondolkodás okozza a nehézséget." (*Hegel:* Előadások a filozófia történetéről. 1. köt. 235. old.) A nehézséget azonban a társadalmi lét egy specifikus formája is okozhatja, ahol a széttépettség az uralkodó. Éppúgy ahogyan az abszolút pontszerűség, úgy a megszakítatlan folytonosság is a mozgás feltartóztatása, egy feltartóztatott mozgásforma létmódja. A mozgó sohasem érhet céljához: tér-idő ellentmondásos egysége szétesik, a folytonosság a semmiféle magáértvaló létet nem ismerő rossz végtelenséggé válik, a pontszerűségben pedig abszolutizálódik a mással való minden azonosság és összefüggés megszüntetése. A mozgásnak Hegel által kifejtett formája, mint a negativitás és a folytonosság egysége, ahol is sem a folytonosság, sem a pontszerűség nem a lényeg, nem teszi lehetővé az árutermelői mozgásforma — a pontszerűség dominanciája a folytonosság felett — elméleti általánosítását. A dialektika zenoni értelmezését ezért majd be kell vonni e sajátos mozgásforma kifejtésébe.

Marx számára tehát a feladat a széttépettek, dezintegráltak mozgásformájának feltalálása, ezzel szemben az átlagtörvény polgári ábrázolása az egymástól elszigetelten, magánérdekük indíttatására cselekvők integrációjának s az ennek eredményeként létrejövő össztársadalmi érdek igazolására is hivatott. Amikor az ifjú Marx az értéktörvény ricardói ábrázolását bírálva feltárja, hogy a közgazdászok tételezik, majd visszaveszik a magánérdeket — mintha a tulajdon közösségi volna és ennek emelője a konkurrencia —, akkor alapjait tekintve itt sincs másról szó, mint a polgári elméletben feltételezett, de ki nem fejtett s így megőrzés nélkül megszüntetett sajátos formáról. Az elméletben ábrázolt magánérdek, a magántevékenység kihunyt már a köz-

vetítő kifejtésben s még inkább az eredményben, s így közösségi formát nyer a társadalom, ahogyan már közösségi közvetítő funkciót nyert az átlagtörvény. Az ismeretesen régi tradíciót folytató Adam Smith szerint egy természeti terv, a természet nagy rendjének tökéletesítője a magánérdekek szférája által meghatározott privátbűn: a privátbűnök letéteményesei, a gazdagok, a társadalom érdekének realizálását segítik elő tudatukon és szándékukon kívül. A kiindulópont tehát a magánérdekek és harcuk („A nemzetgazdaságban mindenütt azt találjuk, hogy az érdekek ellenséges ellentétét, a harcot, a háborút ismerik el a társadalmi szervezet alapzatának." Gfk 33. old.), de ez már része annak az eredeti tervnek, amelynek másik végpontja a közérdek elősegítése. („Milyen gyalázatos ellentmondás például, hogy a konkurrenciát csak magánérdekből hozzák létre, csak ezzel igazolták, csak mint a kölcsönösen ellenséges érdekek *hivatalos gyilkosságát* és *háborúját* fejtik ki, és másrészt viszont úgy ábrázolják, mint a *társadalom hatalmát* és a társadalom érdekét az egyes érdekekkel szemben. A nemzetgazdaságtan... önkényesen *társadalmi* érdekeket tételez fel *társadalmiatlanok* helyett..." Uo. 150. old.)

Ricardo ezt a koncepciót demisztifikált formában fejti ki.

„Korlátlan szabadkereskedelmi rendszerben minden egyes ország természetesen azokba a vállalkozási ágakba fekteti be a tőkéjét és a munkáját, amelyek az ő szempontjából a legelőnyösebbek. Az önérdek követése az egyes országok részéről csodálatra méltóan kapcsolódik össze az egész világ egyetemes érdekével. Fokozza a szorgalmat, jutalmazza a kezdeményezést, a legcélravezetőbben él a természet adta erőforrásokkal, s ezáltal a leghatásosabban és a leggazdaságosabban osztja meg a munkát; növeli tehát a termelést, ezzel általános jólétet áraszt és a közös érdekek és kapcsolatok kötelékével fűzi egybe a nemzetek egyetemes társadalmát az egész világon." (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 138. old.)

Az átlagtörvény így eredeti ábrázolásában minden, csak nem a véletlen összmozgás törvénye, még kevésbé olyan törvény, amely a többséggel ellentétben, mindenoldalú konfliktusok során s az „egész" mélyen diszharmónikus haladásában tör magának utat, világtörténelmi önmegszüntetését előlegezve. Valójában – Marx egy későbbi állásfoglalását némileg parafrazálva – acélosan kemény „akarata" ez a haladás szörnyű pogány bálványának, amely a megöltek koponyájából issza a nektárt. Ebben a szellemben kezdi el az ifjú Marx a bírálatot s minden közeledése Ricardóhoz egyben az eredeti distancia elmélyülő konkretizálása.

Ahogyan a „véletlen törvénye" elenyészik a közgazdaságtanban, úgy szorul háttérbe a természetadta jelleg a társadalomszemléletben – holott „A német ideológia" releváns felfogásában a „véletlen törvényé"-nek általánosítása is benne rejlik.

Talán most már látható, mennyire megalapozott az a régi, hírhedt vád Marx ellen, amely ideológiai, metafizikai konstrukciót vél felfedezni az ő értékkategóriájában.

Így vélekedik a többi közt Myrdal is:... „a klasszikus »érték«-elmélet – amelyet Marx is, Ricardo is az áru előállításához szükséges munkaerő költségeként határoz meg – metafizikus és a természetfilozófia kinövése" s így tudományos elemzés során nem alkalmazható. (*G. Myrdal:* Korunk kihívása: a világszegénység. 508. old.) „Marx Károlynak sikerült az, amiben Ricardo – elfogult szemlélete következtében – kudarcot vallott: levonta a saját értékelméletében rejlő radikális következtetéseket. S valóban, a későbbiek során Marx nagymértékben hatással volt a világ politikai fejlődésére, nem utolsósorban értéktöbblet- és kizsákmányolási elmélete révén. De tekintettel arra, hogy a klasszikus értékelmélet, mind a marxi, mind a ricardói változatában, a természetjogi filozófia hatására lényegében teleológiai jellegű metafizika – akárcsak Marx számos elmélete –, aligha használhatjuk felfogását. Persze ez nem azt jelenti, hogy akár az ő, akár Ricardo írásaiban ne találnánk máig is érvényes lényeges megfigyeléseket és elemzéseket." (Uo. 549–550. old.) Hogy csak a lényeget összegezzük, itt is egy ricardoizált Marx marasztalódik el – bár ezt igazán nem róhatjuk fel Myrdal hibájának, hiszen ő csak átvette a kanonizált Marx-képet. Csak utalhatunk arra, hogy már az ifjú Marx is szembekerült a természetjogi világképpel: Az emberi jogokban kimutatta az általános emberivé stilizált polgári magánegyének jogait, ahogyan egyik első tette a politikai gazdaságtan bírálatában is az értékkategóriában, a *természetes ár*ban elleplezett különös, csak a polgári tudat által természetesnek tartott érdekek felszínrehozatala volt stb. Mondjuk ki még azt a közhelyet is, hogy a materialista történelemfelfogás, mint a politikai gazdaságtan marxi bírálatának általános elméleti alapja, a többi közt a természetjogi elmélettel is radikálisan leszámolt? Inkább arról néhány szót, hogy a marxista igényű Marx-értelmezések bizonyos lényeges vonatkozásokban nemhogy lelepleznék azokat az elméleti látszatokat, amelyek révén a mégoly haladó polgári teoretikusok természetjogi megalapozással vádolhatják Marx elméletét, hanem akaratlanul is hozzájárulnak e vád prolongálódásához. Amikor Myrdal pl. a *iustum pretium* ódon fogalmában mutatja fel azt a természetjogi fikciót, amely ezt mint a valóságos, tartós, szükségszerű, a társadalmi értéket kifejező összefüggést határozza meg, szemben a felszíni, véletlen, efemer cserearányokkal, amikor arról szól, hogy az érték fogalma elárulja a klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan normatív jellegét, a társadalmi „kell" felfedezésének eszköze s ugyanolyan funkciót tölt be ebben a diszciplínában, mint a „helyes" és a „kötelesség" fogalmai a jogtudományban, akkor itt a Marxnak tulajdonított felfogás és módszer ugyanaz, mint amit eddig bíráltunk, (*G. Myrdal:* The Political Element in the Development of Economic Theory. Routledge and Kegan Paul Ltd. London 1953. 55. old.) Myrdal azóta visszavonta e művének pozitivista koncepcióját, de ott kifejtett Marx-értékelését ma is fenn-

tartja. (Vö. *G. Myrdal:* Korunk kihívása... 508., 550. old.) Kérdés azonban, hogy pl. a korrupció általa adott jelenlegi – mégoly mély felismeréseket tartalmazó – természetrajza nem nyugodna-e szilárdabb alapokon, ha nem vetné el Marx értékelméletét, s így nem kényszerülne arra, hogy a korrupció politikai okát (az erőtlen állam) az áru- és pénzviszonyok marxi természetrajzától függetlenül fejtse ki.

A polgári termelési módban a gazdagság csak eszköze a nettó jövedelemért való termelésnek, a túltermelés magának a gazdagságnak értéktelensége s így a gazdagságot mint érték nélkülit is termelik. A túltermelés átfogó jellegű ifjú marxi bírálata abban összegződik, hogy „A legnagyobb gazdagság egyáltalában a legnagyobb szegénység volna a nemzetgazdászok számára, mert minden dolgot megfosztana *értékétől*". (Gfk 154. old.) A túltermelés bírálata egy magasabb formációba mutat: a legnagyobb gazdagság kizárná a monopolizálhatóságot, s mivel ára csak annak lehet, ami monopolizálható, e legnagyobb gazdagság esetén megszűnik az érték.

Csak az emberrel ellentétben álló gazdagság mint magántulajdon válhat értéktelenné s így szegénységgé. Ahol majd a gazdagságnak mint gazdagságnak többé nem lesz a *Wert* értelmében vett értéke, ott megszűnik a túltermelés, és vele természetesen az alultermelés, ami mindaddig elkerülhetetlen, amíg a kereslet határa a magántulajdon.

Gazdagság és érték fejlődése fordított viszonyának jelzésével mutat rá az ifjú Marx egy magasabb rendre, ahol a túltermeléssel együtt megszünt maga az alap is, az értékért való termelés, ahol a legnagyobb gazdagság már nem csap át ellentétébe, ahol a gazdagság már az ember számára való gazdagságként, az emberi gazdagság alapzataként reprodukálódik. A válságokkal kapcsolatos marxi álláspont végső szava a nem-megszervezett termelési alapzat felváltása a szervezettel, a közösségivel.

Érték és gazdagság Ricardo által megvalósított, pusztán fogalmi megkülönböztetésével szemben fejti ki majd Marx: „A polgári gazdagság és minden polgári termelés célja a *csereérték* és nem az élvezet. Ennek a csereértéknek a növeléséhez nincs más eszköz – a kölcsönös becsapásoktól eltekintve – mint megsokszorozni a termékeket, többet termelni. Ennek a többtermelésnek eléréséhez meg kell sokszorozni a termelőerőket. Ám ugyanabban az arányban, ahogyan egy adott munkamennyiség, egy meghatározott summájú tőke és munka termelőereje megnövekszik, csökken a termékek csereértéke és a megkétszereződött terméknek ugyanakkora *értéke* van, mint korábban a felének. Nem is szólva... az elértéktelenedésről... Ha ez arányosan valósulna meg, sohasem változna meg az érték, tehát elesne a polgári termelés egész ösztönzője. Mivel azonban ez aránytalanul valósul meg, min-

denféle kollízió lép közbe s egyben a polgári haladás. A polgári termelésnek a célja *sohasem* az áruk többtermelése, hanem az *értékek* többtermelése. A termelőerők és az áruk valóságos megsokszorozódása *malgré elle* történik és az ellentmondás az *értékek megsokszorozódása* közt, amely magát szünteti meg saját mozgásában a termékek megsokszorozódásában, alapoz meg minden válságot. Egy ellentmondás, amelyben a polgári ipar állandóan forgolódik." (*Marx:* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. [Rohentwurf] Dietz Verlag, Berlin 1953. 804. old. Jegyzetek és kivonatok Ricardo rendszeréből – a magyar kiadásból hiányzik.)

Maga a világtörténelem kibontakozása – ez a természettörténeti szükségszerűség – egyben a véletlen és a vak szükségszerűség mozgásformája; minden tudatos (részben tudatos) visszahatás csak a természetadta módon alakuló alapzatra való reakcióként érvényesülhetett.

Marx és Engels ugyanakkor a termelési eszközök tőkés koncentrációjában, a szabadversenyt megzabolázó monopóliumokban, trösztökben, államosításokban a magántulajdonnak és a magánmunkának ellentétes formájú megszüntetését, a tervszerűségnek azoknak az elemeit ismerte fel, amelyek egy magasabb formációba való áttörés szükségszerűségét jelzik. (Vö. MEM 46/I. köt. 78., 46/2. köt. 123–125., 19. köt. 211–212., 25. köt. 252–253., 577–578.old.)

Ha a véletlen legelemibb formája az áruforma, akkor a véletlen törvénye nem kötődik a szabadversenyhez. Maga a „keynesi forradalom", mint a fizetőképes kereslet biztosítására irányuló törekvés, valamint a Galbraith által ábrázolt folyamat, az államnal összefonódott technostruktúra, mint a kínálatot és keresletet megtervező, manipuláló hatalom, amely az ún. „elfogadott sorrendet" – a fogyasztótól a piacon át a termelőhöz – megfordítja s mint ilyen „megfordított sorrend"-et uralva a saját céljainak veti alá az egész társadalmat, túl magán a gazdasági szférán is – a maguk módján a véletlen uralma elleni fellépések, ezen belül pedig a véletlen és a modern, anyagilag fokozódóan társadalmasuló technika összeférhetetlenségét ábrázolják. Galbraith Marxra hivatkozik azzal kapcsolatban, hogy a tőkekoncentráció előrehaladásával párhuzamosan a tőkemágnások egyre csökkenő száma bitorolja és monopolizálja ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyét. Marx „...a múlt század közepén olyan erőteljesen vetette fel a hatalom kérdését a gazdasági életben, mint addig soha senki... A termelést igenis azok tartják uralmuk alatt, akik kezében összpontosul a tőke... ők gyakorolják a teljhatalmat a vállalatban, az ő kollektív érdekeikhez igazodnak az árak és a bérek. Ők uralkodnak a társadalomban is és állapítják meg annak erkölcsét. Uralmuk kiterjed az államra is, amely nem egyéb, mint a kapitalista osztály akaratának és érdekeinek szolgálatában álló végrehajtó testület. Szó sem lehet arról, hogy a hatalom a termelés bármely egyéb tényezőjével is kapcsolatba állhatna. A történelmi fejlődésnek ebben a szakaszában egyértelműen és teljes egészében a tőkét illeti." (*J. K. Galbraith:* Az új ipari állam. 64., 81. old.) Ez a fajta hatalom, ez a fajta tervszerűség visszájára fordult módon és eszközökkel harcol a véletlen közegében a vélet-

len ellen (a részleges, magán-tervszerűséget mint az ő törvényét másokkal szemben mint a nekik szánt „véletlent" kijátszva), éppúgy, ahogyan már az „elfogadott sorrend" s nem csak a „megfordított" – ahol is monopóliumok a fizetőképes kereslethez külön manipulatív, a társadalmi munkaidő óriási, ám itt szükségszerű pazarlásával járó iparágak kifejlesztésével „nyúlnak át" – a fonákja annak a színére fordult sorrendnek, ahol nem a csere közvetíti többé a fogyasztást a termeléshez, ahol nem a fizetőképes keresletet kell többé manipulálni, hanem ahol a felszabadított szükségleteknek vetik alá a termelést.

Amikor Marx a munka megszüntetéséről szólt, ebbe beleértette a maguk a munkások által nem ellenőrzött s számukra véletlen társadalmi feltételek közt megvalósuló munka korszakának lezárását is. Egyetlen formációban sem uralták a közvetlen termelők saját erőkifejtésüket. A közvetlen termelők és a múlt munka fölötti magánuralom egyetemessé tette a gazdaságilag természetadta jelleget a maga növekvően katasztrofális konzekvenciáival, olyannyira, hogy a Római Klub és az ENSZ jelentéseiből, javaslataiból, határozataiból is (habár az alapokig nem hatolnak le) elemi erővel tör fel az „általános értelem," a tervezés, a világméretű, tudatos kooperáció elkerülhetetlen szükségességének felismerése.

7

Az értékmeghatározás dilemmája

Ha a valóságot Ricardo esetlegessé teszi, elvonatkoztatása – a természetes ár – nem lehet valóságos: ebből a bírálatból bontakozik ki Marx tétele: „Azáltal, hogy a nemzetgazdaságtanban már csak a piaci árról (van szó), a dolgokat már nem a termelési költségeik vonatkozásában és a termelési költségeket már nem az emberek vonatkozásában, hanem az egész termelést az üzletelés vonatkozásában tekintik." (Gfk 130–131. old.) Nem a termelési költségek vonatkozásában tekintik a dolgokat, mert nem a valóságosan ráfordítandó munkamennyiséggel vetnek számot, és nem az emberek vonatkozásában, mert nem az ő szükségletükre termelnek. Az emberek, a dolgok, a munkaidő egyedül adekvát viszonya a termelési költségek vonatkozásában megjelenítve nem más, mint az a közösségi munkaráfordítás, amely a hasznos munka valóságos tartama és amely közvetlenül a kifejtendő munkaidővel határozódik meg.

A közösségi munka (termék) közvetlenül az idővel mérhető, tehát a természetes, adekvát, abszolút mértékkel – ahogyan majd Engels a marxi politikai gazdaságtan kibontakozó autonómiájára utalva a későbbiekben kifejti. Csak az eleven és a múlt munka feletti közösségi rendelkezés, tehát az eszközök és a hasznos munka eleve tudatos, célrairányult elosztása teszi majd lehetővé, hogy erre az új tárgyra az új, az adekvát mértéket alkalmazzák majd, az idővel való közvetlen mérést, szemben azzal az akkor már túlhaladott mértékkel, amely „relatív, ingadozó, elégtelen".

„A társadalom egyszerűen kiszámíthatja, hány munkaóra rejlik egy gőzgépben, a legutóbbi termés egy hektoliter búzájában, meghatározott minőségű posztó száz négyzetméterében. Eszébe sem juthat tehát, hogy a termékekben lefektetett munkamennyiségeket, melyeket akkor közvetlenül és abszolút módon ismer, továbbra is csak egy relatív, ingadozó, elégtelen, korábban jobb híján elkerülhetetlen mértékben, egy harmadik termékben fejezze ki, nem pedig természetes, adekvát, abszolút

mértékükben, az *időben*... A társadalom, tehát a fenti előfeltételek között a termékeknek nem is tulajdonít értéket. Azt az egyszerű tényt, hogy a száz négyzetméter posztó mondjuk, ezer munkaórát követelt meg termeléséhez, nem fogja azon a sanda és értelmetlen módon kifejezni, hogy ezer munkaórát *ér*." (MEM 20. köt. 303. old.)

A klasszikus politikai gazdaságtan nagy vívmánya volt, hogy (bár korántsem következetesen) a termelési költségeket a munkaidőben oldotta fel, hogy a csereérték mögött feltárta a meghatározó tényezőt, a munkamennyiséget, hogy az értéktöbbletet visszavezette a többletmunkára. Ám e vívmányok marxi továbbvitelének elengedhetetlen feltétele, s egyben a polgári politikai gazdaságtan bírálatának feltétele volt, hogy Marx – ahogyan jeleztük már – áttörjön az abszolútként tételezett tőkés árutermelői szervezet hasonlóan abszolút tér-idő kategóriáin.

Amikor Marx és Engels először vázolják a „közvetlenül társult egyének munkaidejét", akkor és ezáltal nyílt meg annak a lehetősége, hogy Marx a későbbiekben kidolgozza a közvetett társadalmi munkaidő létesülésének-dologiasulásának, értékként, árként, pénzként, tőkeként való létének antagonisztikus mozgásformáját. Az áru éppúgy nem közvetlenül pénz, mint ahogyan „a magánegyénnek a benne foglalt különmunkája" nem „közvetlenül társadalmi munka" – fejti ki majd Marx Gray-vel polemizálva.

„Közvetlenül az áruk elszigetelt független magánmunkák termékei, melyeknek a magáncsere folyamatában történő elidegenülések által kell igazolniok általános társadalmi munka voltukat, vagyis az árutermelés alapzatán végzett munka csak az egyéni munkák mindenoldalú elidegenülése által lesz társadalmi munkává. Ha azonban Gray feltételezi, hogy az árukban foglalt munkaidő *közvetlenül társadalmi* munkaidő, akkor azt közösségi munkaidőnek, vagyis közvetlenül társult egyének munkaidejének feltételezi." (MEM 13. köt. 60–61. old.) Az ifjú engelsi, marxi álláspont, amely a társadalmi munka előzetes elosztását szembeállította az értékmeghatározással, eleve elválasztotta az ő pozíciójukat nemcsak a Proudhonétól, hanem Weitlingétől is. Weitling szerint a vagyonközösség bevezetése után a különböző hajlamoknak megfelelő, a kötelező munkaórákat meghaladó önkéntes munkaórák, az ún. „kereskedelmi órák" a termék értékének mértékeiként funkcionálnak. „Minden termék értékét munkaidőben számítják." (*W. Weitling* Válogatott Művei. Gondolat Könyvkiadó 1966. 336. old.)

Marx azt kezdi vázolni, hogy a munkaérték-elmélet nem vethet számot a valóságos ráfordítással. Számára, éppen kiindulópontja miatt evidens volt, hogy a termelési költségek polgári kategóriája nem fejezi ki a ténylegesen a hasznos termék előállításához szükséges tartamot. Ott, ahol a tőke létmódjából fakadó „elosztott cselekvés"

(Gfk 131. old.) van, ahol a magántulajdon a nettó jövedelemért és a magántulajdon számára termel, ahol a magántulajdonoknak tagadniok kell a saját közvetlen létezésüket, s ilyenként – láttuk – a csere nélkül nem realizálódhatnak, ahol az időmeghatározás egy esetlegesen és antagonisztikusan szerveződött egészen belül valósul meg utólag, ott az egész termelési szervezet ellentmondásai belefoglalódnak a termelési költség kategóriájába.

Innen az Engels nyomába lépő ifjú Marxnak – a közgazdászok által inkriminált, félreértett – tétele: nem a magántulajdon, hanem a közösségi viszonyok talaján válik azonossá a természetes ár a termelési költségekkel.

E tétel felszíni rétegét tekintve paradox: hiszen Marx tudja, hogy a communauté-ben nem lesz természetes ár (a terméknek nem lesz semmilyen ára s ezen belül átlagára sem, amin alul vagy felül a terméket veszik és eladják). Korábban már szóltunk arról, hogy mit jelent a „Grundrisse" tétele, miszerint az egyes munkája majd közvetlenül általános pénz lesz, ahogyan ugyanitt paradox a többi közt az a tétel is, hogy az egyén egy meghatározott részesedést vásárol munkájával a közösségi termelésben (MEM 46/I. köt. 87. old.), hiszen természetesen vásárlás sem lesz.

A *kostbar* idő kategóriáját elemezve már jeleztük, hogy a minden antagonizmustól felszabadult leendő „természetes ár" a hasznos hatású közösségi termékvilág előállításához szükséges munkaidő – az, amibe a termékvilág valóságosan kerül s ami így a közösség által uralt, elosztott, realizált múlt és eleven munkaráfordításban, azaz termelési költségekben oldódik fel. A „természetes ár" új kategóriája inherensen tartalmazza a világ megváltoztatásának követelményét: meg kell változtatni a világot ahhoz, hogy a közösségi döntés alanya és tárgya létesülhessen, s hogy ezáltal kibontakozhasson a költségek „egyszerű, átlátszó" alakja.

Marx számára evidens, hogy a hasznos munka mindig tartamot is anyagiasít, s ebben az értelemben volt már szó a tárgy érvényének lényeges mozzanatát alkotó időről. Azonban nem ugyanez a tartam jelenik meg ott, ahol az elidegenült munka által létesített természetes árról van szó. Ha az ifjú Marx első fokon szembeállítja a közösségi formában felfogott, a technikai formaadáshoz valóságosan szükséges tartamot (mint egyben közösségi döntést a termelési költségek felett), illetve a magántulajdonok viszonyában, a magántermelők konkurrenciája során kiteljesülő sajátos tartamot, az elsőt mint

valóságos termelési költségeket általánosítva és szembeállítva a másodikkal – a többi közt mint a véletlen gazdasági összmozgás egyik elvont mozzanatával –, akkor itt azoknak az elméleti alapoknak a formálódásáról van szó, amelyekből a későbbiekben a társadalmilag szükséges munkaidő mélységesen kritikai fogalma kibontakozhatott, s korántsem arról (amit a közgazdászok állítanak), hogy az ifjú Marx a csereviszonyok látszataiból indít. Hiszen láttuk, hogy Engels és Marx szerint a természetes ár kategóriájának racionális magváról csak ott lehet szó, ahol a termékek előállítására fordítandó munkát a szükségleteket előre számba vevő közösség osztja el, ahol tehát – az érett Marxszal szólva – a cikkekre fordított társadalmi munka összmennyisége „szükségszerű viszonyban" áll magukkal ezekkel a szükségletekkel. Éppen e szükségszerű viszony helyébe lép a „véletlen megszabta összefüggés", ahol nem veszik és nem is vehetik előzetesen számba a szükségleteket.

„Lehetséges, hogy minden egyes árucikk vagy egy árufajta bármely meghatározott mennyisége csak a termeléséhez szükséges társadalmi munkát tartalmazza, s ebből a szempontból vizsgálva ennek az egész árufajtának piaci értéke csak a szükséges munkát fejezi ki, mégis, ha a szóban forgó árut a mostani társadalmi szükségletet meghaladó mértékben termelték, a társadalmi munkaidő egy részét elpocsékolták, s ekkor az árutömeg a piacon a társadalmi munka sokkal kisebb mennyiségét képviseli, mint amennyit valóban tartalmaz. (*Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő s az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.*) – (Az én kiemelésem: *M. M.*) Ezért ezeket az árukat piaci értékük alatt kell elkótyavetyélni, sőt egy részük teljesen eladhatatlanná is válhat." (MEM 25. köt. 180. old.) (Vö. még MEM 13. köt. 47. old.) A „Kéziratok"-ban Pecqueur-t idézve írja: „... a gazdagság, idő és erőfeszítések elvesztegetése és óriási pazarlása egy ádáz konkurrencia küzdőterén". (Gfk 29. old.) A korábbiakban már utaltunk arra, hogy az ifjú Marx már egyes elemeiben felismerte a tőkeviszonyon kívülrekesztettek (vagy aktuálisan kitaszítottak) életének, ezen belül munkaidejének elpocsékolását. Mindezek a korai felismerések akkor is fenntartják érvényüket, amikor majd az érett Marx úgy ábrázolja a tőkés gazdálkodást, mint a tőkeviszonyba aktuálisan befogott munkával való – a többletmunka értékesítésének alárendelt, ettől függő – maximálisan ésszerű gazdálkodást.

A döntő itt számunkra az, hogy az ifjú Marx a termelési költségeket kezdettől fogva a termelés-szükséglet viszonylatában értelmezte és mindkét mozzanatot különös formameghatározottságában ragadta meg. A közösségben „készen van" a termelésnek a szükségletekhez való viszonya: ezek eleve felmértek. A magántulajdonosi termelésben

ezzel szemben a munkának a szükségletekhez való viszonya nem hatol be magába a termelésbe, mint meghatározó elv; a mozgás ezzel ellentétes, a viszony utólag, a csere révén létesül a szükségletekhez mint fizetőképesekhez. Ez Marx számára evidens: a szükségletek csak ott tételeződhetnek a termelés céljaként, ahol a közösség uralja, mérlegeli az elkészítendő munkaeszközöket, használati értékeket, a szükségletei kielégítését mint célt anticipálva. Csak így válhat társadalmi-gazdaságilag céllá az össztársadalmi szükséglet, csak így rendelődhet alá a gazdasági elv – a gazdálkodás az idővel – a szükségletrendszernek, mint közösségi formájában naturálisnak (szemben azokkal az antinaturális célokkal: a pénzzel, a nettó jövedelemmel, amelyek természetesen meghatározott szükségletrendszert fejlesztenek ki, a pénzt tételezve a legfőbb szükségletként). Végül, csak így létesülhet majd az egyszerű, elvont társadalmi-anyagi szerkezet: természetelsajátítás emberi szükségletre gazdasági-formailag is, szemben a fennállóval, az elidegenülttel: magán-természetelsajátítás a nettó jövedelemért. Csak a közösségi gazdasági forma realizálja majd össztársadalmilag ezt az egyszerű társadalmi-anyagi szerkezetet.

Az egész-determináció megragadásának hiánya jelenik meg ott is, ahol az érett marxi utat „A tőké"-ben úgy prezentálják, mint a technikaitól a társadalmi-gazdaságihoz való felemelkedés útját. Ám az absztrakciónak azon a kezdeti fokán, ahol Marx technikai átlagmunkáról szól, e munka kezdettől fogva már az elemi absztrakció szintjén mint magánmunka, és így a negáció-determináció értelmében mint *nem* a szükségletekhez „átnyúló" különös társadalmi munka nyer ábrázolást. A még a sajátos formájukban vett szükségletekkel való kapcsolat nélkül elemzett munka specifikumai csak így bonthatók majd ki, mint a fizetőképes szükségletekre *post festum* vonatkozó s ezért is elidegenült munka.

A technikai mozzanat kiszakítása a társadalmi-gazdasági egészből az elméleti előfeltétele a társadalmilag szükséges munka mint átlagmunka megörökítésének, a technikai racionalitás örökkévalóvá emelt fikciójának. Ez manifesztálódik ott, ahol az értelmezők nem értik meg, hogy az ifjú Marx a szükségletekkel megszakadt viszony fonák „helyreállítását", a csereformát, s ezzel, e forma révén magában a termelési folyamatban a társadalmi munkát mint még csak létesülőt kezdi rekonstruálni. Ebből kellene kiindulni, csakhogy ez egyáltalában nem lehetséges a közösségi munka megragadása nélkül, hiszen a szükségletekkel való *post festum* viszony ilyenként megvalósuló

konceptualizálása feltételezi a jövendőbeli közösségi ellenstruktúra bevonását az elemzésbe. Ez a *post festum* viszony jellemzi azt a munkát, amelynek hordozójaként a ... „terméket nem a termelők fogyasztásának közvetlen tárgyaként termelik, hanem csak az *érték hordozójaként*, úgyszólván utalványként a társadalmi munka összes ábrázolásainak meghatározott mennyiségére...”... (*Marx:* Értéktöbbletelméletek. 3. rész. 130. old.)

A szükségletek a maguk sajátos társadalmi-gazdasági formájukban tehát nem ott lépnek be a marxi elméletbe, ahol majd mennyiségi korlátokat emelnek (emelhetnek) az értékesítés elé, hanem latensen már ott is szerepelnek, ahol még csak megindul a hasznos munka minőségi sajátosságaitól való elvonatkoztatás. A termelésnek a cserére irányuló céljában, ebben a lényeges meghatározásban már benne rejlik a szükséglethez való közvetlen viszony negációja. Az ifjú Marx tétele ebben a vonatkozásban a viszonyítási ponttá tett szükségletek mérlegelésével dönti el a kérdést: megéri-e a ráfordítást. Ott kezdi tehát az elemzést, ahol az összfolyamat ábrázolása „A tőke” 3. kötetében lényegileg befejeződik. Másképpen kifejezve: kezdet és vég egybeesése az anticipált vég alapján jellemzi azt a közösségi munkaelosztást, amelylyel szembesítve immár a magánráfordítást úgy ábrázolja, ahol a kezdetre már ráüti a bélyegét a vég, mint nem-anticipált. Marxnál tehát az elemi formák mindig az *egész elemi formái*, semminek sincs kívülléte az egész-determináción.

Az idővel való gazdálkodás nem-közösségi jellegének antagonizmusait Marx majd sokoldalúan kifejti: a ráfordítás létmódja nem egységes, a munkaráfordítás reális tartama valami más, mint a társadalmilag szükséges, és ismét más ez kívül a termelésen, ahol piaci árként érvényesül. Már a társadalmilag szükséges átlagmunka is kívülesik a termelő tevékenységi szféráján, tudatán és akaratán s csak a konkurrencia mutatja meg neki, hogy a termékében foglalt munkamennyiség – adott esetben – már nem társadalmilag szükséges. Mi több: termékének értékcsökkenése egyben a másik, az övénél fejlettebb termelési feltételek közepette ugyanazt a cikket termelőt mint az ő végzetét határozza meg s ebben az értelemben mondja majd Marx az előbbi vászonszövőről: „Barátunk szerencsétlenségére sok szövő van a világon.” (MEM 23. köt. 106. old.)

A dolgokat nem a termelési költségeik vonatkozásában tekintik – Marx majd ezt a tételét Sismondira is utalva egyik vonatkozásában így konkretizálja: „... az értéket korántsem az az idő határozza meg,

amely alatt egy dolgot termeltek, hanem az a *minimális* idő, amely alatt feltehetően termelhető, és ezt a minimumot a konkurrencia állapítja meg. (MEM 4. köt. 91. old.) Szemben azzal a közösségi szerkezettel, ahol az összmunkát előzetesen osztják a közösségen belül, itt maguk az áruk mint a munkamennyiség különös kvantumainak hordozói állnak viszonyban a meghatározott termelési ágra fordított összmunkával. („Egy termék értéke nem azon idő által konstituálódik, amely termeléséhez önmagában véve szükséges, hanem valamennyi többi termék azon mennyiségéhez való viszonyában, amelyet ugyanannyi idő alatt lehet előállítani." – Uo. 104. old.) A háttérben ott rejlik a világtörténelmi távlatban egyedül ésszerű közösségi termelési-költség-koncepció, amely már maga mögött hagyta a ráfordítás megsokszorozott létmódját, s nem fejez ki majd mást, mint a termékvilág előállításához valóságosan szükséges munkamennyiséget. Megszűnik tehát az a körülmény, hogy a munkaráfordításnak nincs önmagán nyugvó lényege s ezzel az a már jelzett körülmény, hogy a múlt munkamennyiségek tulajdonosaiként egymással szemben állók számára, a másiknak, a többieknek a természet feletti fokozódó uralma s ezáltal közvetítve léte is szerencsétlenség. Marx számára már maga a kettős tartam is, tehát az áruban reálisan tárgyiasult munkamennyiség, illetve (az itt most egységesnek tekinthető) a termékvilág által képviselt, társadalmilag szükséges munkaidő, a magántulajdonosi termelésnek azt az antagonizmusát fejezi ki, hogy itt a társadalmi szintű időmeghatározás csak lesz, a közvetlen anyagi termelésen kívül, rajta túl. Társadalmilag még csak különös az a munkaidő, amit a magántermelő a termékére fordított, fordíttatott: az áruk egyéni értéke csak lesz általános érték, ez csak létesül az adott terület összmunkájához és a szükséglettömeghez való, majd realizálódó viszonyában. A kettős időmeghatározás a minőségileg meghatározott mennyiségi oldalát fejezi ki a magántulajdonosi termék ama kettős létmódjának, amelyet Marx s James Mill-jegyzetekben vázolt: a magántulajdon anyaga, a termék a maga természeti létmódjához viszonyítva külsővé-idegenné válik, mint érték és mint ár. A munkatermék értékformájának ifjú marxi vázlata már csírájában tartalmazza a társadalmi munkaidő alapvető meghasonlottságát, a termékekben reálisan tárgyiasított munkaidőtől való absztrakció szükségszerűségét. A magántulajdonoknak nemcsak a maguk érzékileg adott természeti létmódjától, pl. asztalformájuktól, hanem attól a naturális meghatározottságuktól is el kell vonatkoztatódniok, amit a formaváltozásukhoz szükséges idő

jelent, hogy bekerüljenek a társadalmi összefüggésrendszerbe, a külsővé-idegenné tevés kölcsönösségébe. A valóságos ráfordítás a magánmunka partikuláris tartama, míg a közvetlen anyagi termelésen túl realizálódó munkaráfordítás a társadalmilag általános, érvényes: itt is a felcserélődés objektív logikája hat. A specifikus társadalmi tagadja a valóságos, a naturális ráfordítást: a valóságos még nem társadalmilag érvényes és fordítva.

Továbbá: az áru mint áru és mint pénz a magántulajdonosi termék többszörös tételezésének szükségszerűségét jeleníti meg, fokozódóan külsődlegesült, önállósuló formában. Marx majd ezt a kettős tételezést is a különös természeti és az általános társadalmi ellentmondásával indokolja. (Lásd MEM 46/I. köt. 65–66. old.)

Az áru azonban csak lesz pénz, az áru csak az ár közvetítésével pénz. Az árut először eszmeileg tételezik pénzként, árformája nem esik egybe csereértékformájával, ezt a pénzzel való közvetítése is meghatározza. Az ideális pénzalak még nem a reális: ideálisan és reálisan is kell tételezni az árut pénzként, ez a fajta tételezés maga is összetett.

„Az árura tehát éppúgy jellemző értékének és árának mindenkori eltérése, mint e kettő hosszabb idő alatti megfelelése. Az egy-egy időpontban létrejövő eltérések végeredményben a munka társadalmi és magánjellegének ellentmondásából fakadnak." (A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó 1975. 65. old.) Minden nem egyszeri tételezés az elidegenítés révén általánosuló magánmunka mozgásformája. Érték és ár megfelelése *és* meg nem felelése, a kongruencia éppúgy mint az inkongruencia e specifikus társadalmi munka realizálódásának mozzanata s így az értéknek megfelelő ár, az ár mint a pillanatnyi kongruencia formája és mozzanata nem ragadható ki e folyamatból, hiszen már maga az árforma is derivátuma ennek a munkának. A kongruencia kiemelése ebből az ellentmondásos egészből az egész-determináció felbomlasztásával egyértelmű.

Amikor az ifjú Marx a köztulajdon anyagaként termelt terméket, annak az egyszeri tételezésnek eredményét, amelynek ráfordítása a közvetlen anyagi termelés kezdetén határozódik meg, polemikusan szembeállítja azzal az áruval, amelynek ráfordítása végső fokon piaci árként jelenik meg, akkor itt a kezdetek kezdetének fokán ugyan, de megnyílik annak még egészen elvont lehetősége, hogy a későbbiekben majd megkülönböztesse a munkaidőt mint értékmeghatározó elemet az árkifejezés elemétől (lásd MEM 46/1. köt. 57–58. old.), hogy a közvetlen csereviszonyok és értéknagyságok nem-azonosságát kifejtse, hogy a munkaidővel mért relatív értékek kategóriáját abban

a valóságos közvetítettségében ragadja meg, amelyben nem mérethetnek magával a munkaidővel, hanem csak egy harmadik áruval, amelyben a munkaidő mint értékmérő csak eszmeileg létezhet. Csak az a pozíció, amelyből tekintve a munkaidő már csak mint az eleven és tárgyiasított hasznos munka mennyiségi megléte funkcionál és éppígy eszmei léte mint értékmérő is megszűnt, hozhatja majd felszínre annak a gazdaságnak konkrét történelmi szükségszerűségét és világtörténelmi értelemben vett abszurditását, ahol a munkamennyiség csak mint a termékek által képviselt, általában vett emberi munka anyagiasulásának meghatározott kvantumaként kezd társadalmilag érvényesülni és maga az áruérték csak az áruárak mozgásában érvényesül, ahol az anyagiasult munkamennyiségeket nem lehet értékmérőjük, a munkaidő révén összehasonlítani, ahol a szubsztancia csak eszmei értékmérő, de az áruk összehasonlításának anyagaként „az értékviszony a pénzben anyagi és különvált létezést" nyer. (Uo. 54. old.)

A termékeknek mint anyagiasult relatív munkamennyiségeknek egymásra vonatkoztatott létmódja tehát egy harmadik áruval való mérést követel, azt, hogy az üzletek üvegszemei mögött pompázó, életvidám dolgok, „fatális fehérkés papírbélyeget" viseljenek a homlokukon – a lakonikus font, shilling stb. jegyeket –, ahogyan majd Marx ezt a fatalitást jellemzi. Az áruk feloldása egy sajátos fajta munkaidőben egyben egy, ettől a munkaidőtől megkülönböztetett mértéket követel; a munkaidővel mért relatív érték egyben egy harmadikkal, egy dologgal való mérés; a munkaidőben feloldott áruk, csereértékek egységpontja, realizálódásuk eleme nem a munkaidő, hanem a munkaidőtől különböző pénz, a munkaidő, mint általános áru.

„Ne zavarjon itt bennünket terminológiailag az, hogy Marx a munkaidőről mint áruról beszél... később... már egyértelműen kimutatja, hogy nem a munka vagy a munkaidő lép fel áruként, hanem a munkaképesség, amelynek használati értéke maga a munka." (*W. Tuchscheerer*: Marx gazdaságelméletének kialakulása. 341. old.) Bennünket inkább az zavar, miért tartja a szerző hibásnak azt a tételt, hogy a munkaidő általános áru („A pénz a munkaidő mint általános tárgy, vagyis az általános munkaidő mint *általános* áru." – MEM 46/I. köt. 84. old.) Már Gobseck is tudta, hogy a pénz is áru, melyet drágán vagy olcsón adhat el az ember.

Már az áruk gazdasági szubsztanciája, az anyagiasult munkamennyiségként létező különös munkaidő is a termelőtevékenység eldologiasult alakja, hát még a dologi általánosságnak az a formája, amely vele külsőleges ellentétben és mellette pénzként jelenik meg. Mindez

egyben azt jelenti, hogy a munkaidő még nem akként létezik, ami ő maga *in posse*, hanem a különös és az általános pénz formájában.

Amikor a közgazdász az árak felszíni mozgása mögött az értékkategóriát hiányolja az ifjú Marxnál, itt, úgy tűnik, mindenekelőtt két ellentétes elméleti alapállásról van szó. Marx lényegében azt a terméket konfrontálja a köztulajdon anyagaként létező termék termelési költségeivel, amely még csak a magántulajdon anyaga, s amelynek tovább kell haladnia a második tételezés legkülönfélébb alakzataihoz. Ezt bizonyítja az is, hogy ez utóbbi termelési költséggel egyben kirajzolódik a csak a közvetlen anyagi termelésen belül realizálódó, valamint az emberek vonatkozásában tekintett termelési költségek kategóriája, tehát egy egészen új vonatkozási rendszer.

Ahogyan paradox a tétel: csak a közösségben esik egybe a természetes ár a termelési költségekkel, éppígy paradox az a tétel is, hogy „...a nemzetgazdaságtanban már csak piaci árról [van szó]... s e két tétel belsőleg összefügg, koherensek. Egymás nélkül, egymástól elszakítva éppúgy nem értelmezhetők, ahogyan a színére fordított gazdasággal való összefüggésük nélkül sem. Paradoxak e tételek, a ricardói elméletre való vonatkozásukban, s ez így szükségszerű is, ilyennek is kell lennie minden tételnek, amely a tér-idő marxi relativitásának jegyében fogant a klasszikus politikai gazdaságtan abszolút tér-idejével szembesítve. Az ellentétes elméleti univerzumok tudomásul nem vétele, a józan észnek alávetett közvetlen, reflektálatlan egybevetés csak azt a tévképzetet szilárdíthatja meg, hogy Marx nem ismerte Ricardo elméletének legalapvetőbb tételeit. Hiszen Ricardo (ha nem is önellentmondástól mentesen) azonosította a természetes árat a termelési költségekkel, megkülönböztetve ezeket a piaci ártól, az előbbi az utóbbiak szabályozója. A nemzetgazdaságtanban tehát nemcsak piaci árról van szó, ahogyan ezt Marx állítja. Mi több: Marx másutt szól az értékkategóriáról: szükségszerű fejlődésként írja le a magántulajdonok értékké transzformálódását, bírálja azt a módot, ahogyan Ricardo a termelési költségeket az értékmeghatározás egyetlen mozzanataként ábrázolja, egyszóval nem tartja a reális értéket fikciónak. Marx tehát természetesen jól tudja, hogy a nemzetgazdaságtanban nemcsak piaci árak vannak. Milyen vonatkozásban fordul itt szembe a kor közhelyével?

Úgy tűnik (ahogyan már jeleztük is) Marx itt mindenekelőtt a közvetlen társadalmi munkaidő fogalmának ősalakját, a termelési költségek vonatkozásában tekintett dolgokat és az emberek vonatkozásá-

ban tekintett termelési költségeket, tehát a színére fordított munkaráfordítást, azt a munkaráfordítást tehát, amely – Hegel parafrázisával szólva – önmagán nyugvó, s nem önmagán kívül, egy idegenben levő lényege van, konfrontálja a magántulajdonosival. Ez utóbbi valóban nem önmagán nyugszik, hanem végpontján, piaci árként érvényesülve – valami tőle idegenben van.

Minden dolog maga más, mint önmaga: mert milyen termelési költség az, amely csak szabályozza a piaci árat, ahol e költség végül is nem önmagaként, hanem valami másként realizálódik. – Ezzel szemben az a termelési költség, ami már nem más, mint önmaga, csak a közvetlen anyagi termelés kategóriája lehet. – Továbbá: tőkés talajt feltételezve – amint ezt Marx majd később kifejti – az értéklétrehozó időnek nem mozzanata a forgalmi idő, ez nem-értéktételező időt tételez: „Ezért nevetséges itt a kezdeti értelemben való *termelési költségeket* venni." (MEM 46/II. köt. 130. old.) Maga az értéktételező idő tehát elválaszthatatlan a nem-értéktételező időtől, maga a kétszeres tételezés nem külsőleges meghatározottság a termelési költségekhez viszonyítva, ahogyan már az a felcserélődés is belsőleg érinti a termelési költségeket, hogy a termékek hordozzák őket mint sajátosan transzponáltakat. A termékben foglalt munka sorsa végső fokon mint piaci árhordozóé dől el, s ez a piaci ár maga az „idegenség", mindenekelőtt a termékekben valóságosan tárgyiasított eleven és múlt munkához való viszonyában. A piaci árat a piaci értékek vagy a piaci termelési árak szabályozzák – mindenképpen, végső fokon az árak szférájában vagyunk. A természetes ár összefonódik a piacon érvényesülő termelési árral: a termelési árak szabályozzák a piaci árak ingadozását, így hát ez az „idegenség" nemcsak a közvetlen társadalmi munkaidő viszonylatában áll fenn, hanem – a megváltoztatandókat megváltoztatva – az értéklétrehozó időhöz való viszonyában is.

Ha tehát Marx annak a véleményének is hangot ad, hogy a nemzetgazdaságtanban csak piaci árak vannak, akkor egységes kategóriában fogja fel a még analizálatlan piaci árakat és azt a természetes árat, amely ezeknek átlaga, konfrontálva a magában a közvetlen termelési folyamatban megvalósuló közösségi munkaráfordítással. Így hát a *nem* a közvetlen társadalmi munkaidő, a *nem* a közösségi életnyilvánítás egységén belüli alakzatok a piaci ár és maga az átlagár, ami azonban szintén *a posteriori*, a piacon érvényesül, s nem a közvetlen anyagi termelésben.

De ha most az árutermelői kategóriákon belül értelmezzük az ifjú

Marx tételét, akkor ennek a paradoxonnak a lényege abban nyilvánul meg, hogy azt a szubsztrátumot ábrázolja, amelynek törvényeként az érték majd meghatározható lesz.

Az érték... „azoknak a mozgásoknak a törvénye..., amelyeken az ár átmegy. De állandóan különbözőek és soha vagy csak egészen véletlenül és kivételesen fedik egymást... Maga az áruérték csak az áruárak mozgásában létezik." (MEM 46/1. köt. 58. old.) Amikor majd Tuchscheerer szembesül az immár kibontott és specifikált paradoxonnal, akkor már ő is mondja: „Az áruknak a munkaidő által meghatározott értéke nem közvetlenül jelenik meg, hanem átlagárként, az áraknak egy olyan átlagaként, amelyet az áruk árainak egy hosszabb időszakon át való mozgásából vonnak le." „Az érték tehát Marx szerint olyasmi, ami sohasem jut kifejezésre közvetlenül, hanem az áruárak megjelenő mozgása mögött rejtőzik." „Az ár, pontosabban a kínálatnak és keresletnek helytől és időtől függően szüntelenül változó aránya által meghatározott mindenkori piaci ára... mindig különbözik az árunak a munkaidő által meghatározott értékétől." (*W. Tuchscheerer*: Marx gazdaságelméletének kialakulása. 308. old.)

Kezd feltárulni annak a paradoxonnak a rétegezettsége, amelynek kifejtését még csak elkezdtük. Marx nemcsak a közvetlen társadalmi munkaráfordítással szembesíti a tőkés árutermelőit. Amikor egy nevezőre hozza a piaci értéket és az árat, akkor az önmagán nyugvó lét nemlétét jelzi s egyben azt a síkot, amelyen az áruérték sajátos jellege majd körvonalazhatóvá válik. Ebben az összefüggésben az árak mozgása nem a felszín, hanem az áru realizálódásának szükségszerű mozzanata. Eljárása itt a „*Grundrisse*" menetét előlegezi, ahogyan erre Tuchscheerer is majd utal: Marx az ártól halad az érték felé. Az áruk árának mozgásából absztrahálja az értéket mint a törvényt, amely az áruárak meghatározásának alapjául szolgálhat. (Uo. 309. old.)

Az a mozzanat kerül itt tehát előtérbe, hogy az áruérték csak az áruárak mozgásának folyamatában létezik. Csak az összmozgásban dől el, hogy milyen az a lényeg, amelynek meg kell jelennie. Szemben az önmagával azonos abszolút munkaidővel, amely közvetlenül jelenik meg s akként, ami ő maga, az árutermelési viszonyok által formameghatározott munkaidő az ármozgások törvényeként nyer majd meghatározást. Éppúgy, ahogyan a szükséglet, mint a termelés közvetlen céljának negációja benne van abban a termelésben, amelynek célja a csere, éppúgy a piaci árak mozgása, mint végpont, benne van a ráfordítás árutermelői módjának marxi kritikai ábrázolásában, mint a közvetlen anyagi termelésben meghatározódó lényegi ráfordítás negációja, s így egy idegenbe való transzpozíciója. A negáció = determináció, a legvégső determinációs sík mondja ki az ítéletet a magát

egy idegenbe és ilyenként a sajátjába, de mint máslétébe transzponáló termelési költségek felett. A tőkés árutermelői munkaidő mint átlagár jelenik meg: a jelenség lényegi.

Ugyanezt az idegenséget, immár egy átfogóbb egészben, tehát társadalmi munkaidőnek a magántermelők akaratától való függetlenségét, a termékekben mint értékekben relatíve anyagiasult munkamennyiség önmagán nyugvásának hiányát, az értéknagyságnak árrá való változásával az árnak az eredeti, a ráfordításhoz való viszonyának transzponálódását a pénzzel való csereviszonyában elemzi majd Marx „A tőké"-ben.

„Változatlan termelési feltételek vagy a munka változatlan termelőereje esetén a quarter búza újratermelésére *ugyanannyi társadalmi munkaidőt* kell fordítani, mint azelőtt. Ez a körülmény nem függ sem a búzatermelő, sem pedig a többi árutulajdonos akaratától. Az áru értéknagysága tehát a társadalmi munkaidőhöz való *szükségszerű*, az áru létrejöttének folyamatában *benne rejlő* viszonyt fejez ki. Az értéknagyságnak árrá változásával ez a szükségszerű viszony egy árunak a rajta kívül létező pénzáruval való csereviszonyaként jelenik meg. Ebben a viszonyban azonban éppúgy kifejeződhet az áru értéknagysága, mint az a nála több vagy kevesebb, amiért az adott körülmények közt az áru elidegeníthető." (MEM 23. köt. 102. old.)

Tudjuk azonban, hogy maga a csere is elidegenült alakzat, hiszen kívül esik a magántermelők által ellenőrizhető szférán. S ebben a transzponálódott viszonyban a kontingencia újabb mozzanata lép be, amelyet – persze nem ilyenként – Ricardo is kiemelt: az árak nemcsak a javak előállításához szükséges különböző munkamennyiségektől függnek... „az árakat magának a pénznek az értékváltozása is megváltoztatja". (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan. 85–86. old.) – Persze, sok minden mástól is függnek, a termelést, az értékesítést, a pénzt manipuláló hatalmaktól, ahogyan a politikai szféra meghatározott tényezőinek alakulásától is, de itt csak az alapformákról van szó.

A paradoxon egy másik mélyrétege az árutermelői kategóriák nem kielégítő polgári ábrázolását villantja fel. Előbb azonban az „idegennek" azt a másik aspektusát kell megvizsgálnunk, amely a polgári klasszikusok által meg nem emésztett konkurrencia kategóriáját jellemzi.

Smith és Ricardo az elméletükön belüli megoldhatatlan ellentmondásokkal szembesülve magyarázó elvként bizonyos vonatkozásokban a konkurrenciához menekültek. Vajon nem éppen az jellemzi ebben a kérdésben a polgári munkaérték-elmélet képviselőit, hogy – önellentmondásoktól terhesen – hol kiejtik a konkurenciát, mint valami esetlegeset, hol pedig bizonyos vonatkozásban végső magyarázó

elvként mutatják fel, egyben elfogadva a konkurrencia által teremtett látszatokat?

Az a természetes ár, amelynek magyarázatához a konkurrenciához folyamodnak – és nemcsak A. Smith, hanem Ricardo is –, nem természetes ár, hiszen ennek értelmében magukat a termelési költségeket a konkurrencia, nem pedig a termelés határozza meg. (Lásd Gfk 130. old.)

Éppígy Ricardónál is. *Horribile dictu*, az ifjú Marx a már jelzett tétellel kapcsolatban Sayre hivatkozik: „A természetes ár csalékonynak tűnik. A politikai gazdaságtanban csak piaci árak vannak." (Uo.) A marxista igényű ifjú Marx értelmezések egyik legfőbb botránykövc az ilyen, a polgári gazdaságtan vulgárisára való hivatkozás. Csakhogy maga az érett Marx is, méghozzá egy, a klasszikus polgári gazdaságtan alapfogyatékosságáról tanúskodó kérdésben ismét csak Sayra hivatkozik. Ricardo szerint a munka értékét a kereslet és a kínálat törvénye redukálja a fenntartásához szükséges létfenntartási eszközökre. „Itt, az egész rendszer egyik alapzatánál, az *értéket a kereslet és kínálat* révén határozza meg, ahogy Say kárörvendve megjegyzi." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 372. old.; 3. rész. 82. old.)

Az értelmezés nem tárja fel tehát, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan nem tudott megbirkózni a konkurrencia kategóriájával sem, hogy így Marxnak ezért is új utat kellett törnie. Marx később is „az elvonatkoztató erő" hiányát látja abban, hogy Ricardo nem tudja a profitot elfelejteni az értékről szólva, tehát „egy olyan tényt, amely a konkurrenciából lép elébe". (Uo. 2. rész 171. old.)

A másik oldalon pedig Ricardo formálisan, tévesen vonatkoztat el a konkurrenciától, ahogy erről már szóltunk. Annyit azonban már itt is jeleznünk kell, hogy Marx számára a konkurrencia egész hatásmechanizmusának ábrázolása, ezen belül minden progresszív szerepe majd abban az átfogó összefüggésben ragadható meg, amelyben, amely által a termelők termelésük társadalmi összefüggését egy idegenbe transzponálják.

„Vagy hogy van az, hogy a kereskedelem, amely pedig nem egyéb, mint különböző egyének és országok termékeinek cseréje, az egész világ felett uralkodik a kereslet és kínálat viszonya révén – olyan viszony ez, amely, mint egy angol közgazdász mondja, az antik végzethez hasonlóan lebeg a Föld felett s láthatatlan kézzel szerencsét és balszerencsét oszt az embereknek, birodalmakat alapít és birodalmakat rombol szét, népeket támaszt és tüntet el –, míg a bázis, a magántulajdon megszüntetésével, a termelés kommunista szabályozásával és azon idegenségnek ebben

rejlő megsemmisítésével, amellyel az emberek saját termékükhöz viszonyulnak, a kereslet és kínálat viszonyának hatalma semmivé foszlik, és az emberek a cserét, a termelést, kölcsönös viszonyulásuk módját ismét hatalmukba kerítik?" (MEM 3. köt. 36. old.) S itt egyben az is megnyilvánul, hogy a politikai gazdaságtan kommunista bírálatától megtisztított materialista történelemfelfogás a kimondatlan premisszája annak a koncepciónak, amely a munkaérték-elmélet elsajátítását „A német ideológiá"-ban kidolgozott történelemfelfogás következményévé teszi. A politikai gazdaságtani kategóriák „megszelídítése" és a marxi bírálat történelemfilozófiai implikációinak kiiktatása az ily módon ugyancsak „megszelídített" materialista történelemfelfogásból egy és ugyanazon folyamat két oldala.

A közgazdász, amikor nem méltatja a klasszikus polgári kategóriák nem-kielégítő jellegének első marxi bírálatát, azaz a formameghatározás marxi dimenziója kibontakozásának kezdetét, hanem a többé-kevésbé kielégítőnek vélt polgári kategóriák bírálatának jogosultságát vonja kétségbe, akkor ennek a felcserélésnek az elméleti alapjára fényt vet az a véleménye: Marx és Engels szerint az értéket nem a munka határozza meg.

A polgári klasszikustól készen kapott tételből való kiindulás implicit tartalmát tekintve, vissza akarja venni az idegenségét az idegenségen belül maradva. Úgy ábrázolja, mintha bizonyos korrekciók árán az értékmeghatározás elvét úgy lehetne átalakítani, hogy önmagában gyökerező és benne lakozó szellemévé válhat az emberi tevékenységnek, olyanná, amely nem magán túl keres kielégülést, hanem ez benne magában van, mert maga is egyensúlyban van az egésszel. Itt most Hegel parafrázisával szóltunk, aki az antik poliszba helyezi a modern idegenség ellenpólusát. (Vö. *Hegel:* A szellem fenomenológiája. 236. old.)

Csak most jutunk el a marxi paradoxon rétegzettségének további kibontásához és az idegenség teljesebb, mélyebb értelmének megragadásához.

Ernest Mandel – és nemcsak ő – differenciálatlanul értelmezi „a természetes ár = termelési költségek" tételét.

Tuchscheerer azonban egy ponton megjegyzi, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan azonosítja, összekeveri az értéket és a termelési költséget.

Marx „ellentmondást fedezett fel Ricardo értékelméletében: Ricardo egyfelől a munkát proklamálta minden érték forrásává, és számára a relatív munkamennyiség volt az a mérték, amely az áru relatív értékét szabályozza, másfelől viszont Smith követte és azonosította a termelési költségeket és az értéket.

Ebben Marxnak, amíg valamelyest nem tisztázta, hogyan lehetséges, hogy a bérmunka és a tőke közti csere az értéktörvény alapján megy végbe és mégis értéktöbblet képződik, a polgári közgazdászoknak valamiféle apologetikus szándékát

kell látnia, nevezetesen az árban a »tényleges« termelési költségeken felül belefoglalta bizonyos feleslegnek az elméleti igazolását. Marx itt még egyáltalán nem látja azt a problémát, amely az érték és a termelési költségek efféle összekeverése mögött rejlik s amelyet később a termelési árról szóló tanításában oldott meg." (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 103. old.)

Tuchscheerer a termelési költségek polgári kategóriájának ellentmondásait különben csak ott tárgyalja, ahol Marx ezt majd *expressis verbis* fejti ki: „Marx az »Alapvonalak«-ban világosan kifejti, hogy az áru termelésére fordított tőkeköltségek és a valóságos, munkában mért költségek két teljesen különböző nagyságot alkotnak. Megmutatja, milyen ellentmondás van a polgári közgazdászok elméleteiben, akik mindkét nagyságot megkülönböztetés nélkül »termelési költségeknek« nevezik." (Uo. 368–369. old.) Ez az „ellentmondás" természetesen jellemző mindazokra a marxista igényű közgazdasági koncepciókra, amelyek a termelési költségek polgári kategóriájának ellentmondásairól egyrészt tudomást sem vesznek, másrészt – ismét a jellemző fogalomnélküliséggel – csak ott vonják be az elemzésbe, ahol az (persze, egy sokkal fejlettebb fokon, de itt most nem ez a lényeges) már pontos politikai gazdaságtani terminológiát nyert. Így „csak" a kategória genéziséről nem vesznek tudomást. És ilyenként fordítják majd Ricardo ellen azt, amit korábban az ifjú Marx ellen érvényesítettek.

Pontosabban: Tuchscheerer azt állítja, hogy az ifjú Marx kezdettől ellentmondást fedezett fel Ricardo értékkategóriájában és ugyanakkor azt állítja, hogy a negyvenes évek végén még nem vette észre ezt az ellentmondást. (Uo. 371. old.) Az értékkategória ellentmondását a szerző azonban nem Ricardót, hanem az ifjú Marxot bírálva érvényesíti. Ez azonban csak oly módon lehetséges, hogy nem vet ténylegesen számot ezzel az ellentmondással, hogy tehát a termelési költségeket hol úgy értelmezi, mint amelyek feloldhatók az időben, hol pedig úgy, hogy magukban foglalják a profitot, tehát nem oldhatók fel a munkaidőben. (Uo. 104–105. old., ahol egyszerre szól a termelésben ténylegesen felmerülő költségekről *és* azokról a költségekről, amelyekhez Ricardo szerint hozzájárul még a profit is.) Ez azonban egyszerűen azt jelenti, hogy az önmagának ellentmondó ricardói értékkategóriát nem ilyenként érvényesíti, hogy tehát fogva marad a ricardói önellentmondáson belül és így bírálja az ezt meghaladó koncepciót. S ez ismét csak abból fakad, hogy nem érti a munkaidő polgári alapon szükségképpen antagonisztikus formameghatározottságát.

Hogyan? Hiszen az ifjú Marxot elmarasztaló közgazdászértelmezők mindvégig azt róják fel neki, hogy nem ismerte fel, nem vette át a számukra pofon egyszerűnek tűnő tételt: az értékmeghatározást a termelési költségek, *azaz* a termék előállításához szükséges munkamennyiség által. Most azonban – egészen mellékesen és a valóságos kérdést elleplező módon arról értesülünk, hogy az értéket nem lehet összekeverni a termelési költségekkel. Tuchscheerer mellékvágányra futtatja a centrális jelentőségű problémát, amikor a hangsúlyt arra teszi, hogy Marx apologetikus szándékot tulajdonít Ricardónak. Marxot azonban – mind Ricardóval, mind Hegellel szembesülve –

mindig az *alapelv elégtelensége* foglalkoztatta. Meglátjuk, hogy itt is erről van szó. Az eddig lényegileg homogénként és így készen átveendőként ábrázolt klasszikus polgári örökség centrális tétele – minden elemzés nélkül – megkérdőjeleztetik anélkül, hogy a közgazdászok ebből bármilyen – az egész elméleti értékrendjüket megingató következtetést levonnának.

Vajon nem tulajdonítunk-e az ifjú Marxnak olyan álláspontot, ami csak az érettet jellemzi, nem vetítjük-e be a kezdetekbe a később kidolgozott felfogást?

„Egyáltalán érdekes;

A természetes ár Smith szerint bérben, járadékban és profitban áll. A *járadék* nem része a szükséges termelési költségeknek, habár a föld szükséges a termeléshez. A profit sem része a termelési költségeknek. A földnek és a tőkének a termeléshez való szükségessége csupán annyiban számítható a költségek közé, amennyiben a tőke és a föld fenntartásához munka stb. kell. Újratermelési költségeik. De csak a plusz, ami több, mint ezek, alkot kamatokat és profitot, földbért és földjáradékot." (Gfk 130. old.)

„A nemzetgazdászok szerint a termelési költségekhez a munkaidőn és a munkaanyagán kívül hozzátartozik még a földtulajdonos járadéka, valamint a tőke kamatai és nyeresége is." (MEM 2. köt. 48. old.)

Ám egy másik vonatkozásban is evidens, hogy az ifjú Marx felismerte az értékmeghatározás ellentmondásait. Csak Adam Smithnek az egyszerű árutermelést általánosító modelljére hivatkozik, amikor kiemeli a racionális magvat a természetes ár = termelési költségek tételéből. (Vö. Gfk 130. old.) S valóban: csak Smithnél s csak ebben a modellben nem törik meg a termelési költségek (munkaráfordítások) általi értékmeghatározás tétele az elosztási forma bevonásával.

Sok esetben csak Smithnek tulajdonítják az értékmeghatározás elvének megtörését az elosztási forma bevonásával. Látható azonban, hogy az ifjú Marx nem képviselte ezt az álláspontot. S ismét nemcsak arról van szó, hogy Ricardo a szükséges közvetítések nélkül ragadta meg a profitot, míg Marx majd kidolgozza a közvetítéseket – amire Ricardo negatívumát és Marx novumát ebben a kérdésben korlátozzák –, hanem a polgári politikai gazdaságtan centrális kategóriájának megtöréséről, amivel szembesítve érvényesül csak a tőkés árutermelői horizontot *szükségszerűen* meghaladó marxi paradoxon igazsága: csak a közösségben azonosul a természetes ár a termelési költségekkel.

A kérdés tisztázatlansága megköveteli, hogy idézzük Marx későbbi, összefoglaló jellegű értékeléseit.

„...Ricardo... elfogadja a *csereérték* és a *költségár* vagy *természetes ár*... A. Smith-féle összezavarását vagy azonosítását." „A konkurrenciában a *költségár*, nem az *érték* jelenik meg a *piaci árak* szabályozójaként, úgyszólván az áruk *immanens áraként* – értékeként." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 196., 215. old.) Arról, hogy Ricardo tudatosan azonosítja az *értéket* és a *termelési költséget:* „Úgy látszik, Malthus úr azt gondolja, hogy az én tanomban egy dolog *költsége* és *értéke* ugyanaz; – így is van, ha költségen »*termelési költséget*« ért, *beleértve a profitot.*" (Uo. 365. old., vö. *D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei.)

...„A. Smith és Ricardo tévednek, amikor az *értéket* és a *termelési árat* (tehát nem is beszélve a *piaci árakról*) összekeverik"... (MEM 34. köt. Budapest 1975. 444. old.)

Amikor majd Marx a természetes ár egész keletkezéstörténetét összegezi, A. Smitht idézi: „»Az áru akkor *pontosan annyiért kelt el, amennyit ér*« (az áru akkor *értékén* kelt el »vagy« [vagy] »amennyibe reálisan *kerül* annak a személynek, aki piacra viszi« (*é r t é k é n* vagy *k ö l t s é g á r á n* annak a személynek, aki piacra viszi); »mert bár köznapi nyelven az, amit egy áru *önköltségének* neveznek, *nem foglalja magában* azon személy *profitját*, aki azt megint eladja, mégis ha ezt olyan *áron* adja el, *amely nem szolgáltatja neki* a környékén *rendes* profitrátát, nyilvánvaló, hogy veszítene szakmáján, mivel, *ha valamilyen más módon alkalmazza tőkéjét*, megcsinálhatta volna *ezt a profitot.*«" (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 197. old.)

Egy malthusiánus írását jellemezve mondja Marx: „A következő, amit Malthusból vett, szintén helyes, hogy miért kell a profitot a tőkés termelés *termelési költségei* közé számítani:

»Az alkalmazott tőke utáni profit« (»ha ezt a profitot nem érnék el, nem volna megfelelő indíték az áru megtermelésére«) »lényeges feltétele a kínálatnak és mint ilyen, a *termelési költségek* összetevő részét alkotja.«" – emeli ki Marx Malthusra utalva. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 53. old.) A termelési költségek kategóriájának három értelme van: a tőkés előlegei, a termelési árak és az érték – fejti ki Marx. (Lásd uo. 68., 466–467. old.)

Marx különböztette meg elsőként a cikk termelési költségeit a tőkés termelési költségektől „...mivelhogy az e termelési költségek egy részét nem fizetik meg". „Hogy azonban mibe *kerül* az áru termelése a tőkésnek, és mibe *kerül maga az áru termelése*, ez két teljesen különböző dolog. A (realizált és közvetlen) munka, amelyet az áru termeléséért *fizet* és a munka, amely az áru *megtermeléséhez* szükséges, teljességgel különböző. Ha ez a különbség nem létezne, akkor a pénz vagy az áru sohasem változnék tőkévé." „A *termelési költségek* fogalmának kétértelműsége magából a tőkés termelés természetéből származik." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 68–69., 176. old.)

Marx másutt arról szól, hogy maga a termelési költségek formulája csak egy más, analitikus kifejezés arra, hogy az áru értékét a benne eltárgyiasult munkaidő-mennyiség határozza meg. Azonban ... „a tőkénél és a profitnál egy antinómia keletkezik azáltal, hogy a termék értéke = termelési költségével, azaz a termék előállításához előlegezett értékekkel. Másrészt (ez rejlik a profitban) a termék értéke, amennyiben értéktöbbletet tartalmaz, nagyobb, mint a termelési költségek értéke. Ez rejlik ebben: hogy a tőkés számára való termelési költségek csak az általa elő-

legezett értékek summája: tehát a termék értéke = az előlegezett tőke értékével. Másrészt a termék valóságos termelési költségei = a benne tartalmazott munkaidő összege. A benne tartalmazott munkaidő összege azonban mint a tőkés által előlegezett vagy megfizetett munkaidő. És ez a terméknek a többletértéke a tőkés által *megfizetett* vagy *előlegezett* értéknél alkotja éppen az értéktöbbletet; a mi meghatározásunkban az abszolút *nagyságot*, amiből a profit áll." (*Marx:* Zur Kritik der politischen Ökonomie. Manuskripte, 1861—1863. Dietz Verlag, Berlin 1976. Teil 1. 145. old.)

Gondoljuk csak meg: a termelési költségek kategóriájával szembesülő ifjú Marxnak – éppen, mivel túllátott az árutermelés rendszerén – mindenekelőtt azt az árutermelési formaeffektust kellett értelmeznie, ami a polgári közgazdászok számára éppoly természetes volt, mint a természetelsajátítás emberi szükségletre. Marx számára a termelési költségek különös alakjának elemi meghatározottsága (az áru feloldása a benne tárgyiasult, sajátos jellegű, mert csak utólag érvényesülő múlt egyenlő munkára) már egy visszájára fordult, elvarázsolt forma az össztársadalmi munkaidő előzetes elosztásához viszonyítva, ahol már megszűnt a termelési folyamat azon oldala, amely egyáltalán mint önállósult összmunkaidő funkcionálhatna.

Ez az az első körülmény, amelyet a politikai gazdaságtani értelmezésnek a felszínre kellene hoznia. Csak ezután következik a tőkés árutermelői formaeffektus értelmezésének feladata, amely effektus a maga szükségszerű kétértelműségével összefonódik az előző formaeffektussal, ráépül arra, és ahol az elvarázsolt, transzponált, visszájára fordult jelleg felfokozódik – ahol az ifjú Marx az ellentmondásoknak" azzal a tömegével szembesül, ami a klasszikus közgazdászok szemléletét jellemezte. Ez a tárgyalt vonatkozásban azt jelenti, hogy a létben fogant kétértelműségeknek az az alapzata és az az ezzel összefonódott látszatvilág, amelyből centrális tételüket kifejlesztették, az összeegyeztethetetlen és tisztázatlan elméleti önellentmondások formáját öltötte. Így csúszik át a termékek előállításához szükséges munkamennyiség a tőkés előlegeibe és a profitba, egyszerre megtörve az értékmeghatározás elvét, kétértelműen a felszínre hozva, hogy az érték a tőkés gazdaságban termelési árrá alakult, és egyben elleplezve a munkát, mint idegen tulajdont termelőt. A közgazdasági értelmezés nem azt tudatosítja, hogy az adott polgári elméleti téren belül maradva nincs kiút, hanem az önellentmondó tételnek hol az egyik, hol a másik oldalát érvényesíti Marxszal szemben, aki kitör ebből a térből.

Ha tehát a közgazdász megfeddi az ifjú Marxot, hogy még nem oldja

fel következetesen a munkaidőre a termelési költségeket, akkor erre azt felelhetjük, hogy ezt ő sem teszi meg, már egyszerűen azáltal sem, hogy nem haladja meg azt a klasszikus polgári koncepciót, amely szintén nem oldja fel következetesen a munkaidőre azokat a termelési költségeket, amelyek nem is oldódhatnak fel erre – a társadalmi munka sajátos tőkés elosztási formája és a tőkés termelés kétértelműsége miatt. Sőt azt is felelhetjük: egyedül az ifjú Marx azonosítja a munkaidővel a termelési költségeket, a munkaidő közösségi formájának felismerésével, mert csak ebben a gazdaságban megy majd végbe ez a valóságos azonosulás.

Marx ugyanakkor érdekesnek tartja, hogy miért vonódik be az elosztási forma, ami *nem* költség, a termelési költségek kategóriájába. Számára ez a körülmény annak jelzője, hogy mi is ennek a termelésnek a lényege és indítéka. S hogy továbbá a tőkés számára áruja addig nem kész, amíg az ő költségei nem realizálódnak a nyereséges kicserélhetőség formájában. Már maga ez is kizökkenés (az ebben az értelemben vett eltolódás) és hibbantság, mert a cserét ebben az alakjában mint a termelési költségek számára relevánsat jeleníti meg. S ez éppúgy egy fonák alakzatnak tűnik egy magasabb rendű gazdasági forma álláspontjáról tekintve, mint az a további körülmény, hogy e költségek kettéesnek, meghasonulnak: mások „lent" és mások „fent". Fonák az a körülmény, hogy a csak a magánmunkaként létező munka irányultságát, mely munka csak lesz egy sajátos, társadalmi jellegű összmunkává, az a tört rész határozza meg, amelyben a magánmunka hordozója egyedül érdekelt: az önköltségen felüli többlet.

Ezt mondja ki Adam Smith is: „A tőkést kizárólag a saját egyéni profitjának a szempontja vezérli, amikor arról dönt, hogy tőkéjét a mezőgazdaságban, az iparban, a nagykereskedelem valamelyik ágában vagy a kiskereskedelemben foglalkoztassa-e. Eszébe sem jutnak olyan meggondolások, hogy tőkéje aszerint, amint az egyik vagy a másik területen foglalkoztatja, igen különböző mennyiségű produktív munkát hozhat mozgásba, hogy igen különböző mértékben növelheti a társadalom évi össztermelésének az értékét." (*A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. 412. old.)

A múlt munkamennyiséggel való mérés elvét tehát megtöri a profittal, a nyereséggel való mérés, illetve a múlt munkamennyiséggel való mérés a tőkés önköltségével és nyereségével való mérés formájában bontakozik ki, ilyen transzformált formában funkcionál. Minél konzekvensebben képviselik tehát a polgári közgazdászok a saját osztályukat, egészen a mindennapi gyakorlat szintjéig lehatolva, annál

inkább partikularizálódik az összmunka kérdésében elfoglalt álláspontjuk s egyben, az antinómia közvetítésével, annál hívebben fejezik ki a tőkés termelés valóságos természetét: a profitot, mint a termelés célját, mint termelési formát – implicite a tőkés fejlődés antagonizmusokban végbemenő haladó történelmi misszióját. Mert nemcsak arról van szó, hogy az összmunka egy különös formájában örökítődik meg, csak mint a termékek által dologilag hordozott múlt munkamennyiség, hanem az itt tárgyalt vonatkozásban arról, hogy a termelőerők fejlődése, amely végső fokon a munkaráfordítás csökkenésének történelmileg előrehaladó tendenciájában jelenik meg, ilyen többértelmű magánformába transzponálva bontakozik ki, kifejezve, hogy a természet feletti uralom növelése, ez a specifikusan emberi, nem a termelés célja, hanem a magántermelés nem-szándékolt eredménye. A termelési folyamatot uraló aktív szubjektum háta mögött megy végbe a ráfordítás csökkenése, ez a szubjektum, az ipari fejlődés öntudatlan hordozója s ilyenként még nem az, ami *in posse.*

Marx majd később kifejti, hogy a tőkést szükségképpen nem érdekli más, mint a szabályozó átlagárak. (Lásd MEM 23. köt. 296., MEM 25. köt. 821–823. old.)

Ez a felcserélődés tehát megragadja magát a centrális elvet s Marx majd ebben az értelemben mondja, hogy a tőke egyszerre tételezi a munkaidőt mint puszta munkamennyiséget egyetlen meghatározó elvként s ugyanakkor szándéktalanul ennek jelentős részét szakadatlanul csökkenti s így egy minimumra redukálja azt, amit a gazdagság mértékeként és forrásaként tételez. (Lásd MEM 46/II. köt. 164., 169. old.)

A munkaidő csak akkor válik azzá, ami a tőkés-árutermelői formába még csak *in posse*, ha majd a közösség a saját tárgyává teheti, ha egyetlen alakjára redukálja, ha majd a szabadon egyesült termelők lesznek érdekeltek tudatos csökkentésében, végső fokon pedig majd akkor, ha majd nem lesz többé a gazdagság mértéke és forrása.

Az *in posse* szerkezettel konfrontálva értelmezhetők csak a gazdasági formakülönbségeket jelző tételek (a termelési költségek vonatkozásában tekintett dolgok, az emberek vonatkozásában tekintett termelési költségek, a piaci árak egyedülvalósága a nemzetgazdaságtanban stb.). E tételek nemcsak a polgári kategóriák önellentmondó ábrázolására utalnak, hanem (a közösségben majd immanenssé, önmagán nyugvóvá váló termelési költségekkel szembesítve, amelyek munkaráfordításokként már egyedüli alakjukra redukálódtak, hiszen nem

feltételük többé, hogy a termékek egymás helyettesítőjévé váljanak, azaz, az egyenlő átlagmunka megtestesítőivé váljanak, nincs már többé pénzalakjuk sem), egyben jelzik e költségek aktuális idegenségét, kívüllétét a naturális termékvilágon, sajátos létmódjukat, mint magántermelők elvont viszonyát és mint a magánuralom nyersen dologi alakját (a termelési költségekbe bevont elosztási formákat).

Marx tehát a fordított úton indul el, mint amit Ricardo elmélete a maga kész alakjában sugall. Ő nem emeli ki az antagonizmusaitól megtisztított értéknagyság-kategóriát. Az értéknagyság-immanenciával szemben, ahogyan az egyensúly-viszony, a véletlent leküzdött törvény megannyi polgári koncepciójával ellentétben ő azt a bizonyos másik oldalt emeli ki, az idegenséget, az önmagán nyugvás hiányát stb. Csak így, az átfogó jellegű formameghatározottság jelzésétől juthat majd el a minőségileg közvetített mennyiségi oldalhoz, a társadalmilag szükséges átlagmunkához, mint a munka termelékenységének jelzőjéhez, valamint az idegenség, az önmagán nyugvás hiányának progresszív funkciójához: csak az a társadalmilag szükséges munka, amely kívülről és természeti törvényként hat, kényszerítheti ki a magánráfordítások csökkentését. Csak úgy növekedhet a gazdagság és csökkenhet az időráfordítás, hogy eközben a fogyasztóerő világa is éppúgy külön világként létezik a magántermelők mellett, mint a termelőerők világa.

Ricardo úgy fogalmazta meg alaptételeit, hogy nem látta meg „az egésznek zavarosságát" (lásd később), nem látta tehát az antinómiák, kétértelműségek, transzpozíciók egész rendszerét. Amikor az ifjú Marx egyszerű, átlátszó alakjára hozza a termelési költségek kategóriáját, amikor a minőségi oldalt kezdi vázolni stb., akkor megindul azon az úton, amelyen továbbhaladva majd elméleti kifejezést adhat annak a rendszernek, amelyben a tárgyiasulás csak eszköze a többszörös eldologiasulásnak és ahol éppen ez utóbbi nélkülözhetetlen feltétele az emancipációnak.

Az érték megismerhetősége körüli vitában Fritz Behrens úgy foglal állást Sztrumilinnal vitázva, hogy az értéknek mint gazdasági kategóriának elismeréséből „következik annak a ténynek elismerése is, hogy nem ilyenként, hanem csak mint ár jelenik meg. Ha azonban az érték csak pénzben kifejezve mint ár jelenik meg, ebből az következik, hogy csak az árakat és összetevőiket, az önköltségeket és a kalkulált tisztajövedelmeket ismerjük s nem az értéket..." Ha az értéket az önköltség és a kalkulált jövedelem oldaláról akarjuk meghatározni, ez azt jelenti, hogy a termelési költségek elméletével váltjuk fel az értékelméletet s nem pedig azt, hogy megdöntjük az érték megismerhetetlenségének tézisét. – Vajon az érték közvetlen kvantifikálhatóságának kizárt jellege abban leli okát, hogy gazdasági fogalom? –

veti fel a kérdést Behrens Hans Wemmerrel vitázva. Nem, ez az ok abban rejlik, hogy az érték csak árként jelenik meg. (Lásd *F. Behrens:* Ware, Wert und Wertgesetz, Akademie Verlag, Berlin 1961. 98., 101. old.)

Az árutermelői gazdaságok alapformája és a kvantifikáció e sajátos meghasonlottságában az fejeződik ki, hogy a maga lényegét elleplező és csak derivált alakzatokban megjelenő alapforma nem tehető a tudat és a gyakorlat tárgyává a maga összalakjában, mert a magántermelők elidegenült tárgyiasulásai magábanvaló dolgot eredményeznek. Ha nagyonis átvitt értelemben, de az élet alapjainak a létben fogant „gyakorlati agnoszticizmusa" az, amiről itt szó van. Ha a társadalmi munka majd visszahúzódik egyszerű, átlátszó alakjára, akkor majd megszűnik a gazdasági és a kvantifikációs elv meghasonlottsága, mert a közösség már *gyakorlatilag* a megismerhetőség létformájára hozta a munkaidőt, s a létben fogant misztifikáció megszűnésével szétfoszlik a tudatra boruló lepel, s megszűnik a korábban az ennek a magánvalónak spontánul kijáró közöny is. Ez utóbbi elkerülhetetlen mindaddig, amíg e legalapvetőbb társadalmi-gazdasági élettevékenység olyan megsokszorozott szubsztancia.. „hogy az egyik ellentétes megeleveníti a másikat, mindegyik az elidegenedése által ad állandóságot a másiknak s kapja éppúgy állandóságát a másiktól. Egyúttal minden mozzanat meghatározottsága legyőzhetetlen érvényesség, s mindeniknek szilárd valósága van a másikkal szemben." Elkerülhetetlen ez, mert „minden azonos feloldódott" ... „az abszolút lényegesnek abszolút lényegtelensége, a magáért való létnek önmagán-kívüli léte az uralkodó" ...S „az egésznek zavarosságán" belül egyetlen mozzanatot sem lehet maradandó lényegiségnek venni. (Vö. *Hegel:* A szellem fenomenológiája. 254., 266., 269., 270. old.)

Nyilván kívül esik írásunk keretén annak a kérdésnek elemzése, amely körül annyi vita folyt és folyik, hogy ti. Marx következetlenné tette az érték kategóriáját a termelési ár kategóriájával, hogy tehát logikai ellentmondás áll fenn „A tőke" 1. és 3. kötete közt, az elemi, illetve az összmozgásban érvényesülő forma közt. E törés feltételezése szükségszerű logikai következménye annak a koncepciónak, amely szerint Marx tulajdonképpeni, „autentikus" elméleti kezdete az értékelmélet. Azonban, ahogyan Marx útja nem a munkaérték-elmélet elvetésétől halad ennek elfogadásáig, úgy nem is az értékelmélettől annak megtöréséhez, hanem az elméletileg meghaladott alapelv belsőleg ellentmondásos szerkezetének kezdeti jelzésétől ennek fokozódó konkretizálása útján fejlődik. Csak ezen az alapon lehet majd tisztázni, hogy az, amit szubjektív logikai törésként határoztak meg a Marx-kritikusok, és aminek Marx „ortodox" védelmezői defenzív felemássággal behódoltak, egy a létben fogant objektív törés helyes elméleti tükörképe. Így Tuchscheerer: „Marx a Grundrisse"-ben oldotta meg... „azt a Ricardo elméletében meglévő ellentmondást, amelyet a negyvenes évek végén maga sem vett még észre, nevezetesen azt az ellentmondást, amely az értéknek az áruban tárgyiasult munkaidő révén való meghatározása és a tőkés gyakorlatban meghonosodott reális ár között mutatkozik. Marx... ezt az ellentmondást kizárólag a következetesen végigvitt értékelmélet és az arra épülő értéktöbblet-elmélet alapján tudta megoldani. Tehát ebben a kérdésben is, akárcsak az előbb tárgyaltak esetében, látható, hogy az értékelmélet nemcsak elméleti kiindulópontja, hanem az elméleti alapja is Marx egész közgazdasági rendszerének." stb. (*W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása 371. old.)

A szerző itt a maga módján azt fejezi ki, hogy a törés (immár az értékelméleten

belül, aminek elfogadása Marx által szintén már előzetes logikai törést feltételez) valóban fennáll, csak máshonnan kell datálni: a „Grundrissé"-től. – Nem tudja, de (ezt) mondja. – Nemcsak erről van azonban szó. Hiszen maga a szerző – tudjuk – állapította meg a „Kéziratok" Marx-áról szólva, hogy Marx felfedezte az ellentmondást Ricardo elméletében az érték és a (tőkés) termelési költségek meghatározása közt – itt viszont már kiderül, hogy mégsem fedezte fel. E koncepció pszeudomonizmusa – az értékelmélet, mint kezdet és alap – éppúgy széttöri a marxi művet, mint a marxológusé, csakhogy az öntudatlanság jegyében. A fogalmak „logikája" a széttörtségé, az „egységet" a fogalmi analízis nélküli verbalizmus garantálja. E pszeudomonizmus a nem-kritikailag felfogott értékelmélet jegyében éppúgy képtelen felfedezni a logikai koherenciát a marxi műben, mint vélt ellenfelei: e logikai koherencia fennállásáról egy felszíni síkon a szerző önmagukért beszélő önellentmondásai szavatolnak.

Ahhoz, hogy bárki is bebizonyítsa a logikai törést a tárgyalt vonatkozásban, a létben fogant töréssel kellene konfrontálnia. Ez azonban – ismereteink szerint – nem történt meg. Ezért úgy tűnik, hogy Marx a maga kifejtésében jogosultan érvényesítette a „minden dolog maga más, mint ami" elvét, mert csak így rekonstruálható a termelési árnak az a kategóriája, amely nem-értékként nem az értékelméletbe, hanem a konkurrencia elméletébe tartozik s ugyanakkor feltételezi az értéktörvényt. (Lásd MEM 46/II. köt. 272. old.)

Természetesen nem arról van szó, minha az első zseniális jelzéstől nem vezetne hosszú út a kidolgozott alakhoz, tehát a termelési árrá transzformálódó értékhez, csak arról, hogy Marx kezdettől látja a tőkés termelés célját, látja, hogy az átfogó mozzanat a nyereség s ez nem más, mint a termelési költség ama „másik" meghatározásába foglalt önköltségnek és profitnak az ősalakja. (Emberi munka különválasztva munkára és tőkére „Tőke és munka különválasztása.) Tőke és nyereség különválása... A nyereség az a súly, melyet a termelési költségek meghatározásánál a tőke nyom a latba..." stb. (Gfk 126. old.) Marx kiindulópontja ily módon nem volt, nem is lehetett az az érték-termelési költséggel kapcsolatos, tisztán analitikus tétel, amelyet ilyenformán valóban meg kellett volna törnie s most – eltekintve a jelzettektől –, már csak azért sem lehetett ez a kiindulópont, hiszen kezdettől a tőkés árutermelés alapkategóriája polgári ábrázolásának bírálatából indult ki, ahol is szükségképpen rögtön szembesült a termelési ár ricardói kategóriájával. Nemhogy idegen lett volna számára a *tőkés* termelési költségek sajátos szerepe, a termelés, mint a nettó jövedelemnek alávetett, hanem – mozzanatában, vonatkozásában tekintve – a legsajátabb *kritikai* pozíciójának evidens kifejezését láthatta meg benne. (Vö. a későbbi meghatározással. Lásd MEM 46/II. köt. 272. old. azt tehát, hogy már a *post festum* munkaidővel mért értékkel a transzpozíciók, a felcserélések sorozata.)

A termelési ár, mint *nem-érték* koncepciója – ez a kifejlett meghatározás – analogonja annak a körülménynek, hogy már maga az értékmeghatározás a munkaidő által a termékek által dologilag hordozott, relatív munkamennyiséggel vet számot s így *nem közvetlen munkaidő-ráfordítás*. A „minden dolog maga más, mint ami", így kétszeresen is érvényes ebben a vonatkozásban, hiszen tudjuk: az értékben foglalt munkaidő nem az önmagával azonos abszolút munkaidő, maga az érték a másléte ez utóbbi munkaidőnek. A termelési ár, mint nem-érték, így kifejlett alakja az értéknek mint az önmagával nem azonos munkaidőnek. Csak ha

ezt a döntő körülményt szem elől tévesztjük, azt tehát, hogy a marxi bírálat tárgya éppúgy az érték, mint a termelési ár, csak akkor tűnik úgy, mintha Marx törte volna meg logikailag legsajátabb elvét, a munkaérték elvét a termelési ár kidolgozása érdekében.

Az a puszta körülmény különben, amire már utaltunk, hogy ti. Marx a „természetes ár = termelési költség" tételének nem a ricardói, hanem a Smith-féle meghatározását emelte ki a „Kéziratok"-ban, mutatja, hogy az értékkategóriát a maga tisztaságában csak fejletlen állapotok velejárójának tartotta, hiszen maga Smith is e kategória érvényét a prekapitalista formációkra korlátozta. (Vö. ezzel kapcsolatban Engels kifejtését MEM 25. köt. 845. old.)

Jeleztük már: Marx az „érték = termelési költség +nyereség" tételét egyszerre érvényesíti kritikailag a másik tétellel: az érték (ár) meghatározás a termelési költségek által. Ha igaz, hogy a termelési ár kategóriája kifejtésének alapja a valóságosan tárgyiasult termelési költségek, illetve a tőkés termelési költségek közti különbség, akkor egyszerre igazolódik a termelési költségek kétértelmű kategóriáját kezdettől ilyenként felismerő és így a saját kritikai pozícióját logikailag nem megtörő Marx.

Így kitűnik, hogy nem kielégítő a marxi modell felfogásának az a módja, amelyet Roman Rosdolsky érvényesít a Marx-kritika ismeretes gondolatmenetét újból kifejtő R. Schlesingerrel szemben.

„Nem az a lényeges számunkra, hogy még nagy emberek is időnként logikai hibát követnek el, hanem az, hogy Marx egy bizonyos modell számára, azaz a kapitalista árutermelés számára olyan törvényeket vezetett le, amelyek arra a modellra érvényesek, amely struktúráját tekintve egyszerűbb és a történelmi egymásrakövetkezésben korábbi, azaz az egyszerű árutermelés modelljéből." (Vö. *R. Schlesinger:* „Marx az ő kora és a miénk." 1950. [*id. Rosdolsky:* Zur Enstehungsgeschichte des Marxschen „Kapital". Band I. Europa Verlag Wien 205. stb. old.].) Nincs szó két különböző modellről, csupán egyről – állítja ezzel szemben Rosdolsky –, a kapitalista termelési módról, s a dialektikus átmenet a munkaértéktől s termelési árhoz, az egyszerű árutermelésről a tőkés árutermelésre s ennek megismerési módja az absztrakttól a konkréthez való felemelkedés útja. „Ahhoz, hogy megragadhassuk a felszínen megjelenő termelési árakat, vissza kell hatolnunk rejtett okukhoz, az értékhez."

Marx modelljének ez a felfogása azt az eljárást reprodukálja, amit maga Marx emelt ki a Ricardóról szólva: a megjelenési formák változatosságától megkülönböztetett belső összefüggés feltárása, az egymással szemben idegenül álló formák visszavezetése belső egységükre. (Minden nem-dolgozó része az áru értékéből járadékra, kamatra, profitra vezetődik vissza, maga az értéktöbblet, ahogyan az áruérték munkára, megfizetett, illetve meg nem fizetett munkára. – Vö. *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 455–456. old.) Ennek az elemző és a belső egységre visszavezető módszernek azonban az a feltétele, hogy Ricardo az elemzettekből, mint „adott előfeltételekből" indul ki. Minden nagy vívmánya ellenére ezt a modellt (ahol is az elmélet kimerül a felszín és a rejtett ok, az absztrakt és a konkrét közti különbségtételben, ahogyan ezt Rosdolsky ábrázolja) nyilván nem tulajdoníthatjuk Marxnak. Hacsak nem azon az áron, hogy úgy ábrázoljuk, mintha az áruértéket alkotó munka Marxnál is a gazdasági-formai feltételeitől független munka lenne, ahogyan a munka ily módon megörökítődik a maga megfizetett, illetve

meg nem fizetett formájában. Marx számára továbbá nem az érték az absztraktum, az érték már konkrétum, a munka megánjellegének alakzata, ahogyan az ár nem egyszerűen megjelenési forma, hanem csak az összfolyamatban realizálódó s ilyenként sajátos, „eltolt" (verrückt) munkaráfordítás egyik lényeges jelzője.

Marx is él a visszavezetés módszerével, csakhogy ez mindig egyben a formakülönbségek kibontakoztatása. Ennyiben számára a klasszikusok által feltárt belső egység – mint erről más vonatkozásban volt szó – sem kiindulópont, a kiindulópont azoknak a formameghatározó termelési viszonyoknak (a tartalom által közvetített) megragadása, amelyeknek révén, amelyek által az ő elméletének „tőalakja", a *kostbar* idő sajátosan determinálódik. A tőalak és közösségi formája közvetíti azután az immár *nem* „adott előfeltételként" megragadott tőkés árutermelői formák kritikai kibontakoztatását. Már itt is, ebben a redukcióban, a Marx által kiemelt genetikus módszer hatékony – s nemcsak abban a vonatkozásban, ahogyan Marx a saját módszerét közvetlenül konfrontálja a Ricardóéval, hogy ti. ez a különböző formák genetikus kifejtése a polgári gazdaságon belül –, hanem úgy is, mint az adott struktúra alapjainak „beemelése" a mégoly elemi sejtbe és további specifikálása az összfolyamat mozzanataiként való meghatározottságukban. Ezen belül, a visszavezetés a polgári formát meghaladott tőalakra már visszájára fordultként ábrázolja azt a bizonyos „belső egységet". Magának a felszínnek marxi értelmezése is csak ebben az összefüggésben értelmezendő: miért esik szét a felszín és „mögöttese", miért a tárgya a gyakorlati tudatnak és tevékenységének ez a felszíni forma stb. (Az itt tárgyalt problémát részletesebben fejti ki „A marxi módszer rekonstrukciójához" című tanulmányom, amely megjelenés alatt áll „Az élő Marx" című kötetben a Kossuth Könyvkiadónál.)

8
Az abszolút ellentmondás

Tuchscheerer szerint Marx a „Kéziratok”-ban „még teljes mértékben az úgynevezett elidegenítésből eredő profitnak az álláspontján volt”.

Lásd *W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 105. old. A szerző a következő tételekre hivatkozik: „minden dolognak az ára túl *drága*. . ., ahol a magántulajdon létezik, egy dolog többe *kerül*, mint amennyit *ér*, éppen ezzel a magántulajdonosnak fizetett sarccal”. (Gfk 129–130. old.)

Vajon arról van-e szó, hogy az ifjú Marx végső fokon merkantilista álláspontot képviselne, messze a klasszikusok mögé visszaesve és a leghatározottabb ellentétben az elidegenült munka által adott lényegi meghatározásával, mely szerint a munkás csak azért léphet szembe idegenül tevékenységének termékével, mert már magában a termelés aktusában idegenül el önmagától, vagy pedig valami gyökeresen másról? Ez a gyökeresen más pedig ismét a termelési költségek polgári kategóriájának belső ellentmondásosságával függ össze. Ricardo egyrészt azt állítja, hogy a költség szinonim az értékkel, de azt is, hogy ez a költség (érték) szétesik költségre+profitra. A terméknek az így felfogott költségén (vagy)=értékén felüli többlete ez a sarc. A termék így többe kerül, mint amennyit ér, amit Ricardo érték=termelési költség+profitként mond ki, azt Marx érték=költség+sarcként, jelezve ezzel, hogy ez utóbbi valaki másnak a „költsége”. A tőkés saját költségein felüli többlet jelenik itt meg, de nem mint a tőkésnek természetadta módon járó profit, hanem mint sarc. Túl drága, mondja Marx Smithszel polemizálva, mert a kamat, profit stb. nem része a termelési költségeknek, nem költség, s Proudhonra hivatkozik: a kispolgári szocialisták, ahogyan a vulgárisok is – tudjuk – időnként jelzik a klasszikusok önellentmondásait. A tőkés által ráfordított termelési költségeken felüli többletként elemzi Marx majd később is a profitot is tartalmazó áru eladási árát. (Lásd MEM 6. köt. 394–402. old.)

Mindebből világos, hogy a kifejezés: a termék többe kerül, mint amennyit ér, semmiképpen sem implikálja az elidegenítés aktusát, hanem itt az árral (értékkel) szinonim tőkés költséget és a sarcot: „így tehát az „*amibe kerül*" a tőkés tulajdonában lévő termék árát, értékét jelenti. Szó sem lehet tehát elidegenítés során konstituálódó többletről, már csak azért sem, mert amikor Marx az elidegenítést elemzi, egyenértékek cseréjéről szól a James Mill jegyzetben és ki is mondja: a cserében nem jöhet létre érték. (Lásd Gfk 167. old.)

Természetesen nem arról van szó, mintha Marx nem vett volna tudomást az eladás útján szerzett profitról „...amelynél csalás, ravaszság, szaktudás, ügyesség és ezernyi piaci konjunktúra játszik közre..." (MEM 25. köt. 780. old. A kölcsönös becsapások rendszerezésére való korai utalásról már szóltunk.)

Látható: itt is az önellentmondásaitól megtisztított klasszikus polgári kategória egyoldalú értelmezése (s ettől elválaszthatatlanul a „Kéziratok"-nak az a meghasonlott szemlélete, amely a kifejezett közgazdasági kategóriaelemzéseket is szétejti, s elválasztja az elidegenült munka nem-adekvátnak tekintett koncepciójától – lásd később), végső fokon egy olyan nyers, merkantilista felfogást tulajdonít Marxnak, amely szerint az a sarc, amin az egész civilizáció nyugszik, vevők-eladók felhőrégióiban keletkezik.

Ha ennyire extrém formában nem is – tehát Marxnak nem merkantilista felfogást tulajdonítva – de hasonlóan nem helytálló az a nézet, amely az ifjú Marxszal szegezi szembe a következőket: „A munka és a tőke közti antagonizmus igaz gyökere nem a munkafolyamatban, hanem az értéktöbbletet létrehozó értékesítési folyamatban található meg." (*Ripp Géza:* Politikai gazdaságtan és ideológia. 50.i old.) Tekintve, hogy az ifjú Marx a maga egyszerű, elvont alakjában vett munkafolyamat ábrázolásából elvileg kizárt mindenfajta termelési viszonyt, ez a bírálat az ő koncepciójára semmiképpen sem vonatkozhat.

Az eladás útján szerzett profit Marxnak tulajdonított tétele továbbá azt a végig nem gondolt előfeltevést tartalmazza, amelynek lényege Marx interdiszciplináris eklektikája, a teljes elméleti szétesettség a proletárforradalom már meghirdetett követelése és a politikai gazdaságtan materialista, kommunista bírálata közt (amely bírálat nem más, mint a tárgy vindikálása a tárgyat megformálva-elvesztő közvetlen termelők számára). Ha viszont a munka „többlete" az elidegenítésből fakad, akkor ez jogosultan az elidegenítőké s így teljesen értelmét veszítené az elidegenült munka egész koncepciója. Ebben az

ábrázolásban Ricardo ismét messze Marx fölé magasodik, hiszen ő a profitot a munkások munkájából vezette le.

Még egy másik latens előfeltevésre is kell utalnunk e vád elhárítása céljából: e koncepció még azt a tévképzetet is kelti, mintha az ifjú Marx csak a „sarc" létén ütközött volna meg. Valójában éppen ellenkezőleg; az ő felfogásában, tudjuk: „minden dolog maga más, mint ami", az egész élet idegen, hiszen ez „a magántulajdon élete", az elidegenült ember élete. Csak ebből az átfogó kritikai koncepcióból kiindulva ábrázolhatta kezdettől fogva az ezen az egész másértvaló életen belül magát az egész termékvilágot is mint idegent s nem egyedül csak a sarcot. Így hát a sarcon kívüli termelési költségeket is új módon kellett értelmeznie. Erről már sok szó esett, s itt csak arra utalunk: Marx nem tekintette természetesnek azt, hogy a munkás élete maga is a tőkés költségeihez tartozik, ő nem fogadhatta el a munkának azt az apoteózisát, amely a tőkét szinonimként fogta fel a munkával... pedig éppen ezen alapult, ez volt a szükségszerű elméleti előfeltétele annak, hogy Ricardo – a fő vonalat tekintve – következetes maradjon a munkaidő általi értékmeghatározás kérdésében.

Ricardo a múlt munkát pusztán naturális alakjában fogta fel, mint olyan tárgyi gazdagságot, amelyet a termelésben a munka hatékonnyá tételéhez alkalmaznak, a tőke gazdaságilag egyszerűen a közvetlen munkától megkülönböztetett felhalmozott munka. Ezért volt számára természetes, hogy az áru értékét az eleven és a tárgyiasult munka mennyisége határozza meg, hiszen a „tőke is munka". Marx majd úgy jellemzi e vonatkozásban a ricardói koncepció lényegi elégtelenségét, hogy nála a tőke pusztán „munkafolyamatbeli elem, amelyből munka, tőke, bér és profit viszonyát soha többé nem lehet kifejteni" –, mert eszerint a tőke nem meghatározott társadalmi viszony, nem a munkással önállósult hatalomként szembelépő dologi munkafeltétel. (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 372. old. vö. Gfk 129. old.)

Amikor viszont Marx a természetet mint készenkapottat vagy megmunkáltat, mint közvetlen létfenntartási eszközt, mint az élettevékenység anyagát, tárgyát, szerszámát a munkástól eleve elvontként, a tulajdont pedig mint „fő megfosztottságot" s ilyenként újjátermelendőt ábrázolja, akkor a magasabb típusú gazdasági-formai determináció következtében a felhalmozott munka többé nem rendelődhet újra csak egyszerűen az eleven munka, azaz a munkás mellé, hiszen ebben a döntő vonatkozásban a munka terméke idegen hatalomként áll

szemben a munkással: az elidegenült forma révén kirajzolódik az alapvető osztályellentét gazdasági alapja. A munkásnak a természeti anyagban való megvalósulása mozzanatává, eszközévé válik a munkás gazdasági tárgytalanulásának.

„Amennyiben a munka tárgyi *feltételei*, anyag és a munkaeszköz, a munkafolyamatban közvetlenül szolgálnak, a munkás alkalmazza őket. De nem labour which employs capital, it is capital which employs labour. (Azonban nem a munka alkalmazza a tőkét, hanem a tőke alkalmazza a munkát)." (*Marx:* Zur Kritik der Politischen Ökonomie. Manuskript 1861–1863. Teil 1. Dietz Verlag, Berlin 1976. 85. old.)

A tőke a munka terméke, múlt, felhalmozott munka is, sőt, elemi rétegei adottak a munkatermék polgári formájának vázlatában: a magántulajdon anyagát tekintve pl. különös nyersanyag, gazdaságiformailag a saját természetes létezésétől való különbözőség s így egyenérték, csereérték. Ezekről az elemibb naturális és gazdasági rétegekről szól majd Marx ott is, amikor a tőke testét megkülönbözteti a tőkétől, mint csereértékek összegétől, mint társadalmi nagyságok összegétől. A tulajdonképpeni tőkeviszony ott bontakozik ki, ahol mindez újabb gazdasági determinációra tesz szert, ahol ez a múlt munka szembekerül az eleven munkaképességgel. A tőke abban áll, hogy az eleven munka a felhalmozott munkának eszközül szolgál csereértéke fenntartására és gyarapítására. (Lásd MEM 6. köt. 397–398. old.)

Minden dolog maga más, mint ami, mert hiszen maga a felhalmozott munka sem az, aminek egyszerű anyagi alakjában tűnik, hanem a fő megfosztottság eredménye, amelyet a nem-termelőnek a termék feletti uralmát létrehozó elidegenült munka reprodukál. (Lásd Gfk 52. old.) A természetelsajátítás – az emberi szabadság akciója – kifejletten visszájára fordult alakja ez a termelési viszony – az emberi lényeg alapvető szintjeként a többség számára nemcsak egyszerűen idegen, külső, „túlsó" hanem az ilyenként az általuk megtermeltetett idegen hatalom.

A valóság mint tevékenység nemcsak hogy össztársadalmilag megosztott tevékenység s ilyenként e tevékenység eldologiasulása, hanem az eleven és a múlt tevékenység kölcsönösen ellenséges egymásrautaltságában e valóság egyben a munkaként, azaz az embertől, természettől teljesen idegen tevékenységként és idegen tárgyként létezik. Az anyagilag egyedül tárgyiasuló többség munkája az ő számára magában-

való – a tőkefétis értelmében vett – dologiságot létesít, míg ugyanez a dologiság a másik pólus számára az ő uralkodó szubjektivitásának alapját biztosító tárgyi lét – amelyet mint a saját perszonifikálódott tárgyi s így sajátos „azonos szubjektum-objektum" voltát érvényesít.

Ha a valóság a visszájára fordult, akkor a tevékenységformák is csak ilyenek lehetnek. Ezt is ábrázolja az elidegenült munka – a „megfordított cselekvés" – marxi koncepciója. (Lásd a „Kéziratok"-on kívül a többi közt: MEM 46/I. köt. 205., 339–340. old.; *Marx:* Értéktöbblet-elméletek 1. rész. 189. old.-tól, 2. rész. 529. old., 3. rész. 133., 235., 421. old.) Marx egyik találó kifejezése, a tevékenységet mintegy természeti törvénynek alávetettként jellemezve, úgy határozza meg a munkásnak az objektív feltételekben való megvalósulását, hogy ezzel ezt egyszersmind mint idegen realitást ellöki magától. E kényszerű taszítás-vonzás annak a hasadásnak aktív létformája, amelyet a munkásnak önmagában való megkettőzöttsége, tőkeként és munkaként való léte határoz meg. Az emberi tevékenység tárgyát mint tőkét termeli. (Lásd Gfk 57. old.; MEM 1. köt. 109. old.) Munka és tőke egységét Ricardo e meghasonlottság, e kényszerű transzpozíció és uralmi viszony nélkül mondja tehát ki. Ilyenként azonban ez az egység maga az abszolút ellentmondás.

Itt egy rövid kitérőt kell tennünk. Ami ugyanis az értékmeghatározásnál közömbös (az áruban foglalt múlt vagy eleven munka megkülönböztetése), az döntővé válik a múltbeli munka-eleven munka közti cserében. Az eleven és a múlt munka jellege iránti közöny volt a feltétele annak, hogy Ricardo Smithnél következetesebben érvényesítse a múlt munka általi értékmeghatározást – ám ez a másik oldalon „abszolút ellentmondást" eredményezett. Smith viszont éppen azért törte meg az értékmeghatározás elvét, mert a múlt munkát az elevennel szembelépőként fogta fel. Vagy-vagy – vagy az értékelmélet, vagy az értéktöbblet-elmélet: a Ricardóhoz való közvetlen kapcsolódás kizárta volna a modern osztályellentétek gazdasági alapjának feltárását, Smith útjának követése meggátolta volna az értékelmélet kritikai átépítésének megkezdését.

Eleven és felhalmozott munka kérdésében Marx jóval inkább Smith-hez kapcsolódik: a tőke nem egyszerűen csak felhalmozott munka, hanem „kormányzati hatalom a munka és termékei felett". (Gfk 19. old.) Később is majd így foglal állást: „A tőke nemcsak *parancsnoklás munka felett*, ahogy A. Smith mondja. Lényegileg

parancsnoklás meg nem fizetett munka felett... A tőke önértékesítésének a titka feloldódik *meghatározott mennyiségű meg-nem fizetett idegen munkával való rendelkezésében.*" (MEM 23. köt. 745. old.)

Az ifjú Marx ugyanakkor a lényeges vonatkozást tekintve meghaladja Smith koncepcióját, hiszen ez utóbbi értelmében a munka nem sajátosan formameghatározott, hanem „*emberi* természeti erő egyáltalában" mondja majd Marx, hiszen a tőke fogalmába nem vette fel az idegen munka elsajátítását. „Csak *utólag* jelenik meg, miután már előfeltételezte a tőkét, mint idegen munka feletti parancsnoklást – s ez: hibás kör." (MEM 46/I. köt. 223. old.) Az ifjú Marx viszont rögtön az elidegenült munka formameghatározottságában ábrázolta ezt az emberi természeti erőt. Mégis, Marx mindvégig egyenesen zseniálisnak tartotta mindazt Smithnél, aminek felismerése révén nem vitte konzekvensen végig az értékelméletet: tőke és bérmunka viszonyának létrejöttével megszűnik az egyenértékek cseréje, az eleven munka, a munka-áru és a tárgyiasult munka többé nem az általuk megtestesített munkamennyiségének arányában cserélődnek. Az értéktörvény átcsap az ellenkezőjébe: az eleven munka egy részét elsajátítják azok, akik a munka tárgyi feltételeivel rendelkeznek. (Lásd többi közt *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 42–51., 57–58. old.; 2. rész. 367–377. old.; 3. rész. 64. old.)

Salvatore Veca kiemeli Smith e zseniális következetlenségének és az ifjú Marx álláspontjának belső összefüggését: „Úgy foghatjuk fel Marx 1844-es politikai gazdaságtani olvasását, mint a munka-értékelmélet olvasását (amelyet elvet), tekintettel a munkásosztály totalizáló álláspontjára. A tartalmazott munka és a vásárolható munka (ti. az áruban tartalmazott munkamennyiség, illetve az áru által megvásárolható eleven munka – *M. M.*) Smith-féle ellentét újra bevezeti a munkásosztály mint a rendszer gazdasági folyamata szubjektum–objektumának szintjén. Ezen a szinten Marx elveti a munkaérték-elméletet, mert úgy látja, hogy a gazdasági jelenségek felszíne »közvetlenül« cáfolja. De míg Smith elemzése kitért azoktól a feltételektől, amelyek falszifikálták az egyenérték hipotézisét, Marx közvetlenül az alapvető egyenlőtlenséggel foglalkozik."... „Marx azt akarja látni, mi megy végbe az egyenértékek cseréjének látszata mögött." (*S. Veca:* Value, Labor, and the Critique of Political Economy. Telos 1971. Number 9.) Nem ismételjük a már elmondottakat, hogy ti. az elfogadás-elvetés alternatívája nem áll fent a munkaérték-elmélet vonatkozásában, csak a kritikai átépítés stb. Az ez iránt a zseniális smithi vonulat iránt fogékony Marx azonban az egyenlőséggel *is* foglalkozik, az egyenlőséggel, persze mint a visszájára fordulás elemi alakjával, mint magántermelők dologi viszonyával.

Minél megértőbb tehát az értelmezés a Smithez (is) kapcsolódó ifjú Marx iránt – s ez tagadhatatlan érdeme –, annál inkább elvész a „nem-emberi termelés" eredeti jelentése: Marx kritikai kapcsolódása az immár elidegenültként felfogott

árutermelői munkához. Ahol az elidegenülést csak a munkás tárgyelvesztő munkájára korlátozzák – s ezt teszi Veca is – ott ez a meghaladás (implicite) megáll a tőkeforma megszűnésének követelményénél. Ez kategoriálisan abban is kifejeződik, hogy az értéknek csak mint árak „mögöttesének" van jelentősége, illetve csak mint az értéktöbblet megértéséhez szükséges mozzanatként határozódik meg.

Az ifjú Marx feltárja a nemzetgazdaságtan lelkét mint a munka felmagasztalását és megtagadását.

„A nemzetgazdaságtan kiindul a munkából mint a termelés tulajdonképpeni lelkéből, s mindamellett a munkának semmit sem ad és a magántulajdonnak mindent." (Gfk 53. old.) – Semmit sem ad? Hiszen a munkás munkabért kap... Marx számára azonban a munkabérforma maga is visszájára fordult alakzat, hiszen ... „a munka terméke, tárgya díjazza magát a munkát", továbbá a munkás a bér rabszolgájává válik és a bér az önvesztés és hatalomtalanság díja. „Az ember elismerésének látszata alatt tehát a nemzetgazdaságtan, amelynek elve a munka, éppenséggel csak az ember megtagadásának következetes végigvitele..." (Gfk 62. old.; vö. még 55., 57., 133. stb. old.)

Az abszolút ellentmondás a munka *azaz* a tőke apoteózisa, amellyel pusztán az önmagától elidegenült munka lényegét mondják ki.

„Azáltal, hogy így az egyik oldalon abszolút módon a *munkát* (mert számukra bérmunka azonos a munkával) és a másik oldalon éppily abszolút módon a *tőkét*, a munkás szegénységét és a nem-munkás gazdagságát egy lélegzetre mondják ki a gazdagság egyetlen forrásának, állandóan abszolút ellentmondásban mozognak, anélkül, hogy a legcsekélyebb sejtelmük volna róla. (Sismondi, aki sejti ezt az ellentmondást, korszakot alkot a politikai gazdaságtanban.) »Munka, *vagyis* tőke« – Ricardónak ebben a fordulatában csattanóan előtűnik az ellentmondás és az a naivitás, amellyel ezt az ellentmondást mint azonosat mondja ki." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek 3. rész. 234. old.)

Ricardo cinikusan kimondott igazságait tehát az abszolút ellentmondás tendenciája hatja át, az az alapvető hamisság, amely minden nemzetgazdaságtani elméletet jellemez (talán csak a már jelzett fenntartással Smitht és Sismondit kivéve): a forma nélkül felfogott munka apoteózisa átcsap a más számára való munka és az idegen tárgyat mint a sajátját érvényesítő munka, azaz a tőke apoteózisába. Ezt persze Ricardo nem így ábrázolja, hanem az adekvát polgári tudat cinikus naivitásával vagy naiv cinizmusával, mint azt a termékértéket, ami a munkások munkájának köszönhető s mint a munkának azt az értékét, amely – szükségszerűen – kisebb, mint a termék értéke.

A közgazdászok természetesnek veszik az abszolút ellentmondást s ezen az ellentmondáson belül azt, hogy a munkások pusztán a nettó jövedelemért léteznek, a felüllevők pedig őbelőlük élnek, hogy az ő többlettermékük az a szubsztancia, amelyből a tőkés osztály él. (Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész 189. old., 2. rész 388. old.) Marx számára azonban az áruforma *bellum omnium*-a itt úgy jelenik meg, mint a *bellum omnium*ot egymás ellen érvényesítő, idegen munkát kisajátító árutulajdonosok egységes szembenállása azokkal, és harca azok ellen,

akikből ők is és maga az egész társadalom él. Ricardo és a többiek korlátolt és fonák módon kifejezett igazságával Marx szembeszegezi az ezt meghaladó világtörténelmileg igazzá valót: a *nos nobist*. Az általános emberi munkába átcsúsztatott (magán) bérmunkaformát, ahogyan majd a szükséges- és többletmunka minden antagonisztikus formáját Marx csak a polgári horizont teljes elméleti meghaladásával leplezhette le úgy, mint a „szellemi állatvilág" kiteljesült alakját: „Ahogyan a növény a földből, az állat a növényből vagy a növényevő állatból él, úgy a társadalomnak az a része, amely szabad idővel, nem a megélhetés közvetlen termelése által felszívott, *disposable* idővel rendelkezik, a munkások többletmunkájából..." (*Marx:* Zur Kritik der Politischen Ökonomie. 167–175. old.)

Az abszolút ellentmondás felszínre hozásának heurisztikai elve az elidegenült munka. Az önteremtés a munka által itt úgy ábrázolódik, mint a totalitás és a felüllévők élete forrásának mások által való teremtetése, mint a többség megvalótlanulása révén létesülő embertelen valóság. Az abszolút ellentmondás öntudatlan felszínre bukkanása a polgári elméletben már elleplezi mind ezt a meghasonlottságot, mind pedig azt a sajátos transzpozíciós tevékenységet, amelynek révén a munkás saját erőit mint a más szubsztanciáját tételezi, a saját termékét mint ővele meghasonlottat, vele szemben ellenségeset – tehát a valóságot mint *ilyen* tevékenységet – önmaga ellenében növeli naggyá.

Az abszolút ellentmondás akkor is eltűnik, ha nem tudatosítjuk összefüggését Marx már – több vonatkozásban is jelzett – kritikai állásfoglalásával a tőkés árutermelői ráfordítás transzponált létmódja iránt. A kérdés: miért jelenik meg a munka a termék értékében – miért létezik meghasonulva a munka mint *munka* (naturális formává vált munka) és mint (egyenérték érték) *pénz* –, itt úgy fogalmazódik meg, hogy miért létezik az élet, mint tevékenység *munka*ként és *tőke*ként. Az értékelmélet minőségi oldala kiteljesedik az értéktöbblet-elmélet minőségi oldalában. Mindennek általánosításából fakadó imperativusz pedig annak a társadalomnak az előrelátásába, követelésébe torkollik a „Kommunista kiáltvány"-ban, ahol majd „a munka nem változtatható át tőkévé, pénzzé, földjáradékká, egyszóval monopolizálható társadalmi hatalommá". (MEM 4. köt. 455. old.)

Az elidegenült munka világa ez a meghasonlottság – Hegellel szólva „a magáértvaló lét önmagán-kívül-való-léte" –, amelyet az ifjú Marx ábrázol elsőként alapvető termelési viszonyként. A mód, ahogyan ábrázolja, előlegezi a jövő integrált közösségi gazdálkodását: a „tőke", mint az ő múlt munkája alárendelését a munkásnak. Csak így rendelkezhet majd a *communauté* az eleven munkával is.

A klasszikus politikai gazdaságtant semmi sem szabadíthatja meg

az abszolút ellentmondástól, hiszen ez a létben fogant meghasonlottság szükségszerű áttevődése az elméletbe, ama meghasonlottság és antagonizmus nélkül, amit az eleven és a múlt munka a maguk naturális alakjukra redukálva kizárnak magukból.

Az ifjú Marx olyan bírálatban részesül – amikor tőke, földjáradék és munka különválásáról beszél –, mintha a termelési elemek társadalmi-formai meghatározottságát még összekeverné a technológiai meghatározottságokkal. Ez lényegileg ugyanolyan eljárás, mintha Einsteint nem a relativitás-elmélet felfedezőjének, hanem a newtoni és az einsteini elmélet összekeverőjének minősítenénk. (Lásd *W. Tuchscheerer:* Marx gazdaságelméletének kialakulása. 143–144. old.)

A korábbiakban már láttuk, hogy az árutulajdonosoknak a polgári elmélet által ábrázolt csalása nem vélt, hanem valóságos s hogy továbbá ők maguk is megcsalatnak termelésük természettörvényként érvényesülő törvénye által. Azonban az ilyenként csalók-megcsalatottak egységesen mint a csalás alanyai lépnek fel a közvetlen termelőkkel szemben. Ez utóbbiak valójában megcsalatottak; ők úgy vélik: munkájuk célja önfenntartásuk, s ez az „önző" cél átfogja munkájuk egész létezésmódját. (Marx általában nem a csalás-elmélet terminusaival fogalmazza meg a bérmunkát. Mindvégig benne rejlik azonban ebben a kategóriában a fő megfosztottság, amelyet a közvetlen termelők reprodukálni kényszerülnek, míg a másik oldalon e kényszer végrehajtói úgy jelennek meg, mint – az eredeti megfosztottságból eredő – „saját ráfordításukon felüli" többletet bezsebelők. [Lásd MEM 22. köt. 273. stb. old.]) Ez az önzés azonban csak gondolt valami, mert a valóságos, ám céljukban nem anticipált eredmény az egész természet és társadalom más számára való közvetlen és közvetett újratermelése.
Ricardo úgy ábrázolja a termékérték szerkezetét, hogy ebben a pusztán önfenntartó s így állativá vált munkáslét mint örökös alapja jelenik meg mások életének – az a harc, amelyet az elosztási formák ellentmondásos viszonyával ábrázol, az élet monopolizált forrásai körül folyik, a több vagy kevesebb (profit-munkabér) érdekében. Ez Ricardo nagy érdeme – amit Marx a maga elméletében majd érvényesít is –, de nem Marx kiindulópontja. Marx olyan elméleti teret vázolt fel, amely megalapozta a tudatos harcot az élet forrásai monopolizáltságának megszüntetéséért, jelezve annak világtörténelmi értelemben vett irracionalitását, hogy a többség tevékenysége, és így élete, fizikai-szellemi energiája, a saját maga ellen fordított élet, energia. (Lásd Gfk 48. old.)

Az önelidegenülés: ő maga mint valami más, tevékenysége, mint vele szemben ellenséges, maga a meghasonlottság, a visszájára fordulás kiteljesedett alakja.

Marx majd a visszájára fordulás kifejlett alakjaként tárgyalja azt a körülményt, hogy a társadalmi munka összes termelőerői mint a tőke termelőerői mutatkoznak – s ennek elemi alakjaként határozza meg a pénzfétist. Ebben a visszájára fordulásban minden mozzanat részt vesz, nemcsak a munka tárgyi feltételei, hanem a természeti erők és a tudomány s éppígy a munka formái, mint a kooperáció. „E formák a munkások számára az őket uraló munkaeszközök egyszerűen adott formáinak tűnnek, s nem a saját társadalmi munkájuk formáinak éppúgy, ahogy a munkaeszközök egyszerű látható anyag-, szerszám-, stb. alakjukban a *tőke* s ezért a *tőkés* funkcióiként lépnek velük szemben." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 354. stb. old.)

Úgy tűnik, hogy Hegel túlemelkedett az abszolút ellentmondáson éppen a visszájára fordulás szerkezetének felismerése révén, amit az anyagi tevékenység vonatkozásában uralom és szolgaság felcserélődésével ábrázolt. Azonban – mint meglátjuk – az abszolút ellentmondás nem az egyetlen alakzat, ami az adott kérdésben az elméleti tudat polgári korlátjairól tanúskodik.

Itt egy újabb vonatkozásban tárul fel az az azonosságon belüli lényeges különbség, ellentét, ami a megfordított cselekvés világának hegeli felfogását a Marxétól elválasztja. Már elöljáróban leszögezhetjük: ahogyan a magánmunka ifjú marxi kifejtése egyben cáfolata az egyesként általános munka hegeli koncepciójának, úgy a tárgyelvesztő munka marxi felfogása is az; ez utóbbinak alig van olyan vonatkozása, ami ne volna polemikusan szembeállítható a hegeli *exoterikus* (ám nem az ezoterikus) vonulattal.

Uralom és szolgaság viszonyának hegeli felfogásában a szabadon engedett és a gátolt vágy – a munka – áll a centrumban. Hegel persze nem ütközik és nem is ütközhet meg azon, hogy másnak van kiosztva a vágy, mint „szabadonengedett", illetve mint meggátolt. Ebbe az ábrázolásba nem hatol be az a zseniális felismerése, hogy ha az ember majd kilép a munkafolyamatból és helyébe áll a gép, akkor egyben géppel megtétetett formaadással megszűnik az a létmód, amelynek elméleti kifejezése a munka egyáltalán mint „gátolt vágy". Nem abban az értelemben természetesen, mintha a munka bármely alakjában ne maradna közvetítés szemben a vágy közvetlenségével, hanem abban az értelemben, hogy magának a gép formaadó stb. működésének semmi köze a vágyhoz.

Amikor Hegel azt ábrázolja, hogy az uralom és a szolgaság a megfordítottjává válnak annak, aminek tűnnek, akkor a kifejtés során vissza kell vennie azt a lényegi igazságot, amit így fejezett ki: „Az úr azonban a hatalom a lét felett, mert bebizonyította a harcban, hogy a lét csak valami negatív az ő számára; mivel ő a hatalom a lét felett, ez a lét pedig a hatalom a másik felett." (*Hegel:* A szellem fenomenológiája. 105. old.) A tárgyiasított forma révén szerinte a tevékenység alanya, a szolga önmaga számára lesz, a lét szemléletében „a megmaradás elemébe helyezett" önmagát szemlélheti éppen abban a munkában, amelyben úgy látszott, hogy csak *idegentől kapja* értelmét — a formálásában a magáértvaló lét, mint a *sajátja*, számára való lesz. (Lásd uo. 106—107. old.) S így a szolga önálló tudatként léphet szembe az úrral, mint önállótlannal, aki megrekedt a tiszta élvezetben a szolgát tolva önmaga és a dolog közé.

Az egyetlen, a naturális formájára redukált munka világában a társadalmi-gazdasági forma nem válik e tevékenység formájává, így nem reprodukálódhat és kiesik. Nem jogosulatlan így kifejeznünk magunkat, mert hiszen Hegel — idéztük — a maga módján jelzi ezt a magasabb típusú formai dimenziót: a lét felett hatalommal bíró úr egyben hatalom a másik ember felett. A munka azonban ezt a síkot ilyenként nem reprodukálja — a szemléleti materializmussal szemben az idealizmus által kifejlesztett aktív elv a marxi felfedezéshez viszonyítva még korántsem elégséges — neki csak az érzéki formával van dolga, a létnek csak ezzel az alakjával, de nem a léttel, mint a más feletti hatalommal. Ez az érzéki felszín láttatja úgy, mintha a szolga tárgyiasulása és önigazolódása egybeesne, a megformált csak a megformáló tárgyi léte lehet, önállóságának tárgyi és így a tárgyiban magát felismerő szubjektív oldala. Így a szolga lesz a hatalom a lét felett s önálló tudatként a tárgyi világban magát megrögzítő hatalom az önállótlan úr felett.

Eszerint az a munka, amely lényege szerint nem formálhatja a lét érzékfeletti oldalát, a létet, mint hatalmi viszonyt, mégiscsak bevonja magába ezt a létformát és mássá teszi, mint ami eredetileg volt. Ezáltal az a hamis látszat kerekedik felül, mintha az önmagában vett naturális formaadás hatalmat biztosíthatna a lét felett, még akkor is, ha ez a lét nem a formaadó szolga eredendően adott saját léte.

Mielőtt azonban ezen a vonalon továbbmennénk, jeleznünk kell, hogy az egyetlen, naturális alakjában felfogott munka maga is partikuláris; Hegel számára csak a szellemi munka egyetemes s így az anya-

gi formatételező tevékenység, a „nembeli" munka marxi ábrázolása is valami gyökeresen más, mint a hegeli. A szolga munkájáról szólva mondja Hegel: „Ahogyan a tiszta forma nem lehet lényegévé, éppúgy, ha a részletekre kiterjedőnek tekintjük, nem általános formálás, abszolút fogalom, hanem olyan ügyesség, amely csak egyen és máson, nem pedig az általános hatalmon és az egész tárgyi lényegen fejti ki erejét." (Uo. 107. old.)

Tekintsünk el azonban most a hasznos munka e partikularitásától, ahogyan attól is, hogy itt már egy spekulatív térben mozgunk, hiszen az egyetlen alakjára redukált munka csak fikció: átalakíthatja-e az úr és a szolga viszonyát e munka? E fiktív téren belül a hegeli felfogásnak megvan a maga igazságmozzanata: ez a viszony egyszer valóban átalakul, ám csak azon az áron, hogy megszűnik; de a megszűnés-megszüntetésnek csak anyagi feltételeit hozhatja létre a szolgának ez a munkája.

Mindaddig azonban a szolga munkája a megfordítást reprodukálja, a szolgaságot mint az uralmat maga fölött szüntelenül újjátermelőt. A cselekvés a gazdasági forma révén megfordított: a szolgaság nem azáltal a megfordítottja annak, ami őmaga, hogy önmaga számára lesz a létben, mint a sajátjában s így válik önálló tudattá, hanem azáltal, hogy idegen tárgyként viszonyul a saját munkája termékéhez, hogy magához munkájához is idegenként viszonyul, mivel már e munkában is őmaga máshoz tartozik s így élete a másé. Nemhogy ő volna hatalom a lét felett, hanem más ember, egy idegen ember hatalmát növeli naggyá az egész lét s így önmaga felett is. Így fogja fel az ifjú Marx: számára nem az a látszat, hogy a munka csak egy idegentől kapja értelmét, a látszat éppen az, hogy ez a fajta tárgyiasulás egyben önigazolás. A szolga nemcsak megszünteti az „ellentétes léttel bíró *formát*", hanem az eredeti természeti forma megszüntetésével az új formát egyben mint más számára valót, s ilyenként vele szemben ellentétes létet hozza létre.

Naturálisan az úr valóban a dolog önállótlanságával kapcsolódik össze, de társadalmi-gazdaságilag a dologgal mint az övével, s így az ő önálló dolgával és a szolga önállótlanságával, a szolgát is mint az övét tolja, az ő dolga és önmaga mint ilyenként egyedül önálló közé. Persze, az úr önállótlan is, mert „A gyerek is tudja, hogy minden nemzet felfordulna, ha, nem is mondom, hogy egy évre, hanem csak néhány hétre abbahagyná a munkát". (MEM 32. köt. 540. old.) A munkás azonban (bizonyos vonatkozásban) még inkább önállót-

lanná válik, ha abbahagyatják vele a munkát. Az úr gazdaságilag azonban önálló, mert egyszersmint élvezőként is ő mozgatja, mozgattatja az élvezete tárgyának megszerzőjét, s a naturálisan önálló szolga már csak azért is önállótlan, mert be van fogva az önálló – őt az úr megszemélyesüléseként uraló – dolog hálójába. S így a közvetlenül élvező úr kielégülése nem „eltűnés": ő oly módon elégítheti ki élvezetét, hogy ugyanakkor nem hiányzik neki a tárgyi oldal, a fennállás (lásd uo. 106. old.) élvezete egyben önmegszilárdítása a tárgyi létében, mint a sajátjában. Önmagát így egy, az ő számára más által megformált világban egyszerre élvezi és szilárdítja meg. A munka ugyanis más gátolt vágya és ennek révén az úr gátat nem ismerő vágya és tárgyi önmagáértvalósága egyszerre realizálódik a szolga másértvalóságával. Ezért a szolga vágya nemcsak naturálisan, hanem gazdaságilag is gátolt; más élvezetének a kielégítése is az a gát, amelyet át kell törnie ahhoz, hogy tárgyat szerezhessen szükségletének egy idegen világba. Az archaikus és a modern (akár magas életszínvonalon végzett) rabszolgamunkára is áll a marxi tétel: „a munkásra való vonatkozásban, aki a munka által *elsajátítja* a természetet, az elsajátítás elidegenülésként jelenik meg, az öntevékenység másvalaki számára való tevékenységként és másvalaki tevékenységeként..." stb.

Hegel tehát valóban elkerülte az abszolút ellentmondás buktatóját, nála más vonatkozásban lép fel az ellentmondás: egyszerre tartja partikulárisnak a munkát és egyszerre tulajdonít neki „természetfeletti teremtőerőt" s ez utóbbi – Marx által leleplezett – polgári misztifikáció érvényesül nála ott, ahol egyszerre nyújtja apoteózisát a munkának és a munkásnak, ahol a munkától várja az uralmi és szolgasági viszonyok átalakulását. Így Hegel a klasszikus politikai gazdaságtanban foglalt abszolút ellentmondás egyik pólusával azonosulva, a munkásnak juttat mindent. Még a szerszám általa adott átfogó jellegű értelmezése is (a szerszám magasabb rendű, mint az élvezet stb.) csak úgy ábrázolja ezt a középtagot, mint a természet feletti hatalmi szervet, de nem szól e szerszám Marx által feltárt másfajta uralmáról a termelő felett és ilyenként a termelő „élvezete" felett. Amikor tehát e dimenzió nélkül ábrázolja az uralmi-szolgasági viszonyok megfordulását, akkor a gazdasági forma nélkül vett anyaginak „formait" és anyagit meghatározó szerepet szán, s a munka és a munkás végigvitt apoteózisával nem haladja meg azt a pozíciót, amelyet a munka apoteózisának megtörése jelent a klasszikus politikai gazdaságtanban –

ezek egyaránt érvényes gondolati formái a modern uralmi és szolgasági viszonyoknak.

A hegeli absztrakció korlátozottsága kifejezi a szellemi munkára privilegizáltak-kárhoztatottak és a megosztás e lényegi fajtáján túl nem látóknak a – az előtörténetben csak az alullévők pozíciójából felismerhető – lényeg iránti vakságát. Olyan korlátról van szó, amely a mégoly egyedülálló absztrakciós képességet, *horribile dictu*, főleg Hegel esetében (aki még az érzékit is a fogalmiban szünteti meg más vonatkozásban) a megjelenő felszínre szorítja vissza. A munka érzéki alakja elleplezi önmagát mint érzékfelettit s még inkább azt, aminek révén ilyen érzékfeletti dominálja, elleplezi tehát a munkát mint más számára valót. Elleplezi, hogy maga a munka tárgyi feltételei érzékfeletti módon el vannak választva a közvetlen termelőtől: a gazdasági elválasztottság láthatatlan, a technikai egyesülés szemmel látható. A közvetlen termelőnek különben ott is többletmunkát kell kifejtenie, ahol a munka tárgyi feltételei még nem váltak el tőle s habár ez a sajátos jellegű munka vagy térben-időben különböződik el a szükséges munkától vagy pénzformát ölt stb. mindenképpen megjelenik; a filozófia számára mégis elleplezőik.

Mivel naturálisan a munkás hozza működésbe az eszközt, úgy tűnik: a mozgatott a mozgatóé s nem pedig mindkettő valaki másé, mint szerves és szervetlen objektumai egy, a munka szféráján kívüli sajátos – mert a célszerű tevékenységet másra hárító – szubjektivitásnak. Ugyanakkor Hegel a meghasonlottság igazi szellemének olyan ábrázolását nyújtja, amellyel messze meghaladja az abszolút ellentmondás nem tudatos rögzítését a klasszikus politikai gazdaságtanban. Az abszolút önmagával való azonosság az abszolút meghasonlottságban, az azonos és a végtelen ítélet azonossága a műveltség valóságbirodalmának leglényegibb meghatározottsága: „ugyanaz a személyiség alany is, állítmány is. De az azonos ítélet egyúttal a végtelen ítélet; mert ez a személyiség teljesen kettévált, s alany és állítmány teljességgel *közömbös létezők*, amelyeknek nincs semmi közük egymáshoz, nincs szükségszerű egységük, sőt mindegyik egy külön egyéniség hatalma." (*Hegel:* A szellem fenomenológiája. 267. old.) A meghasonlottság megragadja magát a személyes ént a maga tárgyi és alanyi létezésében, ez a saját énjét „idegen akarat hatalmában látja, amelytől függ, meg akarja-e azt neki hagyni". (Uo. 265. old.) A meghasonlottság mindent visszájára fordító hatalmát Hegel a pozitív alakjára redukált munka világán *kívül* ábrázolja, azoknak az uralmi

és függőségi viszonyoknak különös dialektikáját kifejlesztve, amely dialektikának magva – az elidegenedés, mint „minden meghatározottság átváltozása az ellentétes meghatározottsággá” – a társadalmi lét egészét átfogóan jellemzi. Nem jellemezhetné, ha az azonos és a végtelen ítélet azonossága a maga elemi vagy kifejlett formájában nem határozná meg a munka világát – Hegelnél azonban ez utóbbi s az általa megragadott totalitás kettéesik.

Hegelnél az idegen akarat uralma nem emelkedhet kategoriális rangra, hiszen így gátat emelne a szuverén öntudat elidegenítő, majd az elidegenítést elidegenítő, önmagában visszatérő mozgásának; maga az idegen akarat is csak egyik alakulata ennek az öntudatnak. Nemhogy a személyes én lenne egy idegen hatalom objektuma, magára az objektum-voltra vetül a meghasonítás, a függésbehozatal bűne; az idegen akarat hatalma oldódik fel, átcsúszva a személyes én tárgyi létformájába. Tehát a kategoriális rang már eleve nem illetheti meg ezt az idegen akaratot, mivel nincs kívüllét-formája az elemi alany-tárgy viszonyon, hogy aztán majd ilyenként hasoníthassa meg és hassa át. Éppen ellenkezőleg: a személyes én azért találja magát készen mint idegen valóságot, mert tárgya, tehát a maga léte „azáltal, hogy tárgy, egyúttal közvetlenül idegen valóság”... (Uo. 265. old.) Holott éppen ellenkezőleg: nem azért idegen valóság, mert tárgy, hanem azért idegen valóság (tárgyként is, alanyként, tevékenységként, folyamatként viszonyként is), mivel idegen akarat hatalmában van, annak létmódjaként idegen. Mivel ez a dimenzió hiányzik, csak a tárgyra – mint készre, szilárdra – korlátozódhat az idegenség.

9

Az elvont munkáról

Arisztotelésztől kezdve egészen Ricardóig a csereviszonyba s ezzel az összemérhetőség viszonyába állított termékek minőségi egyenlőségének rejtélye, majd az áruértékek szubsztanciájaként felfogott munka – mint egyszerű átlagmunka – elemzése képezte az elmélet egyik fő problémáját. Tudjuk, hogy az ifjú Marx korántsem fogta fel kész adottságként ezt a fajta munkát, hogy ő maga a klasszikusok által homályban hagyott előfeltételből, a magántulajdonosi munka termékei mint összemérhető nagyságok „előtt"-jéből, a megosztott munkából, e termékek társadalmi közvetítődéséből, mint egyenlővé tételükből, naturális létmódjuktól való megfosztódásból indult ki. A későbbi elvont munkának ez az elsődleges „szubsztrátuma" s így ősalakja egységben van azzal a marxi felfedezéssel, amely a Ricardónál hiányzó létformát tárja fel: a magántulajdonosi munkát tehát, mint elidegenítése során a magánszférából kilépőt. Azt, hogy a munkának az a minősége, amelyre az áruk értékei feloldódnak, nemcsak egyszerű átlagmunka, hanem az elvontan általánossá s ilyenként dologgá váló magánmunka, Marx a későbbiekben, persze messzemenően kibontakoztatva, konkretizálva igazolja. (Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. 121–122. old.)

És éppen ez az új, gazdasági-formai dimenzió az, amit nem érvényesítenek ott, ahol az egyik legbonyolultabb kategóriáról, az elvont munkáról van szó.

Ha most első megközelítésben kíséreljük meg az elvont munka meghatározását, akkor ez a gazdaságilag magánformában kifejte(te)tt munka konkrét formájától, hasznos jellegétől, bonyolultságának fokától való objektív absztrakció során létesülő elvontság; a különbségnélküli általános emberi egyben egyszerű átlagmunka a maga merőben kvantitatív létében, és az elvontság, szemben a gazdaságilag különössel,

a magánjellegűvel s így a tagadott magánmunkaként létesülő elvont-általános munka, kifejlett alakjában az áru, mint pénz. Az első értelemben vett elvont munka a naturális, a második értelemben vett pedig a különös gazdasági-formai meghatározottságok tagadása /kiteljesülése/ során létesül.

A „Grundrisse" Marx-át értelmező R. Rosdolsky két szükségszerűséget különböztet meg: az egyes egyén munkája redukciójának szükségszerűségét az egyszerű átlagmunkára, valamint az áruban tartalmazott munka elvontan általános és ilyenként társadalmivá tételének szükségszerűségét az egyes egyén munkájának elidegenítése révén: Rosdolsky véleménye szerint a szocialista társadalomban (tulajdonképpen az árutermelés megszűnése utáni időszakról van szó) a rendelkezésre álló munkaerők könyvelése együtt fog járni azzal, hogy az egyes egyének munkáját egyszerű átlagmunkára redukálják. (*R. Rosdolsky:* Zur Entstehungsgeschichte der Marxschen „Kapital". Bd. I. Europäische Verlagsanstalt Frankfurt, Europa Verlag, Wien 1968. 153. old.)

Az egyenlő átlagmunka azonban a munkaidővel való utólagos mérés egyik előfeltétele: csak addig áll fenn, amíg ez a mérés maga szükségszerű. Ha az egyes munkája többé már nem magánmunka, hanem közvetlenül az összmunka alkotóeleme, egy egységes társadalmi szervezet funkcionálásának immár az ettől az egésztől elkülöníthetetlen módja; ha továbbá ez a szervezet globálisan vet számot a munkafunkciók összességére fordítandó idővel, akkor a bonyolult szellemi munkafunkciók által megkövetelt munkaidőket könyvelik, egészen egyszerűen már csak azért is, mert az egyszerű átlagmunka kora technikailag, gazdaságilag is lezárult. Rosdolsky tehát nem látja azt az összefüggést, hogy egyesek munkáinak az egyszerű átlagmunkára való redukciója az előfeltétele a magántermelők dologi viszonyának, s ez utóbbi szükségszerűségével az előbbi is megszűnik. Ő maga olyan termelési formát vázol fel az árutermelést követő szakaszban, amely egyszerre zárja ki a munkának a termékek általi dologi képviseletét és követeli meg a munkának a Ricardo által felismert társadalmilag szükséges munkára való redukcióját. (Ezt ő különben szinonimként használja az egyszerű átlagmunkával.) A marxi értékelméletet – úgymond – *toto coelo* az különbözteti meg minden elődjétől, hogy az egyéni munkák elidegenítésének szükségessége elesik.

Marx azonban anyagilag is túllátott azon a korszakon, amikor a munkát technikailag még lehetséges, gazdaságilag pedig szükséges volt

egyszerű átlagmunkára redukálni. Ha azonban tételezzük az egyszerű átlagmunkát, vele együtt tételezzük az értéket is, amennyiben az meghatározott mennyiségű egyszerű munka megjelenítése (is).

Így természetesen a feje tetejére állítódnak az összefüggések, mert míg Ricardo minden társadalomra nézve maradandót ismert fel, addig a Marx által hozott *novum* érvénye megszűnik az árutermelő társadalmak letűnésével. A döntő azonban az, hogy a közgazdász számára ez az egyszerű, egyenlő átlagmunka minden lehetséges változás szubsztrátuma marad, ez csak valamiképpen módosulhat, de semmiképpen sem szűnhet meg. Ez viszont azt jelenti, hogy az áruérték szubsztanciájának lényeges elemeként meghatározott munka fennmarad, hogy tehát megörökítődik a csereérték világa.

Egy más felfogás jegyében a különbségnélküli munka mindennemű hasznos munka másik oldala. A minőségileg különböző hasznos munkatermékek egységét itt úgy értelmezik, mint a különbség nélküli társadalmi összmunka meghatározott mennyiségekként való egységét. Még a közösségi időmeghatározás marxi felfogásában is állítólag jelen van ez a különbségnélküliség: „A konkrét munkákat csak közös tulajdonságukon keresztül, hogy ti. valamennyien a különbség nélküli társadalmi munka meghatározott mennyiségei, lehet egybevetni. Ha nem létezne különbség nélküli oldaluk, össze sem lehetne hasonlítani ezeket a népgazdaság méreteiben és érdekei szerint." (*Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonása. Kossuth Könyvkiadó 1964. 325–327. old.) Eszerint a kommunizmusban is fennmarad, sőt növekszik a munka célszerű és különbségnélküli jellege. Így azonban lehetségesnek tűnik a redukció a különbség nélküli emberi munkára eldologiasulás és a konkrét munkák egyenlővé tétele nélkül is. Tehát: redukció kell, de ennek szubsztrátuma és a neki megfelelő létmeghatározottságok nélkül...

A háttérben maradó latens előfeltevés – itt is, másutt is – a társadalmi munkának az a felfogása, amely szerint ez csak mint „létesülő eredmény", de nem mint „kész előfeltevés" létezik. Ha nem volna így, nem örökítődne meg az a redukció, amely ebben a vonatkozásban nem más, mint a gazdaságilag nem közvetlenül kész társadalmi munka késszé válásának egyik fázisa, méghozzá egy olyan folyamat révén, amely a termelők „háta mögött" megy végbe.

Továbbá: a különbség nélküli emberi munka és az utólagos redukció megörökítése közvetlenül abból a meggondolásból fakad, hogy az összmunkával való gazdálkodás mindig is megköveteli a munkák

ugyanazságát, egyneműségét, megkülönböztetve különös hasznos jellegüktől. Az általánosság naturális formája tehát azonosul a különbségnélküliség gazdasági általánosával, a munkák mennyiségi meghatározottságának csak ez lehet a szubsztrátuma. Így azonban ez a különbségnélküliség kiszakad abból az eredendő összefüggéséből, abból a rendszerből, amelynek eleme.

A szerző még a naturálgazdálkodásban is feltételezi a redukciót, csak más formában, mint az árutermelőit. Elkülönültségi viszonyok nélküli munkamegosztás feltételezve „... az egyes konkrét munkák sem úgy vezetődnek vissza általános munkára, valamint az egyéni munkák sem úgy mérődnek össze mennyiségileg, mint az árutermelésben." (*Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonása. 287. old.) Szabó Kálmán a „Wirtschaftswissenschaft"-ban folytatott vitában megfogalmazódott egyik koncepcióhoz kapcsolódik: itt – és természetesen nemcsak itt – különböztették meg az absztrakt munka általános és különös – árutermelői – jellegét. (Vö. még: Közgazdasági Kislexikon, absztrakt munka, illetve munka címszavakat.)

„Az általános emberi munka tehát csak az árutermelés feltételei között jelenik meg absztrakt *értékalkotó* munkaként. Ha a munkát egyszerűen a konkrét formájától elvonatkoztatott emberi munka kifejtéseként fogjuk fel, akkor az természetesen ugyanúgy *örök* társadalmi létfeltétele az embernek, mint a használati értéket létrehozó konkrét munka. A termékek, a használati értékek előállítására mindig bizonyos mennyiségű munkát kellett és kell fordítani és a rendelkezésre álló összmunkát mindig el kell osztani a különböző termékek termelése között, hogy a társadalom szükségletei kielégíthetők legyenek." (A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Egységes jegyzet, 49–50. old.)

A hasznos munka mindig erőkifejtés, ha tételezzük a hasznos munka kategóriáját, implicite tételezzük az erőkifejtést a maga naturális jellegében, mint magának az emberi szervezetnek funkcióját és meghatározott ideig tartó funkcióját. Mindennemű hasznos munka lényegi közös meghatározottsága, hogy egy természeti erő, a munkaerő megnyilvánulása, akármilyen hasznos formában fejtsék is ki. Ám a hasznos munkának mindig van valamilyen társadalmi-gazdasági formája: amennyiben az elidegenítés révén általánosuló magánmunka első szakasza, akkor a munkaerő-kifejtés elvont munkaként önállósul a konkrét munkától. Kételyeinket összegező kérdésünk tehát így hangzik: vajon mindig létezik-e az elvont erőkifejtés a hasznos munka mellett? Nem inkább arról van-e szó, hogy ez a különös – árutermelői – meghasonlottság vetül ki minden korok munkájának jellemző vonásaként e meghasonlottság tudata nélkül, annak tudatosítása nélkül, hogy ebben a vonatkozásban is „minden dolog maga más, mint ami". Itt is a

gazdasági formai oldal kiveszése gátolja meg annak tudatosítását, hogy a társadalmi erőráfordítás magánjellege hasonítja meg a hasznos munkát és az erőkifejtést, s hogy az erők ráfordításának közös jellege esetén elesik ez a csak a magánráfordítással együtt járó, általa kiváltott meghasonlottság. Megszűnik ily módon az a hibbantság, amelyet Marx legkifejlettebb formájában a kamatozó tőkéről szólva fejtett ki; hiszen ez az „eltoltság", ez a hibbantság ott indul, ahol a hasznos munka nem az, ami, tehát *nem* munkaerőkifejtés a maga hasznos (konkrét) formájában. Ha a magántulajdon lényege a megosztottság, akkor e lényeg aktív kifejezése ez a megosztottság, ez a meghasonlottság.

Miért örök társadalmi létfeltétele az embernek az elvont munka? A szerzők válasza szerint azért, mert a mennyiségi oldallal mindig gazdálkodni kell. E koncepció értelmében azonban a társadalmi munkaidő mindig megőrzi közönyét a hasznos forma iránt — nem válik közvetlenül és kizárólag az ennek tárgyiasításához szükséges munkaidővé. Az a körülmény azonban, hogy „a használati értékek előállítására mindig bizonyos mennyiségű munkát kell fordítani"; nem jelenti azt, hogy különbség nélküli, a konkrét formájától elvonatkoztatott munkát kell ráfordítani; — holott ebben a különös kategóriába csúszik át a munkaidő-ráfordítás általánosa.

Valóban: hogy az összmunkával való gazdálkodás összenőtt az elméletben — habár olykor önellentmondóan — a különbségnélküli munkával, mutatja a többi közt Bessaignet annak idején vitát kiváltó álláspontja. (Lásd *R. Guihéneuf:* Le problème de la théorie marxiste de la valeur. Librairie Armand Colin, Párizs 1952. 69—71. old. és *Bessaignet:* La force de travail valeur d'usage exceptionnelle. La Revue International, 8. sz. sept. 1946.)

E koncepció szerint nemcsak a munka hasznos formája, hanem elvont formája is örök s nem egyszerűen történelmi kategória. Robinzon már azáltal is eltekint a használati értéktől, hogy elvontan a munkaidőkvantumokat veti össze. Amikor két hasznos munkát hasonlít össze, a munkaidő, tehát e két tevékenység közös oldala az, ami döntésre készteti. Éppígy az absztrakt munka az, amelyet számba vesznek a középkori termelők éppúgy, mint a tervgazdálkodásban termelők. Mindkét esetben az elvont munka kvantumainak alapján mérnek. Ebben a vonatkozásban a különbség pusztán abban rejlik, hogy a tőkés társadalomban a termékeket *a posteriori* és kívülről, más rendszerekben az emberi munkákat *a priori* és belülről hasonlítják össze.

Az árutermelésben a munka elvont formája manifesztként és a csereértéken keresztül jelenik meg, de minden nem árutermelő rendszerben latens formaként szintén létezik, anélkül, hogy társadalmilag manifesztálódna. Ebben a felfogásban – úgy tűnik – az igaz és a hamis egymást át- meg áthatják. A Robinson-modell természetesen a közvetlen társadalmi munka modellje, erre azonban az a jellemző, hogy a rendelkezésre álló munkaidő elosztását a különböző munkafunkciók közt mindig a szükséglet leendő tárgya, a használati érték determinálja, hiszen a munkák már eleve a hasznos hatások létrehozásához szükséges tevékenységekké váltak. Bessaignet hol megragadja a munkaidőt, hol pedig átcsúszik az elvont munka kvantumába, mintha ezek ugyanannak a fogalmi tartalomnak pusztán különböző nyelvi kifejezései volnának. És jelzi, hogy az egyik rendszerben a munkákat, a másikban a termékeket vetik egybe, hogy azután ismét csak visszatérjen a kiinduló és a végpontnál tételezett örök elvont formához. Így értelmét veszti az a termékeny jelzés is, ami az *a priori – a posteriori* mérlegeléssel kapcsolatos.

A munka mindig is létező elvont formájaként dologiasul el ily módon az elméletben az a munkaidő, amivel mindig is gazdálkodni kell. Latens elvont forma azonban nem létezik minden korban, illetve csak mint az árutermelői munka termékének az a születőfélben lévő, még latens értékformája, amelyet a cserére termeltek ugyan, de még nem vagy egyáltalán nem értékesíthető (ha pl. a termék regrediál a még csak hasznos magánmunkaként adott létfokára). Ettől a fázistól eltekintve azonban, amíg elvont munka van, latens létformája a manifeszt „előtt"-je. Nyilvánvaló, hogy ez a koncepció is az idővel való gazdálkodást úgy fogja fel, mint a *hogyan*-tól, a *milyen*-től önállósult puszta *mennyit:* az elvont munka kvantitása alapján való mérés egy más kifejezés a minőségnélküli emberi munkára redukált minőség kvantumaival való mérésre. A természetes mérték, az idő, itt sem emancipálódik és nem jelenik meg, mint a hasznos munka tartama, itt is ugyanaz a közöny jellemzi a ráfordítást a konkrét munkafunkciók iránt, mint a fentebb vázolt felfogásban. Ha azonban azt állítjuk, hogy az elvont munka latens, illetve manifeszt formája különbözteti meg a nemárutermelői társadalmakat az árutermelőitől, akkor e különbséget csak mint ugyanannak a minőségnek a létfokai köztit határozzuk meg.

Az egyszerű átlag – a különbségnélküli, az elvont munka – megörökítése többszörösen hibásnak tűnik.

Egy másik, szintén nem helytállónak tűnő koncepció szerint az absztrakt munka „. . . ahogyan Marx saját használata világosan tanúsítja, ekvivalens az »általában vett munkával«, ez az, ami közös minden produktív emberi tevékenységben." (*P. M. Sweezy:* The Theory. . . 30. old.) Éppígy Guihéneuf: „Az elvont munka, ha nem egy tisztán logikai absztrakció, akkor a reális munka redukálva a munka minden formájának közös kifejezésére. Marx azt írja, hogy a munka szubsztanciáját alkotó érték mindig ugyanaz az emberi munka, ugyanaz az emberi erőkifejtés. Ez az erőkifejtés pedig társadalmi jellegű. Az egyszerű munkára való redukció állandóan végbemegy a gyakorlatban." (*R. Guihéneuf:* Le probleme. . . 73. old.) Ezúttal azonban az elvont munkát megszüntetik a hasznos munkában s éppígy megörökítik.

Minden mozzanatát tekintve ez a fajta munka még abban a formában van, amelyben, amelynek révén „igen nyomorúságos szerepet

„. . . az áru értéke emberi munkát mint olyant jelenít meg, egyáltalában való *emberi munka* kifejtését. Mint ahogy mármost a polgári társadalomban egy tábornok vagy bankár nagy, az ember mint olyan ellenben igen nyomorúságos szerepet játszik, ugyanúgy vagyunk itt is az emberi munkával. Egyszerű munkaerőnek a kifejtése ez, amellyel átlagban minden közönséges ember, különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik. . ." (MEM 23. köt. 51–52. old.)

játszik". Nyomorúságos szerepe persze abban a Marx által specifikált gazdasági formában érvényesül, amelyben csak az elidegenítés révén válik társadalmivá, hiszen maguk a jelzett mozzanatok csak a magánmunka társadalmivá válásának egyes oldalai, vonatkozásai. Ilyenként viszont nem választhatók le az eldologiasulás-megszemélyesülés mechanizmusának folyamatától – a munkák sajátosan egyenlők, egyszerűek, különbségnélküliek csak mint a cserében egyenlővé tett magánmunkák termékeiben foglaltak lehetnek. Éppígy nem választhatók le attól a kísértetiességtől, amelynek leplébe ily módon a termékvilágot burkolják – a munkatermékekből nem marad más, mint a különbség nélküli emberi munka megalvadása, ahogyan majd Marx ezt a kísértetiességet jellemzi. Tudjuk azonban: a szerzők az ilyen munkafajtákat a termékek általi képviselete nélkül tartják öröknek. Valójában azonban csak e képviselet által létezik ilyenként ez a munka.

Nem örökítődhetne meg ez a munka, ha az értékforma ellenstruktúrája révén az emancipált szükségleteket mint determináló pólust ragadhatnák meg. Ha ugyanis mindig fennmaradna a különbség-nélküli munka, akkor a közösségi szükségletrendszer nem hatolhatna be a

munkaidő-meghatározásba, hiszen e szükségletek nem vethetők össze az egyenlő emberi munkával. Nem jelenhetnének meg maguk a munkafunkciók sem mint ilyenek, hiszen az elvonatkoztatás a funkciók konkrét jellegétől a különbségnélküli munka egyik előfeltétele. A fenti koncepciók tehát egyszerre örökítik meg a munkaidő közönyét az anyagi formaadás minőségileg meghatározott jellege s ezzel egyben a közönyt a szükségletek tárgya iránt is. Így megörökítődik az a világ, amikor maguk a dolgozó egyének funkcionálnak a munka különböző szerveiként, s e munka pedig nem jelenik meg a különböző szubjektumok munkájaként. (Lásd MEM 13. köt. 40. old.)

A magasabb formáció kategoriális jelzésének hiánya elválaszthatatlan az alacsonyabb rendű kritikai értelmezésétől és mindkettő a gazdasági forma megragadásától.

Mindez különösen előtérbe lép a munka kettős jellegének értelmezésében. Látjuk: amennyiben minden munka kettős jellegét deklarálják, annyiban ez a hasznostól megkülönböztetett oldal nem más, mint a nem ilyenként felfogott magánmunka egyik vonatkozása, a munka tehát mint különbségnélküli, mint elvont. Az eldologiasult formaeffektus szorítja ki magát a gazdasági formát. Ez a felcserélés itt is egy visszájára fordult világ megörökítésének bizonyul.

Még ott is, ahol a közgazdász – Bettelheimről van szó – a kategoriális alapvetést illetően komolyan veszi a defetisizálás problematikáját, nagy jelentőséget tulajdonít a munkaérték-elmélet minőségi oldalának, elemzi a hasznos hatás-ráfordítás kategóriáját, továbbá bírálja Sztálint és Libermant, akiknél a forma csak formális egzisztenciával bír, „másodrendű forma”, amely tetszőleges tartalmakat foglalhat magába – megörökítődik az elvont munka kategóriája. „Az áruviszonyok megszűnésével nyilván nem szűnhet meg az elvont munkának a termelési viszonyokat reprodukáló funkciója, de szükségképpen megváltozik a munka manifesztálódásának formája; ez többé nem az értékforma és e forma máshogyan leplezi el a termelési viszonyokat.” „A magán- és a társadalmi munka ellentmondásának megszűnése nem vonja maga után a konkrét és az elvont munka ellentmondásának megszűnését”. (*Ch. Bettelheim:* Calcul économique et formes de propriété. Maspéro 1970. 37., 41. old.)

Ez a koncepció, amely szerint mindig lesz elvont munka, és a forma funkciója mindig elleplező lesz, nem veszi számításba, hogy mindezek a termék értékében megjelenő specifikus társadalmi jellegű munka velejárói és vele együtt szűnnek meg.

Ugyanakkor Bettelheim másutt arról szól, hogy minden formát az általa elleplezett viszonyok felszínre hozásával kell elemezni (lásd uo. 22. old.) s így forma mindig is lesz, ám elválaszthatatlanul ettől a bizonyos elleplező funkciótól. A forma elleplező funkciójáról szól Sweezy is.

Úgy tűnik, fejti ki Sweezy, hogy a mennyiségi értékelmélet tárgyai kizárólag azok a törvények, amelyek meghatározzák azokat a relatív arányokat, amelyekben az áruk cserélődnek. Így fogja fel az ortodox elmélet a kérdést, s ebben az értelemben csak a csereérték kérdéséről van szó. Idézi Joan Robinsont, aki az érték elemzését így magyarázza: látsz két embert, az egyik egy banánt ad a másiknak és egy pennyt vesz el tőle. Megkérdezed: miért kerül a banán egy pennybe és nem valami más összegbe? Sweezy a továbbiakban így érvel: az érték mint mennyiségi kategória különbözik a csereértéktől; az áru értékként anyagiasult elvont munka, azaz a társadalom totális gazdagságot alkotó tevékenységének egy részét abszorbeálta. Marx szerint az értéknagyság kifejezi azt az összefüggést, amely egy bizonyos cikk és azon társadalmi összmunkaidő közt áll fenn, amely előállításához szükséges. Marx kritikusainak majdnem összes támadásai a mennyiségi munkaérték-elmélet ellen irányultak, csak a cserearányokkal foglalkoztak és elhanyagolták azokat a termelési viszonyokat, amelyek a felszín mögött rejlenek. Saját álláspontját Sweezy végül is így összegezi: „Az áruk elemzése arra vezetett, hogy a csereértékben felismerjük a munkamegosztás meghatározott rendszerében lévő termelők közti viszonyt és az egyének különös munkájában a társadalom összmunkaerejének összetevő részét. Más szóval, a társadalmi szervezet formái mögé tekintettünk, hogy feltárjuk a társadalmi viszonyok szubsztanciáját. Mindazonáltal az a tény, hogy erre képesek vagyunk, nem azt jelenti, hogy a formák lényegtelenek. Éppen ellenkezőleg, nagyon is fontosak. A valóságot a formák terminusaiban észleljük. Itt, ahol szakadék van forma és szubsztancia közt, amelyet csak a kritikai analízis hidalhat át, az értelem furcsán megtréfálja az embert." (Lásd *P. M. Sweezy:* The Theory... 33–35. old.) Sweezy tehát forma és szubsztancia diszkrepanciájában mutatja fel a hamis tudat gyökerét. Ennek oka abban rejlik, hogy a formát csak mint csereérték-formát fogja fel, amelyet ugyanakkor kifejtésének implicit logikája értelmében a valóságnak megfelelően, nem formaként és még kevésbé észlelt formaként ábrázol. Ez tehát rejtett ellentétele annak a tézisének, hogy a valóságot formákban észleljük, hiszen a banán és a penny cseréjének tanújaként kettős eldologiasulást észlelünk, amennyiben az árut dologként észleljük – holott nem az és a pennyt is dologként –, amikor ez szintén nem az. A munka társadalmi jellege a cserében már ellepleződik, maga a csereértékforma már szintén ellepleződött forma, holott ez még a legfelszínibb, a leginkább külső forma. Így már a csereértékforma is egyszerre ellepleződik és maga részéről el is leplez, s ha csak ez utóbbi mozzanatot ragadjuk ki – mi több, ez utóbbi funkciót minden forma sajátjának tulajdonítjuk –, akkor ezáltal tulajdonképpen megismerési formává transzformáljuk az elmélet síkján a gazdasági formát, ami éppen a fonákja az itt rejlő valóságos viszonynak. Hiszen a valóságban még az elméleti átlagtudat sem hozza felszínre a formát, hát még a köznapi. Magántermelők viszonya egymáshoz és a társadalmi összmunkához szintén ellepleződik a csereviszonyban, pontosabban

a csereértékformában mint eldologiasultban. A tétel első részében tehát Sweezynek igaza van, csakhogy ez a sík nem *a* szubsztancia, amit elégséges felszínre hoznunk; ez inkább a szubsztancia – az erőráfordítás társadalmi jellege – egy sajátos modifikációja, magántermelők erőráfordítása. A gazdasági forma partikularizálása és megjelenőként való ábrázolása így gátat vet a hamis tudat gyökerei feltárásának, politikai gazdaságtani vonatkozásban pedig nem teszi lehetővé a kategóriák adekvát ábrázolását.

Megjegyzendő, hogy kritikánk itt sem szembesülhet koherens koncepciókkal. Hiszen pl. Bettelheim, aki szembeállítja egymással, mint radikálisan más formákat az idővel való gazdálkodást a monetárissal, hangsúlyozva az e kérdéskörrel kapcsolatos problémák elméleti tisztázatlanságát (Nyemcsinyov és Novozsilov nem következetesen végigvitt kísérleteire utalva); látja, hogy a társadalmi munka a klasszikusok szerint a szocializmusban nem nyúlik túl a közvetlen termelésen

Számunkra itt a tárgyalt vonatkozásban közömbös, hogy milyen formáció mely fokának társadalmi munkáját elemzi Bettelheim, hiszen itt a társadalmi munka olyan minőségi formaváltozásáról van szó, amely az értékkategória megszűnése után bontakozik ki. Elemzésünket itt azon a metaszinten folytatjuk, amelyet nem érint az az ismeretes vitakérdés, hogy mikor szűnik meg a társadalmi munka értékkifejezése.

(habár ő ezt nem így fejezi ki), hogy a kapitalizmusban létező társadalmilag szükséges munkával szemben radikális átalakuláson megy majd át. Ezt a leendő társadalmi munkát azonban Bettelheim hol „ténylegesen kifejtett munkának" hol pedig ismét csak társadalmilag szükséges munkának nevezi (*Ch. Bettelheim:* Calcul... 31., 16., 23. old.) A terminológia inkonzekvenciája fogalmi következetlenséget fejez itt ki: Bettelheim a leghatározottabban kijelenti ugyan, hogy az értékformától felszabadult termék hasznossága lesz a termelés egyik döntő kritériuma, ám ezt a társadalmi hasznosságot ismét csak az értékforma modellje alapján ábrázolja, ahogyan a társadalmi munkát (ha önellentmondóan is) mint értékmeghatározót rögzíti. Koncepciójának hiányossága már abban az elméleti előfeltevésben adott – s ezért szorítja ki nála a társadalmilag szükséges munka terminusa végül is a ténylegesen kifejtett munka kifejezését, –, hogy általánosnak, törvényszerűnek tartja, hogy a társadalmilag szükséges idő csak kivételesen esik egybe a tényleges ráfordítással. (Lásd uo. 22. old.) Itt is a társadalmilag szükséges munka egyik jellemzője vetül ki a

fejlettebb formációra, ahol majd lényegileg, tendenciáját tekintve megszűnik a valóságosan tárgyiasított tartam eltérése a társadalom számára szükségestől, amely divergencia, ellentét kategorálisan benne rejlik a társadalmilag szükséges munka fogalmában.

A társadalmilag szükséges munka kategóriája elválaszthatatlan a termékvilág által képviselt sajátos jellegű munkától. Ha többé már nem a termékek képviselik a társadalmi munkát, akkor – a többi közt – a társadalom számára szükséges munka tendenciáját tekintve, egybeesik a ténylegesen kifejtendővel–kifejtettel (illetve, mint a közösségi döntés tárgya, minden új tudományos felfedezés stb. hatására, viszonylag rövid idő alatt korrigálható), a gazdasági itt is restaurálja s nem tagadja többé a naturálist. Bettelheim ugyanakkor látja, hogy a leendő társadalmi munka sajátos társadalmi-gazdasági jellegét majd nem a cserében érvényesíti s azt is, hogy a társadalmilag szükséges munkában rejlő társadalmi szükségszerűség a többletmunka elsajátításának társadalmi szükségszerűsége. A társadalmi munka jövőjének bettelheimi vázlata azonban felemás marad: azt tartja ugyan, hogy e munka többé nem fejeződik ki az érték formájában s nem implikálja többé a többletmunka elsajátítását, de nem jut el annak felismeréséhez, hogy maga a társadalmi-gazdasági naturalizálódik, hogy tehát a közvetlen társadalmi munka mennyiségi oldalát tekintve maga a társadalom számára szükséges fizikai munkaidővé válik. A kommunizmus társadalmi munkája ismét csak misztifikálódik az árutermelői mintájára, hogyha Bettelheim – Althusser inspirációjára is – implicite nem tartja áthidalhatónak a szakadékot a társadalmi-gazdasági és társadalmi-természeti közt. Mert más kérdés az, hogy időleges, korrigálható meg nem egyezés állhat majd fenn a reálisan tárgyiasítandó–tárgyiasított munkaidőkvantum és a társadalom számára aktuálisan szükséges közt, hogy tehát eltérés állhat fenn a kvantumot illetően, ám ez az eltérés a társadalmi munka immár egységes minőségének kvantumán belül áll fenn, és ismét más kérdés, hogy maga a kvantum kettős, hogy tehát szétesik egy előzetes (magánformában kifejtett) és egy utólag érvényesülő társadalmi-gazdaságira. Bettelheim azonban – tudjuk – minden korok sajátjának tartja a ténylegesen kifejtett és a társadalmilag szükséges munkaidő diszkrepanciáját s ezáltal extrapolálja az árutermelői társadalmak társadalmi munkájának sajátos, meghasonlott létmódját.

Ha Bettelheim meghasonlottnak, antinaturálisnak tartaná, hogy a társadalmilag szükséges munka *nem* az a tényleges kifejtett munka,

amelynek tartama – ha úgy tetszik – a „toronyóra idejével" mérhető (ahogyan ő ezt gúnyosan megjegyzi [uo. 22. old.]), akkor ezzel a kritikai nézőponttal adva volna a radikális elméleti meghaladás lehetősége. Az árutermelői viszonyok misztifikáló ködfátyla annyira vastag, hogy nem láttatja önmagát másnak, mint ami *in posse*, nem láttatja tehát visszájára fordultnak azt az időt sem, ami még nem mérhető természetes mértékével. Holott éppen a magánforma felcserélő jellege nyilvánul meg a többi közt abban, hogy a munkaráfordítás naturális tartalma még nem társadalmilag érvényes tartam, s hogy a társadalmilag érvényes időmeghatározás a tagadott magánformával együtt a tagadott fizikai idő.

Vajon nem ugyanez az extrapoláció, a visszájáról a színére fordításnak ugyanez a hiánya jelenik meg ott, ahol Bettelheim az árutermelést meghaladott gazdaságban is úgy fogja fel a mérést, mint ami megköveteli az elvonatkoztatást a különböző minőségektől?

A kérdés most már az, hogy az egyenlőség mint elvonatkoztatás és az elvonatkoztatás mint a mérés feltétele ott is szükségszerű-e, ahol kibontakozik a termékvilág társadalmilag hasznos hatásrendszere? Bettelheim szerint ezek a hasznos hatások csak a termékek fizikai tulajdonságaitól való absztrakció révén mérhetők. Bár érzékeli, érzékelteti az árutermelői formát meghaladott újat, nem ragadja meg azt az új rendszert, amelyen belül a részproblémák értelmezhetőkké válnak. Pedig Marx Robinson-modellje nagy vonásokban fényt derít minderre: a szükségletekre vonatkoztatott munkafunkciók-munkaidők elosztásának célja a hasznos hatások elérése. A termékeknek itt az a közös vonása, annyiban egyenlők egymással a minőség tekintetében, hogy naturális tulajdonságaik meghatározott rendszerével kielégítik azokat a szükségleteket, amelyekre természetesen csak mint naturálisak vonatkozhatnak; egymással immár úgy hasonlíthatók össze, hogy milyen szükségleteket, milyen mértékben és a hasznosság mely fokán elégítenek ki. Egységük mennyiségi vonatkozásban pedig fennáll közös mértékükben, mint a tárgyiasítandó hasznos munka természetes mértékében, az időben. Mivel a termékek többé nem vonatkoznak sajátos munkákként egymásba, hanem úgy határozódnak meg objektíve és úgy kerülnek egybevetésre egymással, mint a közvetlenül a szükségletek kielégítésére termelt tárgyak, létmódjuk egészében benne van vonatkozásuk a szükségletekre, hiszen a szükségletek közvetlen tárgyaiként termelték őket. Attól elválaszthatatlanul ugyanis, hogy a termékeknek mint közösségi használati értékeknek többé nem kell

azt a bizonyos kerülőutat megtenniök, amelynek révén a társadalmi munka kísérteties képviselőiként funkcionálnak, egyben közvetlenül a szükségletekre vonatkozókként létezhetnek csak. Abban a mértékben, ahogyan a társadalmi munka „megrövidül" – többé nem lesz egy elkülönült létmódja túl a közvetlen anyagi termelésen – úgy „hosszabbodik meg" a termékvilág létmódja: vonatkozása a szükségletekre az ő belső tulajdonságává válik.

Itt a termelés és a szükséglet viszonyáról nem abban az egyszerű anyagi értelemben van szó, amit Marx oly módon határoz meg, hogy a termelés termeli a szükségletet, hiszen a termelés gazdasági-formai meghatározottságává válik a szükséglettermelés-kielégítés; itt a termelés a szükségletek által szabályozódik.

A hasznos hatás a termékvilág naturális minőségének ebben a vonatkozási rendszerben megvalósuló általánosított értékelése, amely a szükségletrendszerek számára való immanens értéket hozza a felszínre. A hasznos hatás megszüntetve s megőrizve tartalmazza a naturális minőségeket. Ebben a teljesen új szerkezetben, amelynek attraktív végpontja a *general intellect* által felmért, értékelt, hierarchiába állított (mozgó, nyílt) szükségletek újratermelése, kielégítése, értelmezhető csak a hasznos hatások kategóriája. Egyáltalán: e hasznos hatások össztársadalmilag nem is léteznek, amíg a termékeket valami másért termelik, mint amik ők maguk magukértvalóan, amíg tehát hasznos hatásuk értékként való létük mellékterméke, eszköze, hordozója, amíg e hasznos hatások nem össztársadalmi általános jelentőségűek, hanem csak a különös módon formameghatározott egyének – a vevők – számára valóak, amíg tehát a termelés célja a tőke, vagy az elkülönült termelés számára való „hasznosság". Máshogyan, az ifjú marxi meghatározás értelmében: mindaddig tehát, amíg a termelési költségeket nem az emberek vonatkozásában tekintik. E hasznos hatások csak akkor létesülnek a fent jelzett értelemben, ha majd a termékvilágot mint a szükséglettel bíró ember „belső tulajdonát" termelik és ilyenként döntenek a mit? és mennyi? fölött. Az árutermelés érvényes gondolati formáiba zárt vagy azokat ebben a vonatkozásban nem teljesen meghaladó tudat a terméket elszigeteli a szükséglettől és joggal, hiszen ebben a szervezetben nem ennek közvetlen tárgyaként termelik.

Látjuk tehát, hogy a termékvilág kétféle egyenlősége létezik: az egyenlőség, mint elvonatkoztatás, a termékekben foglalt munkáknak a *post festum* érvényesülő általános, elvont emberi munkára való re-

dukciója formájában – az egyenlőség antinaturális formája – illetve az egyenlőség, mint a szükségletekre való vonatkoztatottság, az eleve elosztott munkafunkciók-idők közvetítésével – az egyenlőség kiteljesedett naturális formája. Eszerint a áruformában lévő használati értékek összemérhetetlenségének ellenpólusa a közösségi formájú használati értékeknek a szükségletek közvetítette összemérhetősége. A termékeknek a naturális vonatkozásban vett radikális különbözőségeiből fakadó összemérhetetlensége csak addig áll fenn, amíg csereeszközökként az egyszerű társadalmi munka kvantumaiként egymással és nem közvetlenül a szükségletek különböző rendszereivel kerülnek viszonyba, pontosabban, amíg egymással nem mint a meghatározott szükségletcsoportokat így vagy úgy közvetlenül kielégítők vethetők egybe és mérlegelhetők. Nem jöhetne létre a szükségletek szerinti részesedés, ha nem lenne meg előfeltétele a hasznos hatások-munkafunkciók egybevetésén alapuló szükségletek szerinti termelés formájában. Az árutermelés antinaturális egyenlősége a naturális minőségek és szükségletek iránti közöny jegyében fogant: az antinaturális egyenlőség szükségszerűségének múlékony jellegét felismerő marxi bírálat előlegezi a jövőt, mint a naturális minőségek és objektív általános mértékük, az akkor majd egyeduralkodó hasznos hatásnak létrejöttét. Azt a korszakot előlegezi tehát, amelyben majd a rokka, az állam stb. mellett az érzéki minőségektől, a hasznosságtól, a szükséglettől, s így a szükséglettel bíró embertől való absztrakció is az előtörténet múzeumába kerül. Csakis azért, mert ez a kritikai mozzanat nem nyerte el az óriási heurisztikai jelentőségét, utalhatott Bettelheim joggal arra, hogy a nem-monetáris gazdasági kalkulusra való áttérés elméleti problémái megoldása lassúságának szubjektív ideológiai okai Marx értékelméletének félreértésében rejlenek. Ez az elmélet radikálisan kizárja a csereértéknek a használati érték általi mindennemű magyarázatát. „S így sok marxista közgazdász arra következtet ebből a kritikából, hogy a *gazdasági kalkulusnak* a használati értéktől lehet vagy kell absztrahálni; ez tarthatatlan, éppen azért, mert a *gazdasági kalkulus más térben* bontakozik ki, *mint az érték és az ár tere.*" (Calcul, 29. old.) Bettelheim joggal hangsúlyozza, hogy radikális megszakítottság, ugrás van a monetáris és a gazdasági kalkulus közt: ez utóbbi a hasznos munkaráfordítás mértékére, a tevékenységek társadalmi hasznosságára utal. (Uo. 17. old.) Ugyanakkor ő maga is részlegesen megörökíti az érték és az ár terét az olyan tételekkel, hogy a forma – így vagy úgy, de – mindig elleplez, hogy a termelés társadalmi viszo-

nyait mindig az elvont munka reprodukálja, hogy a társadalmilag szükséges munka nem redukálódik a ténylegesen kifejtett munka egyszerű alakjára, hogy a hasznos hatások összemérése megköveteli az érzéki tulajdonságoktól való absztrakciót.

A naturalizmus negatív értékelése nemcsak a visszájára fordult világgal való kritikai számotvetés hiányából fakad; közvetlen gyakorlati-elméleti előzményei azokban a fejletlen viszonyok közt végzett kísérletekben rejlenek, amelyek szükségképpen diszkreditálták e kategóriát. Hozzá kell azonban fűzni, hogy csak azok számára jártak ilyen eredménnyel, akik nem ismerték fel ezeknek a viszonyoknak és a kiteljesedett naturalizmus marxi programjának egymást kizáró jellegét. Az a nézet, pl. hogy a naturalizmus értékelési rendszere ellentmond a demokratikus centralizmus gazdasági berendezkedésének, megszünteti a gazdasági egységek autonómiáját, strukturálisan össze nem illőket hoz egymással összefüggésbe és így ítélkezik az egyik pólus felett. Amikor ugyanis már kibontakozhat a marxi értelemben vett naturalizmus, már régen vége mind a gazdasági egységek autonómiájának, mind pedig a demokratikus centralizmusnak, hiszen már létrejött a magát tudatosan egy társadalmi munkaerőként megszervezett közösség. Az alternatíva tehát: áru- és pénzviszonyok vagy naturalizmus, hamis és minél szenvedélyesebb a *pro* az előbbi érdekében, annál inkább kitűnik a rendszerszemlélet hiánya. A naturalizmus a hadikommunizmus, a hiánygazdálkodás talaján fogant s teoretikusai az árutermelésnek a proletárforradalom utáni azonnali megszüntetésének álláspontját képviselték: mi sem könnyebb, mint az ilyen módon felfogott naturalizmust általában diszkreditálni. Itt egy kérdésre koncentrálunk: a pénzelszámolással szembesített könyvelés korabeli koncepciójára, amit a szerző azzal a kritikai kommentálással ismertet: „fel sem vetik a kérdést ... hogyan történjék a munkaráfordítások szükséges, társadalmilag hasznos voltának elismerése". (*Szamuely László:* Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979. 60. old.) A kiteljesedett naturalizmust implikáló közvetlen munkaidő-ráfordítás esetén azonban már nem kell társadalmilag hasznosnak elismerni a munkanapokat, -órákat, ezek eleve ilyenekként határozódnak meg *a priori*, s ez egyben már arra is utal, hogy magának a kerülőútnak a kiindulópontja is benne rejlik az akkori „naturalizáló" koncepciókban: az elkülönültség. S valóban kiderül, hogy a vállalati elkülönültség közepette realizálódó társadalmi munkáról van szó, ennek *post festum* méréséről, a termékek által hordozott munka mérésének módjáról, méghozzá egy olyan korszakban, amelyben szükségszerűen még az átlag uralma áll fenn, ahol még létezik az egyszerű és a bonyolult munka különbsége.

...„az értékmérés alapjául a termékek előállítására fordított emberi és gépi energiamennyiséget ajánlották... hogy a termék teljes energiaigényét megkaphassuk. Az egyszerű és bonyolult munka közti különbséget Klepikov például egy olyan korrekciós tényezővel véli számba venni, amely a szakképzés energiaráfordítását fejezné ki." ...„a termékegységre jutó fajlagos erőforrás-felhasználást a különböző vállalatoknál összevetik az ismert felhasználási normatívákkal, s ezáltal erőforrásonként vállalati hatékonysági (normatívához viszonyított) együtthatókat kapnak. Ezek megfelelő átlagolásával és súlyozásával megállapítható a vállalat

átlagos hatékonysága" ... „A javaslatok másik csoportja... a termékeknek a termelésükre fordított munkaórán alapuló értékelését indítványozta." ... „azt javasolták, hogy a »munkaérték« egységeként fogadják el egy szakképzetlen... dolgozó egy órányi vagy egy napi munkájának termékét a munkanorma 100 százalékos teljesítése esetén" stb. (Uo. 59., 60. old.)

Mindennek alapján ítéletet hozni a marxi naturalizmus felett ugyanolyan eljárás, mintha – ez a hasonlat is sántít – az emberi nem antropológiai sajátosságait a Contergan-gyermekek ideáltípusa alapján határoznánk meg: kéz és láb nélküli élőlény.

A korábbi felfogások elégtelensége Lucio Collettinél is tudatosul: felhívja a figyelmet arra, hogy a marxisták – a II. Internacionálétól kezdve mindmáig Marxot ricardóizálva – nem értették meg az elvont munka fogalmát, holott ez a magva az egész marxi értékelméletnek. (Lásd *L. Colletti:* Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale. Europäische Verlagsanstalt 1971. 44. old.-tól. Colletti jelentőségére Gedeon Péter hívja fel a figyelmet „Áruviszonyok és szocializmus" c., még publikálatlan tanulmányában.)

Colletti Sweezyre utal: az elvont munka eszerint az általában vett munka, a közös minden emberi termelőtevékenységben. Colletti úgy véli, hogy eszerint Sweezy egyedüli realitást csak a használati értéknek tulajdonít, az értéket szellemi általánosítás eredményének tekinti, s gondolatmenetével abban az irányban mozog, ami Bernstein felfogásában már kirajzolódott: az érték merőben gondolati konstrukció. Ezzel továbbá igazolást nyer Böhm-Bawerk kritikája: amennyiben az érték a használati érték általánosítása, akkor az érték az általában vett használati érték s nem az ettől különböző nagyság. Marx hibája eszerint abban rejlik, hogy azt hitte: a használati értéktől a maga általánosságában absztrahál akkor, amikor voltaképpen csak a használati érték különböző modalitásaitól vonatkoztatott el.

Nem szellemi, hanem valóságos, a tevékenység által realizált absztrakció terméke az elvont munka – hangsúlyozza Colletti – a cserében egyszerre absztrahálnak a munka különös hasznos formájától, mind tárgyi, mind pedig alanyi értelemben. Maga a kiegyenlített munkaerő, mint absztrakt, mint az empirikus reális egyénektől elválasztott erő létezik, az elvont munka tehát, mint a „képesség" vagy „erő" elválasztása a fizikai és szellemi tulajdonságok egészeként felfogott embertől, munkától, maga az elidegenült munka. (Lásd uo. 53. old.) A valóságos szubjektumok csak kifejezőivé, szerveivé válnak ennek a munkának s ez nem úgy jelenik meg többé, mint az övék, hanem uralja őket. Az ember lényege az emberen kívül konstituálódik,

ahogyan a gondolkodásé a gondolkodási aktuson kívül tételeződik, a gyakorlatban megtestesítve Feuerbach jellemzését arról a spekulatív filozófiáról, amely a gondolatot elválasztja az embertől és önálló szubjektummá teszi az emberrel szemben.

Colletti ezzel meghaladja a korábbi értelmezéseket, így pl. Rancière-t, aki a feuerbachi absztrakció = elidegenedés koncepciójának marxi továbbvitelét a cezúra előtti korszakba utalja (vö. Lire le Capital, Tome I. 100., stb. old.) – álláspontja azonban nem kielégitő. Csak a tartalom elvonódását ábrázolja, de nem a formáét, holott a marxi ábrázolásban már a legegyszerűbb forgalmi viszonyok olyan idegen társadalmi erőt teremtenek, amit az egyének kölcsönhatása, „egymásba ütközése" magukkal az egyénekkel szemben létrehoz. Colletti nem ragadja meg továbbá az elvont munka, mint egyben tagadott magánmunkaként létesülő elvont társadalmi munkát, aminek az általa elemzett elvont munka – mint a „képesség" vagy „erő" elválasztása, önállósulása és absztrahálódása a konkrét termelőktől – csak egy, habár alapvetően lényeges, mozzanata. A magánmunka átcsapása az elvont általános, dologiként prezentálódó munkába nemcsak több és más, mint az átlagmunkaerő önállósulása, hanem az utóbbi is csak az előbbi átfogó terében értelmezhető adekvátan. A dologi módon önállósított tulajdon erők mindenekelőtt az egyéni és összmunka fantasztikus közvetítődése, összefüggésének sajátos kerülőútja. És éppen e gazdasági-formai oldal szem elől tévesztésének eredménye, hogy a társadalmi munkát csak mint egyenlő, átlag s csak ilyenként elvont munkát ragadja meg. Maga Ricardo korlátozódott a hasznos munkától megkülönböztetett egyenlő átlagmunkára – mint erről már szó volt – s ha Colletti e munkát elidegenült munkaként ábrázolja, akkor itt az általa jogosan bírált, a marxistákra is jellemzőnek tartott ricardói koncepció bírálata valósul meg, de még nem konzekvensen, még nem ezen az elméleti formán túl, ezt teljesen meghaladva. Hiszen e sajátos társadalmi jellegű munka végül is nem úgy jelenik meg, mint a termékben, az áruban kifejezett magánmunka, az értéket nem úgy jellemzi, mint a magánjellegű társadalmi munkaerő-ráfordítást, nem mint a munka egy meghatározott társadalmi létezésmódját. (Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 14. old.) Ily módon eltűnnek személyek dologi viszonyai s az a sajátos társadalmi létezésmód, amely az elválasztott, eldologiasult lényegi erőkkel való utólagos egyesülés révén realizálódik: az egyének ezekkel az erőikkel teremtik meg egyben a társadalommal való összefüggésüket.

Ezért az elvont munka, szemben a hasznos munkával, nem egyszerűen a „szubjektivitás kisajátítása" (Enteignung) (Uo. 53. old.), hanem az egyetemesen másokat kisajátító magánszubjektumok egymás közti kapcsolatában realizálódó hatalmi formája is, a legkedvezőbb termelési feltételek közepette termelők kisajátítása. Ott készül ugyan, ahol a közvetlen termelőket kisajátítják, de ténylegesen ott lesz kész, ahol elvont-általános, tehát dologi formájában realizálják, ahol tehát pénzzé, tőkévé válik. Így, bár a társadalmi átlagmunka ebben az egyszerű, elvont alakjában független a magántermelők tudatától, akaratától, jelen is van árujukban, mint az ő árujuk – s így életük – sorsának egyik immanens szabályozója – ilyen kívüllét-formájában egyben a terméküknek és ezzel az ő életüknek regulálója és a természettörvényként hatót a szerencsésebbek a többiek végzeteként érvényesítik.

Továbbá: az átlagmunka Colletti ábrázolásában csak mint az egyénektől való absztrakcióban megvalósuló kiegyenlítettség jelenik meg s a szerző csak ilyenként jellemzi e munka idegenségét a konkrét egyénektől. Az átlagra való redukciónak azonban egy másik kritikai értelme is van Marxnál: az átlagmunka az uralkodó hatalom abban a gazdaságban, ahol az anyagi értelemben vett társadalmi munkának nem a legfejlettebb formája a termelés kiindulópontja és átfogó mozzanata. S így objektív absztrakció megy végbe a termelőerőknek (a munka szervezettségének, a tudomány alkalmazásának) a korban lehetséges legfejlettebb fokától s így a ráfordításnak a korban elérhető minimalizálásától s ezzel a természet feletti hatalom (*in posse*) maximumától. Ebben a vonatkozásban is nyomorúságos az a szerep, amelyet ebben a gazdaságban a munka anyagilag is betölt.

A tőkés árutermelői munka kategóriája hozza tehát egységbe az elvontság mozzanatait, fázisait. Részesei ennek az eszközként felhasznált termelők elvont munkája, mint csereérték-teremtő munka, azok tehát, akiktől ténylegesen elvonják munkájukat, de aktív részesei azok is, akik ezt mint a saját magánmunkájukat elidegenítés révén teszik elvonttá, általános dologivá.

Ez az egész mechanizmus mind anyagilag, mind formailag természetadta. Arról, hogy anyagilag ilyen, egy más vonatkozásban már szóltunk, de itt is jogosult utalni arra, hogy a munkaerő, mint értékteremtő, még egy „meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése" még nem úgy jelenik meg, mint „az összes természeti erőket szabályozó tevékenység". (MEM 46/II. köt. 86. old.) Éppúgy,

ahogyan a magántermékek egyenlősítése, a redukció stb. a nem tudatos, a tevékenység formai termékéhez nem mint tárgyához, hanem mint dologisághoz viszonyuló, mert azokat ilyenként is reprodukáló tevékenységek eredményei. Semmiképpen sem jelenik meg ez a munka gazdasági-formailag sem mint az összes *társadalmi* erőket szabályozó tevékenység.

Colletti továbbá nem méltatja kellőképpen azt az adalékot sem, amit a klasszikus politikai gazdaságtan nyújtott Marx számára. A. Smithig ez a diszciplína – úgymond – feltárta az „elidegenült emberi szubjektivitást", a monetárrendszertől A. Smithig fokozatosan végbement az a felismerés, hogy a gazdagságot megalkotó tevékenység a munka a maga általánosságában. Dehát amennyiben valóban ez volt a politikai gazdaságtan vívmánya, annyiban nem az elidegenült, hanem *az* emberi szubjektivitást tárta fel, az elidegenülés problematikája – amint erre Colletti másutt utal – teljesen idegen marad e diszciplína számára. Colletti nem szól a használati értéktől megkülönböztetett értékről, a munka kettős meghatározottságáról, illetve amennyiben szól, nem vonja itt be a formát, amelyben a munka az érték elemévé válik. Mivel a hasznos munka-nem fogalmában fut össze a konkrét és az elvont munka fogalma, Colletti így szögezi le álláspontját: „Az »érték« az emberi munka terméke. Az »értéktöbblet« az emberi bérmunka terméke..." (Uo. 56. old.) Mivel pedig a munka elveszti sajátos társadalmi meghatározottságát, Marx pozíciója immár nem különböztethető meg az elődökétől (ahogyan ebben a vonatkozásban a Collettié sem az általa helyesen bírált Sweezyétől.) Ezért az eltolás szükségszerűvé válik: vulgáris gazdaságtan pozíciója vetül a klasszikusokéra.

„A politikai gazdaságtanban, amelynek nem sikerül ezeket a kategóriákat (profit, földjáradék, bérmunka – *M. M.*) egységbe koordinálni, a földjáradék a föld termékének tűnik, mint rudis indigestaque moles; a profit a hírhedt tőke termelékenységének, azaz a gépek és a nyersanyagok mint olyan termékének tűnik; a bér pedig a munka termékének." (Uo. 56. old.) Csak *Marxszal* ér véget a tőke, föld és munka titokzatos hármassága.

Ilyen alapokon körvonalazza Colletti Marx vívmányát: „A tőke" kritikai-tudományos vagy antifetisiszta értelmezése egybeesik a munkásosztály tulajdonképpeni öntudatával. „Ahogyan a bérmunka, amikor felismeri a »tőke« és az »érték« lényegét, ezeket mint saját objektivált »önmagát« (Selbst) tekinti, ezért a megismerés által öntu-

datra tesz szert, éppígy a munkásosztály, miközben öntudatra ébred – mivel profit és járadék az értéktöbblet levezetett formái – egyben a többi osztály és ezzel az egész társadalom eredetét felismeri." (Uo. 57. old.) Csakhogy a magánmunka gazdasági szervezetében a munkás nem ismerhet magára, ez a természetadta szervezet az egész civilizáció műve, még csak nem is a munkás elidegenült objektivációja. Kiesik az elmélet látóköréből a magánjellegű társadalmi munkának az a rendszere, amelyben a munkás munkaerejét a magántermelők mint a sajátjukat működtetik, az a munka tehát, amelynek kerülőútját magántermelők realizálják. A termelési viszonyok rendszerének egy különös alakja, s ezen belül, ezáltal a termelési folyamatot uraló pólus sajátos tevékenységének elméleti elenyészése tünteti fel úgy, mintha az értékben való tárgyiasulás nem jelentené egyben a magánformában való tárgyiasulás kényszerét.

Colletti ábrázolásában szétesik az, ami a valóságban egységet alkot, mert egyszerre zárja le a munkásosztály öntudatát az értékben, többletértékben való önobjektiváció tudatosításával és ugyanakkor felvillantja a többé már nem eldologiasuló munkaidő perspektíváját. Előbbi álláspontjával azonban visszavonja termékeny részfelismerését az elvont munkáról: hiszen amit kezdetben úgy ábrázolt, mint ami a közvetlen termelőktől elvonódott, absztrahálódott, azt megint inherens egységben ábrázolja a tevékeny szubjektumokkal, mint az értékben való önobjektivációjukat. Nem is szólva arról, hogy egy mozzanatként elfogadja az elvont munkát, mint ami közös minden emberi termelőtevékenységben. (Lásd: Uo. 53. old.)

Eltűnt az érték szubsztanciája, mint az erők ráfordításának magánjellege, mint magántermelők uralmi formája, amelyben, amelynek alávetve a közvetlen termelő munkája értékképző. A teoretikus ezért arra kényszerül, hogy – implicite – bevonja a munkásosztály öntudatába az atomi termelés szerkezetét, az ő önobjektivációjaként ábrázolja a társadalmi munkának formailag természetadta rendszerét. Még csak elidegenült objektiválódásról sem esik már szó, s éppígy kivész a munkásokkal szemben álló hatalom sajátos aktivitása, amelynek révén a munkás értékben, többletértékben tárgyiasulni kényszerül. Ebből következően nem vonhatja be a munkásosztály öntudatába a magánformában való tárgyiasulás kényszerétől való felszabadulás perspektíváját s ez csak egy másik kifejezése annak, hogy a politikai gazdaságtan bírálatának mégoly kritikai rekonstrukciója elszakadt a munkásosztály – a tárgyalt vonatkozásban releváns – stratégiai céljától: a munka minden, anyagilag és gazdaságilag természet adta

alakjának megszüntetésétől. Egyszerűen más azáltal is, hogy Collettinél sem rekonstruálódik az a gazdasági forma, amelynek révén túlláthatna *az* emberi munka termékeként felfogott értéken.

Így azonban Marx ricardoizálásának bírálatán belül éled újjá a bírálat tárgya. Arról van tehát szó – s ezt más vonatkozásban már jeleztük –, hogy Marxot Ricardótól alapvető jelleggel nem a munkaérték-elméleten belül kell és lehet megkülönböztetni. Nem az az alapkérdés, hogy mi az értékelmélet magva, hanem hogy mi maga az értékelmélet. Nem az elvont munka lényege a kardinális kérdés, hanem a munkaerők társadalmi ráfordításának az a sajátos magánjellege, amely implikálja az egynemű, elvont munkát. Marx ricardoizálásának bírálata vagy eljut a hasznos munka mindig is létező sajátos társadalmi jellegének feltárásához és specifikálásához, vagy pedig, ha nem is tudatosan, de a munka egy különös társadalmi jellegén belül, e munka egyes alakzatainak (fetisizmus, elvont munka) marxi feltárásában, értelmezésében mutathatja fel pusztán az újat, tehát végső fokon a polgári árutermelői rendszer ábrázolásán belül maradva. Colletti felemásságának kritikai értelmezéséből már adódik az átmenet annak jelzéséhez, hogy miért nem volt kielégítő Böhm-Bawerk koncepciójának bírálata. A hasznos munkát, munkaterméket nem fogták fel gazdasági formájában, s erről nemcsak Hilferding, hanem Sweezy és részben Colletti álláspontja is tanúskodik.

Vajon Marx valóban hibázott, amikor úgy vélte, a használati értéktől a maga általánosságában vonatkoztat el, s nemcsak különböző modalitásaitól?

A valóságos absztrakció azonban, amelynek a használati érték tűnik egyedüli tárgyának, mindig egy meghatározott gazdasági formájú használati érték, s így Böhm-Bawerk bírálata csak azzal kezdődhet, hogy az ő számára egyszerűen nem létezett a termék gazdasági formája. A hasznos formájú tevékenység és terméktől való marxi absztrakció azonban mindig a magánformában lévő s így szükségképpen a csereviszonyba kerülő termékek társadalmi-természeti formájától való elvonatkoztatás s ettől elválaszthatatlanul a még latens gazdasági forma kezdődő kibontakoztatása. A naturális objektív tagadása ily módon a gazdasági kezdődő determinálódása; ha a terméknek csak naturális formájuk volna, ha létük ezzel kimerülne, akkor a naturális formák különbözőségétől való elvonatkoztatás valóban csak a naturális elvont általánosát hozhatná a felszínre: emögé nem hatolhatna. Ha azonban a naturális forma csak anyaga annak a magánfor-

mának, amely utóbbi egyben tagadott naturális formaként – pontosabban a csereviszonyba állított termékek tagadott naturális formájaként – létesülni kezd, akkor ezzel a maga általánosságában már adva van az elvont formájára hozott használati értékek mögötteseként az elmélyülő absztrakció további tárgya, pontosabban az absztrakció tárgyának mélyrétege. Ebben a rétegben az áruként termelt és egymásra vonatkoztatott használati értékek termelőik egyedül lehetséges integrációs formáiként már mint a magánráfordításukat dologilag hordozók s ilyenekként sajátosan egyenlőkként társadalmivá való megszemélyesült dolgok funkcionálnak. Magántermelők dologilag kifejezett viszonya az összmunkához, egymáshoz – ez a sík adódik tehát a használati érték általánosától való marxi absztrakció során, s ez annak a folyamatnak relatív kezdete, amelynek végpontján megvalósul majd az elvont emberi munka minőségére redukálódott áruk használati értékének sajátos restaurálódása, azt követően, hogy a ráfordítás már árként lépett az áru mellé, majd realizálódott mint pénz. Az absztrakció a naturálistól a maga általánosságában szükségképpen ered a a ráfordítás magánjellegéből, ezt kell a felszínre hozni akkor, ha a Marx-kritika megreked a forma nélkül vett naturális tartalomnál mint végső adottságnál. Csak a magánmunka kerülő útjának mozzanataként értelmezhető tehát ez a minden természeti minőséget kioltó fázis. Ezt senki sem tárta fel és értelmezte átfogóbb kritikai jelleggel, mint Marx – s éppen vele szemben kísérelték meg ilyen vagy olyan meggondolások alapján – a használati érték (a szükséglet) védelmét azon a gazdaságon belül, ahol ez a fajta védelem csak a magánforma védelmébe torkollhat.

10

Amit a szavak elleplesznek...

Ha azt állítjuk, hogy az értékforma ellenstruktúrája a hasznos hatás-ráfordítás elve, akkor szembesítenünk kell felfogásunkat azzal a koncepcióval, amely az ésszerű gazdálkodás általános elvében oldja fel ezt az ellenstruktúrát.

Erdős Péter szerint a gazdálkodás, mint az ésszerű termelés princípiuma, szükségletek-ráfordítások egybevetését jelenti, Engels tétele a szocialista gazdálkodásról így minden korra érvényes.

„Engels az »Anti-Dühring«-ben azt írta a szocializmusról: ott a különféle használati tárgyak haszonhatásait (az eredeti kifejezés »Nutzeffekt«. Tudomásom szerint Nagy Tamás mutatott rá arra, hogy helyes fordítása: hasznos hatás. Fogalmi tartalmának is csak így felel meg, s mi is így használtuk) egybevetik egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel – ez dönti el, mit termeljenek. Vajon csak a szocializmusra igaz, vagy pedig egészen általánosan érvényes ez a mondat?

A társadalmi méretekben tudatos és ebben az értelemben racionális cselekvést meg kell különböztetnünk a spontán szervezett társadalom egészére is értelmezhető, tudniillik az objektív végeredmény alapján értelmezhető racionalitástól. Engels mondata az adott formában a tudatos társadalmi cselekvésre, közelebbről a szocialista tervgazdálkodásra vonatkozik: a szocializmusban a társadalmi mértékben *felmért* szükségletek és a kielégítésükhöz szükséges társadalmi ráfordítások összességének egybevetése alapján döntik el, hogy mit termeljenek. Ez a jellemzés persze sehogysem illik Ricardo árutermelő társadalmára. Ricardo társadalmában a termelés spontán és anarchisztikus, vagyis ebben az értelemben, a tudatosan és célszerűen célra irányuló összcselekvés értelmében nem racionális folyamat. De egy önfenntartó, magát és létkörülményeit folytonosan újratermelő *szervezetnek*, a társadalomnak az alapfunkciója. *Szervezetek* működése, reakciója a mindenkori létfeltételeikből fakadó ingerekre azonban a tipikus helyzetekben ésszerű és célszerű a szervezet fennmaradása szempontjából – ha nem így lenne, a szervezet csakhamar elpusztulna. A szervezet fennmaradásának mint objektív végeredménynek, nem pedig eleve valaminő tudattal rendelkező lény céltudatának szempontjából célszerű reakcióról van szó. Csakhogy ennek a szervezetnek, amelyről ezúttal beszélünk – a társadalomnak – az elemi összetevői, az emberek, igenis tudattal és akarattal, bizonyos cselekvési szabadsággal rendelkeznek. Az emberek cselekedeteit *végső*

fokon annak ellenére is tudatos voltuk különbözteti meg az állatok tevékenységétől, hogy e cselekedetek külön-külön nem mindig racionálisak, s nemegyszer a valósággal való fájdalmas összeütközésekre van szükség, hogy tényleg többé-kevésbé racionálisakká váljanak. A racionalitás egyik legfőbb alapelve pedig az ökonómiai elv – a ráfordítás és az eredmény összemérésének, az eredmény és a ráfordítások közti viszony megjavítására való törekvésnek az elve –, és ez kétségkívül az egyes ember cselekedeteinek is egyik tudatbeli mozgatója."

...„a társadalom a »használati tárgyak haszonhatásainak egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel való egybevetését« mint objektíve valóban megvalósuló folyamatot eléggé hatékonyan elvégzi." (A szerző lábjegyzete: „Ez persze feltételezi azt a tényt, hogy a termékek egyéni megszerzési költsége előállításuk költségéhez alkalmazkodik.")

„A végül is megvalósuló arányosság egyfelől szükségleteknek egymás közötti, másfelől ugyanezeknek a ráfordításokhoz viszonyított arányossága. A társadalom használati értékeket, javakat hoz létre. A javaknak használati értékük van, szükségletek enyhítésére, csillapítására valók. Összességük a szükségleteknek csak enyhítésére, nem pedig teljes kielégítésére elégséges. A szükségletek mind az egyének, mind az össztársadalom tekintetében terjedelmében is, összetételében is folytonosan változó komplexust, de mindig komplexust alkotnak. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a szükségletek egyik jellemző kategóriája az arányosság kategóriája – csillapításuknak komplex módon, bizonyos arányok betartásával kell történnie. A társadalom pedig úgy rendezi be a termelést, azaz oly módon allokálja a különböző termelési tényezőket, hogy ezzel lehetővé teszi a szükségletek viszonylagosan arányos csillapítását."

Az arányosság első oldalát tehát csupán annak a leszögezésével is kielégítően megfogalmazhatjuk, hogy a társadalom objektíve – vagyis a tényleges eredményt tekintve – a különböző javak szükségletcsillapító képességét veti össze egymással, amikor társadalmi méretekben eldönti, mit, miből, mennyit termeljen. Ezt persze a társadalom valóban megteszi. Világos az is, hogy az anarchikus termelés körülményei között ezt is csak egyének spontán magatartásának objektív tömeghatásán keresztül teheti meg. Ha viszont meggondoljuk az erre a végeredményre vezető egyéni viselkedések rugóit és milyenségét, azt is be kell látnunk, hogy nem egyedül a különböző javak szükségletcsillapító képességének az egybevetése dönti el a termelési tényezők allokációját, hanem a javak előteremtéséhez szükséges fajlagos ráfordításoknak az előbbiekkel való egybevetése is. A társadalom valóban a különböző szükségletek és a kielégítésükhöz szükséges ráfordításoknak az egybevetésével dönti el a »mit termeljünk« kérdését..."

...„Mikor az egyén az árutermelés körülményei között megszerzi a javakat, amelyekre szüksége van, akkor vásárlóként lép fel: pénzével keresletet támaszt, közvetlen ráfordításai pénzráfordítások. Most az egyén kétféle vonatkozásán keresztül, mondhatnám, két lépcsőben valósul meg az egyének magatartásának összeredményeképpen jelentkező társadalmi mérlegelés. Az első lépcsőben saját munkáját, munkaráfordítását veti egybe az egyén (ti. a dolgozó egyén, a közvetlen termelő) a munkavégzés útján elnyerhető jövedelmével, vagyis az időegység alatt elnyert vagy elnyerhető pénzösszeggel. Ezt a lépcsőfokot figyelembe veszi, méltányolja Ricardo: belőle vezethető le az eladók versenye és e verseny eredménye. De ez csak az egyik oldal. A jövedelemként megszerzett pénzösszeg egy, nagyságát

tekintve eléggé körülhatárolt, de egyelőre teljesen meghatározhatatlan összetételű »vásárlókosár« megszerzésének potenciális eszközét képviseli. A második lépcsőben kerül a jövedelem egybevetésre az általa megszerezhető különböző javak különböző mennyiségeinek potenciális haszonhatásával. Ez azonban a ráfordításnak a haszonhatással való egybevetése..." „...kivételektől eltekintve igaz már most a következő állítás: abból az árufajtából, amelynek az ára érezhetően csökkent, többet és többen, abból pedig, amelynek az ára emelkedett, kevesebbet és kevesebben vásárolnak. Megnövekedett ár esetén a korábbival azonos jószágvolumen megszerzése nagyobb ráfordításvolument igényelne, s ezért a társadalom meghozza az ítéletet: ekkora ráfordítást az érte megszerezhető haszonhatás nem ér meg. A fordított esetben fordított az ítélet: nagyon is megéri a haszonhatás a ráfordítást." ...„Annyi aligha vitatható, hogy a szóban forgó folyamatban társadalmi méretekben objektív értelemben, egyének összességének társadalmi cselekvése következtében, ráfordításoknak haszonhatásokkal való egybevetése megy végbe." „A verseny jelenségében csupán specifikus, az árutermelésre jellemző formában jelenik meg mindenféle társadalom egyik legalapvetőbb kategóriája – a gazdálkodás mint az *ésszerű* termelés (illetve újratermelés) princípiuma. Az ilyen értelemben vett gazdálkodás mindig szükségletek és ráfordítások egybevetését jelenti. A termelési ráfordítások helyes arányú allokációja a szükségletek megkövetelte arányokat jelenti." (*Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. 28–32. old.)

Megkísérelve e koncepció értékelését, néhol ismétlésekbe kell bocsátkoznunk, hiszen egész munkánk alapelvét is bizonyítanunk kell. (Kifejtésünk nem szorítkozik továbbá csupán a szóban forgó álláspont értékelésére.) – Szemetűnő, hogy az, amit a szerző kezdetben mint *a posteriori* ható társadalmi rációt határoz meg, a későbbiekben egy egységesnek tételezett szubjektum tudatos *a priori* tevékenységévé alakul át, hogy tehát a nem-tudatos eredmény tudatos előfeltétellé válik ott, ahol a szerző a társadalmi termelés berendezését mint a szükségletcsillapítás céljának alárendeltet tárgyalja. S így implicite tételeződik egy olyan össz-szubjektum, aki egyáltalán a tárgyává tehetné ezt a „szükséglet-komplexust". Eközben a termelés elveszíti magán-ösztönös jellegét, a termelés célja többé nem a profit, nem tőkés módon termelt árukról van többé szó, hanem *a* szükségleteknek megfelelőkről. Maguk a szükségletek is homogénekké válnak, minden szükséglet csillapítódik s nem a szükséglet kielégítettség-kielégítetlenség termelődik újjá. Maga az a tény, hogy a szükségletkielégítés csak megújuló és eltűnő mozzanata a szükséglettermelődés átfogó folyamatának, nem jelentheti azt, hogy a termék csak csillapít, de nem elégít ki. Bizonyos szükségletek kielégítődnek, más szükségletek rovására, s itt nem feledkezhetünk meg pl. a hadiipar, a tőkeexport, a népbutítás szükségleteiről sem.

Már az a tétel, amely szerint a javaknak (pontosabban: áruknak)

szükségletcsillapító, enyhítő szerepük van, de nem szükségletkielégítő funkciójuk, a termelőerők egy olyan képzetén alapulhat, csak azt a fejlettségi szintjüket örökíti meg, amikor még a javak szűkössége uralkodik, ami viszont a maga részéről ismét csak azt követeli meg, hogy ne javakról, használati értékekről általában szóljunk, hanem árukról, társadalmi (nem pedig közösségi) használati értékekről. A csillapítás, az enyhítés olyan „átlag"-ot fejez ki, ami – ha világrendszerben gondolkodunk s beleértjük a tőkés extraprofit forrásául szolgáló nyersanyagtermelésre kényszerült harmadik világot is – mindenképpen objektíve elleplezi a szükségletnélküliség termelését, a szükségletek kioltását az éhhalál révén és éppígy a tékozlók szükségleteit.

Másutt maga a szerző is utal arra, de itt nem a kínálatról, hanem a keresletről szólva, hogy a szükségletek többé-kevésbé egyenletes enyhítését antagonisztikus ellentétekre megosztott társadalom vonatkozásában kell felfogni. (Uo. 36. old.) Azonban már előzőleg tételezte ezt az egyenletességet, mint a termelés célját.

Ám fogjuk fel a szükségleteket „változó komplexusnak": a bonyolultságból, összetettségből nem következtethetünk az „arányosságra", holott itt ezzel azonosul a komplexitás. Éppígy a nem-komplexet az aránytalansággal azonosíthatnánk, ami szintén nem volna helytálló. De vajon nem következik-e már a „javak" mint „szükségletcsillapítók" értelmezéséből a csillapítás átlaga s így egyfajta arányosság? A valóságban azonban (tőkés módon termelt) áruk vannak, mint az áruvilág szétszórt tagjai, amelyek az általános áruért – a pénzért, profitért – valók s csak így válnak a fizetőképes szükségleteket (újratermelődésük folyamatában tekintve is) teljesen, részlegesen vagy nem kielégítőkké. Különben is: a szükségletek arányos csillapíthatósága – a hangsúlyt az utolsó szóra helyezve – már abban a szférában realizálódik, ahol kiesik a gazdasági formameghatározásból s közömbös „a társadalom" számára, hogy a különös árunak – miután már általános áruvá alakult – mi lesz a sorsa a fogyasztói szférában, hogy ti. teljesen kielégíti-e egy szűk réteg szükségleteit, eltékozolják-e, termelő módon alkalmazzák vagy valóban szűkös módon csillapítja-e a szükségleteket. Mindenképpen: úgy tűnik, hogy az áruknak (nem javaknak) nem attribútuma az egyetemes szükségletcsillapítás, a szükségleteknek nem attribútuma az arányosság. Már az a puszta körülmény, hogy a társadalmi munka meghatározott elosztása a termékek csereértéke révén realizálódik – hogy tehát ennek az elosztásnak a mezeje „innen van" a fogyasztáson, a szükségletkielégítés ilyen vagy

olyan intenzitású szféráján –, arra utal, hogy csak egy egészen más gazdasági struktúrában valósítható majd meg a szükségletekből, mint viszonyítási pontból, való kiindulás. Itt is látható, abban a mértékben, ahogyan a társadalmi tartalmak ábrázolásából kiesik a gazdasági forma, úgy nő össze a másik oldalon egy megszépített, általános emberivé tett formatörvénnyel ugyanez a társadalmi-természeti tartalom. (Tehát: az egyik oldalon a termelési tényezők, javak, szükségletek gazdasági forma nélkül, a másik oldalon az arányossággal összenőtt szükségletek.) Ez a sajátos felcserélés meggátolja annak a visszájára fordulásnak kritikai ábrázolását, amelynek értelmében a termelési tényezők elosztását nem „a" szükségletek szabályozzák.

Sajátos elméleti felcserélődéssel jár tehát együtt a ráfordítás-eredmény magánformájának általános társadalmivá emelése: így jelenik meg a termelési viszony mint a céltudatos tevékenység külső, felszíni formája. „A gazdálkodás *egyrészt* a termelési tényezők (a természeti erők, a termelési eszközök és a munkaerő) kombinálása, választás a különböző kombinációk közt, *másrészt* a szükségletek közötti választás és azok rangsorolása. A gazdálkodás tehát céltudatos kombinálási, választási és döntési tevékenység. Általános célja a termelési ráfordítások és a termelési eredmény optimális arányainak elérése.

A gazdálkodás megjelenik külső, felszíni formákban is. Ennek konkrét megjelenését gazdálkodási formának, illetve gazdasági mechanizmusnak nevezzük"... „A gazdálkodási forma – lényegét tekintve – termelési (gazdálkodási) viszony..." (A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Egységes jegyzet. 36–37. old.)

A forma itt is mint a formába átcsapott tartalom jelenik meg, aminek közvetlen releváns következménye, hogy a céltudatos tevékenység nem lehet formameghatározott, adott esetben a magántermelők viszonyai nem determinálják a tevékenység célstruktúráját, ahogyan a ráfordítást és az eredményt sem.

Maga a ráfordítás és az eredmény szavak elleplezik a mégoly ellentétes gazdasági formameghatározottságokat: az eredmény szó éppúgy magában foglalhatja mind az anyagi, mind a gazdasági értelemben vett hasznothajtót.

„Ricardo egybeolvaszt itt »termelő«-t és »hasznothajtó«-t: holott éppen abban, hogy a tőkés termelésben csakis a »hasznothajtó« a »termelő«, ebben rejlik különbsége az abszolút termeléstől és a korlátja." (Marx: Értéktöbblet elméletek. 3. rész 107. old.)

Éppígy: a „ráfordítás" szóban megszűnik a közösségi és a magánráfordítás ellentétes viszonya, a szükségletekkel közvetlen viszonyban álló, vagy rájuk csak egy kerülő úton, ellentmondásokkal terhesen vonatkozó társadalmi munka lényegi jegyei, ahogyan a „hasznos hatás"

kifejezésben kihunyt a különbség a tőkés vagy nem tőkés módon termelt áru, illetve a közösségi használati érték hasznos hatásai közt. Holott más az a hasznos hatás, amely pusztán a „magántulajdonok anyagának" hasznos hatása – hiszen ezt elsődlegesen az ára közvetíti –, ahogyan ismét más a közösségi termelési viszonyokat feltételező termékvilág hasznos hatása, amely nem hordozza már a szükséglet és a hasznos hatások közé sorompót emelő, az előállításához szükséges relatív munkamennyiségeket stb. Ez utóbbi *közvetlenül általános tárgyként hasznos hatású*, míg az előbbi csak a K–Á–E folyamat végpontján lesz azzá, amikor *egyes tárggyá válik*. Ez áll természetesen a javak szócskára is (amire az áru végül is redukálódik), és aminek révén teljesen ellepleződik, hogyan oszlik el a társadalmi munka, ha ezt a javak árukként már nem hordozzák.

A „ráfordítás-eredmény" tétele a tőkés viszonyok közepette elleplezi a meg nem fizetett többletmunkát, ami kívül esik a tőkés ráfordításon, ám belül van a tőke számára való eredményen. Csak így válik értelmezhetővé a közvetlen termelők harca a *tőkés* ökonómiai elv ellen, ami a maga közvetlenségében úgy tűnhet, mint gyakorlati kétségbevonása az ésszerű gazdálkodás egyetemes törvényének. A valóságban ez a harc arra irányul, hogy a szükséges munka-többletmunka arányát ne a tőkés számára hasznothajtóan javítsák meg, a ráfordítást ne a termelők kárára csökkentsék, az eredményt ne a tőkés fölözze le. A gazdasági formakülönbségek nélkül ábrázolt ökonómiai elv fölött is jogosult Rossi marxi bírálatának összegezése: „kabát az kabát".

A ráfordítás-eredmény viszonya megjavításának elve, mint merőben anyagiként ábrázolt elv, elleplezi az őt a valóságban meghasonító és egyben csak így érvényre juttató tulajdonviszonyokat, mindenekelőtt azt, hogy kinek a kényszermunkája a ráfordítás, kié az eredmény s így azt, hogy az eredmény kisajátítója a ráfordítást a transzpozíció révén egyben mint a sajátját érvényesíti, s ilyenként kényszeríti ki a ráfordítás csökkentését. Az a mechanizmus, amelynek révén a közös nyelvi jelben elmosódnak a mégoly ellentétes fogalmi tartalmak, szemantikai megfelelője a formameghatározottságok elleplezõdésének a valóságban. Innen is fakad a társadalmi-gazdasági kategóriájának módszertani jelentősége: csak így, a társadalmi-gazdasági totalitásként értelmezett „egész" révén kerülhetjük el a nyelvi csapdákat s velük az ontológiai, logikai koherencia megtörését.

Ha azonban kiveszett ez az egységesítő hatalom, akkor egyszerre lehet szólni anarchiáról és javakról stb. (így egyben megnehezül a

kritika szerepe, mert olyan vonatkozásokra is ki kell térnie, amelyeket a szerző természetesen igen jól ismer, de az egész-determináció iránti közöny miatt nem érvényesít).

A formakülönbségek hiánya továbbá abban is manifesztálódik, hogy nem egy, hanem két ökonómiai törvénnyel szembesülünk; az egyik a szükségletek és a ráfordítás, a másik a ráfordítás-eredmény viszonyában határozódik meg. Itt már nem az azonos nyelvi jeleknek a fogalmi különbségeket elleplező természetéről van szó — habár az eredetet tekintve ennek is jut szerep —, hanem arról, hogy a termelési viszonyok nem játszanak szerepet az ökonómiai elv meghatározásában. Holott ez az elv — amelynek egyetlen félre nem érthető, ambivalenciára lehetőséget nem adó alakja az idővel való gazdálkodás — egyben a tevékenység formájában realizálódó termelési viszony, pontosabban, formameghatározott tevékenység, kiinduló és végpontjának hasonló sajátos meghatározottságával. Amíg e kiindulópont a magántermelők viszonyai, addig az ökonómiai elv nem nyúlhat át a szükségletekhez s a fizetőképes szükségletekhez is csak annyiban, mint az áru realizálandó pénzlétéhez. A terméktömegnek a szükséglettömegeknek megfelelő elosztása tehát kívül esik ezen az ökonómiai elven, s éppen e makroviszony kívüllétével is határozódik meg ez az ökonómiai elv a magángazdálkodás elveként, amelynek anticipált eredménye nem a szükségletekhez való realizált viszony. A szükséglettömegeknek megfelelő eloszlás a szereplők háta mögött realizálódik. A szerző törekvése is az, hogy objektív társadalmi folyamatként, spontán magatartásformák objektív eredményeként mutassa be a hasznos hatások és ráfordítások mérlegelését. Azonban az ökonómiai elvnek az a megfogalmazása, amely a szükségletek-ráfordítás viszonyában határozódik meg, szembenáll ezzel a törekvéssel, mert itt a szükségletek funkcionálnak anticipált eredményként. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a termelési viszonyok nemcsak formameghatározók, relatíve független léttel is bírnak az általuk is meghatározott tevékenységgel szemben s e létformával — így a forgalmi viszonyokkal — szintén gazdálkodni kell. Ebben a tekintetben e forgalmi viszonyok éppen a sajátos forgalmi idővel való gazdálkodás — korlátolt — lehetőségei s ezzel termelés-fogyasztás eredendő elválasztottságát fejezik ki, amiről szintén szólni kell.

Beszélhetünk-e a ráfordítás-eredmény viszonyának megjavításáról, mint a tudatos mozgatóelvről ott, ahol a közvetlen termelő gazdaságilag tárgytalan? Ez az elv a valóságban kényszertörvényként érvé-

nyesül a közvetlen termelőkkel szemben, a tőkés kényszeríti ki akár a munkanap meghosszabbításával, akár a munka intenzívebbé tételével, ahogyan ez az egész folyamat a hajdani csavargó „emberi természet" – amelyet az akkoriban kibontakozó teljesítményelv iránti teljes közöny jellemzett – megtörésével indult. (Külön kérdés persze az, hogy maga az ökonómiai elv sem történelemfeletti, mert amíg a minőség, a használati értékért való termelés dominanciája állt fenn, amíg nem válik a manufaktúra technikai törvényévé a ráfordítás minimalizálása, addig ez az elv sem tesz szert uralomra.) A tőkések az ökonómiai elv realizálását másokra hárítják, ez nem az ő életük elve, hanem az ő törvényük mások élete számára. Ebben a vonatkozásban hirdette meg Lafargue a munkások számára „Az emberi jogokkal" szembesítve „A lustaság jogait". (*Lafargue:* Válogatott Művek. Kossuth Könyvkiadó 1971. 110. old. stb.) A termelési viszonyok mint hatalmi viszonyok a maguk néma kényszerével kikényszerítik ezen elv realizálásának általános feltételeit. A fennálló uralmi rendszer elleni harc egyik formája, hogy alul „a több idő alatt kevesebb eredmény elve" igyekszik magának érvényt szerezni. Amíg a munkás mint az összmunkás tagja technikailag sem ellenőrizheti a rá kiszabott idő meghatározását, naturálisan is kiszolgáltatott a kölcsönös technikai függőség számára végzetként is realizálódó rendszerének (Oury pl. leírja, hogyan kénytelenek a hegesztők a kazánkovácsokhoz alkalmazkodni, s hogyan függ ettől a munkabérük jelentős részét kitevő prémium, hogyan alakul ki „holtidő" akkor, amikor pedig normát kell teljesíteni), addig a közvetlen termelő nemhogy szabadon mérlegelhetné a ráfordítás-eredmény viszonyát, hanem a viszony tőkés rendszere egyenesen idegrohamba, öngyilkosságba hajtja. (Lásd *L. Oury:* A prolik. 171., 116. old.) Minél szabadabban, öntudatosabban mérlegel a munkás, annál inkább kiszolgáltatja magát annak a veszélynek, hogy az utcára dobják a ráfordítás-eredmény tőkés rendszeréből. Nem is szólva arról, hogy mennyire eredménytelen a munkavégzés-munkabér egyéni megjavítási törekvése. A munkások, a ráfordítás-eredmény viszonyának a tőkéssel ellentétes felfogásában és realizálásában harcaikkal, akár tudattalanul is, de a jövő kiteljesült racionalitását anticipálják gyakorlatilag, ami az idő közösségi uralását feltételezi.

Az is bizonyos továbbá, hogy a munkás a saját ráfordítását, saját szükséges és többletmunkáját nem vetheti össze jövedelmével, azaz egy meghatározott pénzösszeggel. Szakadék tátong elvégzett és megfizetett munkája közt, s ő maga technikailag sem tárgyiasul olyan ter-

mékben, ami ne egyben az összmunkás terméke volna. Ráfordítás-eredmény viszonya ebben a lényegi szférában átláthatatlan, s a mérlegelés ténye ugyan fennáll, de itt is áll a némileg átalakított hegeli tétel: a lényegnek nem kell megjelennie. Amennyiben pedig szűk technikai vonatkozásban s így egy részmozzanatot tekintve e lényeg megjelenik, akkor a ráfordítás-eredmény megkövetelt viszonyának a munkalapokban tárgyi alakot öltött formája a kizsákmányoltak-kizsákmányolók közti „évezredes per" modern megnyilvánulása: a munkalapokat „alkucéduláknak" nevezik: az elvégzendő műveletekhez szükséges időt eleve úgy állapították meg, hogy eközben egy vagy több műveletet kihagytak. Egészében tehát a munkaműveletekhez szükséges időt s így ráfordítás-eredmény viszonyát a munkás számára idegen hatalmak határozzák meg; a taylorosok stb. e hatalom végrehajtó szervei: „A prémium, mindig a prémium, a bér egyharmada forog kockán a kiszabott idő miatt, amelynek megállapítását a munkás nem tudja ellenőrizni." (Uo. 90. old.) Ami pedig a mérlegelés vélt egyetemességét illeti: éppen azok, akiknek mindenoldalú hatalmuk miatt nem kell mérlegelniök – legalábbis mint fogyasztóknak – határozzák meg a közvetlen termelőket, mint mérlegelőket (persze ez nem az ő önkényes tettük, hanem az egész rendszer műve), hiszen „alul" kell a legjobban alkalmazkodni az árváltozásokhoz. Ez egyfajta különös racionalitás, már kiindulópontja is az önmagától való elidegenedés mint önfenntartás: az öneladóként és fogyasztóként mérlegelő racionalitás történelmileg múlékony forma, ahogyan ilyen maga a mérlegelés tevékenysége, tárgya is.

„A vásárlás meghatározásában már benne foglaltatik, hogy a munkás a termékéhez mint az ő szempontjából veszendőbe ment, elidegenített tárgyhoz viszonyul." (MEM 2. köt. 51. old.) Nemcsak a megformált tárgy idegen, hanem a munkáshoz visszatérő tárgy is az, ahogyan maga a tevékenység is, mint vásárlás: tevékenység az elidegenült formában.

Mind a termelői, mind a fogyasztói racionalitás sajátos, önmagán való kívüllétforma: ami már az öneladás kényszerében mint a saját munkaereje feletti kényszerű rendelkezés jelenik meg, az a fogyasztás síkján oly módon, hogy itt önmagától, mint a szükségletének alanyától, idegenedik el s ilyenként kettőződik meg. Ahogyan az áruval mindenekelőtt mint az áru árával áll szemben, amivel elsődlegesen nem szükségletét, hanem bérét (s csak ennek közvetítésével bizonyos szükségleteit) hozza viszonyba, úgy maga is kettősen létezik, akárcsak

maga az áru: mint meghatározott pénzmennyiség tulajdonosa s csak ilyenként a szükséglete tárgyára, mint *in posse* az ő „belső tulajdonára", a valóságban a más tulajdonára vonatkozó lény. Ez azonban már azt jelzi, hogy nincs egységes mérlegelő tudat: „alul" más a mérlegelés tárgya is, a bérük vonja ki a munkások mérlegelésének hatóköréből azt, amit hasznosnak ugyan tarthatnak, de meg nem vehetnek.

Teljesen igaz az, hogy abból az áruból, amelynek ára érezhetően csökken, többet és többen vásárolnak és fordítva: a vételek megnövekedése azonban nem jelent ítéletet az immanens hasznosság felett, lehet ez ítélet a munkabér szűkössége felett s így ítélet az e bér által tőlük elvont, csak mások számára realizálódó, mások fogyasztási monopóliumát képező immanens hasznosság felett, s kényszerű igenlése annak a rájuk oktrojált „hasznos" hatásnak, ami immanens természetét tekintve károsságnak bizonyulhat. Így nemcsak az öneladásban, hanem az öneladók vásárlásában is a naturálist a visszájára fordító elidegenült forma nyilvánul meg: az antagonisztikus elosztási viszonyok révén a kényszerűen választott hasznosság maga a károsság lehet, míg az immanens hasznosság nem lehet mérlegelésük tárgya: a forma itt is lehetetleneket testvérit és testvérien egymásrautaltakat (a szükséglet számára hasznosat) választ el.

„A gyapot, a burgonya és a pálinka a legáltalánosabb használati cikkek. A burgonya idézte elő a görvélykórt, a gyapot nagymértékben kiszorította a lent és a gyapjút, noha a gyapjú és a len számos esetben sokkal hasznosabb, már csak higiéniai szempontból is; végül a pálinka legyőzte a sört és a bort, noha a tápanyagul használt pálinka általában méregként ismeretes. Egy egész évszázadon át hasztalanul harcoltak a kormányok ez ellen az európai ópium ellen; a gazdaság kerekedett felül, rákényszerítette parancsait a fogyasztásra." (MEM 4. köt. 88–89. old.)

Ez egyben azt is jelenti, hogy milyen korlátolt értelemben van racionális magva a Galbraith által ábrázolt ún. „elfogadott sorrend"-nek: „A termelő vállalatok a piac jelzéseire reagálnak és ezáltal végső soron a fogyasztó parancsát teljesítik" és idézi F. M. Fischert „a piacgazdaság mindenkor feltételezi a fogyasztói szuverenitást". (*J. K. Galbraith:* Az új ipari állam 251–252. old.) Ezt a sajátos „szuverenitást" kozvetlenül az elosztási viszonyok kényszere formálja ki. (Lásd még később.)

Egészében véve „lent" – hiszen a lényeg ott nyilvánul nyíltan, leplezetlenül – a mérlegelés tárgya az a dolog, amely még nem viszonyul hozzám emberien, s én se hozzá, hiszen egyáltalán mérlegelnem kell azt – a béremet –, aminek szükségleteimhez *in natura* semmi köze. A termék mindig szükségletet elégít ki, de valami gyökeresen más az a termék, ami a többletmunka anyagiasulása is s ilyenként a köz-

vetlen termelőnek, habár ugyanazon az áron vásárol, mint bárki, közvetve több munkaidővel kell ezt megtennie, hiszen ingyen végzett többletmunkáját is vissza kell vásárolnia (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 57. old.), ugyanakkor, amikor egyesek kizárólag az ő többletmunkájával vásárolják meg az árut. Az érzéki minőségek szférája mindezt és annyi minden mást elleplez: ahogyan a vevő sem tud arról, hogy ő maga „megszemélyesült vásárlókosár". A legracionálisabbnak tűnő egyéni választás a leginkább irracionális is lehet: a leginkább interiorizált manipuláció modelljén való képződés. A modern fogyasztói autonómia az individuális síkra áttevődött heteronómia megjelenési formája: a Galbraith által ábrázolt nagy részvénytársaságok világában a fogyasztói szükségletek már maguk manipulatíve is megtermeltek. Amikor majd kettéesik az áruban foglalt használati érték és érték kettősségei s az érték olyan közösségi munkaráfordítássá válik, amelyet *a priori* mérlegelnek, akkor egyben megszűnik az *a posteriori* egyéni mérlegelés, hiszen a közösségi termékvilág eleve mérlegelt mint a hasznos hatások potenciális totalitásának hordozója. Nem egyeztethető össze tehát egy elméleti struktúrán belül az előzetessé, össztársadalmivá tett – a valóságban a bérforma által közvetített – döntés és az egyéni mérlegelés: csak addig létezik egyéni vásárlói-fogyasztói mérlegelés, amíg nincs előzetes közösségi „mérlegelés", amíg a termékvilág nem e közösségi döntés tárgyi formája is. Csak akkor szabadul fel az egyén attól a kényszerű döntéstől és gazdasági meztől, hogy vevőként megszemélyesült pénzként lépjen szembe azzal az eladóval, aki az áru pusztán alárendelt szerve, őrzője.

Továbbá: a fogyasztás csak mozzanata a reprodukció összfolyamatának s így az emberi egzisztencia meghatározott formában való újjátermelésének. Fogyasztóként a közvetlen termelő önmagát mint a tőke számára való munkaerőt termeli újjá, hiszen a fogyasztás az egyént nemcsak „közvetlen élő mivoltában", hanem meghatározott társadalmi vonatkozásban is újjátermeli." (MEM 46/II. köt. 179. old.) Az újjátermelődés e másik, társadalmi-gazdasági oldala nem a fogyasztó mérlegelésének tárgya – éppen a saját lényegét nem teheti tárgyává.

A tudatosság és a racionalitás nem kielégítő felfogása is áthatja az ökonómiai elv értelmezését. Az állatitól megkülönböztetett specifikusan emberi, a tudatosság kategoriálisan az árutermelői racionalitásba, tehát a racionalitás egy sajátos formájába csúszik át. Azonban éppúgy, ahogyan Marxszal szólva, az emberi nem kategóriájából nincs

átmenet a bankrendszerhez, úgy az emberi tudatosságból sincs a gazdasági racionalitás egy különös alakjához. Az embert az állattól megkülönböztető tudatosságot az ifjú Marx mint a saját élettevékenységtől való önmegkülönböztetést fogta fel: az ember az állattal szemben tudása és akarása tárgyává teszi élettevékenységét, számára tehát tárgy a saját élete. A nem az élettevékenységét, hanem az egzisztenciáját a *sui generis* tárggyá tevő ember — amikor az egzisztencia maga elvált az élettevékenységtől s ez utóbbi az előbbi eszközévé válik — a fenti viszony visszájára fordult alakja. Ez a parcella-ember tudatossága, s ebből fakad a racionalitás egy sajátos alakja. Ennek a racionalitásnak alapvető mechanizmusa — a már korábban jelzett módon — az önfenntartás az önelidegenítés révén. Habár tudatos, de irracionális az, aki tudatosságát nem állítja egzisztenciája szolgálatába, eszelős az, aki nem folyik közvetlenül egybe tudatos élettevékenységével, és nem *csak* egzisztenciáját teszi eszmei és gyakorlati tárgyává — persze mindaddig, amíg éppen „lent" nem kérdőjeleződik meg a tömegek gyakorlati akcióival ez a létmód. Az emberi különös, azaz magántudatosságból a racionalitásnak egy különös alakja következik akkor, ha nem rakjuk zárójelbe a minden emberit meghatározó gazdasági formát. Ez a sajátos, magánracionalitás az „egészt" illető tudattalanság, így realizálják pl. magánszubjektumok ésszerűen a „nem tudják, de teszik"-et. Az egzisztencia eldologiasult kényszerpályáinak engedelmeskedik ez a fajta racionalitás, amelynek hordozója azonban nem Robinsonként mérlegel. S így lehetőleg más ráfordítását-eredményét érvényesíti legalábbis részlegesen mint a sajátját, vagy a magáét játssza ki a másikéval szemben. A kölcsönös becsapás, fosztogatás — amikor is a magánracionalitás ilyen módon „épül be" a másik magánember ökonómiai elvébe — vajon nem e racionalitás szükségszerű velejárója, amely a *bellum omnium* révén tör magának utat? Ez a sajátos racionalitás — majd egyszer túl az árutermelői formán, ha az egzisztencia többé már nem különül el gazdasági-formailag az egységessé vált szubjektum élettevékenységétől és tudatformájától, a *general intellect*től — összehasonlíthatatlanul irracionálisabbnak tűnik majd a közösségi ember számára, mint a hitelrendszerben, mint saját természetes közegében mozgó ember számára az a körülmény, hogy általános fizetőeszközként hajdan a marhát vonszolták elő.

A *communauté*-ban — amint azt a hasznos hatás-ráfordítás törvénye nyelvileg is kifejezi, az anticipált cél lesz az elsődleges —, s az idővel való gazdálkodás törvénye felszabadul majd mindattól, amit *az* ésszerű

gazdálkodás általános princípiumává emelt ökonómiai elv hallgatólagosan feltételezett és reprodukált. Hiszen a gazdálkodásnak e valóságban különös elve a közösségihez viszonyítva összehasonlíthatatlanul drágább viszonyokat, intézményeket, tevékenységi módokat feltételezett és reprodukált, amint ezt már jeleztük. Szükségszerűként feltételezte a forgalmi költségeket, mint a munkamegosztás és a csere költségeit, azt a földtulajdont, ami maga is megdrágítja a termékeket (MEM 46/II. köt. 93., 106. old., MEM 30. köt. 257–258. old.), nem is szólva a tömeggyilkosságok, a bűnözések, a börtönök, az ipari stb. kémkedések, a bankrendszer, a tudatmanipuláció és a többi, szinte felsorolhatatlan megannyi „drága" intézményekről, tevékenységi módról, viszonyról stb. Így világtörténelmi távlatban az ökonómiai elv egy olyan racionális gazdálkodás elve, amely a ráfordítás és az eredmény viszonyának megjavítását – az akkor persze egyedül lehetséges, de – irracionálisan drága feltételek közt segítette elő. Azt is tudjuk továbbá, hogy a hasznos hatás-ráfordítás elve majd függőbe kerül a mindenoldalú emberi fejlődésnek attól az elvétől, amely öncélként egyenes ellentéte az előtörténet ökonómiai elvének és pusztán alapjaként feltételezi az idővel való gazdálkodás közösségi elvét. Mindenfajta természetelsajátítás szükségszerű anyagi, technikai velejárója, hogy a szubjektum itt „egy külső cél kényszerének" alávetettként jelenik meg. Ami az előtörténetet illeti, ez a fajta kényszer csak egy a többi közt, hiszen az egzisztencia túlnyomó többsége szükségszerűen alárendelődött a legkülönfélébb szférák külső adott célrendszereinek. A *communauté*-ban azonban majd megfordul az alapviszony, az öncélú fejlődésnek rendelődik alá az egyedül fennmaradó kényszer: a külső cél kényszerének engedelmeskedő természetelsajátítás. S ez egyben azt is jelenti, hogy míg az ökonómiai elv még azt sem fejezi ki, hogy mit ért „eredmény" alatt (a tárgyi vagy elvont gazdagság – mint egyedülvalónak vélt gazdagság gyarapítását), addig a hasznos hatás-ráfordítás elve azt is tartalmazza, hogy itt az eredmény mindenekelőtt a mindenoldalú képességekkel felruházott és mindenoldalú élvezésre képes ember kibontakoztatása. S ily módon mindaz, amit az ökonómiai elv a termelőhöz viszonyítva *intentio recta*-ként érvényesített, itt *intentio obliqua*-vá válik, visszatér magához az emberhez.

Amíg az ökonómiai elv az általános emberi racionalitás gazdasági elveként prezentálódik, különös formaeffektusokat őriz, ám ezek tudatosítása nélkül: a hasznos-hatás-ráfordítás kommunista gazdálkodási

elve csak azon az áron vetülhet vissza minden korokra, hogy az árutermelői gyakorlat, tudat és bizonyos részleges formaeffektusai megörökítődnek ebben az elvben. Az elméleti felcserélés, színére fordítás a valóságos visszájára fordultság elméleti megszüntetésének bizonyul. Megfordított mozgása ez a valóságosnak: nem akar tudni a specifikus tőkés racionalitásról, lehetetleneket testvérit akkor, amikor a forma nélkül ábrázolt javakhoz implicite hozzárendeli a kényszertörvényt (ha nem is ilyenként), a termelők, fogyasztók alárendeltségét termelésük társadalmi összefüggésének – hiszen a fogyasztók csak ezáltal határozódnak meg, mint mérlegelők. A tőkés árutermelői formával szembehelyezett ellenstruktúra azonban csak az előbbivel, mint visszájára fordulttal konfrontálva lehet az, ami: ha azonban a valóságban „eltolt", a transzponált az elméletben helyrezökken, visszavétetik, akkor nincs túllátás az adott gazdasági formán, hiszen az *in posse* lét, ha nem is ilyenként, de visszahatolt az *in esse* lét elméleti ábrázolásába.

A valóságos transzpozíció, felcserélődés elméleti visszavétele egyben érvényre juttatja az árutermelés érvényes észlelési formáinak hamisan demisztifikáló jellegét. Marx az árutermelés érvényes, objektív gondolati formáit, a politikai gazdaságtani kategóriákat úgy jellemezte, hogy ezek a maguk badar alakjukban juttatják kifejezésre az áruvilág „miszticizmusát, varázslatait és kísértetiességét": Mindez a miszticizmus a köznapi tudatban ellepleződik. Ez nem volna lehetséges, ha a megjelenő világ maga nem volna objektíve illuzórikus. Nemcsak a formameghatározott tartalom fonák létmódja s maguk a termelési viszonyok lepleződnek el, hanem éppígy a tőkés termelés hajtóerejének sajátos jellege, amelynek révén maga az anyagi tartalom itt s most csak eszköze a többletérték termelésének. Ez a felszínen önmagát megszüntető, mélyenrejlő antinaturalizmus ellentétben van magával a megjelenő világgal, amely a fejlett tőkés társadalmakban a fogyasztó világának rikító kulisszáivá is transzformálódik. (A társadalmi munkamegosztás anyagi alakjáról szólva már szóltunk az elleplezett genézisről.) Itt is az elemi forma az az áruforma, amelytől létezésének folyamatában elválik fatális fehérkés papírbélyege, árcédulája s úgy láttatja magát, mitha egy kizárólagos léte volna, a naturális. Az áru valóságos, kettős léte tehát a köznapi tudat – és a neki engedelmeskedő „elméleti tudat" – számára egyes létté redukálódik, ez a látható eredménye az áru ellentmondásos mozgásformájának: a ház = ház. Ez az átfogó jellegű elvont azonosság megtörik majd akkor, ha ismét rákerül a papírbélyeg a házra, mint eladó házra. De a ház pénzzé való

átlényegülése – amelynek megfelel az árutulajdonos sikeres metamorfózisa pénztulajdonossá – megint csak olyan mozzanata az összfolyamatnak, amely folyamat kívül esik az egyesre mint itt és most az övére és önmagára mint eladóra stb. kizárólagosan koncentráló magántudaton.

A többletértékért való termelés világrendszerének szerves része a fejlődő országok részrendszere, amelyet a kolonializmus és a neokolonializmus regrediáltat a fejlődés nyomorúságos fokán s amelynek szintén óriási szerepe volt és van a fent jelzett kulisszák kiépülésében.

Gunnar Myrdal Marxszal polemizálva tagadja, hogy a fejletlen országok gazdasági és társadalmi helyzetének végső oka a kizsákmányolás volna (amelyet az adott vonatkozásban leszűkít a helyi jellegű kizsákmányolásra). Ez a végső ok szerinte a munkaerő nem kielégítő foglalkoztatottsága, termelésének nagyon alacsony jellege, vagy az, hogy egyenesen ki van zárva a termelésből. (Lásd *G. Myrdal:* Korunk kihívása: a szegénység. 508–509. old.) Az okozat okká válik, a közvetítő eltűnik a megjelenő közvetlenben.

A romantikus antikapitalizmus nagy erővel jeleníti meg a felszín által elleplezett lényeges vonatkozásokat.

„Nem mi megyünk a vasúton; a vasút jön rajtunk. Gondoltak-e rá valaha is, mik azok a talpfák a sínek alatt? Mindegyik egy ember: egy irhoni, egy jenki." – H. D. Thoerean. (*Dee Brown:* Vasút a Vadnyugaton c. művének mottója, Kossuth Könyvkiadó 1980.) A szerző leírja, hogy határozza meg a profitérdek az útvonalakat, adott esetben megváltoztatva az eredeti tervet. Akárhogyan is hat ez az érdek, ő a tulajdonképpeni hatóerő, és mi már mint közvetlen érzéki adottsággal szembesülünk a vasútvonallal s csak létrejöttének története révén rekonstruálhatjuk forgalmilag, hogy miért ilyen ez a vasút, hogyan rendelődik alá a tér legyőzésének technikai célja a „részvényes cápák" gazdasági céljainak. Ritkán történik meg az, amiről a szerző így ír: „A Nyugat polgárai lassan megértették: a vasúttársaságok célja nem a személy- és a teherszállítás, hanem a részvény- és kötelezvényeladás, a meggazdagodás gyors módja." (Uo. 257. old.) A közvetlenül megjelenő naturális formának hatalmas gyakorlati apologetikus funkciója van a fennálló stabilizálásában.

Az értékért-többletértékként való termelés rendszerében a szükségletek természetesen „benne vannak" a társadalmi munka elosztásában, ha nem is oly módon, hogy ez a körülmény indokolhatná az értékforma ellenstruktúrájának egyetemessé tételét, ha nem is oly módon, hogy a szükségletek sajátos szerepének értelmezéséhez ne meríthetnénk Marxból. Leegyszerűsítve tehát arról van szó, hogy a marxi – az

Ha ugyanis a szükségletek kérdésében ahhoz a határhaszon-fogalomhoz fordulunk, amelynek racionális magvát így határozzuk meg: „A társadalom oly módon allokálja többé-kevésbé az arányosság követelményeinek megfelelően a termelés tényezőit, hogy a termékkínálatot a termékkereslethez igazítja. A keresletnek a szükségletek képezik a mozgató motívumát: a költségek, vagyis a szükségletkielégítés szükséges ráfordításai pedig a korlátját." (Erdős Péter: Bér, profit, adózás. 36. old), akkor éppen a specifikus formameghatározottság sikkad el.

ezt a formameghatározottságot mindvégig érvényesítő – koncepció jegyében, itt a lényeges különbség éppen abban rejlik, hogy a termelés közvetlenül vagy a csere közvetítésével kerül vonatkozásba a szükségletekkel.

Sismondiról jegyzi meg Marx, arról szólva, hogy a termelés a fogyasztástól is függ: ... „a termelést más módon akarja a fogyasztástól függővé tenni, mint ahogy az a szabad konkurrencia által amúgy is történik..." (MEM 3. köt. 507. old.) Ám ez a „más módon való függés" éppúgy vonatkozik implicite a monopóliumok termelésétől függővé tett fogyasztásra.

Ha az árutermelésben a társadalmilag szükséges munka mennyiségi korlátját végső fokon a fizetőképes kereslethez való aktuális viszonya, mint realizált viszony, határozza meg, ha tehát az antagonisztikus tulajdon- és elosztási viszonyok által meghatározott kereslet redukálja végső fokon a társadalmilag szükséges munkát az adott bázison szükséges mértékére, akkor itt kibontakozik a maga teljességében – a szükséglet mint korlát formájában – a visszájára fordult viszony a ráfordítás és szükséglet közt, adott esetben a szükségletek *a posteriori* ható és korlátozó szerepe, annak a termelési szervezetnek a fonákjaként, ahol majd a szükségletek kielégítése lesz a társadalmi termelés célja.

„De ha a használati érték az egyes áru esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégít-e ki, a társadalmi terméktömegnél attól függ, hogy az a mindegyik különös termékfajtára irányuló, mennyiségileg meghatározott társadalmi szükséglettel adekvát-e, és ezért a munka e mennyiségileg körülírt társadalmi szükségletek arányában van-e arányosan elosztva a különböző termelési szférákban... Itt a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi hatványon lévő használati érték jelenik meg úgy, mint ami meghatározza a társadalmi összmunkaidőnek a különböző különös termelési szférákra jutó hányadát. De ez csupán ugyanaz a törvény, amely már az egyes árunál megmutatkozik, hogy ugyanis az áru használati értéke előfeltétele csereértékének, s ezzel értékének. E pontnak csak annyi köze van a szükséges munka és többletmunka közötti arányhoz, hogy ha ezt az arányt megsértik, az áru értéke, tehát a benne rejlő értéktöbblet is, nem realizálható. Tegyük fel például, hogy aránylag túl sok pamutszövetet termeltek, bár ebben a szövetösszterrnékben csak az előállításához az adott feltételek között szükséges munkaidő

realizálódik. De egyáltalában túl sok társadalmi munkát adtak ki ebben a különleges ágban; azaz a termék egy része haszontalan. Az egész ennél fogva csak úgy kel el, mintha a szükséges arányban termelték volna. A társadalmi munkaidőből a különböző különös termelési szférákra fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése egyáltalában az értéktörvénynek; bár *a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére.* A korlátozás itt a használati érték révén következik be. A társadalom az adott termelési feltételek között csak ennyit fordíthat összmunkaidejéből erre az egyes termékfajtára." (MEM 25. köt. 604. old. — Kiemelés tőlem: *M. M.*)

A korábbiakban már jeleztük, hogy a marxi modellnek, történetileg legelemibb formájától kezdve mindvégig leglényegesebb jellemzője annak a gazdasági formának rekonstrukciója, amelynek révén egyedül ábrázolható a totalitás. Ennek jegyében jelenik meg a közvetlenül a cserére s így nem a szükségletre való termelés badarsága mint a puszt án az össztermelési folyamat relatív végpontján érvényesülő fonák viszony a terméktömeg-szükséglettömeg között. (Emlékezzünk a korai meghatározásokra: én a magam számára termeltem és nem a te számodra... stb.) A szükséglettömeg az érett ábrázolásban a maga kifejlett formájában kétszeresen sem az, ami *in posse:* nem az, mint fizetőképes, és nem az, mert nem ő a ráfordítás meghatározója. Nem ő ez utóbbi, hiszen a ráfordított átlagos munkamennyiséget, a technikailag szükséges átlagmunkát a maga adott szükséges mértékére redukálja, korlátozza, bizonyos termékek esetében egyenesen tagadja s így mint társadalmi-gazdaságilag nem szükségeset határozza meg — ahelyett, hogy kezdettől fogva maga ez a szükséglettömeg határozná meg a technikai formaadás tartamát, az eleven munka és múlt munka elosztását. A szükséglettömeg szerepe tehát sajátos elidegenült formájában helyreállítódik, de immár az egész visszájára fordult szerkezeten belül s e szerepet a legeklatánsabban, a sajátos társadalmi munkaráfordítást *a posteriori* korlátozó hatása fejezi ki. Ha azonban a szükségletek az összfolyamatban ilyen korlátozó szerepet töltenek be — a társadalmi munka adott sajátos alakjának kerülőútja egyben a társadalmi szükségletek érvényesülésének fonák kerülőútja —, akkor nem lehet helytálló az e fonák közvetítettségüktől való eltekintés. Hiszen az „egész" világtörténelmi perspektívában vett irracionalitását tanúsítja a relatív kezdet, mint az objektív absztrakció a munka hasznos jellegétől, a terméktől, mint hasznos tulajdonságok kompendiumától és a relatív végpont, ahol is a naturális hasznosság a fizetőképes szükséglettömegekre immár reális, megvalósuló viszonyában „vissza-

üt" a társadalmi munka megannyi, maga mögött hagyott alakjára és ilyenként szabályozza a társadalmi munka minőségileg-mennyiségileg meghatározott újraelosztását.

Ahogyan a munkatermék polgári formája kifejezi a cserére való termelést s vele a megszakadt szükségszerű viszonyt termelés és fogyasztás közt – úgy ez az elemi visszájára fordulás itt nyeri el kiteljesült alakját. Amikor a terméktömeg elnyeri végső alakját a szükséglettömegre való beteljesült vonatkozással, akkor nem lépünk ki a visszájára fordulás teréből, ahogyan ezt a közvetlen szemlélet sugallhatja, hiszen ez egy mélyen antagonisztikus kerülőút relatív végpontja marad. Éppígy: amikor a különös mibenlétű különös munka tárgyi formájaként kel új életre itt a terméktömeg, akkor egyben megszűnten megőrződik az érték alapjaként meghatározott munka, mint „nem a különös mibenlétű különös munka" s vele az elvont általános munka a maga dologi alakjában, hiszen csak az előzetesen dologi formában érvényesülő általános társadalmi munka nyitott szabad utat a szükséglettömeg utólagosan determináló szerepének.

Csak a végpontnál értelmezhetjük a társadalmilag szükséges munka két alakját: a társadalmilag szükséges átlagmunkát és a társadalmi-gazdaságilag szükséges munkát. A termelési költségekről szólva láttuk, hogy „ortodoxia" szívesen korlátozódik az elsőre. Tudjuk azonban, hogy a társadalmilag szükséges munka a maga kifejlett alakjában itt még csak „lappangva létezik". Ez a kifejletlen alak a marxi társadalmi munka kategóriájának az ún. költségelméleti jellegét teszi egyedülvalóvá, hamis immanenciát kölcsönözve a csak a cserében teljességgel reálisan érvényesülő társadalmi munkának.

Ahogyan a szükséglet még nem az, ami *in posse*, éppúgy maga a társadalmi munka sem az, nemcsak hogy az előbbi *post festum* korlátja az utóbbinak s így a munkaráfordítás tagadtatik a szükséglettömeg által, azaz e munka a fizetőképes szükséglet mint pénz által. A munka mint pénz – egyben mint pénzzé transzformált fizetőképes szükséglet – tagadja a munkát nemcsak mint reális ráfordítást, hanem mint társadalmilag szükséges átlagmunkát. A nem a hasznos hatás-ráfordítás elvének alávetett összmunkaidő-szükséglettömeg viszonya megtöri a munkaráfordítás immanenciáját – a munka apoteózisa nemcsak a más munkája elsajátításának apoteózisa, hanem azé a társadalmi munkáé, amely a saját immanens mértékét még nélkülözve a saját, utólag rákényszerített mértékét, elosztásának új módját vele szemben idegen hatalmakként konstituálódó tényezőktől nyeri el.

Ezek az idegen hatalmak tehát ő maga, mint valami más, önmagától idegen általános társadalmi munka, mint dolog és vele, mint a társadalmi munkával szemben korlátozó hatalomként is fellépő szükséglettömeg.

Napjainkban Joan Robinson a tőkés gazdaságot úgy jellemzi, hogy igen hatékony módon állítják elő a javakat, miközben a munkanélküliség révén megsemmisítik a vásárlóerőt.

A társadalmilag szükséges munkát a fent éppen csak jelzett összefüggéseiben nem fogják fel olyan visszájára fordult alakzatként, amely az érett kifejtésben igazolja a marxi koncepció ősalakját — a nem a termelési költségeik vonatkozásában tekintett dolgok és nem az emberek vonatkozásában tekintett termelési költségek felett gyakorolt bírálatot — ahogyan, és egy átfogóbb értelemben, nem értelmezik a marxi civilizáció-kritika egészének lényeges mozzanataként. Így egyben nem elemzik „A szellem fenomenológiája" ezoterikus vonulata jegyében sem, mint a megsokszorozott és eltolt szubsztanciák világának tagját.

A társadalmilag szükséges munka kategóriáját vagy naturalizálják, vagy teljes alakját elfojtják a technikai átlagmunkában, vagy éppenséggel rekonstruálják kifejlett alakját, de megszelídítik a szükségletek szerepét.

„S. Dvolackij cikke *Marx* értékelméletéről, amelyben a társadalmilag szükséges munka fogalmának értelmezéséről írt, meglehetősen széles körű vita kezdetét jelentette. Különösen heves vita bontakozott ki akörül, hogy mi a társadalmilag szükséges munka. Egyesek szerint ez a társadalmi szükségletektől függetlenül bármely munka, amelyet átlagos műszaki feltételek között átlagos ügyességgel és intenzitással végeznek. Ezt a koncepciót „technikai" változatnak nevezték. Mások csak azt a munkát ismerték el társadalmilag szükségesnek, amelyet társadalmi szükségletek kielégítése végett fejtenek ki. Ez a koncepció a „gazdasági" vagy „szükségleti" elnevezést kapta." (*D. V. Valovoj—G. J. Lapsina:* Szocializmus és áruviszonyok. 182—183. old.) Azonban a nem a közvetlenül a társadalmi szükségletek kielégítése végett kifejtett(ett) munka, maga a társadalmilag szükséges munka, ami nélkül a technikai átlagmunka sem létezik és determinálódik formailag. Abban a folyamatban, amelyben a társadalmi szükséglettömeg végső fokon dönt a magántermelők minőségileg-mennyiségileg meghatározott munkaráfordításának az adott bázison szükséges mértéke felett, megy végbe a termelőerők, a technikai átlagmunka újraelosztása. Az átlagmunka a maga elsődlegessége, relatív önállósága is egy „egész" része.

Egy egész kettéesése tárul itt elénk: a technikai önállósul attól, aminek technikai mozzanata, ugyanakkor a társadalmi-gazdasági elsza-

badul a technikai átlagmunkától és olyan ábrázolást nyer, mintha nem volna fonák kapcsolatban a társadalmi szükségletekkel.

A naturális dominanciája jellemzi Rosa Luxemburg felfogását a társadalmi munkáról. Ez nem más, mint abban a munkatermékben

„Társadalmi munka 1. mint a társadalom tagjai által egymás számára végzett munkák összege, 2. abban az értelemben, hogy minden egyes ember által készített termék benne van sokak (nyersanyag, szerszám), sőt az egész társadalom (tudomány, szükséglet) együttműködésének eredményében. *Mindkét* esetben a cserén keresztül valósul meg a társadalmi jelleg." (*R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. 378. old.)

foglalt munka, amelyet ki lehet cserélni. Naturalizálódik a termékek által hordozott munka: a termék, amelyet nem lehet elcserélni, csak naturális értékét veszíti el. Hiányzik itt az a gazdasági dimenzió, amelyet a terméknek mint eldologiasult munkamennyiségnek megalvadt létmódja testesít meg. Így csak a naturális felcserélődés válik evidenssé; az ti. hogy a legkiválóbb munka is hiábavaló lesz, ha nem fogadják el cserére, nem válik azonban hiábavalóvá a silány minőségű. Innen tehát a cél, az érték fogalmainak nem kielégítő értelmezése.

Az ősközösségivel szembesítve az árutermelői modellt mondja Luxemburg: „Most tehát nem minden munkának van társadalmi szempontból már eleve célja és értéke – bármiyen szorgalmas és megbízható munkáról is van szó..." (Uo. 378. old.)

Minden magánmunkának van eleve célja, ez a pénz, s termékének használati értékként egyben gazdasági értéke is van, habár mindkettő még csak készül. Csak a kicserélhető terméknek van értéke – mondja Luxemburg, s ezzel a társadalmilag szükséges munka kész alakját igenelné, ha ez nem volna egyben a valóságban a maga készülő alakjában a ráfordítás dologi képviselete a termékek által. Luxemburg azonban kiejti ezt a mozzanatot, tételét ugyanis így folytatja: „Az a termék, amelyet senki sem fogad el cserébe, akármilyen kiváló, mégis értéktelen, hiábavaló munka." (Uo.)

Luxemburg nem értette meg a marxi értékkategória teljes kritikai jelentését és talán ezért naturalizálja a társadalmi munkát: a „kiváló", illetve az „értéktelen" ugyanis a társadalmi-természeti forma kritériumai, értékjelzői. Jelzi ugyan, hogy a csere számára való hasznosság valami gyökeresen más, mint a naturális, az immanens hasznosság, ez azonban nem nő és nem is nőhet át nála az antinaturaliz-

mus általános bírálatába. Hiszen megszünteti a társadalmi munka dologi képviseletét és ezért az antinaturalizmust sem ábrázolhatja a maga alapformájában.

A csere jelentőségének felismerése együtt jár a társadalmi munka dologi képviseletének felszámolásával – így a hamis defetisizálással –, s ezért Luxemburg bírálói úgy vélhetik: az ellentétes pozíció a helyes, hogy ti. a magántermelőket nem a csere, hanem a munka köti össze egymással (Uo. 205. old.). Ez az ellentétes pozíció azonban szintén hamisan defetisizálja ezt a különös jellegű társadalmi munkát.

Külön feladat volna kimutatni, hogy az értéktörvényről folytatott, 1926-os vitában hogyan fosztja meg Bogdanov gazdasági formájától a munkaráfordítás törvényét, hogyan nem tudja végigvinni Preobrazsenszkij a társadalmi munka formakülönbségeiből kiinduló elemzését, hogyan fut politikai vádaskodásba a társadalmi munka kategóriájáról folytatott vita. A gazdasági forma kategóriájának hiánya manifesztálódik ott is, ahol Kon értékes lételméleti kérdésfeltevését Preobrazsenszkij végül is módszertani mellékutcába viszi. Kon szerint a szervezett társadalmi munka gazdaságában majd a cél uralma valósul meg az okság fölött. Az átfogóbb gazdaság-formai determináció hiányában Pasukanisz és Szolncev e hibásan körvonalazott, de racionális mozzanatra pusztán az okság kategóriájának védelmével felelnek, ahelyett, hogy a magáncélok társadalmi nyitottságát, illetve a közösségi cél társadalmi zártságát tárnák fel. (Lásd Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban. Politikai Gazdaságtani füzetek, 1979. 25. sz.)

A társadalmi munkával fonák viszonyban álló szükségletek gazdasági formájának elhomályosulásában rejlik annak oka, hogy e kategória elemzésénél sok esetben szükségesnek tűnik az elhatárolódás a határhaszon-elmélettől, vagy pedig átveszik ennek egyes implikációit. Egy sajátos megoldási módot képvisel Sweezy, aki a materialista történelemfelfogással indokolja a szükségletek sajátos szerepét.

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy a társadalmilag szükséges munka értelmezésében kiteljesedett alakjában kell ábrázolni a munkaértékelmélet marxi kritikai kifejtésében elsődlegesnek bizonyuló minőségi oldalt. Ha tehát ez a kezdet, akkor minden elméleti továbbhaladásnak egyben a kezdet elmélyítéseként kell megvalósulnia. Sweezy, aki – mint a korábbiakban már jeleztük – ezt az oldalt a marxi elmélet megértéséhez szükséges nélkülözhetetlen első lépésnek tartja,

A minőségi oldal jelentőségét több vonatkozásában is jelzi: ennek értelmében a termelési folyamat uralja az embert, az árak a piacon szubsztanciális valóságként funkcionálnak, a társadalom egyfajta második természetté válik, a tőkés és árutermelői kategóriák örökkévalóknak tűnnek, a termelési elemek jelennek meg mint a jövedelemforrások stb.

nem fogja fel magát a mennyiségi oldalt e minőségi által közvetítve. E közvetítettség hiányában a minőségi értékelmélet feladata pusztán úgy körvonalazódik, hogy az árutermelői forma implikációit kell feltárnia a társadalmi viszonyok és a társadalmi tudat terminusaiban, míg e forma törvényeinek mennyiségi feltárása a mennyiségi munkaértékelmélet feladata. (*Sweezy:* The Theory... 41. old.) Eszerint a társadalmilag szükséges munka az egyszerű átlagmunka a mennyiségi oldalhoz tartozik. (Uo. 34. old.) Az árutermelői forma minden miszticizmusa, fonáksága így mégiscsak visszaszorul „A tőke" 1. kötetének híres fejezetébe, illetve az összfolyamat ama látszataiba, amelyet a vulgáris közgazdászok kommentáltak, s néhány, már jelzett implikációján túl – amelynek jelentőségét persze korántsem becsülhetjük le – érintetlenül hagyja a tradicionális politikai gazdaságtani kategóriákat.

A munkaérték-elmélet a maga mennyiségi alakjában... „alkotta a modern politikai gazdaságtan hagyományos kiindulópontját. Ha ezt szemmel tartjuk, akkor tudatosíthatjuk, hogy magának a csereértéknek vizsgálata csak a gazdaságtudomány kezdete és nem, amint egyes szerzők vélik, végső célja." (Uo. 41–42. old.)

Persze: a mennyiségi oldal sem a kezdet, sem a végső cél, ám a hangsúly itt számunkra azon van, hogy nem a kezdet. Mert Sweezy számára is világos, hogy a csereérték csak mozzanata az árutermelői munka elosztása törvényének. Ha azonban a társadalmi munka összefüggése az egyéni munkatermékek privátcseréjében, e termékek csereértékformája révén valósul meg, akkor a munkaérték-elmélet mennyiségi oldalában benne rejlenek azok a bizonyos eldologiasult viszonyok, az a fetisizálódott, „eltolt" forma, amelynek révén ez a munka is olyanként határozódik meg, amely által még nem az, ami *in posse.*

Így hát amikor Sweezy a mennyiségi munkaérték-elmélet keretében elemzi a társadalmilag szükséges munka kategóriáját, már rég túlhelyezte magát a fetisizmus problematikáján. Sweezy nem foglalja a visszájára fordulás kiteljesedett alakjába a társadalmi munka dologi elosztását, azt a körülményt, hogy dolgok társadalmi viszonyában fejeződik ki a természet feletti magánuralom adott foka s e magánuralom képviselőinek egymáshoz mint relatíve egyenlő többletmunka realizálóihoz való viszonya, ahol is a realizálás feltételei, eszközei a fizetőképes szükségletek. Ezért, bár azt tartja, hogy e szükségletek szerepet játszanak a társadalom termelőkapacitásának allokálásában,

úgy érzi, hogy Marx védelemre szorul: a társadalmi szükségleteket jogosultan hanyagolta el, hiszen ezek valóban korlátolt, visszaható, passzív szerepet játszanak a társadalmi fejlődésben. Nemcsak e szükségletek gazdasági közvetítettségét hangsúlyozza (Marxot idézi e kereslet elasztikus, változó mennyiségi meghatározottságával kapcsolatban: ha a létfenntartási eszközök olcsóbbak volnának vagy a bérek magasabbak, nagyobb „társadalmi kereslet" nyilvánulna meg a munkások részéről e cikkek iránt), hanem a materialista történelemfelfogás alaptételére is hivatkozik: nem az emberek tudata határozza meg létüket... „A fogyasztó kívánságai pedig, amennyiben nem elemi biológiai, fizikai szükségletekből fakadnak, a társadalom technikai és szociális szervezetének visszatükröződései és nem fordítva." (Uo. 51. old.) A közöny a szükségletek különös gazdasági formája iránt implicite apológiává változtatja a materialista történelemfelfogás alapvető tételét. Marx azonban a társadalmilag szükséges munka „kész" alakjának — ennek az anyagilag legfejlettebb munkának — a szükségletekre való fonák vonatkozásával kiteljesítette ítéletét az alullévők szükségleteinek nyomorúságos szerepéről az előtörténetben.

...„a római nép híjával volt a legszükségesebbnek is, amiből kenyerét megvehette volna, de a római arisztokraták nem voltak híjával a rabszolgáknak, akiket a murénáknak eledelül odavethettek". (MEM 4. köt. 88. old.)

Nemcsak arról a korszakról van természetesen szó, amikor a felüllévők a saját szerves testüket közvetve az alullévőkből is reprodukálhatták, hanem arról is, amikor úgy vált kényszerűen preformált céllá a szükségletek kielégítése, az önfenntartás, hogy e célon kívülesett a tevékenység nem tudatosított tartalma: a más szükséglete tárgyának megteremtése, mások fenntartása, a saját életidőnek a más számára valóként tételezése mint az önfenntartás feltétele.

Ha majd a közösségi szükségletek a maguk részéről determinálják a társadalom számára szükséges és többletmunkát, akkor megszűnik a csak hasznothajtóan termelő tőke szükségleteinek alávetett gazdasági rendszer éppúgy, ahogyan majd egy fejlettebb fokon elenyészik a társadalmilag szükséges munka s vele a fogyasztói szükségletek passzív, visszaható szerepe. A szükségleteknek ez az aktív, ható, többé nem korlátolt szerepe azonban éppúgy összefér a materialista történelemfelfogás alaptételével, mint korábbi alakjuk. A társadalom anyagi és formai feltételei majd ekkor is meghatározzák e szükségleteket — hiszen csak ezek teszik lehetővé, éppen totális kibontakozásuk által,

a szükségleteket a maguk emancipált formájában –, de akkor majd olyanként, hogy e szükségletek képviselik a termelés *a fronte* húzóerejét. Megszűnik a szükségletek fentebb jelzett „vaksága", ahogyan az egzisztencia önállósult, elidegenült alakjával együtt elesik az önfenntartás is, mint az „egész" tudattalan fenntartásának transzmissziós szíja. Nem a szükségleteknek az előtörténetre jellemző, merőben visszaható, passzív szerepét kell indokolni a materialista történelemfelfogás alaptételére való hivatkozással, hanem valóban történetileg, tehát formameghatározottságukban kell felmutatni a szükségleteket, mert csak így lehet valóban igaz és kritikai az elmélet álláspontja.

Az árufétis a visszájára fordult világnak pusztán elemi, habár szerkezetét tekintve a mégoly fejlett formákat s a társadalomegészt előlegező alakja. Láttuk, hogy a korai fetisizmus-bírálathoz kapcsolódó közgazdasági koncepció a valóságban egy hamis defetisizálás áldozatává vált. Habár Sweezy leszögezte, hogy az árufetisizmus elmélete különbözteti meg a marxi koncepciót a Ricardóétól, nem fogta fel a fetisizmus lényegét – amint ezt már a korábbiakban jeleztük –, mint a visszájára fordulás elemi alakját, amelyet a rendszer egészében és minden közgazdasági kategóriában prezentálni kell. Ezért a fetisizmus-elmélet egyfajta önállósult, merőben ideológiai korrelátum maradt a politikai gazdaságtani kategóriák hagyományos kifejtése *mellett* (ismereteink szerint leszámítva Bettelheim felfogását és Coletti kísérletét). Csak a társadalmi-gazdasági forma kategóriájától vezethet az elmélet útja a fetisizmushoz.

Ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy Sweezy a hetvenes években már fenntartás nélkül visszakanyarodott a ricardoizált Marx-képhez: eszerint Marx a munkásosztály érdekeit képviselve, elfogadhatta volna a klasszikusok elméletét.

Ricardo elmélete teljesen összeegyeztethető az osztályharc elméletével, mi több, a ricardiánus szocialisták elméletei már a tőkés-munkás közti osztályellentéteket is meg tudták magyarázni. Hozzájuk hasonlóan Marx támogathatta volna a munkásosztály érdekét anélkül, hogy lényeges változásokat valósított volna meg a klasszikus gazdaságelméletben. Nem az osztályérdek, nem az osztályharc elmélete – deklarálja Sweezy –, hanem az ipari forradalom jelentőségének felismerése az, ami által Marx elmélete, habár a polgári klasszikusoktól származott és az övékhez hasonló, mégis radikálisan különböző konklúziókat eredményezett. Sweezy továbbá azt is állítja, hogy Marx az ipari forradalom jelentőségének felismerése révén a klasszikus politikai gazdaságtant a gazdasági és társadalmi fejlődés radikálisan új elméletévé tette. (*P. M. Sweezy:* Modern Capitalism. 1972. 168–169. old.)

Marx munkásságával azonban – több minden más mellett, amit nem ismétlünk – az osztályharcok végső kimeneteléről is tudó koncepció hatolt be a politikai gazdaságtan bírálatába. Ez a kritika elméleti kifejezése a politikai gazdaságtan rendszere végső eredményének, *„önmaga tagadásának"*. Maga Marx egész bírálatát mint *„a kommunizmus elméleti megalapozását"* fogta fel. (MEM 46/II. köt. 175. old., MEM 29. köt. Budapest 1972. 598. old. – Kiemelés tőlem: *M. M.*)

Próbáljuk meg most mégoly elvontan összegezni a tagadás e tendenciáját. A politikai gazdaságtan már az ifjú Marx szemében is a korlátolt termelőerők és egy különös gazdasági forma korszakának megörökítője. Ricardónál a csereérték két forrása: a javak ritkasága és a megszerzésükhöz szükséges munkamennyiség.

A javak, amennyiben hasznosak, két forrásból merítik csereértéküket. Ez a két forrás: ritka voltuk és a megszerzésükhöz szükséges munkamennyiség „... Ha tehát javakról, azok csereértékéről és a javak viszonylagos árait szabályozó törvényekről beszéltünk, akkor mindig csak olyan javakra gondolunk, amelyek emberi erőfeszítéssel mennyiségileg szaporíthatók s amelyek termelésében a verseny korlátlanul érvényesül." (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. 61 – 62. old.)

A ritkaság, a szaporíthatóság a relatív szűkösség egy kifejezése, az ellenük ható tényező a munka fokozódóan könnyebbé váló jellege, a javak előállításához szükséges munkamennyiség csökkenése. Ricardo maga is mondja: ami korlátlanul rendelkezésre áll, azért nem adnak semmit, nemcsak adott esetben a levegőért és a vízért, hanem a földért sem. (Lásd uo. 240. old.)

Ritkaság, érték és tulajdonforma összefüggése egy Lauderdale-re hivatkozó passzusban merül fel: a ritkaság és a monopolizáltság megváltoztatja az eredetileg bőségben lévő javak státusát; így válhat pl. a víz is értékessé.

„Ha kevés lenne a víz, mondja Lord Lauderdale, és ez a kevés is egy ember kizárólagos tulajdona lenne, ennek az egy embernek nyilván gyarapodna a vagyona, mert a víz ilyen körülmények közt értékessé válna..." (Uo. 240. old.)

Ami elemi formában jelenik meg, a ritkaság tagadásaként s ilyenként közkincs, annak nincs értéke – fejti ki majd Marx –, s ez megegyezik azzal a „Kéziratok"-ban tartalmazott centrális jelentőségű tétellel, hogy a legnagyobb gazdagság esetén megszűnik az érték.

„A ritkaság mármost annyiban eleme az értéknek (kereslettől és kínálattól eltekintve), hogy a magán- és magáért-valóan nem ritkának, a ritkaság tagadásának, az elementárisnak nincs értéke, mert nem a termelés eredményeként jelenik meg... Ahhoz, hogy valami a csere tárgyát képezze, hogy csereértéke legyen, az kell, hogy ne juthasson hozzá mindenki a csere közvetítése nélkül; hogy ne jelenjen meg ilyen elementáris formában" (a kavicsokról van szó – *M. M.*), „ne legyen közkincs". (MEM 46/I. köt. 91. old.)

E tétel valóban központi jelentőségű: egyszerre igenli a legnagyobb gazdagságot, tehát a termelőerők totális kifejlesztését, és a formálódó új elméleten belül így igenelheti majd Marx Ricardót mint a munka termelőerői kifejlesztésének legkonzekvensebb képviselőjét.

Az a körülmény, hogy a kevés és ilyenként monopolizált víz értékre tesz szert, hogy a javak értéke egyáltalán attól függ, „hogy könnyű vagy nehéz termelni" őket (amint erről már szóltunk), mindez a gazdagság és az érték (ebben a vonatkozásban vett) külsőleges viszonyára vet fényt, nem is szólva arról, hogy a leghaszontalanabb a legdrágább, és a leginkább nélkülözhetetlen ingyen van (vagy lehet), ahogyan már Morus hangsúlyozta.

„Azok a dolgok – folytatja Adam Smith –, amelyeknek a használati értéke a legnagyobb, gyakran csekély vagy semmi csereértékkel sem bírnak, viszont azoknak, amelyeknek a legnagyobb a csereértéke, csekély vagy semmiféle használati értéke sincs" – idézi Ricardo Smitht a víz és a levegő, illetve az arany csereértékéről szólva. (Uo. 61. old.)

Gazdagság és érték külsőleges viszonya tehát ott, ahol a bizonyos termelt vagy a természettől készen kapott használati értékeknek a szükségletekre való vonatkozásáról van szó, az irracionális felcseréltségbe csap át.

Az emberek egész viszonyát a gazdagság világához (egymáshoz, önmagukhoz ezáltal közvetítve) az határozza meg, hogy mennyire bőven áll rendelkezésre ez a gazdagság. Az egyéni vagyongyűjtési vágy éppoly irracionálissá válik majd, mint ma a szükségleten felül rendelkezésre álló vizet gyűjteni, elraktározni – mondta Robert Owen.

A csereérték másik forrása a hasznos javak megszerzéséhez szükséges munkamennyiség; a tagadott ritkaság, a bőség már azt implikálja, hogy a javak megszerzéséhez szükséges eleven munkamennyiség jelentősen lecsökkent, s ez, tudjuk, nem más, mint a termelőerők kolosszális fejlődése.

Ricardo további összegező tétele „az emberi erőfeszítéssel mennyi-

ségileg szaporítható javakról" szól, s arról, hogy ezek termelésében a verseny korlátlanul érvényesül. Tudjuk azonban, hogy az „emberi erőfeszítés" e különös alakja, mint az erőfeszítésnek naturálisan elemi alakja, annak a korszaknak a sajátja, amelyben az emberek többsége a természeti erők színvonalára degradálódott, amikor az emberi csak természeti erőként válhatott termelési tényezővé. A verseny pedig, méghozzá sajátos, szükségképpen felcserélt alakja, amikor is az ipari verseny a kereskedelmi versenyért létezik, mint a *bellum omnium* alapformája, megszűnik.

A munkának megszűnik az a vonása, hogy „mesterséges összefüggést" létesít az általa alakított, feldolgozott anyag és a magántulajdonos közt. (Lásd MEM 1. köt. 112. old.) A természet majd, mint „a közösségi létezés alapzata", elveszíti azt az *in posse* irracionális jellegét, hogy egy része ingyen van, a másikért pedig fizetni kell. Maguk a természeti erők, amelyek iparilag alkalmazott formájukban növelik a gazdagságot, csökkentik a csereértéket s így már Ricardo ábrázolásában is felszabadítják az emberi munkát más gazdagság teremtésére (*D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan... 247–248. old.), majd ha kiszabadítják őket monopolizálóik uralma alól, részévé válnak a „feltámadt természetnek". Megszűnik a gazdagság és a marxi értelemben vett „emberi egzisztencia" termelésének antagonizmusa. Elesik a termelő és a termékek áruformája; ezzel egyben minden, aminek áruárformája van, de nincs értéke, ám csereképessége annál inkább (a hatalmi státustól kezdve a lelkiismereten át egészen a mosolyig és tovább) elveszti áruformáját s vele persze már meg is szűnt a korrupció mint az egyetemes megvásárolhatóság szinonimája és velejárója.

Tartalom

Előszó 5

1. A közgazdasági cezúra-elmélet bírálatához I. 19
2. A közgazdasági cezúra-elmélet bírálatához II. 70
3. A megosztott munka 108
4. *A kostbar* idő 162
5. „A teremtmény rabsága” 199
6. „A véletlen törvénye” 251
7. Az értékmeghatározás dilemmája 282
8. Az abszolút ellentmondás 308
9. Az elvont munkáról 323
10. Amit a szavak elleplezneck 345

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

82/1317 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató
A kötetet Gábor Luca szerkesztette
A borító és a kötésterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
Terjedelme 23,5 (A/5) ív

55,– Ft

MAKAI MÁRIA

a visszájára fordult világ anatómiájához

KOSSUTH

MAKAI MÁRIA

A visszájára fordult világ anatómiájához

Mik azok a csodálatos rigolyák, amelyeket az asztal a maga fafejében kifejleszt, mihelyt történelmileg szükségszerűen áruként lép fel, miben nyilvánul meg az a miszticizmus, varázslatosság, amely az árutermelők társadalmát jellemzi, ahol lépten-nyomon feltárul a tétel igazsága: minden dolog más, mint ami.
A szerző a politikai gazdaságtan marxi bírálatának szellemét a felszínre hozva, egyes kategóriáit elemezve feltárja, hogy Marx humanizmusa nem – ahogyan általában vélik – az általa meghaladottnak tartott ifjúkori mű sajátja, hanem érett elméletének kategoriálisan is megragadható lényege. Bizonyítja, hogy ha a társadalmi-gazdasági forma mindeddig háttérbe szorult kategóriáját bevonjuk az alapvető politikai gazdaságtani kategóriák elemzésébe, akkor más kép alakul ki e kategóriákról, mint amit mindeddig az ortodoxia, az antiortodoxia, illetve a marxológia festett.
A kötet alaptétele a következő: az anyagi tartalom nem létezhet a formai meghatározottságon kívül; az anyagi és a gazdasági-formai viszonyában az utóbbi az aktív elem. E tétel a marxi kritikai politikai gazdaságtan magvát alkotja. A szerző e gondolat köré felépített rendszere bemutatja a politikai gazdaságtan és a filozófia helyes viszonyát, az árutermelés természetét, a „visszájára fordult világ anatómiáját", illetve a szocializmust és kommunizmust mint a naturalizmus és a humanizmus kiteljesedett egységét.
A munka interdiszciplináris jellegű, utat nyit a gazdasági formaproblémák specifikus filozófiai értelmezése számára. Bemutatja, hogy mindeddig partikularizálták a marxi politikai gazdaságtan filozófiai jelentőségét, illetve lebecsülték a marxi filozófia szerepét a gazdasági kategóriák kritikai kifejtésében.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ